

La Nostra Terra

estudis i documents XXXVIII

1 al maig

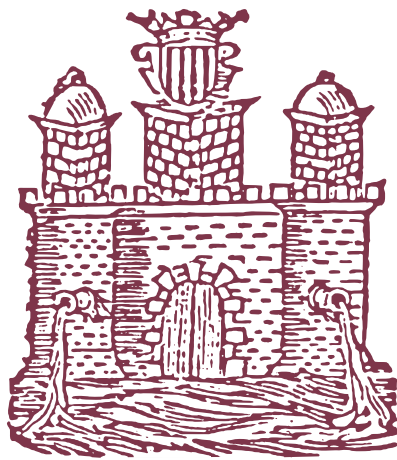
comissió de publicacions de la nostra terra

**Les Societats Musicals com a Manifestació Representativa
del Patrimoni Cultural Immaterial**

almaig

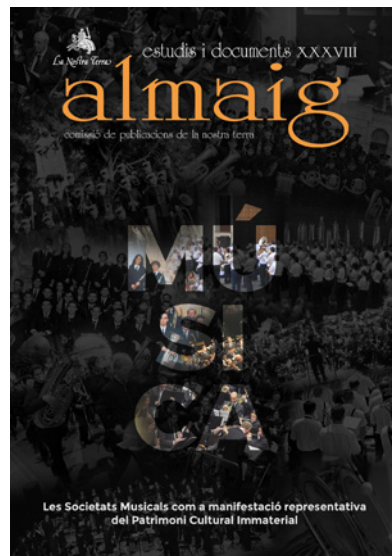
Estudis i documents
Núm. 38

Ontinyent 2022

La Nostra Terra

PRÒLEG Daniel Ferrero Silvae	5	1939 – LA REPRESIÓN DE LA POSGUERRA EN ALBAIDA Y LOS 78 JUICIOS SUMARISÍMOS Raúl Fco. Vidal Porta	96
RAFAEL MARTÍNEZ VALLS (1895-1946). RETROSPECTIVA D'UNA CARRERA MUSICAL QUE S'ENALTÍ A TERRES CATALANES Rubén Penadés Silvestre	9	LA MEMÒRIA DELS FISCAL FRANQUISTA FELIPE ACEDO COLUNGA ANALITZADA DES DE HUIT CONSELLS DE GUERRA CONTRA VEÏNS DE LA VALL D'ALBAIDA David Mahiques Alberola	116
UNA APROXIMACIÓ AL REPERTORI DE BANDA DE RAFAEL MARTÍNEZ VALLS David Castelló Silvestre	16	SALVADOR RAMON CUCARELLA, UN ENGALIPADOR AMB SOTANA Moisés Tormo Martínez	122
25 ANYS D'AGRUPACIÓ MUSICAL D'ONTINYENT Alicia Masià Lahoz	21	DE BOCAIRENT A ANNUAL: ELS HEROIS ANÒNIMS DE LA GUERRA DEL RIF María Josefa Sempere Doménech	130
QUAN AD LIBITUM VA ARRIBAR I VA SACSAR LA CULTURA MUSICAL Santiago Sanchis Mullor	24	UNA COVA-REFUGI MEDIEVAL ANDALUSINA: LA BALMA DELS MURETS (ONTINYENT) Agustí Ribera, Mari Pau Sanz Nadal, Manuel Albuixech	136
JOSÉ-RAMÓN JUAN CERDÁ (AIELO DE MALFERIT 1859-1955) M ^a Elvira Juan Llovet	29	UN DIARI DE GUERRA, UN DIARI D'AMOR Carles Tormo i Camallonga	149
ELS PROJECTES DE PLANIFICACIÓ URBANÍSTICA A ONTINYENT DE L'ARQUITECTE VICENT GASCÓ (1788) I LA REFORMA DE LA PRESÓ (1790) Alfred Bernabeu Sanchis	32	LES TRADUCCIONS D'OBRES ITALIANES DE JOAQUÍN JOSÉ CERVINO Y FERRERO Cesáreo Calvo Rigual	155
ISIDRE CUCÓ LLANÇOL DE ROMANÍ (1647-1725), UN PERSONATGE NOTABLE DE LA POBLA DEL DUC Antoni Ferrando Francés	44	LA CASA BLANCA, CENTRE DEL PODER POLÍTIC I VINATER DE LA VALL D'ALBAIDA Rafael Benavent	164
MANUEL GALBIS BELDA (ONTINYENT 1857- ALACANT 1945) CANÓNIGO DE LA COLEGIATA DE SAN NICOLÁS DE ALICANTE Rafael A. Gandia Vidal - Rafa Gandía Borredá	55	ESTUDI ACÚSTIC DE LES VOCALS DE BENIGÀNIM I D'AIELO DE MALFERIT Iris Nadal	171
GRAN MÍTIN(G) EN ALBAIDA, 24 ABRIL 1910 M ^a Luisa Plà Tormo	59	CARACTERITZACIÓ D'UNA COL·LECCIÓ DE VARIETATS DE PIMENTO VALENCIÀ TIPUS PERICANA Salvador Soler Aleixandre, M ^a del Rosario Figàs Moreno, Cristina Casanova Calancha, Elena Soler Calabuig, Miquel Martínez Busó, Daniel Llobell Sanchis i Jaume Prohens Tomás	174
EMÍLIA MOMPÓ SANCHIS O COM VA ARRIBAR EL TELÈFON A ATZENETA D'ALBAIDA Bartolomé Sanz Albiñana	67	APUNTES DE LA HISTORIA DE UNA EMPRESA BICENTENARIA: HIJO DE TEODORO MORA DE ONTINYENT Antonio Calzado Aldaria	182
ELS BELANDO. L'OFICI DE DAURADOR EN ONTINYENT I EL SEU ENTORN (S. XVIII) Vicente Gabriel Pascual Montell	73	EL SERMÓ DEL SANT CRISTO DE L'AGONIA, DEL PARE BERNARDÍ RUBERT CANDAU, PREDICAT A ONTINYENT L'ANY 1952 Emili Casanova Herrero	190
NOTICIAS DE LAS VISITAS DE JUAN BAUTISTA DE BARMA (1524-1560) A ONTINYENT Raúl Calatayud Salcedo	81		
ELS RODERS MORISCOS DE LA VALL, A RAÓ DEL CAS DE GERONI BAS Ignacio Gironés Guillem	87		

La Nostra Terra no assumeix necessàriament les opinions dels autors

Edita: **LA NOSTRA TERRA**

Direcció: **Manuel Requena Collado**
José Luis García Vidal

Portada:
Jaime Bernabeu Galbis

Disseny i maquetació:
Valentí Bataller Vegas
José Vte. Nadal Navarro

Consell de redacció:

Ignasi Gironés Sarrió
Alfred Bernabeu Sanchis
Fernando Lliso Bartual
Moisés Tormo Martínez
Joanma Belda Sanchis
Ignasi Úbeda Morales
Emili Casanova Herrero

Imprimeix:
www.encarte.es

Edició realitzada amb l'ajuda de
l'ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA

ACADÈMIA
VALENCIANA
DE LA
LLENGUA

La Nostra Terra

PRÒLEG

Un any més, i ja en són 38, passades les festes de la Puríssima ens arriba un nou número de la revista comarcal *Almaig, Estudis i Documents*. Una publicació que s'ha convertit, per mèrits propis, en un referent pel que fa a la investigació de qualsevol tema relacionat amb la nostra comarca. Tots els treballs publicats al llarg dels 37 números anteriors ens han servit per a conèixer molt millor la nostra història, des del punt de vista cultural, econòmic, polític, social, etnogràfic, etc., de tots els pobles de la Vall d'Albaida.

Al llarg de molts anys, Ontinyent ha lluitat perquè la seua capitalitat de comarca no fora minvada pel tancament d'alguns serveis administratius que debiliten, en gran manera, l'atractiu d'Ontinyent com a una ciutat, a la qual desplaçar-se i poder fer tota classe de gestions. Aquest tancament de serveis i altres qüestions, com el fet de no tindre una autovia que vertebré la comarca (curios que sols estiga feta cap a Gandia), fan que eixe efecte capitalitat, amb tot el que comporta, desaparega per als pobles de més a l'est de la comarca.

Amb tot eixe panorama, el fet de tindre una revista en la qual es puguen publicar estudis, treballs, investigacions, etc., sobre la Vall d'Albaida, ens ajuda a conèixer millor tot el que envolta i vertebré, almenys en la seua vessant científica i cultural, la nostra comarca.

Aquest volum núm. XXXVIII fa especial menció a les societats musicals del poble i al nomenament de totes les Societats Musicals de la Comunitat Valenciana com a Patrimoni Cultural Immaterial. Com diu al BOE de 6 de maig de 2021: "Les societats musicals de la Comunitat Valenciana són els principals agents per a la protecció, difusió, foment i promoció de les tradicions musicals i artístiques valencianes. Constitueixen un teixit associatiu, ferramenta fonamental per a la convivència entre els diferents estrats de la societat, generant a la vegada espais de relació intergeneracional. La banda és un element insubstituíble del context festiu tant religiós com profà de la Comunitat Valenciana".

Aquesta argumentació especifica molt bé el que és i suposa per a un poble tindre una societat musical. Al llarg de moltis-

sims anys, i més en concret en quasi tot el segle XX, les bandes de música han suposat l'única eina cultural d'un poble perquè s'encarregaven de l'ensenyament musical i, a més a més, de difondre el repertori musical (quasi sempre obres d'orquestra). De ben segur que molts aficionats a la música de la nostra comarca la primera vegada que van escoltar el "Tannhäuser" de Wagner o el "Capritxo Espanyol" de Rimsky Korsakov, va ser en un concert de la banda. Afortunadament les coses van canviant i les bandes ja disposen d'un repertori important d'obres compostes per a la seua plantilla i, a més a més, l'arribada de les noves tecnologies ha ajudat a la difusió de totes eixes obres, de les quals abans sols es podia gaudir en un concert de la banda. L'activitat musical a Ontinyent podríem dir que gaudeix de molt bona salut. Societats Musicals, cors, colles, orquestra, sense oblidar el paper fonamental que té el Conservatori Josep Melcior Gomis, gràcies al qual els xiquets i xiquetes de la comarca poden obtindre un títol reconegut oficialment. La iniciativa i esforç que en el seu dia van fer el Rev. P. Vicente Pérez Jorge i el mestre José Maria Ferrero ha evolucionat cap a un conservatori de grau professional, que dona servei a tots els xiquets i xiquetes, no sols de la nostra ciutat, sinó de tota la comarca i comarques veïnes.

Però aquesta tasca que fan les societats musicals i el conservatori no és suficient perquè la música, en el seu concepte més universal, tinga el reconeixement que cal en la societat actual. Vivim en una societat en què la tecnologia sembla ser el més important. Si no estàs en xarxes socials, no existeixes; si no saps com funciona un ordinador o no saps utilitzar eixes apps del mòbil que tot el món fa servir, estàs quedant-te enrere i no eres ningú. Tota aquesta situació és molt trista i ens hauria de fer reflexionar un poc. Volem estar al dia tecnològicament, però, si escoltem l'himne de la Comunitat Europea, la gent no sap que és la 9a simfonia de Beethoven; o, si anem a una boda i escoltem la música que se sol interpretar en l'entrada dels nuvis, tampoc saben que és de Mendelsshon. Són tan sols dos exemples de melodies que ens són familiars, però que la gent, en general, no es planteja qui és el seu compositor. És molt trist veure, per exemple, concursos en televisió, en els quals participen concursants de molt alt nivell intel·lectual, i quasi sempre fallen en les preguntes relacionades amb la música. Com és

possible no distingir un obra de Haendel d'una de Mahler? És com no saber distingir un Velázquez d'un Picasso. I tot açò per què passa?

La música està present en el nostre dia a dia, però no ens adonem que no tenim cap cultura musical. Al llarg de la història de la humanitat, la música, i les arts en general, han tingut un pes fonamental en la vida de les persones i, sobretot, en la seua formació. Però ara les coses són totalment diferents. La música clàssica no apareix mai al mitjans de comunicació (un concert a la setmana a les 8.00h del matí es qualifica per sí mateix), i el tracte de la música en el nostre sistema educatiu sols té un qualificatiu: vergonyós. La comunitat educativa d'un centre escolar reflectix perfectament el que és la nostra societat. L'assignatura de música és la que cal aprovar perquè a la fi no servix per a res. Si tens classes amb 27 alumnes, això és el més normal, és la classe de música. Les classes de 15 o 17 alumnes són per a assignatures considerades més importants. Aristòtil deia que "la música és una part fonamental de l'educació dels ciutadans", Plató afirmava que "la música és un art educatiu per excel·lència, s'insereix en l'ànima i la forma en la virtut", i Nietzsche que "sense música, la vida seria una errada". Doncs bé, segons tots els sistemes educatius que jo he conegut, aquests grans filòsofs estaven enganyats. Pensar per sí mateix i ser creatius en les arts sembla un problema per als que ens governen, i la societat ho permet.

Tenim societats musicals que ensenyen els xiquets i xiquetes a tocar un instrument, a compartir experiències amb altres companys de la banda, a tocar en grup, a fer festa, a fer feliç la gent interpretant tot tipus de música, però la CULTURA MUSICAL no és sols competència de les bandes i, per desgràcia, la importància que es dona a la música en els centres educatius, i en la societat en general, és ZERO.

Vist com és la música tractada, declarar les Societats Musicals de la Comunitat Valenciana com a Patrimoni Cultural Immaterial em pareix poc. A Ontinyent tenim la sort de comptar amb quatre Societats Musicals Federades: La Unió Artística Musical, l'Agrupació Musical, la Societat Musical Tot per la Música i l'Associació Musical Vila d'Ontinyent; i les quatre són un nucli de cultura que cal fomentar i protegir. Gaudim-ne i oferim-les el nostre suport!

En el número d'enguany de l'Almaig, amb portada de Jaime Bernabeu Galbis i dedicada a les Societats Musicals com a manifestació representativa del Patrimoni Cultural Immaterial, podran gaudir de 25 treballs, amb els quals estan representats diversos pobles de la nostra comarca i en què trobaran, sobretot, diversitat de temàtiques: música, urbanisme, religió, política, història, gastronomia i filologia, que consoliden (una vegada més) que Almaig, Estudis i Documents siga tot un referent per al món de la investigació, del coneixement i de la divulgació. Gràcies a La Nostra Terra per fer-la possible cada any!

Daniel Ferrero Silvage

almaig

Estudis i documents
Núm. 38

Rafael Martínez Valls (1895-1946). Retrospectiva d'una carrera musical que s'enaltí a terres catalanes

Rubén Penadés Silvestre

Arxiver i sotsdirector de la Societat Unió Artística Musical d'Ontinyent

1. Breu introducció a la figura de Rafael Martínez Valls

La figura de Rafael Martínez Valls (1895-1946) va ser i continua sent una de les icones més importants dins de la música i la lírica catalanes. A pesar d'haver nascut a terres valencianes, l'ontinyentí Martínez Valls es va posicionar ràpidament en l'elit musical de la ciutat comtal. Com a compositor va deixar un llegat de més de 30 obres per a l'escena, incloent-hi sarsueles, revistes musicals, òperes o teatre infantil. A banda però, també escrigué molta música de cambra, música per a banda, música per a pel·lícules, música per a anuncis de ràdio, música per a sardana i música religiosa. Lamentablement, molta d'aquesta música escrita per l'ontinyentí a dia de hui es troba desapareguda; en gran part, per les conseqüències derivades de la Guerra Civil que afectà a Espanya.

D'entre totes eixes obres, destaquen les sarsueles *Cançó d'amor i de guerra* (1921) i *La legió d'honor* (1930). Aquestes dues obres s'han convertit amb el pas del temps en dues joies patrimonials de la cultura catalana. En elles, Rafael Martínez Valls va saber utilitzar i combinar a la perfecció diversos elements que reflectien a la perfecció la identitat catalana, com ara alguns balls populars o algunes melodies típiques del folklore català al qual tenia molta admiració. No obstant això, a pesar de la intencionalitat a l'hora d'emprar aquests elements, no s'ha de confondre les intencions reals de l'autor a l'hora d'escriure aquesta obra, que estan ben lluny de qualsevol rerefons polític o ideològic vinculat a determinades tendències polítiques (Penadés, 2022, pàg.94-96).

El músic ontinyentí Rafael Martínez Valls

Però tornant a les obres anteriorment mencionades, tant *Cançó d'amor i de guerra* com *La legió d'honor* han assolit tanta fama que han aconseguit traspasar l'escena i passar a convertir-se en part del folklore català. Cançons com *En el Vallespir* o *Pirineus tes blanques comes* s'han convertit en cançons populars que el poble català canta com si tota la vida hagueren estat en l'imaginari popular.

No obstant això, hi ha moltes altres obres d'aquest compositor que encara hui en dia són objecte d'admiració per melòmans i públic en general. És obvi que les més interpretades encara hui en dia són tant la *Cançó d'amor i de guerra* com *La legió d'honor*, però hi ha altres obres com *L'Àliga Roja*, *Charivari* o *La ventera d'Ansó* que encara es mencionen o s'escolten de manera tímida en retalls de premsa, revistes de música o

tertúlies i entrevistes a la ràdio. Potser, els dos titulars que més criden l'atenció siguin els de l'article de Joaquim Maria Martínez Roura –un dels fills de Martínez Valls– *Inmerecido Olvido de Martínez Valls* (1995) i el de Salvador Granés i Bayraguet anomenat *El himno de Barcelona* (1989). El primer d'ells parla sobre la trista realitat que viu la figura de Martínez Valls i la major part de les seues obres a Catalunya, i com la major part d'elles resta en l'oblit. D'entre totes aquestes obres es fa menció al Himno a Barcelona, que és el que centra el segon dels articles. Aquest himne, segons es pot llegir a l'article de Granés (op.cit.) va ser declarat himne oficial de Barcelona, encara que no s'aporta ninguna dada més que ho confirme. El que sí que sabem amb total certesa és que aquest himne, era una part del *Ball de liceu* de la revista *Charivari*.

Com déiem anteriorment Rafael Martínez Valls va arribar a ser molt més que l'autor d'aquestes dues sarsueles que s'han comentat en els paràgrafs anteriors. Va ser un figura molt respectada dins i fora de la música d'aquell temps, i com arribarà a ser-ho serà el que centrarà els següents punts.

2. Tornada definitiva a Barcelona

Després d'una estada a Cabriels per a intentar escapar dels entrebancs de la Guerra Civil, Martínez Valls torna de nou al seu domicili al carrer Mallorca de Barcelona. En aquells anys el compositor d'Ontinyent estava al front de la Subsecció de Mestres Directores d'Orquestra, tal i com es pot veure en una carta d'agraïment dirigida a Rafael Martínez Valls per alguns dels membres d'aques-

ta associació. L'associació en qüestió cal esclarir que seria sense cap dubte la delegació catalana de l'Agrupació Espanyola de Mestres Concertadors de la que Martínez Valls n'era soci.¹

A banda de director, Martínez Valls continuava treballant com a director artístic, com a intèrpret i, com no, com a compositor. A més, no s'ha de passar per alt la seua feina com a mestre de capella de la Parròquia de Sant Josep d'Oriol de Barcelona, on amb tota probabilitat va interpretar i també escriure algunes de les seues obres religioses.

Lamentablement, segons es pot llegir a la pàgina web *Portal de la parròquia de Sant Josep Oriol* (s.f.) el temple sofrí un incendi el 19 de juliol de l'any 1936 i no fou fins al 1939 que es començà la seua reconstrucció; per tant, tota partitura que es pogués conservar en els arxius de la parròquia de Sant Josep Oriol de Martínez Valls, és perdé per sempre en aquell incendi.

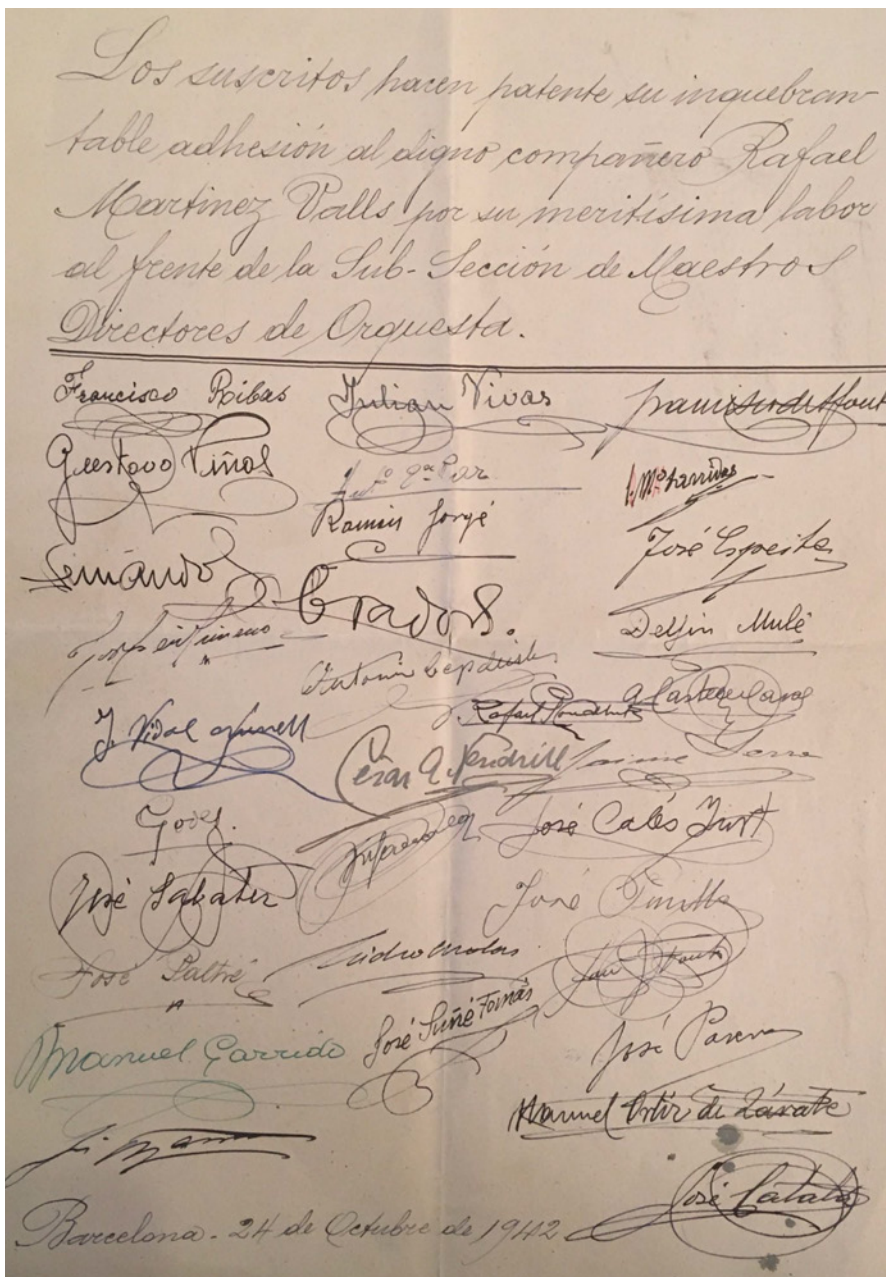
Per sort, i tot i que moltes altres partitures d'aquella última etapa de Martínez Valls es quedaren incompletes –com ara la *Suite Española*– o inclús inèdites

(Gironés, J.M., 1996), són bastants les obres del compositor ontinyentí que ens han quedat en herència. Per mencionar-ne alguna, trobem el *Himno del Paralelo*² (1943). Es tracta d'un himne que va escriure Martínez Valls per a les festes majors que es celebraren al Paral·lel barcelonés durant tres setmanes, amb la intenció de recuperar l'espendor que tenia aquella zona de Barcelona abans de l'esclat de la Guerra Civil espanyola. Lamentablement, poc més es sap actualment sobre aquell himne, i inclús els materials que es conserven tant per a orquestra com per a banda no tenen escrita la lletra d'aquest himne; la qual cosa dificulta encara més les possibles investigacions sobre el mateix. En qual-sevol cas, aquest fet no és gens estrany dins de la producció de Martínez Valls, ja que hi ha moltes obres que no tenen escrita la lletra a les parts vocals.

El que és indiscutible, és que com a compositor se l'ha de considerar com a modern per a aquella època (Galbis, 2019); en el sentit que a banda de música per a l'escena (sarsueles, òperes, etc.), per a les sales de concert o per al culte, fou un dels primers compositors en escriure música per a anuncis de ràdio i per a les pel·lícules.

Però com ja hem dit anteriorment, molta d'aquesta producció quedà interrompuda i inconclusa a causa dels problemes de salut que afectaren a Martínez Valls cap al final de la seua vida. Segons apunten fonts familiars, un possible ictus fou la causa més probable de l'empitjorament de la delicada salut del mestre ontinyentí que ja arrastrava per aquell temps problemes de visió, fins al punt que en els últims mesos de vida necessitava d'un mestre concertador/secretari que anara escrivint la música que ell componia (Mayor, 2018).

El final d'aquesta etapa tots el sabem. Martínez Valls va deixar aquest món el segon dia de Nadal de 1946, festa de Sant Esteve. Curiosament, el mateix

Carta d'agraïment a Rafael Martínez Valls dels socis de l'Agrupació Espanyola de Mestres Directors Concertadors. 1942. Arxiu familiar de Rafael Martínez Valls

any que altre gran compositor espanyol exhalava el darrer sospir: Manuel de Falla; qui a l'igual que Martínez Valls, sentia una gran i profunda admiració per el folklore espanyol (Penadés, 2022). A més, ambdós compositors van coincidir en una vetlada en homenatge al gadità l'any 1925, de la que parlarem en el punt dedicat a la primera etapa de Martínez Valls en Barcelona.

3. L'estada forçosa a Cabriels

L'any 1936 esclatava la Guerra Civil espanyola, i l'enfrontament entre les dues espanyes a banda d'esquitxar tots els sectors de la societat, afectava també a les relacions entre les famílies, els amics, etc. En el cas que ens afecta, Rafael Martínez Valls a banda de veure's afectat com era d'esperar en la seua vida laboral, també va ser víctima d'una denuncia anònima per les seues suposades idees liberals (Penadés, 2022). Per sort, el denunciant en qüestió va errar a l'hora de identificar el lloc de residència del compositor ontinyentí –que en aquell moment ja s'havia traslladat a Cabriels–; perquè va confondre la població de Cabriels amb la de Cambrils. Aquest fet, ara anecdòtic, posa de manifest com la “guerra entre germans” va acabar de dividir una societat espanyola que anhelava prosperitat, tranquil·litat i pau.

No obstant i això, la presència de l'ontinyentí a Cabriels durant aquell temps no va ser en va, ja que va marcar per sempre la història d'aquell municipi del Maresme. I encara la seua empremta continua present a la població, on un dels carrers del municipi porta el seu nom. A més, segons ens indiquen fonts familiars que resideixen a Cabriels, encara queden persones ja molt majors que recorden haver tingut algun contacte amb el compositor d'Ontinyent.

A Cabriels, entre d'altres coses, Martínez Valls s'ocupà d'exercir durant un temps de mestre de capella de la Parròquia de la Santa Creu. A més, hi ha una anècdota molt curiosa i que posa de manifest una

vegada més la importància que tenia la figura de Martínez Valls en aquelles terres. Segons conta José Manuel Giróns (1996), sense la intercessió de Rafael Martínez Valls, l'orgue d'aquella Parròquia hagués estat arrasat per les flames dels revolucionaris que s'estenien per aquella zona i que buscaven destruir i saquejar aquells llocs i infraestructures que defenien i donaven suport al bàndol Nacional.

Però deixant de banda totes aquestes anècdotes i successos bèl·lics, la producció i vida musical de Martínez Valls va continuar sent bastant prolífica. Entre d'altres peces d'aquest període destaquem la sardana *Comiat a Cabriels*³, la serenata per a piano *Raig de Sol* (1938)⁴ o l'opereta en dos actes *Boris d'Eukàlia* (1936)⁵. Com es pot comprovar, tres peces de distints gèneres i escrites a més per a distintes agrupacions musicals; fet que posa una vegada més de manifest l'habilitat i la mestria del compositor ontinyentí.

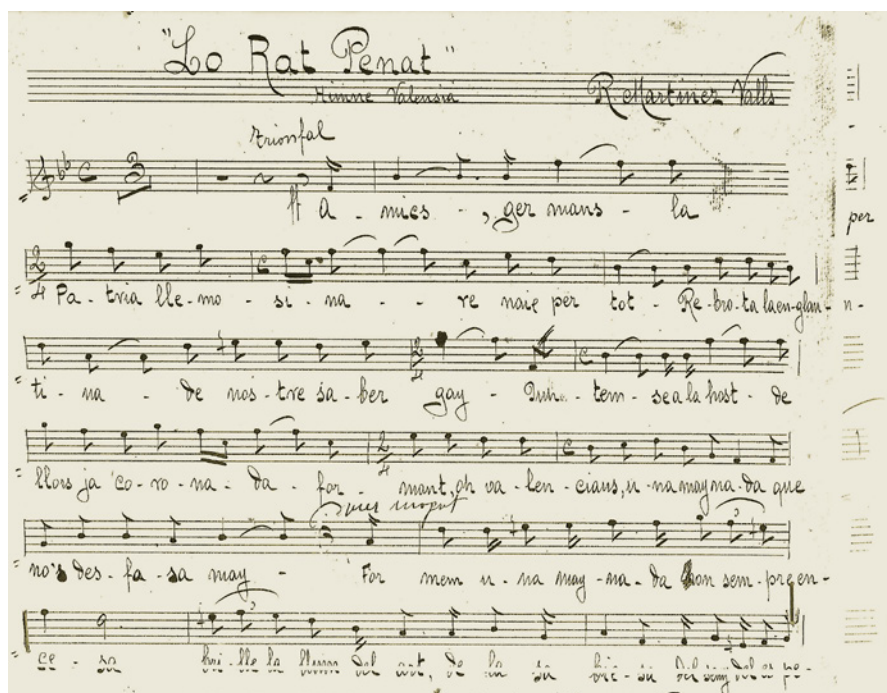
4. L'arribada a Barcelona

Abans de tota l'època convulsa que provocà l'estada de Rafael Martínez Valls a Cabriels, el jove compositor havia fixat el seu lloc de residència a Barcelona, encara que és cert que en una carta escrita per el propi Martínez Valls l'any 1918 figura com a direcció del remitent la població de La Bisbal (Girona). L'explicació segons fonts familiars consultades, vindria de que tant la família de la primera esposa del mestre d'Ontinyent (Creu Ralló), com ella mateixa eren naturals d'aquella població del Baix Empordà. En qualsevol cas, l'arribada de Rafael Martínez Valls es degué produir al voltant dels anys 1917/1918⁶, encara que també hi ha diversos documents (sobretot partitures) que situen a Rafael Martínez Valls durant aquells anys encara a València o Ontinyent; fet que fa pensar que la seua estada definitiva a Barcelona es degué demorar un temps després de la seua primera estada a la capital catalana.

Durant aquesta etapa és quan la figura de Martínez Valls comença a agafar la fama que després el catapultaria al més alt de l'elit musical catalana. A partir de l'any 1923, se'l nomena director artístic de les Sales Albéniz (1923) i Aeolian (1925). A més, eixa mateix any 1925 fou un dels convidats dins d'un selecte i reduït grup de persones que assistiren a un banquet homenatge a Manuel de Falla, on va assistir el mateix compositor («Banquete en honor al maestro Falla», pàg. 15). D'altra banda, i també aquell mateix any (concretament el 7 de març) se'l nomena secretari de l'Associació Espanyola de Compositors en la subdelegació de Catalunya («Nombramiento de la junta regional de la Asociación Española de Compositores de Música», pàg. 17).

Uns anys més tard escrigué algunes de les obres més reconegudes del seu catàleg com ara la revista *Charivari* (1927), la sarsuela *La legió d'honor* (1930) o les il·lustracions musicals escrites per a *Els pastorets a Betlem* o *Les figures del pessebre* (1930). A banda d'aquestes obres, també escrigué altres peces menys conegudes com ara l'himne *Lo Rat Penat*. Aquest himne fou el guanyador del concurs de composició que organitzà la Casa València de Barcelona l'any 1930, en el qual s'havia de musicar la lletra escrita per Teodoro Llorente (Mateo, 1930). Lamentablement, de l'himne en qüestió solament es conserva la part vocal sense cap acompanyament instrumental. Per tant, no sabem per a quina formació degué escriure Martínez Valls aquesta peça, perquè a la premsa tampoc es fa cap referència a les bases del concurs o a la formació que estrenà l'obra.

Ara bé, l'any que marcà per sempre la vida musical de Martínez Valls fou el 1926. Aquell any fou un any prolífic, encara que tota la vida compositiva del compositor d'Ontinyent ho va ser. Les cartelleres dels teatres de Barcelona encara anunciaven els títols de les sarsueles que havia escrit Martínez Valls

Primers compassos de la partitura vocal de l'himne "Lo Rat Penat". Arxiu familiar de Rafael Martínez Valls

la temporada anterior: *La mosquetera* (1925), sarsuela en tres actes amb text d'Antonio Mantua Gastón; i *Así canta mi amor* (1925), sarsuela en un acte amb text també de Gastón A. Mantua.⁷ No obstant això, i a pesar que cap a finals d'any s'estrenaria la seua nova sarsuela *El perdón del rey*, la carrera musical de Martínez Valls despegà amb l'estrena de *Els soldats de l'ideal*; o com s'anomenà finalment: la *Cançó d'amor i de guerra*. És curiós com aquesta obra s'escapà de la censura amb algunes modificacions a l'argument i amb el notori canvi de nom.

En qualsevol cas, la forta admiració que sentia Martínez Valls pel folklore català, sumat a les idees liberals de l'argument i les melodies i harmonies, pròximes a autors com Puccini, van fer que aquesta obra fora àmpliament acceptada pel públic català; que inclús la va incorporar amb el pas del temps al seu patrimoni popular (Penadés, 2022, pàg.94-95).

Cançó d'amor i de guerra va ser, doncs, l'obra que va acabar de catapultar la carrera musical de Martínez Valls a Barcelona, encara que com s'ha anat apuntant en els paràgrafs anteriors: tant les

seues dots com a intèrpret, la seua feina com a director artístic i la seua feina com a mestre de capella van ajudar que Martínez Valls fora un personatge conegut i respectat dins de la societat catalana del moment.

5. De Madrid a Barcelona

Com hem dit en el paràgraf anterior, la data exacta d'arribada de Martínez Valls a Barcelona no es pot fixar amb exactitud, però el que sí que podem afirmar amb total seguretat són les causes, o millor dit, la causa exacta de la seua emigració cap a terres catalanes: l'amor. Segons fons familiars consultades, la seua primera esposa (Cruz Rayó i Majó) residia/treballava a Madrid en el mateix període de temps en el qual un jove Martínez Valls arribà a la capital de l'estat espanyol per tal d'opositar a una de les places de Músic Major del Regiment que s'havien ofert públicament.

A pesar dels esforços del compositor d'Ontinyent per tal d'aconseguir una d'aquestes places, una afeció en la seua vista va truncar aquell somni. No obstant això, i decidit a no tornar cap a València de buit, decideix buscar alternati-

ves en la capital. Per sort, un conegut seu l'ànima a opositar a mestre concertador i organista del Teatre Real de Madrid; guanyà la plaça i amplià el seu cercle d'amistat amb Emilio Vega, que l'ajuda a ampliar els seus estudis de composició.

Durant aquesta etapa, Martínez Valls escrigué entre d'altres peces: el vals oriental *El sueño de una Sultana* (1920)⁸; la serenata per a cant i piano *Rayo de Luna* (1919); els himnes *Himno a Onteniente* (1918), *Himno de Onteniente al Santísimo Cristo de la Agonía* (1921) i *Himno a la Inmaculada* (1922); o la missa *In te domine speravi* (1917). Peces totes aquestes, en les quals ja es troba present l'estil de Martínez Valls a pesar de la joventut del compositor.

De la mateixa manera que ocorria amb la data de l'arribada de Rafael Martínez Valls, la data d'arribada a Madrid tampoc queda molt clara. Hi ha fonts com el llibre *Els il·lustres oblidats i descoberts d'Ontinyent I* (La Nostra Terra, 2010) on s'indica com a data d'arribada a Madrid l'any 1915, però hi ha d'altres fonts que contradiuen aquesta data. Una d'aquestes és la data i lloc de composició del pasdoble dedicat a la comparsa Mariners d'Ontinyent: *El canto del marino*. Aquest pasdoble, segons figura a l'última pàgina de la partitura de director va ser finalitzat el 6 de juliol de 1917 al barri del Cabanyal (València). Casualment en El Cabanyal –concretament al teatre El Dorado– és on la banda Artística dirigida per Martínez Valls i per Luis Fabrellas⁹ realitza la majoria dels seus concerts («Programación del teatro El Dorado de El Cabañal», pàg.5) És per això que és molt difícil –amb la informació de la que disposem actualment– poder definir amb total certesa la data exacta de la seua arribada tant a Madrid com a Barcelona.

6. De València a Madrid

Abans de partir a Madrid, Martínez Valls va residir uns quants anys a València on va continuar els seus estudis

d'ensenyament mitjà a l'Institut General i Tècnic de València. La data exacta sí que la coneguem, gràcies als documents que es conserven de la seua etapa d'estudis a aquest institut. Així doncs, l'any 1909 –amb tant sols 13/14 anys– Martínez Valls aprova els exàmens d'ingrés i es trasllada a València (Martínez, 1909).

Al llarg d'aquesta etapa i compaginant-ho amb els estudis de batxillerat, Martínez Valls continua els seus estudis musicals amb tres de les figures més destacades de la música religiosa del Cap i Casal: Juan Bautista Pastor, José Maria Úbeda i Juan Cortés. A banda, i segons apunta Vicent Galbis (2019, pàg.13), Martínez Valls s'enriquí musicalment amb el seu treball com a pianista al Café Moderno, així com de la vida cultural de la València de principis del segle XX.

L'any 1914, Martínez Valls finalitza els seus estudis a València i per desig dels seus pares comença els estudis de medicina, que ràpidament abandona per a centrar-se en allò que realment li apassionava: la música.

Durant la seua estada a València, Martínez Valls va escriure més música religiosa bastant música per a banda. A banda de les ja conegudes marxa àrab *Paso a la cábila* (1917) o la marxa morisca *Sol de la noche* (1918) –per citar-ne algunes–, Martínez Valls també escrigué pasdobles com *Ecos de la montaña* (1919) o algunes obres per a banda com *El cantar de una maja* (19..?). No obstant això, hem de destacar sobretot la seua producció de música religiosa de la què lamentablement se'n conserven poques obres. Segons va confessar Rafael Martínez Valls en diverses ocasions, el que més li apassio-

nava escriure era música per a concert i música religiosa (López - Chavarri, 1988). És per això, que hem cregut necessari destacar també aquesta part de la seua producció, on trobem per exemple el *Trisagi* escrit l'any 1916 en commemoració del 25é aniversari de l'arxiconfraria de la Guardia d'Honor de Sant Carles de la ciutat d'Ontinyent («25 aniversario de la fundación de la archiconfradía de la Guardia de Honor», pàg.2). A banda, Pérez Jorge (1996) destaca com Martínez Valls escrigué una gran quantitat d'obres com ara els *Responsoris de Maitines de la Immaculada*, dues *Col·leccions de Dolors a la Verge*, diversos *Motets*, un *Cant a la Verge dels Desemparats*, els *Goigs a Sant Carles Borromeu*, els *Goigs al Santíssim Crist de l'Agonia* o *Tota pulchra* entre d'altres; la majoria d'elles a diverses veus i amb acompanyament d'orgue i orquestra.

Al quinto curso Romanza para tiple por Rafael Martínez Valls

Tiple

Andante

Quinto curso De-ni-te - ni en te na - sea ru - llo - tu - ban de sa - tu
 fo - mas - um - so - lo - pre - ten - di en - te muy que to - so - tra - ba jar - por e - lla
 vo - me ha - bi a de - dar pa - ra po - der go cam - tar me - chos sig nos sea - la
 bo - ay - ni go fue ra te nos - j - am - que - vos fal - te - en - tu - zas pro
 so - bra pa - ra - que re - par - ta el ai - re - tu o cul - ta glo - ria - y am que vos
 fal - te - en - tu - zas mo - bra pa - ra que re - par - ta el ai - re - tu o cul - ta glo - ria
 glo - ria si - tu - que - ras lo - que - sea pre - cio - que
 va - gas bien - en las fi - las ca - lla do in - en - re - das in - no - ma es - el li - bro
 tu si - chas es - tu - que - ras y - tu - o cul - ta glo - ria el pi - pe - que - que - que - que
 fal - te en - tu - zas mo - so - bra pa - ra que re - par - ta el ai - re - tu o cul - ta glo - ria
 y am que vos fal - te en - tu - zas mo - so - bra pa - ra que re - par - ta el ai - re - tu o cul - ta glo - ria

Partitura de tiple de l'obra "Al quinto curso". Arxiu familiar de Rafael Martínez Valls

7. D'Ontinyent a València

Abans però d'iniciar tota aquesta carrera musical que el portaria al més alt de l'elit musical, el jove Rafael Francisco Martínez Valls¹⁰ començà a rebre les seues primeres lliçons musicals per part del seu germà i el seu pare a la parròquia de Sant Carles Borromeu d'Ontinyent. Estudis que posteriorment amplià i perfeccionà de la mà de Manuel Ferrando, al temps que estudià al Col·legi de Pares Franciscans de la seua localitat natal.

Per aquell temps, i a pesar de la seua joventut, Martínez Valls ja començava a demostrar les seues aptituds per a la música i començava a escriure les primeres composicions, sobretot de caire religiós. Sabem d'algunes peces –sense data– que podrien perfectament pertànyer a aquesta etapa per la seua escriptura i harmonia molt bàsiques, i per l'estil d'escriptura que s'assembla a altres obres que sí que estan datades en aquest període. No obstant això, no tenim documentació suficient que respal·le aquesta hipòtesi. Aquestes peces en qüestió són: *Al quinto curso* i *Tres pares nostres i un Ave María*.

8. Conclusió

Com s'ha vist al llarg de l'article, la vida i obra de Martínez Valls van estar molt condicionades per les circumstàncies sociopolítiques de l'època. La seua estima per la cultura i folklore catalans, van acabar per relançar una trajectòria musical que s'havia gestat des dels seus inicis a Ontinyent. D'altra banda, i ja assentat a Barcelona com a un gran compositor, intèrpret i gerent musical va patir les conseqüències de la Guerra Civil. Aquesta va marcar molt la seua trajectòria professional, i moltes de les seues obres religioses es van perdre pels espolis que van sofrir moltes de les esglésies on s'albergaven aquestes partitures. A pesar de tot això, el llegat de Martínez Valls ha sobreviscut fins als nostres dies i encara hui s'interpreta a les sales de concerts, teatres, etc. Ara bé, el percentatge d'obres que s'in-

terpreten a l'actualitat no arriba ni al 50% de la producció que tenim al nostre abast.

De les sarsueles únicament s'interpreten a l'actualitat *Cançó d'amor i de guerra* i, en menor mesura, *La legió d'honor*; de música original per a banda únicament la marxa àrab *Paso a la Cábila*; dels himnes –i per qüestions protocol·làries i/o devocionals– el *Himno a Onteniente* [sic], el *Himno de Onteniente al Santísimo Cristo de la Agonía* i el *Himno a la Inmaculada*; i de tota la música religiosa, solament la missa dedicada al Santíssim Crist de l'Agonia d'Ontinyent: *In te domine speravi*.

Queda així palesa la contradicció entorn a la transcendència musical de Martínez

Valls. Una figura que, a pesar de convertir-se en una de les persones més destacades de la societat musical catalana i de ser considerada inclús actualment com un dels grans compositors valencians i catalans dels segle passat, no gaudeix de la recuperació i posada en valor necessària de la seua obra musical. Tal i com va dir el seu fill Joaquim Martínez Roura (1996): «La malaltia que el va conduir a la mort el deixà també mut. El seu nom i la seua producció han d'emudir també per sempre?»

NOTES

1. Aquesta informació s'extreu del carnet de soci de l'Agrupació Espanyola de Mestres Directors Concertadors que conserva la família del compositor a la casa natal del mestre Martínez Valls.
2. A les partitures conservades al fons Rafael Martínez Valls de la Biblioteca de Catalunya, aquesta mateixa peça porta el nom de Canto al Paralelo.
3. A pesar de la falta d'informació sobre aquesta peça, el títol sembla deixar bastant clara la intenció amb que es va escriure aquesta sardana original per a aquesta formació. Una dada també a destacar aquesta última, ja que moltes de les obres escrites per Martínez Valls per a la formació de cobla; com ara les extretes de *La legió d'honor* o la *Cançó d'amor i de guerra*.
4. Segons menciona Maite Grau (2010) al seu article Rosa Puigbonet i Alsina, Martínez Valls escrigué aquesta peça per a piano a la pianista Rosa Puigbonet quan era xicoteta per l'amistat que tenia amb la seua família. A la partitura consta la data de 10 de setembre de 1938.
5. És com a poc curiós, veure com l'argument de Boris d'Eukàlia reflecteix en part la situació social i política del temps pre-guerra, on una part de la societat anhela la llibertat, la pau i el treball, mentre que altra busca els seus propis interessos.
6. La carta que hi ha a l'Arxiu Municipal d'Ontinyent està datada en 1918, mentre que al llibre *Els Il·lustres oblidats i desconeguts d'Ontinyent* marca com a data l'any 1917. Ara bé, el que sí que tenim amb certesa és la primera referència en premsa a Rafael Martínez Valls, que data de l'any 1923; i on se l'anuncia com a nou director artística de la Sala Albéniz de pianos i autopiños.
7. Pseudònim de l'escriptor barceloní de sainets i actor, Gastó Alonso i Manaut (1978-1947).
8. D'aquesta peça també es conserva una versió per a una formació composta per: una flauta, un oboè, un clarinet en sib, un fagot, dos saxòfons alts, dues trompes en fa, dues cornetes en sib, un trombó, timbals, harmònim, i un quintet de cordes. La versió en qüestió va ser publicada

La sarsuela *Cançó d'amor i de guerra* és l'obra més popular del mestre Martínez Valls, la qual ha estat interpretada per algunes de les millors veus de la lírica, com Montserrat Caballé, Josep Carreras o Jaume Aragall

l'any 1920 a Madrid per Enoch & Sons, i es troba baix el títol de *The Rose that Blossomed in Eden*.

9. Luis Fabrellas, a banda d'encarregar-se junt a Martínez Valls de la direcció i gestió de la banda Artística de València, va ser l'autor de moltes de les lletres de les primeres obres del compositor d'Ontinyent com ara el *Himno a Onteniente* o *El sueño de una sultana*. La relació entre Fabrellas i Martínez Valls sempre s'havia considerat com una simple amistat, però a la dedicatòria del fox-trot *Orfeo*, es pot llegir de mans de Martínez Valls: «a mi queridísimo tío Luis Fabrellas. Presidente fundador de Orfeo S.A.M.E.» (Martínez, 1922). Fet que fa pensar en un possible parentesc entre ambdós personatges.

10. Nom que figura en els documents anteriorment citats de la seua etapa d'estudiant a València.

BIBLIOGRAFIA

- «25 aniversario de la fundación de la archicofradía de la Guardia de Honor». La correspondencia de Valencia, núm. 16.883, 8 de novembre, 1916, pàg. 2.
- «Banquete en honor al maestro Falla». La Vanguardia, núm. 19.031, 17 de febrer, 1925, pàg.15.
- «Bendición de la nueva bandera de la banda "La Artística"». Las Provincias, núm. 16.036, 3 de maig, 1915, pàg.2.
- «Nombramiento de la junta regional de la Asociación Española de Compositores de Música». La Vanguardia, núm.19.047, 7 de març, 1925, pàg. 17.
- «Programación del teatro El Dorado de El Cabañal». Diario de Valencia, núm.1.482, 18 d'abril, 1915, pàg.5.
- Cortés, F.: «Rafael Martínez Valls». Diccionario de la música valenciana. (Vol. II). Madrid: Iberautor, 2006, pàg. 83-86.
- Galbis, V.: «El contexto formativo de Rafael Martínez Valls: la vida musical en València entre 1908 y 1918». Estudios al voltant del compositor Rafael Martínez Valls (1895-1946). Coord. Rafael Revert i Rubén Penadés. Ontinyent: TXTO Ontinyent, 2019, pàg. 11-22.
- Gironés, J.M.: «Rafael Martínez Valls. Memòria i solc d'Ontinyent», Dossier: Rafael Martínez Valls (1895-1946), Revista Alba, Ontinyent, 1996, núm. 10, pàg. 153-156.
- Granés i Bayraguet, S.: «El himno de Barcelona», La Vanguardia, 8 març 1989.
- Grau, M.: «Rosa Puigbonet i Alsina», Singladures, Vilassar de Mar, 2010, vol.28, <https://raco.cat/index.php/Singladures/article/view/250353/335002> [consulta, setembre 2022].
- La Nostra Terra: «Els il·lustres oblidats i descoberts d'Ontinyent I», [en línia], Caixa Ontinyent, Ontinyent, 2010, vol.1, <https://lanostraterra.es/wp-content/uploads/2020/12/catalegilustresoblidats.pdf> [consulta, setembre 2022].
- López-Chavarrí, E.: «Martínez Valls, el músico valenciano que triunfó en el teatro... a su pesar». Cuadernos de Música y Teatro. Sociedad General de Autores de España, 1988, vol. 2, pàg. 74.
- Mateo: «El himno "Lo Rat-Penat" obra de Martínez Valls». Las Provincias, 8 d'agost de 1930, pàg.3.
- Martínez Roura, J.M.: «Inmerecido Olvido de Martínez Valls», La Vanguardia, 29 octubre 1995.
- Martínez Roura, J.M.: «Retalls humans del mestre Rafael Martínez Valls», Article extret i traduït del Programa de festes de la Puríssima, 1995. Recopilat en «Dossier: Rafael Martínez Valls (1895-1946)», Revista Alba, núm. 10, 1996, pàg. 169-173.
- Martínez Valls, R.: Carta al director del Institut General i Tècnic de València. 11 de maig de 1909. Arxiu de l'Institut d'Ensenyança Secundària Lluís Vives, IES Lluís Vives, València. Manuscrit.
- Martínez Valls, R.: Carta al Sr. Alcalde Constitucional de Ontinyent. 11 de juliol de 1918. Secció epistolar, Arxiu municipal, Ontinyent. Mecanografiada.
- Martínez Valls, R.: «Canto al Paralelo». SGAE. M 6966-13
- Martínez Valls, R.: «Canto al Paralelo». SGAE. M 6966-17
- Martínez Valls, R.: «Orfeo». 1922. Arxiu municipal d'Ontinyent.
- Mayor, A.: «En la memòria del meu avi, el mestre Rafael Martínez Valls», Programa de Santa Cecília de la Societat Unió Artística Musical d'Ontinyent, 2019, pàg. 110-112.
- Penadés Silvestre, R.: «Rafael Martínez Valls: de Els soldats de l'ideal a La cançó d'amor i de guerra», [en línia], EU-topías, València, 2022, vol. 23, pàg. 89-97, <https://ojs.uv.es/index.php/eutopias/issue/view/issue/1593/337> [consulta, setembre 2022].
- Parròquia de Sant Josep Oriol. (s.f.): Recull històric. <http://www.santjoseporiol.org/index.php?option=content&task=blogcategory&id=17&Itemid=33> [consulta, setembre 2022].
- Pérez Jorge, V.; La música en Ontinyent. Ontinyent: Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 1979.
- Pérez Jorge, V.: «Records i semblança íntima de Rafael Martínez Valls», Article extret i traduït de la revista *Onteniente*, desembre de 1947. Recopilat en: «Dossier: Rafael Martínez Valls (1895-1946)», Revista Alba, núm. 10, 1996, pàg. 147-150.
- Tala, M.: «Cançó d'amor i de guerra. Hablando con el maestro Rafael Martínez Valls, autor de esta obra lírica catalana». El bufón, *Novedades Musicales*, 21, 1926, pàg. 2.

Una aproximació al repertori de banda de Rafael Martínez Valls

David Castelló Silvestre

Societat Unió Artística Musical d'Ontinyent

Rafael Martínez Valls va nèixer el 12 d'octubre de 1895 a Ontinyent, al carrer Sant Antoni núm. 2, i va ser batejat el mateix dia a l'església arxiprestal de Santa Maria, amb el nom de Rafael Francisco de Paula. Son pare treballava a la parròquia de Sant Carles donant classes de música i sa mare es dedicava a las tasques domèstiques. A causa d'aquest ambient musical a casa, per part de son pare, va nèixer en Rafael una inquietud per la música. Va iniciar els seus estudis de piano al Cercle Catòlic d'Ontinyent. Va cursar el batxillerat al col·legi de los Pares Franciscans d'Ontinyent, on va conèixer Manuel Ferrando González, una personalitat musical de l'època, que va exercir com a organista i professor de composició. Martínez Valls va ser un dels seus deixebles.

Després de la mort de Ferrando en 1908, Martínez Valls va marxar a València per continuar els estudis musicals amb Juan Bautista Pastor, mestre de capella de la catedral de València, Juan Cortés, professor del conservatori, i José María Úbeda, organista de l'Església del Patriarca. Durant els anys d'estada a València, va ampliar els estudis de composició i orgue amb els tres mestres, alhora que compaginava els estudis de medicina i la direcció de la Banda Artística Valenciana.

Posteriorment, es va traslladar a Madrid per a exercir de mestre concertador i organista del Teatre Real. A Madrid va ampliar els estudis de composició amb Emilio Vega. No obstant això, la seua estada a Madrid va ser breu, ja que es va traslladar a Barcelona, on va passar la resta de la seua vida.

Caricatura de Rafael Martínez Valls

A Barcelona es va casar amb Soledat Ralló, que va morir prematurament després de donar a llum el segon fill. D'aquest matrimoni van nèixer els dos primers fills de Rafael, Manuel i Soledat. Anys més tard, es va casar amb Montserrat Roura, amb qui va tenir dos fills més, Ricard i Joaquim.

Quan es va instal·lar a Catalunya, va ocupar el càrrec d'organista a la Basílica de Sant Josep Oriol i a la Sagrada Família. Este treball el va compaginar amb la direcció de la Sala Aeolian, on oferia concerts per a orgue.

La seua producció musical com a compositor va començar amb peces de música sacra, a causa de la seua faceta d'organista i de l'ambient eclesial en què es movia. La incursió al teatre i l'èxit que va obtenir van fer que durant un temps centrés la seua producció en aquest gènere. Quan el 1926 va estrenar *Cançó d'amor i de guerra*, va ser re-

querit per llibretistes i empresaris. Durant tretze anys va estar obsessionat en el treball per al teatre, fins que, el 1939, en finalitzar la Guerra Civil, es va prohibir la producció en català. Finalment, el 1940 va poder estrenar *Rosaleda*, un èxit entre el públic i posteriorment, va compondre *La curandera* i *Carmen la Soberana*. L'última etapa compositiva va ser clarament simfònica ja que no sentia tant d'interès pel teatre líric.

Als darrers anys de vida va perdre la visió considerablement, fins al punt que tenia un mestre concertador a qui dictava la música perquè no podia escriure sobre el paper pautat. El 1946, als 51 anys, va morir a causa de diversos atacs que li van anar minvant la salut, va perdre la parla i quedà paralític del costat dret, fins que el 26 de desembre va tenir un últim atac que li va causar la mort.¹

La producció musical de Rafael Martínez Valls és considerablement extensa, per la qual cosa no podem enumerar una per una les seues composicions, però sí podem classificar-les en diverses categories:

- Música per a piano
- Música religiosa i coral
- Himnes
- Música per a teatre infantil
- Bandes sonores cinematogràfiques
- Obres simfòniques
- Sardanes en versió de cobla
- Sarsuela
- Música per a banda²

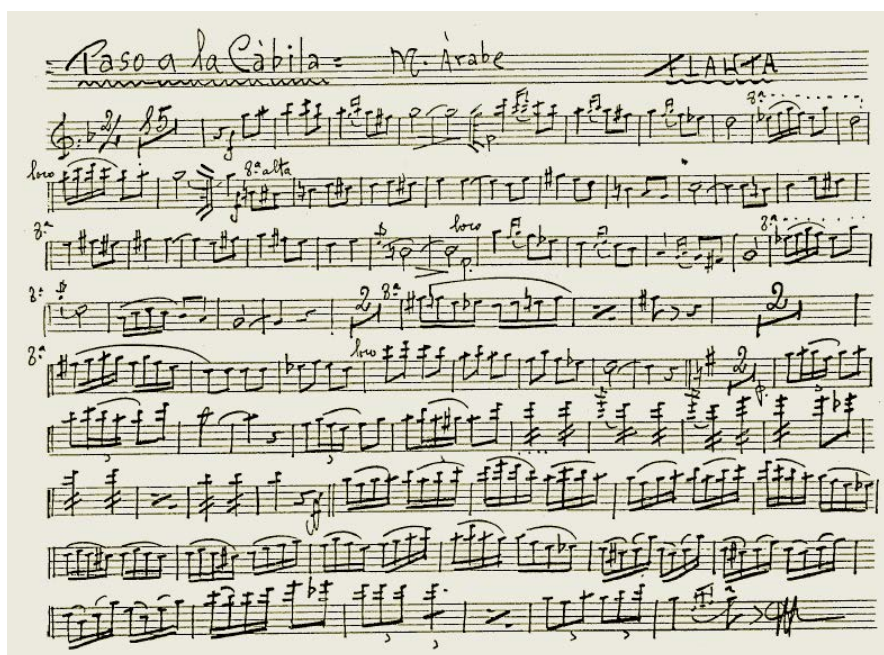
En aquest article ens centrarem en la producció de Rafael Martínez Valls en el repertori per a banda i, per eixe motiu, és necessari fer una contextualització

sociocultural de l'època, per entendre per què va decidir escriure música per a banda.

Rafael Martínez Valls va arribar d'Ontinyent a la ciutat de València el 1908 per a estudiar després que morís el seu mestre Manuel Ferrando. Durant aquests anys, deixà aparcats els seus estudis musicals i els primers treballs com a músic, però, va acabar els estudis de batxillerat i després els de medicina.

La dècada que transcorre entre el 1908 i el 1918 constitueix la culminació de la transició del segle XIX al XX quant a l'activitat musical a la ciutat de València. A partir del 1870, en una època en què predominava la música vocal escènica (òpera i sarsuela), van sorgir una sèrie d'institucions que van impulsar la recuperació de la música instrumental. Cal esmentar la fundació del Conservatori de València en 1878, del Certamen de Bandes de la Fira de Juliol en 1886, i de la Societat Coral "El Micalet" en 1893. Més endavant, en 1903 es va fundar la Banda Municipal de València i en 1912 la Societat Filharmònica. La importància que aparegueren aquestes institucions radica en el fet que es va produir un canvi de tendència musical de manera que es va anar allunyant progressivament de l'italianisme musical a la recerca d'un llenguatge musical pròpiament valencià. A això, cal sumar-hi l'assentament de societats musicals com bandes i cors i figures com Eduardo López-Chavarri i les seues publicacions i crítiques, i al creixent nacionalisme musical de Francisco Cuesta i Manuel Palau.

Martínez Valls coincideix amb els darrers anys de vida de Salvador Giner (1832-1911), una de les figures clau de la música valenciana i un compositor que representa aquest inici de renovació entre els dos segles. Les obres de Salvador Giner, especialment els poemes simfònics, van iniciar el cultiu d'un primer nacionalisme a València. Amb influències de Saint-Saëns, els poemes sim-

En 1917 el mestre Martínez Valls compona la marxa àrab "Paso a la Cábila"

fònics s'ajusten a la finalitat descriptiva de l'autor, i a través de cites folklòriques directes aconseguirà aquests objectius. La importància de la figura de Salvador Giner no radica, únicament, en les seues composicions, sinó en la participació de forma activa al naixement d'institucions com el Conservatori, la Societat Coral El Micalet o la mateixa Banda Municipal, amb les quals va tenir una estreta relació. De fet, la seua faceta com a professor de composició al Conservatori de València és la que marcarà un llegat en tots els seus deixebles i les generacions posteriors de compositors.

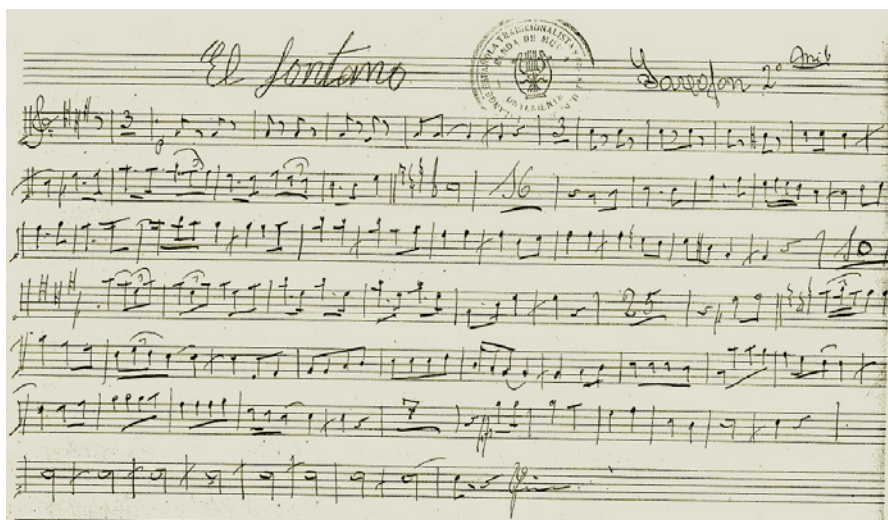
El següent compositor que va seguir amb la innovació promoguda per Salvador Giner va ser Eduardo López-Chavarri (1871-1970). Va ser el que va introduir l'impressionisme a València a través d'una obra que va tenir una gran difusió: *Aquarel·les Valencianes*, per a orquestra de cordes. S'estrenà en 1910, només dos anys després que Martínez Valls arribés a València.

Un altre dels esdeveniments que van marcar l'estada de Martínez Valls a València va ser l'Exposició Regional Valenciana del 1909, un esdeveniment històric que va poder gaudir en primera persona.

A més de l'*Himne Regional*, es van poder escoltar interessants concerts, com el de la "Tonkünstler - Orchester" de Múnic, dirigida per l'espanyol José Lasalle, el de la Banda Municipal de Madrid, o de l'Orfeó Català, dirigit per Lluís Millet.³

Quant a la contextualització cronològica de les obres per a banda del mestre Martínez Valls, no coneixem amb exactitud els anys de composició de totes les seues obres, però sí que es conserven les dates d'algunes de les composicions. Entre elles, sabem les dates de composició, per ordre cronològic, de les obres següents: *Paso a la Cábila* (1917), *El Canto del Marino* (1917), *Sol de la noche* (1918), *Himno a Onteniente* (1918), *Suite Española* (1924) o *Sant Jordi Triomfant* (1928). I també de les dues sarsueles més conegudes, considerades les seues obres més importants, *Cançó d'amor i de guerra* (1926) i *La legió d'honor* (1929).

Davant d'aquestes dades podem concloure que gran part de la producció musical de Rafael Martínez Valls es centra a la dècada dels anys 20 i els anys previs a l'inici de la mateixa. Com a antecedents a la composició per a banda de l'època i, concretament, als gèneres de la músi-

Fragment de la partitura de l'obra "El Fontano". R. Martínez Valls

ca festera (marxes i pasdobles) hem de fer menció al compositor alcoià Camilo Pérez Laporta (1852-1917) amb obres com *El guerrillero* (pasdoble, 1888), *Krouger* (pasdoble, 1900) *Pare i fill* (pasdoble, 1900) o *Fontinens* (1909), o el seu cèlebre *Uzul el M'selmin*, coneguda com a *L'entrà dels Moros* (marxa mora, 1914).⁴

Per entendre el motiu pel qual Martínez Valls va escriure música per a banda i, concretament, aquests gèneres, hem de saber que, encara que va ser organista, també va ser director de banda i era d'Ontinyent, ciutat en la qual les festes principals són les de Moros i Cristians. És per eixe motiu que algunes de les seues composicions, com *El Canto del Marino*, estan vinculades a comparses de les dites festes. Altres com *El Fontano*, que fa referència a la ciutat, i que altres siguen del gènere de marxa àrab (*Paso a la Càbila*, *Sol de la noche*) o marxa lenta (*Sant Jordi triomfant*). Martínez Valls va escriure els que hui són els tres himnes oficials de la ciutat d'Ontinyent: *L'himne a Ontinyent*, himne de la ciutat, *l'himne al Santíssim Crist de l'Agonia*, patró de les Festes de Moros i Cristians d'Ontinyent, i *l'himne a la Immaculada*, patrona de la ciutat d'Ontinyent, de manera que el llegat musical que ha deixat a la seua ciutat natal és inesborrable.

Abans de centrar-nos en la seua producció de música per a banda, m'agradaria

parlar de la seua obra més internacional, el seu gran èxit com a compositor: la seua sarsuela *Cançó d'amor i de guerra*. Es tracta d'una sarsuela en dos actes amb música seua i text de Víctor Mora i Lluís Capdevila i que va ser estrenada en 1926. En un principi s'anomenava *Els soldats de l'ideal*, però en temps de Primo de Rivera, la censura va fer que decidiren finalment canviar-li el nom. Tracta la història d'amor entre dos joves, Francina i Eloï, i va tenir un èxit aclaparador en la seua estrena. Tal va ser així, que va ser traduïda a altres llengües com el castellà, l'anglès i l'italià, i ha sigut representada a diversos països i gravada per artistes de la talla de Montserrat Caballé, Josep Carreras i Antoni Ros.

Quant al repertori per a banda de Rafael Martínez Valls, també el podem dividir en distintes categories:

- Marxes àrabs: *Paso a la Càbila* (1917) i *Sol de la noche* (1918).
- Marxes espanyoles: *El Canto del Marino* (1917), *La Bandera* i *El Fontano*.
- Marxa lenta: *Sant Jordi triomfant* (1928).
- Música simfònica: *El cantar de una maja* i *Suite Española* (1924).
- Himnes: *a Ontinyent* (1918), *al Santísimo Cristo de la Agonía* (1921) i *la Immaculada* (1922).

Seguidament ens centrarem en cinc de les obres del repertori de banda. Una

representativa de cadascun dels diferents gèneres que Martínez Valls va escriure per a banda, concretament en les següents composicions: *Paso a la Càbila*, com a marxa àrab, *El Fontano*, com a marxa espanyola, *Sant Jordi triomfant*, com a marxa lenta, *Suite Española* com a música simfònica i *l'Himne a Ontinyent* com a himne.

Paso a la Càbila

Marxa àrab escrita en 1917, amb una forma clàssica i senzilla: Introducció - A - B - A' - transició - C - C. És a dir, una introducció amb dues frases de 8 compassos on es contesten metalls i fustes, i una conclusió de 4 compassos que ens porta a la primera secció. La primera secció temàtica consta de dos temes, A i B, que conclou amb la reexposició del primer tema, A'. Continua amb una transició que ens porta a la següent secció principal, la segona secció temàtica, que seria el trio (C), el qual es repeteix a mode de tutti. És una marxa elegant on destaca la simplicitat, la melodia per graus conjunts i els contrastos entre fusta i metall.

El Fontano

És una composició que subtitula com a marxa espanyola, amb forma de pasdoble i en la qual utilitza motius valencians d'himnes com *l'Himne Regional Valenciana* o el seu propi *Himne a Ontinyent*. No hi ha una data de composició, però s'estima que va ser posterior al 1918, data en què va compondre *l'Himne a Ontinyent*. Temàticament només té un tema A i un tema B.

Comença amb una introducció amb les trompetes amb el que és el tema principal de l'himne a Ontinyent, en 3 intervencions, dos de trompetes amb resposta de la fusta, i la tercera a mode de tutti per concloure la introducció. Continua amb el tema A, amb sonoritat valenciana, que conclou amb motius de l'himne regional i del propi himne a Ontinyent, que serveixen com a transició. El tema B, que fa de trio, és una melodia

de trompeta amb sordina acompanyada per la fusta que es repeteix a mode de tutti i conclou una brillant Coda final.

Sant Jordi triuphant

És una marxa lenta escrita el 1928 i va ser estrenada a la processó del dia de Sant Jordi (23 d'abril) d'Alcoi del 1928 per la Societat Musical Nova d'Alcoi. El mateix autor fa la dedicatòria següent a la portada de la partitura original: "A don Santiago Satorre, que amb el seu entusiasme per la nostra 'beneïda terra' i les seves incomparables festes, ha estat 'l'inductor' de la composició d'aquesta marxa, de la que es pot i ha de considerar com el seu avi directe". I signa la dedicatòria amb la data 9 de febrer de 1928.

Temàticament consta d'una primera part amb dos temes (A, B, A) i una segona amb un trio (C) que es repeteix (C'). Comença amb una introducció marcial de 20 compassos del metall i la percussió. En la primera part utilitza dos temes, A i B, on reexposa el tema A. Al tema A la melodia és senzilla i per graus conjunts en la fusta. Al tema B, un tutti amb els metalls contrasta amb la part A. Es repeteix dues vegades amb un enllaç entre B i la seua repetició. Entre la primera part i la segona fa una breu transició amb un coral dels metalls al que se li afegeix la fusta. El trio és un solo de trompeta en sordina al que respon la flauta acompanyats pels greus i es repeteix en tutti variant lleument la estructura i contorn melòdic.

Suite Española

És una suite simfònica original per a banda que el mestre Martínez Valls va compondre el 1924. Segons afirma José Manuel Gironés al seu article *Rafael Martínez Valls: Memòria i solc d'Ontinyent*, "l'autor va improvisar uns passatges d'aquesta suite en uns estudis fonogràfics de Barcelona, quan li van demanar que fes unes proves al piano." És una obra inacabada, de la qual només se'n conserven tres moviments: Preludi,

Andalusia i València, sota la data de Barcelona, 26 de juliol de 1924.

La *Suite Española* comença amb un breu preludi de tan sols 21 compassos, primer amb un solo de clarinet, després de fagot amb la fusta i que acaba en un tutti.

El primer moviment després del preludi, és Andalusia. Consta de dos temes principals (A-B), una secció central més breu (C i transició) i després repeteix els dos temes principals en forma d'espill (B-A) abans de concloure amb una Coda. (A-B-C-trans.-B-A-Coda).

El segon i darrer moviment de la Suite Espanyola és València, construït amb temes populars del folklore valencià. Consta de dos temes principals (A i B) amb reexposició del A per acabar. La forma comença amb una introducció, primera part amb els temes A i B, segona part amb un tema C contrastant, una cadència de flauta a mode d'enllaç, i repetició del tema principal, A, a mode de conclusió.

Himno a Onteniente

És l'himne oficial de la ciutat d'Ontinyent, localitat natal de Rafael Martínez Valls, i és una composició per a banda i cor escrita l'any 1918 per ell mateix, amb lletra de Luis Fabrellas de Ibarrola. El 2018 es va celebrar un concert monogràfic en homenatge al mestre Rafael Martínez Valls a càrrec de la Societat Unió Artística Musical d'Ontinyent, en commemoració del centenari de l'himne d'Ontinyent. No obstant això, no va ser himne oficial d'Ontinyent fins a 1960, quan, coincidint amb el centenari de les festes de Moros i Cristians d'Ontinyent, es va decidir nomenar aquesta composició com a himne oficial de la ciutat.

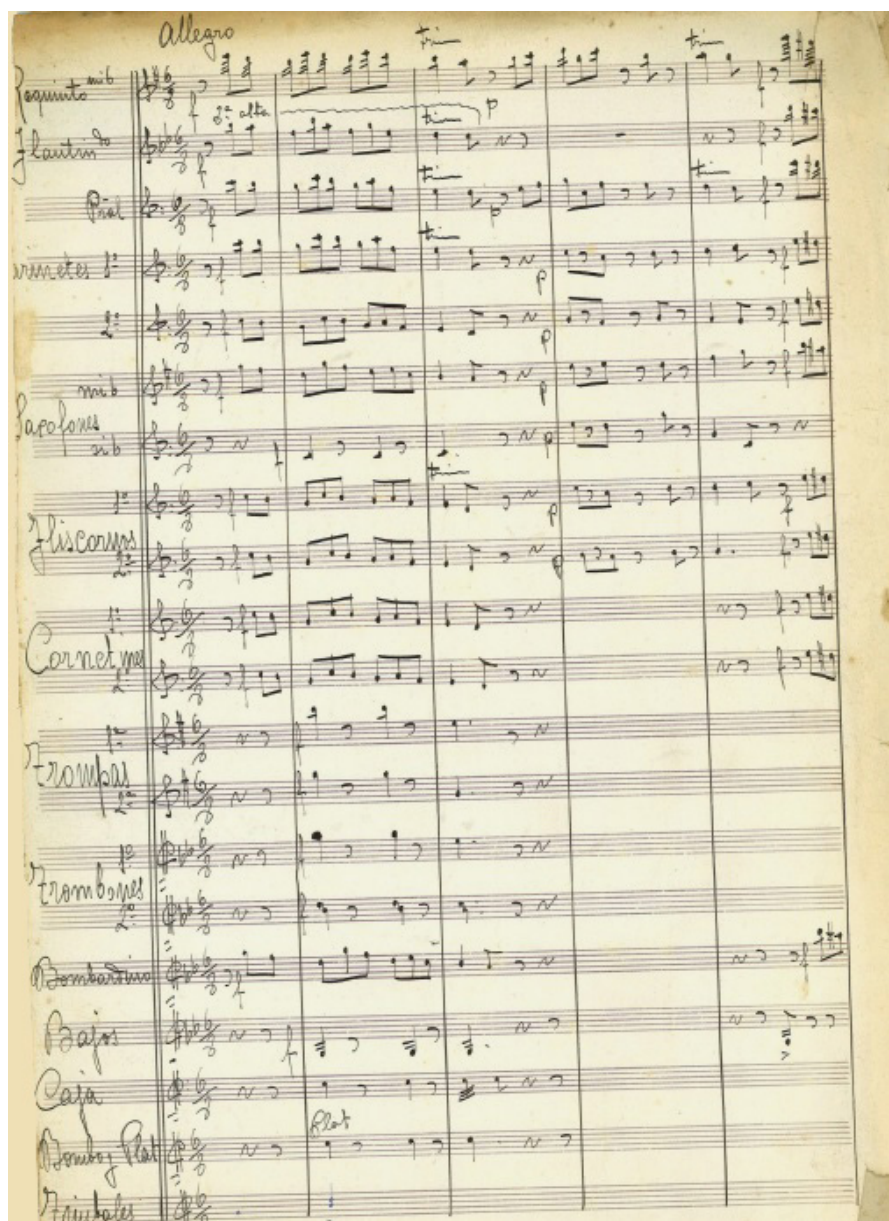
És una composició a l'estil de l'himne regional valencià, amb una introducció com a fanfàrria de metalls, una marxa àrab, i un final de lloança al nom de la ciutat.

Estructuralment, comença amb una fanfàrria marcial de metalls i percussió, amb respostes de la fusta, on juga entre el mode major i el menor i conclou amb una progressió ascendent fins que entra la primera intervenció amb el text. Torna a repetir el motiu de la fanfàrria i conclou amb dos redobles de la caixa, que donen pas al primer tema (A) amb el text cantat i la banda amb un canvi de to. Torna a utilitzar la fanfàrria inicial en la tonalitat principal, en aquest cas com a transició entre aquest primer tema i el següent.

Torna a canviar de to, i ara entra el segon tema principal (B), com a marxa àrab, i com a trio. Es repeteix el tema B en mode major a mode de tutti, i l'himne conclou amb una Coda amb el material de la fanfàrria de la introducció, de nou en la tonalitat principal i al crit de ¡Viva Onteniente!.

Una vegada comentades les cinc obres dels cinc estils diferents dins de les composicions per a banda de Martínez Valls, voldria comentar la instrumentació que utilitza, per comparar la de la seua època amb l'actual:

Com a curiositat, veiem com el primer instrument que apareix és el requint, per damunt del flautí, que actualment trobaríem per baix del flautí, flautes i oboès. També és cridaner el fet que sols apareix el flautí, ni flautes ni oboès ni fagots. Després del flautí ja trobem el clarinet per a veus: principal, 1r i 2n (actualment trobaríem 3r també normalment) i després els saxos per afinació (Mi b i Si b), al igual que avui en dia, però que els anomenaríem com saxos alts i saxos tenors. Trobem els fiscorns dividits en dues veus, al igual que els cornetins, els que es correspondrien en les trompetes a l'actualitat (on també apareixerien abans que els fiscorns). A continuació trobem les trompes (en Mi b, típic de la època), en dues veus (a l'actualitat solem trobar tres o quatre veus de trompes), a continuació els trom-

Exemple d'instrumentació en una de les seues obres

jors i menors, no utilitza modes ni altre tipus de tonalitats. Sempre existeix una relació tonal entre las tonalitats que utilitza al llarg d'una obra, on harmònicament predominen graus tonals i acords generalment tríades, amb algun quatríada de sèptima, però menys habitual. La instrumentació amb plantilla estàndard per a banda, clàssica, melodies en vent fusta i trompetes, fanfàrries de metalls i tutti.

Podem concloure que la complexitat compositiva de la música de Martínez Valls radica en la seua senzillesa, en com fer música amb ritmes, harmonies i melodies senzilles i que resulten interessants que, al cap i a la fi, és el més característic del llenguatge del mestre Martínez Valls.

NOTES

- Gandia i Navarro, J. (2009). Treball d'investigació del repertori orquestral de Rafael Martínez Valls. Conservatori Superior de Música Salvador Seguí. Castelló.
- Marián de Déu, J. (1995). Aproximació al catàleg d'obres de Rafael Martínez Valls. Alba (10).
- Galbis López, V. (2018). El contexto formativo de Rafael Martínez Valls: la vida musical en València entre 1908 y 1918. Estudis al voltant del compositor Rafael Martínez Valls, 11-22.
- Cortell Cascant, V. (2017). CIM Apolo. Obtenido de <https://cimapolo.wordpress.com/2017/12/23/dossier-vida-y-obra-de-camillo-perez-laporta-1852-1917-por-vicente-cortell-cascant/>

bons, també en dues veus, el bombardí i el baix, la tuba. I com a instruments de percussió: caixa, bombo i plats i timbal. L'única diferència és que actualment els timbals els trobaríem dalt de la caixa, i no al final de la percussió. I també canvia, probablement per la evolució i creixement de les bandes, que al metall trobem dues veus per instrument (a fiscorns, trompetes, trompes i trombons), i normalment, avui en dia, es solen escriure tres veus per a trompetes i trombons, tres o inclús quatre per a les trompes, i els fiscorns, que tenen menor plantilla, a una o dues.

Després del treball analític sobre aquestes cinc de les seues obres originals per a banda, podem extraure una sèrie de característiques compositives a manera de conclusió:

La senzillesa, com a característica principal de la seua música. Poc material temàtic: utilització de dos temes principals, o, com a molt, tres. És molt recurrent l'exposició d'un tema i repetició en tutti, a l'igual que l'ús de melodies folklòriques o populars, i les melodies per graus conjunts, sense intervals grans. Tonalment utilitza sols tonalitats ma-

25 anys d'Agrupació Musical Ontinyent

Alicia Masià Lahoz

Agrupació Musical Ontinyent

L'Agrupació Musical Ontinyent naix d'un grup de músics, components de la Unió Artística Musical d'Ontinyent, als quals es van sorgir unes noves inquietuds, unes noves idees sobre com expressar-se musicalment. Així es va crear el grup musical "Els Intokables". Després de quatre anys assajant sense la possibilitat de tenir un lloc físic per fer-ho, tocant al carrer en molts i variats pobles i localitats, va arribar el moment d'assolir una agrupació musical.

i les reunions per ser capaços, entre moltes altres coses, de ser reconeguts a les nostres festes del poble i tenir el dret de participar en l'Entrada de Bandes, com a una banda més del nostre poble, d'Ontinyent.

L'any 1996, la primera Ofrena de Flors que es va aconseguir amb el nom d'Agrupació Musical Ontinyent, tocant el pas-doble "Eduardo Borràs", es recorda com un moment molt emotiu, en el qual van

als enderrocades... Fins que van trobar el local de l'Avinguda Torrefiel. Els mateixos músics van ser els encarregats de condicionar aquell lloc, van construir finestres, escales, aules. Malgrat tot l'esforç, aquella no era una bona localització, i van passar un parell més fins a trobar la definitiva, el nostre local actual, a l'avinguda Sant Francesc. Aquest va ser un punt d'inflexió per a la societat, van instaurar l'Escola de Música de l'Agrupació. Als inicis ni tan sols tenien la possibilitat de permetre's professors per a les noves incorporacions, així que els propis fundadors van impartir classes no remunerades per als alumnes. A poc a poc i amb molt d'esforç, l'Agrupació Musical Ontinyent va començar a créixer, fent millores al local, expandint el professorat qualificat i les activitats que aquests preparaven.

No podem oblidar les grans empreses que van col·laborar desinteressadament al creixement de la societat; empreses com Construcciones Guijarro, que va brindar molta ajuda amb la construcció i les millores del nostre local. El patrocini de l'empresa Inel, encapçalada per Sergio Pomar, emprenedor i fidel advocat del naixement de noves associacions.

L'establiment d'una seu va ser el punt d'inflexió per al creixement del que és hui l'Agrupació. L'ampliació d'alumnat, els concerts, la participació als actes oficials del poble, van ser la projecció de tot l'esforç dels nostres fundadors.

Sota la batuta que dirigeix l'Agrupació han passat diversos directors: Francesc Tortosa (1996-1997), Àngel Esteve

Agrupació Musical Ontinyent a Falles de València. 2001

En setembre de 1996, els músics que formaven part del grup musical "Els Intokables" es van dissociar definitivament de la Unió Artística Musical d'Ontinyent. L'eixida de la banda degana de la localitat no va ser fàcil, els impediments sortien no sols amb la mateixa Unió Musical, sinó també amb les institucions que conformaven el nostre poble. Van ser moltes les negociacions

poder apreciar notòriament el suport de tota la gent del poble, aplaudint i ova-cionant la nova banda d'Ontinyent.

Encara que l'assentament a un local fix va tardar una mica més, van ser molt els lloguers temporals pels quals va passar l'Agrupació als inicis, llocs que benèvolament els van deixar grans empreses, garatges de particulars, naus industri-

Agrupació Musical Ontinyent. 1999

(1997-1998), Miguel Ángel Sarrió (1999-2002), Rafael Agulló (2002-2006), Enrique Alborch (2006-2013), Juan Daniel Jover (2014-2018), David Payá (2018-2021), Álvaro Gómez (2021-actualitat).

Tota associació requereix d'una junta directiva encapçalada per un president. Fent un repàs pel pas dels anys, els nostres presidents han estat: José Rafael Pla (1996-2005), Jose Ferre (2006-2007), Sergio Alcaraz (2008-2010), Sergio Pomar (2011-2013), Julián Cortés (2014-2022); Pablo Lluch (2022-actualitat).

Cal destacar que durant aquesta època l'Agrupació va ser particip en dos certàmens: sota la batuta d'Enrique Alborch varem obtenir el segon premi, a un punt

de la primera posició, al certamen de música festera de Villena l'any 2007. El segon certamen en què va participar l'Agrupació va ser el de la Diputació de València 2012, en què guanyàrem el segon premi honorífic amb l'obra simfònica "La Porta de l'Àngel" de Saül Gómez. Tots els músics participants d'aquest esdeveniment ho recorden amb especial emoció i molt d'esforç.

Cal destacar d'aquesta trajectòria el concert amb col·laboració del cantautor Pep Botifarra, espectacle únic en aquell moment a Ontinyent, l'any 2013.

Amb el pas dels diferents directores, benèvola i de manera altruista, ens han dedicat nombrosos pasdobles com: "Agrupació Musical Ontinyent" (1999)

compost per Miguel Ángel Sarrió, "Agrupats" (2010) compost per Enrique Alborch, "20 anys d'Agrupació" (2016) compost per Juan Daniel Jover, "Als Intokables" (2022) creat per Carlos Ferri.

Contextualitzant la història de l'Agrupació Musical Ontinyent, actualment compta amb l'Escola de Música, Banda Jove, Banda Sènior, Orquestra de Corda, Big Band, Big Band Jove, Combos de Música Moderna i Ensemble de Percussió.

L'Escola de l'Agrupació Musical Ontinyent compta actualment amb al voltant de cinc-cents alumnes, resultat de tot l'esforç fet durant aquests vint-i-cinc anys, destaca el seu últim i actual director, Sergio Pomar Lahoz. No només ha crescut el nombre d'alumnes, sinó també el ventall d'activitats disponibles que realitzar dins de l'escola; des de música de bressol, fins a formacions com la Banda Sènior, primera formació d'aquesta índole al poble.

La Intokables Big Band farà perdurar el nom amb el que va començar la història de l'Agrupació Musical Ontinyent, un grup jazzístic amb molt de renom que al 2023 complirà el seu quinzenès aniversari. Aquest any, el seu director Carlos Ferri ha format un nou grup per als més joves de la banda, la Big Band Junior, la qual cobreix les inquietuds musicals dels nostres membres més joves fins als vint-i-un anys. La Big Band té un llarg recorregut de concerts i actuacions per tot arreu i també un disc gravat l'any 2012, "Enjoy Latin Jazz".

L'Estiu Musical és la jornada de concerts més emblemàtica de la societat. Cada estiu l'Agrupació organitza un mes replet de concerts; l'objectiu d'aquests és fer arribar la música i la cultura a tots els barris de la nostra localitat. Compta amb concerts tan diversos com: l'actuació del Cor Aria, Sons d'Embat, Intokables Big Band, i com no, la Banda Gran de l'Agrupació. Amb ubicacions com el

Concert Agrupació Musical Ontinyent. 2000

Agrupació Musical Ontinyent al certamen de la Diputació al Palau de la Música, València. 2012

barri de Sant Rafel, barri de Sant Josep, la plaça de la Coronació, plaça de l'Ajuntament i un llarg etcètera...

A dia de hui, la nostra Banda Gran compta amb més d'un centenar de músics. Amb aquest creixement i en plena expansió trobem molt joves, amb moltes ganes de continuar fent música, fent cultura, fent art. Sobre ells i elles recau el pes del futur d'aquests vint-i-cinc anys, un bon exemple per continuar amb tot allò fet i construir, amb passió per la nostra banda, un futur prometedor.

Agrupació Musical Ontinyent. 2022

Estiu musical 2022. Sons d'Embat.

Quan Ad Libitum va arribar i va sacsar la cultura musical

Santiago Sanchis Mullor

Colònies i cursos

Ens trobem a l'any 1997 i una mirada periscòpica sobre el panorama cultural de la ciutat d'Ontinyent ens adverteix que alguna cosa està canviant. S'està trencant una història monolítica que ha centralitzat l'últim mig segle. Fa només un any ha nascut una segona banda de música i el bull-bull de l'activitat vinculada a les iniciatives musicals no s'atura. Sorgeix una proposta que, si més no, es presenta com a innovadora i rupturista en eixa realitat que ha imperat en les rutines docents: una acadèmia privada de música. Però no és això únicament. Perquè el nom Ad Libitum ja planta una bandera i enarborà tota una declaració d'intencions. Ad Libitum: a voluntat, al gust de cadascú. En la música aquesta expressió obri aquells passatges que s'interpreten en temps lliure. Ad Libitum denota una certa lli-

bertat. I això, tan pretensions, tan ambicions al mateix temps, és el que reivindica aquesta nova acadèmia que es posa en marxa prop del parc dedicat al Mestre Ferrero, una elecció de domicili que com es demostrarà en el temps suposarà un escenari aliat a les seues intencions.

Ad Libitum naix de manera paral·lela a l'eclosió que es viu al voltant de les classes extraescolars que s'està produint als centres docents d'Ontinyent. Cada vegada més apareixen propostes per tal d'omplir els buits que deixen les hores lectives. Les famílies i els alumnes semblen necessitar emplenar tots els espais d'horaris que puguen quedar solts al llarg d'una setmana. I una bona opció, una elecció preferencial és la música. Això comença a traslladar-se fora dels recintes dels col·legis. I la nova aca-

dèmia de música absorbeix bona part d'eixa demanda. A més, funciona el boca a boca com a millor campanya de comunicació que s'ha inventat mai i que, a més, en comunitats no massa grans sol ser molt efectiva. Què està passant en Ad Libitum? Per què n'hi ha tantes famílies que opten per aquesta alternativa front a les altres, a les convencionals, a les que sempre havien funcionat?

Cal trobar respostes creuades. D'una banda l'agitació musical que viu Ontinyent en el canvi de segle/mil·lenni ens apropa bastant a allò que a la resta de la comarca de la Vall d'Albaida s'havia viscut amb més normalitat; això és, una vivència de l'educació musical molt arrelada als pobles, amb una gran quantitat d'educands que passen per la formació i arriben a les respectives bandes. D'al-

Acte 25 aniversari

tra banda, però, no podem obviar que eixe increment de la demanda s'està abocant a la nova acadèmia de manera prou massiva. Però, per què? Què n'hi ha al darrere d' Ad Libitum per exercir eixe poder d'atracció?

I ací és on cal subratllar allò que de vegades resulta tan gastat, però que no es pot defugir en aquest cas: la filosofia Ad Libitum.

Tornem, d'alguna manera, al principi de la història. Perquè des del moment fundacional es deixa ben clar que la nova acadèmia ha arribat per aportar alguna cosa nova. En un principi ja es defineix que l'enfocament ha de ser més contemporani, que la música no ha de ser una finalitat (aprendre perquè tinga una utilitat) sinó que representa un goig en si mateix, mentre dura el procés d'aprenentatge. Això suposa trencar amb molts dels esquemes habituals fins ara. I, a més, s'avança que la música ha de ser una eina per a desenvolupar altres aptituds i habilitats en altres camps: en els estudis, en la família, entre les amistats. Més que buscar la creació de grans virtuoses o futurs professionals, es pretén que la música s'incorpore a la vida de les persones com un complement, com una dimensió personal que millora aptituds com la memòria, la concentració, l'atenció, al temps que també aporta actituds com l'autoestima, la sociabilització, la motivació, etc.

Es presenten noves tècniques que permetran l'adquisició progressiva de coneixements i es basa bona part de l'aprenentatge en l'estimulació dels xiquets i xiquetes, en despertar la seua curiositat i interès. Es parteix d'una premissa: totes les persones tenen talent per a la música, però cal utilitzar el sistema adequat per tal d'aconseguir extraure el millor de cadascuna. Al capdavall també es pretén sembrar la llavor perquè, en el futur, vaja creixent una major afició musical a la nostra societat local.

I tot això es basa en un triangle d'implicacions: alumnes/professorat/família. Tots en formen part de l'aventura compartida que suposa introduir la música com una part essencial en la formació integral de les persones. Es reconeix aquest valor i, per tant, s'actua en conseqüència.

Tercera banda

La singularitat d'aquesta iniciativa que va nèixer fa 25 anys és que, a diferència del que havia passat fins a eixe moment, les bandes apareixen i van creant el seu propi planter amb les respectives escoles musicals que apuntalen l'aportació de nous músics. Però, en aquest cas trobem que la dinàmica és a l'inrevés. Naix una escola musical que es desenvolupa a tanta velocitat i s'alimenta de tantes il·lusions i energies, obri tal potencial, que no n'hi ha més remei que donar pas a la creació d'una banda simfònica: Tot per la Música.

Encara que l'accepció popular, durant molt de temps, batejarà la tercera formació bandística d'Ontinyent com "la banda d' Ad Libitum", la intenció dels promotors passa per constituir una identitat pròpia que, a més, estiga reforçada amb una entitat cultural que li done suport, autonomia i viabilitat de cara al futur. Tot per la Música actua des del primer moment com la desembocadura natural d'un riu de nous músics que van formant-se a l'acadèmia i que poden optar a qualsevol de les altres bandes de la ciutat però que opten per continuar vinculats a una mateixa idea patró que els uneix a l'embrí on s'han format.

La formació d'una banda pròpia que mana de l'escola i que, amb el temps, adquirirà la seua personalitat pròpia i clarament diferenciada, no és l'única aportació que es realitza. Perquè ací tenim una altra de les singularitats que han brotat de l'acadèmia: la gran quantitat de formacions musicals que han anat apareixent i, algunes, consolidant-se com a elements dinamitzadors de la cultura musical local. Així, a més de la banda jove i de la banda simfònica, van sumant-se grups de percussió, combos de música moderna, conjunts instrumentals, big-band, orquestra Suzuki, orquestra jove i orquestra simfònica...

Una orquestra resident

De totes aquestes formacions, més enllà de les bandístiques, cal ressaltar

Audició adults Ad Libitum

Audició Nadal alumnes Suzuki

la fundació d'una orquestra simfònica que es convertirà en tota una ensenya, no solament per a l'acadèmia, sinó per a la ciutat d'Ontinyent, per eixa aposta decidida de canviar el pas i assolir noves metes de qualitat cultural i musical comparables a les de les capitals. Disposar d'una orquestra pròpia és tot un luxe que acabarà essent valorat amb el pas del temps i prenent la perspectiva

adequada per destacar les grans fites de cada època. La gestió, les negociacions i el suport d'empreses, entitats i institucions conclouen en assentar una orquestra lligada al Teatre Echegaray. El suport que li han anat donant diferents empreses, que han exercit el seu mecenatge cultural, han encarat la constitució de l'Orquestra Simfònica Caixa Ontinyent. Una proposta singu-

lar perquè es tracta d'una orquestra en formació, en la qual els músics treballen i participen com un pas més en el seu itinerari educatiu. Però, amb el nivell i la qualitat de les grans orquestres. Per repertori que s'interpreta en els diferents concerts que es programen cada temporada. Pel nivell dels directors i dels intèrprets solistes que actuen com a convidats en cada ocasió. Al capdavant una possibilitat per als jòvens músics de compartir escenari i partitures amb grans professionals ja consolidats i amb carreres prestigioses. A tot açò cal afegir la sort que té un públic espectador, abonat cada any, de disfrutar d'un esdeveniment musical que caldria anar a un centenar de quilòmetres, com a mínim, per poder igualar-lo.

Vincles socials

El públic, el poble, la ciutadania està en el punt de meta de bona part de les planificacions que es porten a terme en els despatxos. Perquè no n'hi ha música sense que ningú l'escolte. No n'hi ha activitat pensada sense que existisca un espectador final al qual està destinada. I en aquest sentit, el motor d'idees i mampreses que ha engegat Ad Libitum als seus 25 anys d'existència no s'entén si es trau de l'equació el factor de públic/veí/ciudadà. Els projectes que han sorgit des de l'acadèmia, fent ús dels recursos que ja s'han anat cimentant i solidificant amb el pas dels anys, sempre han tingut molt present la societat que els envolta. A eixa societat, a la qual es serveix, de la qual es nodreix, està dirigida l'acció de moltes de les ofertes que es plantegen a sovint. I per tal d'arribar al públic final, de vegades, hi ha una implicació amb les entitats que treballen al territori. Així s'ha forjat una relació estreta amb ajuntaments, associacions culturals, socials, festives i comercials.

Fruit d'aquesta estreta col·laboració ha esdevingut la participació en actes que han acabat traient la música al carrer. Música a les places. Música als barris. Música per tot arreu en dies que ja estan assenyalsats al calendari anual.

Algunes d'aquestes iniciatives s'han convertit en festivals anuals que ja són imprescindibles en l'agenda cultural de l'any ontinyentí, com és el cas de l'Ontijazz. Però tampoc s'entenen les activitats que fomenta l'Ajuntament d'Ontinyent, de manera conjunta amb les associacions comercials, si no és amb l'acompanyament musical que prové d'Ad Libitum. Així es pot veure i viure en les cites de primavera i tardor que, amb diferents denominacions, tracten de fomentar la convivència social als carrers i places de la nostra ciutat.

Formació per damunt de tot

És innegable que en aquest canvi de segle/mil·lenni, en aquest últim quart de segle que coincideix, des de 1997, amb l'aparició d'un fenomen denominat Ad Libitum, la societat ontinyentina s'ha enriquit amb tots els ingredients que han eixit des d'aquesta acadèmia, però tot això tindria una estructura de fang i sense solidesa si no tinguera ben pensat el seu pilar central: la formació.

Ací és on resideix la clau de tota aquesta història. Perquè de portes cap a fora, començant per l'escenari del propi parc Mestre Ferrero que tant s'ha beneficiat de les atmosferes musicals creades, passant per tots els itineraris que han recorregut les seues propostes, és inqüestionable la tasca de projecció

Musicart 2022

social que s'ha assolit. Però, de portes cap a dins, la seu social de l'acadèmia continua amb tots els motors en marxa perquè res s'ature.

I cal fer una ullada a tot eixe extens ventall formatiu que ha anat proposant-se i erigint-se en tot un referent de l'educació musical, primer al propi territori i, després, conquerint places més enllà de les nostres fronteres.

Perquè, i ací tornem de nou al punt de partida d'aquesta presentació, quan es plantejava que s'aportaven noves metodologies i innovacions en l'aprenentatge no es tractava de declaracions sobre paper mullat. El treball realitzat ens de-

mostra que s'han explorat rutes que han anat descobrint nous mètodes que ací no eren massa coneguts. Trobem exemples en els mètodes Gordon, Willems i Suzuki, en els quals es planteja interioritzar la música com una llengua més, de la mateixa manera que aprenem a parlar abans de saber llegir i escriure. Metodologies que ajuden a construir pensaments musicals i enfocar la posterior absorció dels coneixements amb una mirada i una perspectiva completament diferents a les habituals.

Altre dels factors indispensables per tal d'abordar una definició sobre el que representa la diferència que aporta Ad Libitum ha estat que sempre, no sols ara, s'ha tingut en compte que cal fomentar una didàctica lúdica, utilitzant elements motivadors i, per suposat, incorporant les noves tecnologies.

Tot aquesta experimentació per tal de sentir, de viure, de percebre la música amb una visió alternativa, ha conduït l'equip humà de l'escola a desenvolupar un mètode propi: iMusi.

Es tracta d'una metodologia que unifica la formació integral dels estudiants. Comprèn des de la iniciació musical i el llenguatge musical fins a l'instrument i el seu conjunt. És un sistema progressiu, dinàmic i adaptat a les tecnologies.

Ontijazz - Do-Mi-Sol Sisters

Orquestra Sinfònica Caixa Ontinyent

Xavier Gagnepain-Director i solista internacional

Combinant l'aprenentatge vivencial amb una plataforma interactiva que ajuda professorat, alumnat i famílies a formar part activa del procés d'aprenentatge. El mètode iMusi ha estat reconegut pel Ministeri de Cultura i Esport com un dels 10 millors projectes de modernització i innovació de les indústries culturals a nivell nacional. La seua validesa l'avalen les escoles que l'han adoptat com un sistema innovador, no sols a l'estat espanyol sinó en diferents països del món.

És clar que ara la idea, el concepte, la filosofia del que significa Ad Libitum és viatgera. Ho ha estat sempre, encara que els trajectes han anat prenent vol i distàncies a mesura que passava el temps. Abans de trencar fronteres nacionals també es van fer passes amb l'apertura de diferents escoles a la comarca de la Vall d'Albaida. A poc a poc, la idea va avançar fins a la Ribera, l'Horta i el Cap i Casal. En xifres actualitzades són un total de 13 escoles, 9 aules d'inici-

ció musical concertades amb diferents centres educatius i un total de 1.700 alumnes i prop de 80 professionals al comandament d'aquesta extensa aventura musical.

Però sempre ha existit eixa voluntat de no tindre límits geogràfics i això ho han demostrat les colònies musicals d'estiu que sempre han constituït una cita anual amb una demanda creixent i una oferta reconeguda per les activitats i el professorat que s'implicava.

La cirereta d'aquesta proposta formativa la rubrica l'espenta de crear una Acadèmia d'Alt Rendiment, en la qual l'alumnat reba classes amb professorat de prestigi nacional i internacional al llarg del curs. Una acadèmia que disposa, a més, d'un programa de beques d'estudi associat a la participació a les seues agrupacions musicals. L'Acadèmia d'Alt Rendiment d'AD LIBITUM, adreçada a alumnat d'últim cicle de grau mitjà, grau superior i postgrau, pretén ser un nexa d'unió entre

els estudiants i el món professional, al qual s'orientaran els instrumentistes.

A mode de conclusió

Es fa difícil compendiar i resumir la vida artística, cultural, emprenedora d'Ad Libitum, de tot un quart de segle, en només unes línies i pàgines d'aquest article.

La tesi del títol queda, presumiblement, prou acreditada amb l'exposició manifestada de tantes iniciatives posades en marxa. Altres queden al marge, potser en l'oblit o en el calaix de la desmemòria en favor d'aquelles que han tingut més èxit. Però, el que resulta indiscutible és que l'arribada, la irrupció d'Ad Libitum ha suposat, en certa mesura, un canvi de paradigma a l'hora d'entendre la relació entre una empresa privada, un entramat cultural-musical i una societat que se'n beneficia d'aquesta sinergia.

L'educació és la pedra angular de tota aquesta història, però no cal ser injustos, ni tan sols al final de l'exposició, per deixar per escrit la palanca que ha fet moure tota aquesta aventura. I això porta el nom d'un binomi personal que queda ací apuntat en nom i representació d'una nòmina de recursos personals i treball humà ingent perquè tot continue endavant. Apuntem per tant el nom del binomi indissoluble que és causa i motiu de tot aquest entramat: Lluís Muñoz - Toni Revert.

Taller amb Damaris Gelabert

José-Ramón Juan Cerdá (Aielo de Malferit 1859-1955)

Mª Elvira Juan Llovet

José Ramón Juan Cerdá

José-Ramón Juan Cerdà es uno de los muchos músicos valencianos, casi desconocidos en el mundo musical de hoy. Y sería bueno rescatar del olvido, algunas de sus obras para incluirlos en la Historia de la Música Valenciana.

Nació en Aielo de Malferit el 19 de marzo de 1859, y según figura en el *Quinque*

Libri, en el tomo noveno, folio 353, correspondiente a los bautizos de aquel año, fue bautizado el mismo día de su nacimiento, en la parroquia del pueblo.

Se casó con Ignacia Requena Ortiz en 1887 que era descendiente de un hermano del ilustre Deán de Xàtiva, Don José Ortiz y Sanz (1739- 1822).

El matrimonio tuvo una numerosa prole, catorce hijos, y todos ellos, en mayor o menor medida tuvieron buena formación musical, además de sus otros estudios universitarios. Destacamos varios de ellos: uno, Amalio, fue músico profesional en París, llegando a tener su propia orquesta, muy conocida en su época, y además fue compositor de música de su tiempo. Francisco, médico de profesión, también con grandes conocimientos musicales, fundó la banda de Bélgida. Pero toda la familia destacó por sus dotes de intérpretes de piano y órgano, en sus respectivos entornos, lo que llevo a que les conociesen como la familia de "els organistes". Teniendo siempre como referente a su padre, el gran maestro de maestros, José Ramón Juan Cerdá.

D José Ramón fue autodidacta, ya entonces y poco a poco llegó a tener dominio en la guitarra. Basándose en su técnica y con mucho tesón, aprendió a tocar el piano, siendo el primero en el pueblo en adquirir este instrumento.

En el año 1914, aproximadamente, intentó formar en Ayelo una banda de música, que funcionaría hasta 1936. El iniciador de esta banda fue don Vicente Ferri Martí (*el Ferrer*), el cual era músico, y sabía tocar el requinto. Se unieron a él un grupo de ayelenses que tenían algunos conocimientos de música. Los inicios fueron difíciles, pero, pronto decidieron acudir a D. José-Ramón, con ánimo de perfeccionarse, pues éste, ya era un reconocido buen músico y organista del pueblo. De esta forma colaboró en la fundación de la primera banda de Aielo de Malferit al colaborar en la formación de sus primeros músicos.

José Ramón Juan Cerdá (centro) junto a su esposa y rodeado de parte de sus hijos e hijas y algunos nietos

Fragmento manuscrito del Belén compuesto por J.Ramón Cerdá

Don José- Ramón, fue compositor especialmente de obras de carácter religioso. Entre las cuales destacan "Los Gozos Solemnes al Cristo de la Pobreza" (para órgano y voz) "Las Llagas de San Francisco" (para varias voces y órgano), "Ave María"(para soprano y piano u órgano).

Otras obras fueron "Flores a María Santísima", "Aplaca Señor tu ira" "Dolores de la Virgen" "Salve María" (se supone de este autor) "Tota Pulcra "(a dúo o coro; 7 de Diciembre de 1932, Ayelo de Malferit), "Yo soy aquel malvado que hirió tu Corazón" (se cree de este autor), "No me mueve mi Dios para quererte" (Ayelo 3 de abril de 1916) "Trisagio".

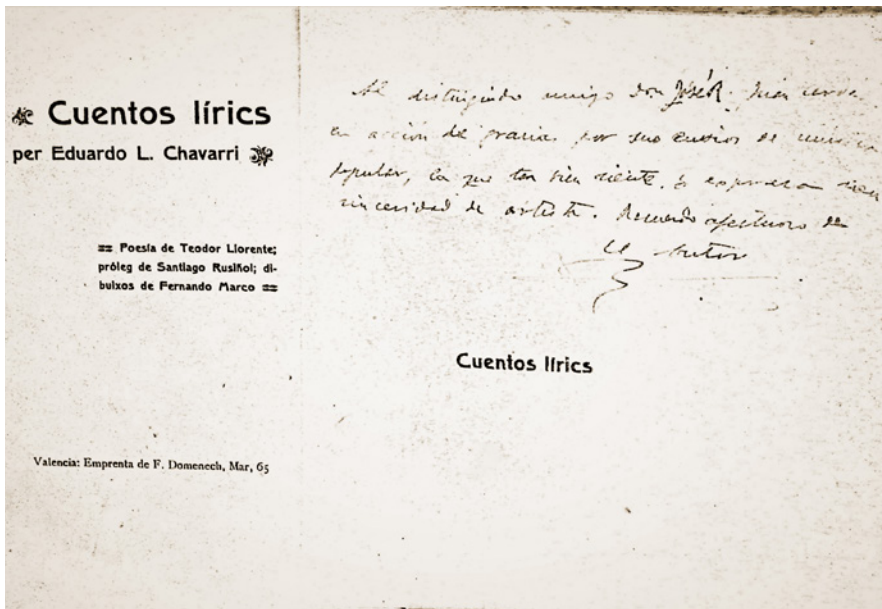
Cabe destacar que también escribió un Belén, no sólo la música para órgano, sino también los solos y el texto. Se representó en Ayelo durante bastantes años, los primeros del siglo pasado. Es curioso e inusual encontrar un Belén escrito para voz y órgano; no en balde era el organista de Ayelo de Malferit.

Según comentarios de la Catedrática A. Belda "es una pieza con aspiraciones dramáticas, representada en Ayelo con tal éxito, que el pueblo lo recordó durante muchos años".

Brindo la sugerencia (en estos años que, más o menos, sería el Centenario del estreno de este Belén), representar el mismo como homenaje a su autor

Escribió algunos poemas profanos como "El Cofrecito" y "La tórtola viuda".

El prestigioso y célebre músico valenciano además de periodista, Eduardo López-Chavarri Marco, amigo personal de José Ramón Juan Cerdá, le dedicó el libro escrito en valenciano *Cuentos Líricos* y en la portada escribe de su puño y letra la siguiente dedicatoria: "Al distinguido amigo Don José R. Juan Cerdá en acción de gracias por sus envíos de

Original del libro Cuentos Líricos de T. Llorente dedicado a J. Ramón Juan

música popular, la que tan bien siente y expresa con sinceridad de artista, recuerdo afectuoso de El Autor.

Me consta que muchas de las canciones de las que recogió D. Eduardo, del folklore de la zona, se las proporcionó D. José-Ramón y así lo hace saber en sus escritos. También me lo comentó verbalmente, su hijo, Eduardo López-Chavarri Andújar, e incluso alguna de ellas las armonizó y fueron publicadas. Entre otras: "La Processó del Crist "Cansó del Tótil" (del Sapo), etc

(Eduardo López-Chavarri Andújar que fue catedrático del Conservatorio durante un tiempo y muerto prematuramente. Su gran acervo cultural, no solo de música, ha pasado a la administración, por su valor y no tener descendientes).

En esta breve biografía de este autor ayelense, que fue mi abuelo paterno y que supo compaginar, su trabajo de ayudante de Notario en el pueblo, (preparando los documentos, para el Notario de Ontinyent), con la práctica y la

docencia de la Música. Esta fue su verdadera pasión y la inculcó no sólo a sus hijos, sino también a todo aquel ayelense que tuviera afición y se relacionara con él.

Actualmente un gran número de sus descendientes a lo largo de varias generaciones han seguido la tradición; algunos se han dedicado profesionalmente a la música y muchos otros tienen formación musical o cuanto menos una gran afición y respeto por este arte.

El maestro López-Chavarri Marco (en el centro), con familiares de Don José Ramón Juan Cerdá, en Aielo de Malferit

Els projectes de planificació urbanística a Ontinyent de l'arquitecte Vicent Gascó (1788) i la reforma de la presó (1790)

Alfred Bernabeu Sanchis

Cronista de la Ciutat d'Ontinyent

Introducció

El segle XVIII es va caracteritzar per un indiscutible comportament alcista arreu del país. També Ontinyent va recuperar les pèrdues poblacionals sofertes al llarg de la centúria anterior i dels terribles efectes de la guerra de Successió. Va ser un espectacular augment demogràfic: el *vecindario de Campoflorido* indicava que en 1712 eren 882 els veïns; vuitanta anys més tard, el botànic Cavanilles en registrava 2.100. El nucli urbà d'Ontinyent cresqué, sorgiren nous carrers: Santa Faç, Aurora, Eres, Sant Pasqual i Delme, els quals amb excepció del darrer esmentat conformen l'actual barri de l'Ermíteta.

Certament, la població d'Ontinyent va créixer i també va millorar la seua base econòmica.¹ Sembla que els cabals obtinguts per l'ajuntament aplicant les taxes d'arbitris i recursos dels béns propis, també augmentaren². Fet que permeté, prèvia llicència reial, destinar part dels ingressos municipals a la important reforma de la casa consistorial (1765)³, de les carnisseries⁴ (1785) i de la presó (1790).

El dinamisme econòmic en les dècades centrals del segle XVIII era evident. El 24 de gener de 1745 l'ajuntament subhastava les obres del remat del campanar de Santa Maria al mestre obrer Vicent Insa per un valor de 558 lliures i 10 sous. El projecte de la nova construcció va ser traçat per l'arquitecte, el religiós carmelità fra J. Alberto Pina.⁵

Pocs anys després, el sacerdot Francisco Montoro i Almúnia va presentar al cabildo, el 22 de febrer de 1754, un important projecte que contemplava im-

portants modificacions en la planta de l'església de Sant Miquel. En el memorial presentat es contemplava l'enderrocament de les cases annexes al temple, fet que permetria eliminar les humitats i dotar de més llum a l'interior de l'edifici⁶.

De nou, el prevere Montoro insistí i el corregidor de la vila d'Ontinyent, Lorenzo Ramos de Espinosa, va sol·licitar el 26 d'agost d'aquell any permís al capità general per celebrar junta general de par-ròquia. Finalment, va ser convocada el 27 de desembre i assistiren 394 veïns. El projecte presentat -*"que intenta hacer y delinear en su memorial con mutación y variedad de la Planta que actualmente tiene"*- va rebre una forta oposició per part del veïnat.

El regidor Don Luis Blasco i Colomer va argumentar que la reforma urbanística era molt costosa i no era tan necessària. Va proposar que les 3.030 lliures procedents de donacions i de l'aplicació d'arbitris *"se empleen y conviertan en el mayor adorno fortaleza y hermosura de esta iglesia"*. La immensa majoria d'assistents a la junta -379- van donar suport a la nova iniciativa, que no era tan ambiciosa, però sí més viable econòmicament. Aquesta, segons assenyala Antonio Llorca era l'opció preferida pel plebà Roque Bernabeu: *"quede la Iglesia como está y se blanquee toda uniformemente con franjas doradas"*.

Prompte s'iniciaren les obres que van millorar les condicions interiors de l'església: es van esgrafiàr greques i estucs d'or per murs i cornises, també salms en llengua llatina al·lusius al titular de l'església. En l'arc de la volta del presbiteri

consta la data de finalització de l'actuació, 1758.⁷

El primer projecte de reforma urbanística d'ampliació del carrer Major-Clot

El 21 de juny de 1788 el consistori municipal presidit pel corregidor Juan Sebastián Neri i Prado dirigia una carta al *Real Consejo de Castilla*. En ella sol·licitava l'execució de les obres necessàries per a millorar el trànsit de persones i mercaderies amb la proposta de construcció de dos ponts i de l'ampliació de la via pública en la zona més estreta del carrer Major i de la plaça Major.

Cal afegir que la figura del corregidor era un càrrec nomenat de manera directa pel monarca i no estava relacionat ni vinculat amb la població designada. Presidia l'ajuntament, supervisava la governació del municipi i l'administració de justícia. En el cas de la vila d'Ontinyent -des de la seua instauració per reial decret de 28 de novembre de 1752- es tractava d'un corregidor de la classe de Lletres i la seua jurisdicció es limitava al terme municipal, tot i que l'ajuntament va sol·licitar en 1784, sense resultats, que li foren agregades les localitats més pròximes.⁸

Podem qualificar, sense dubtes, que l'actuació del corregidor Don Juan Sebastián Prado i Neri va ser molt positiva per a la vila d'Ontinyent amb iniciatives que procuraren la millora de l'economia de la població. De fet, a punt d'acomplir el seixenni de mandat, l'ajuntament va acordar per unanimitat en sessió de 6 de febrer de 1790 sol·licitar la pròrroga per a altres sis anys de govern. En l'acta es destacava *"el desinterés, el amor en el servicio y recta intenciones a favor de todos"*. No li

fou concedida i a finals d'any era rellevat en el càrrec pel nou corregidor i capità de guerra don Francisco Tabuena.

Tornant al fil de l'assumpte resumirem quins van ser els processos burocràtics que finalment conduïren a l'execució del projecte d'eixamplament de la intersecció Clot-carrer Major. Com indicàvem, en primer lloc en data de 21 de juny de 1788 el corregidor exposava les millores en infraestructures viàries. La carta va obtenir resposta des de la cort de Madrid; el 14 de juliol Don Juan Antonio Rero y Peñuelas sol·licitava més informació a la secretaria del Real Acuerdo i Audiència de València. El secretari d'aquest organisme, Don Joseph Antonio Oller, en data de 29 de juliol de 1788 demanava que se li remetera l'expedient. Al mateix temps comissionava -per decret d'11 de setembre d'aquell any- a Don Pasqual de Bonanza Fernández de Masa, corregidor de San Felipe, que juntament amb els pèrits de la població i l'arquitecte Vicent Gascó emetera un informe de les obres proposades. Just, tres anys més tard de l'inici de les gestions, el 21 de juny de 1791, la Real Cámara, autoritzava les obres. Pocs dies després, el consistori ordenava l'execució dels projecte al comissari i regidor Luis Donat.

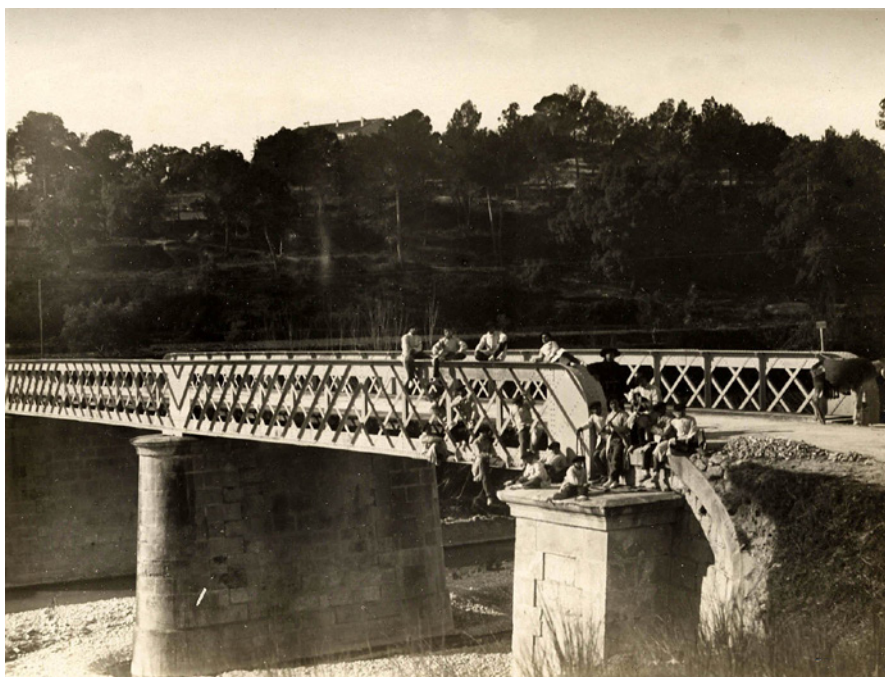
Anem a desenvolupar el procés burocràtic, pas per pas. En la carta enviada pel corregidor Juan Sebastián Prado i Neri el 21 de juny es glossava les excel·lències de la població: una vila de les més distingides del regne amb vot a corts, un extens i ric terme, una noblesa antiga i fidel... Malgrat aquestes favorables circumstàncies que atresorava Ontinyent, es trobava en desavantatge amb altres localitats i *"se halla padeciendo atraso notable en sus comodidades que están logrando de la piedad de Vuestra Majestad otras poblaciones de muy menor monta"*.

Manifestava la poca capacitat de la plaça Major; el carrer Major, que era camí reial, era tan estret que *"en algunos parages de su tránsito que no sin riesgo*

del menor descuido pasa un carruaje". El riu Clariano en alguns punts del camí presentava dificultats de pas, fet que causava perjudicis al comerç de gèneres tèxtils i *"pone quasi incomerciable dicho camino real a las expresadas provincias no solo a los traficantes en Paños de su pujante fabrica, si a los que de la misma tiene Bocairente como a los de otros géneros de la carrera de Alicante, Cartagena y Murcia por carecer de dos puentes que les son esenciales para cruzarle sin peligro [...] al modo que de esta lo ha conseguido la villa de Alcoy en ninguna de sus circunstancias a Ontiniente"*.⁹ Una proposta d'infraestructures viàries

que van ser desatesa i que es va solucionar quasi un segle més tard (1879, en el cas del pont Nou) quan es va construir la carretera que comunicaria l'Alcúdia de Crespins-Ontinyent. Villena.¹⁰

En efecte, es tractava de salvaguardar l'economia eliminant obstacles que impediien el comerç de gèneres tèxtils, no sols d'Ontinyent, sinó també de l'important centre fabril de Bocairent, que també contribuiria en els costos dels ponts. En aquest sentit cal recordar que per aquells anys la producció ontinyentina es trobava en plena pujança. Les xifres oferides pel botànic Antonio Josep

Excursió d'un grup d'alumnes del col·legi La Concepció fotografiat junt al pont de la Baronia a principis del segle XX. AMO

Pont Nou. AMO

Cavanilles així ho constaten: *"donde hay 1.500 personas empleadas en las fábricas de paños, bayetones, lienzos y papel. En ellas texen al año 40.000 varas de paño, 2.500 bayetones, 6.300 de sayales, 9.000 de lienzo, y fabrican muchas mantas de pelo cabrío, 13.000 arrobas de aguardiente, y 4 mil resmas de papel"*.¹¹

Les autoritats municipals d'Ontinyent afegien que les reformes urbanístiques i noves construccions es podien començar a sufragar dels sobrants dels ingressos de propis, 1.000 pesos -unes monedes de plata conegudes com a "reals de a huit" -. A més es podia vendre l'excedent del gra del pòsit, uns 200 cafissos, i imposar una cisa o gravamen de quatre maravedís per cada lliura de carn venuda.

Com assenyalaven el 29 de juliol de 1788 des del *Real Consejo*, a instàncies de Juan Antonio Rero Peñuelas, es demanava al *Real Acuerdo* i Audiència de València que informara de la viabilitat i de la urgència de la proposta presentada: *"empezando por el ensanche de la Plaza que es lo más necesario y poner la calle principal en disposición que puedan pasar los traficantes sin estrecheces por ser camino real para las Provincias"*. El secretari d'aquesta darrera institució valenciana, Don Joseph Antonio Oller, també comissionava l'11 de setembre de 1788 a Don Pasqual de Bonanza Fernández de Masa, cavaller de Nostra Senyora de Montesa i Sant Jordi d'Alfama, coronel de cavalleria, governador i corregidor polític i militar de San Felipe, la supervisió dels projectes.

En data de 3 d'octubre coneixem per un apunt comptable el pagament de dietes per sis dies a Fèlix Gascó, l'escrivà que acompanyava al corregidor de Xàtiva -que, per cert, va renunciar a cobrar cap dieta- per valor de 27 lliures 9 sous. L'informe escrit per ell va ser signat per governador Pasqual de Bonanza el 8 de desembre de 1788 i tramés a Madrid. També s'annotaven altres 12 lliures 15 sous pels jornals dels mestres obrers

Joaquín Pastor i Josep Tormo que peritaren les reformes.

El registre més interessant de la Junta de Propis de l'ajuntament d'Ontinyent en aquesta visita és el pagament de la factura presentada el 25 d'octubre per Vicente Marzó, subdirector de la Reial Acadèmia de san Carlos pels treballs, hostatge i viatge de l'arquitecte Vicent Gascó *"que vale todo según el más regulado precio y havida consideración a que en los (8) días que estuvo en Onteniente se les hizo el gasto de ciento y ciete libras moneda corriente de este reyno cuya taxación hago bien y fielmente según mi saber y entender"*.

Quins treballs va realitzar en les primeres setmanes de la tardor de 1788 l'arquitecte Vicente Gascó? L'anotació comptable de 24 de novembre és ben explícita: *"por a ver formado dos mapas, el uno que manifiesta la Plasa Mayor de esta villa y sus edificios del citado en que se halla y el proyecto para su ensanche, y el otro manifiesta una porción de la calle Mayor de la propia villa, y lo que debe hacerse para edificarla y ensancharla y los cálculos y relación para los puentes y su coste"*.

L'execució del projecte d'ampliació del carrer Major de l'arquitecte Vicente Gascó

Com hem vist, l'arquitecte per alçar plànol de les reformes urbanístiques

proposades per la vila d'Ontinyent era ni més ni menys que el cèlebre director de l'Acadèmia de Sant Carles Vicente Gascó¹². La seua figura ha sigut objecte dels estudiosos per ser un dels grans promotors del corrent academicista a València; un estil que atorga molta importància a l'arquitectura eliminant la seua dependència de la resta d'arts com la pintura o escultura. L'objectiu era fugir del Barroc, aleshores imperant, a través d'una mentalitat clàssica.

Vicent Gascó va ser autor de nombrosos projectes per tot arreu de la geografia valenciana, molts dels quals encara perviuen, en la major part com les cases consistorials de les següents poblacions: Gandia, Cullera, Alberic, Sueca, Sagunt, Nules, Silla, Relleu... Tots ells i altres plànols més es troben en l'Arxiu Històric Municipal de València, també els dos d'Ontinyent.

En la seua visita a Ontinyent, l'arquitecte Vicent Gascó constatà l'estretor del carrer Major en la part compresa entre la casa de D. Francisco Tonda i Antonio Mullor *"pues en este sitio apenas podía pasar una cavalleria cargada y lo que era con un carruaje pasava con sumo riesgo de precipitarse por la rampa que vajaba a la calle llamada del Oyo"*. De fet, mentre que s'esperava l'aprovació del projecte per part del reial consell, ocorregué un accident. En maig de 1790

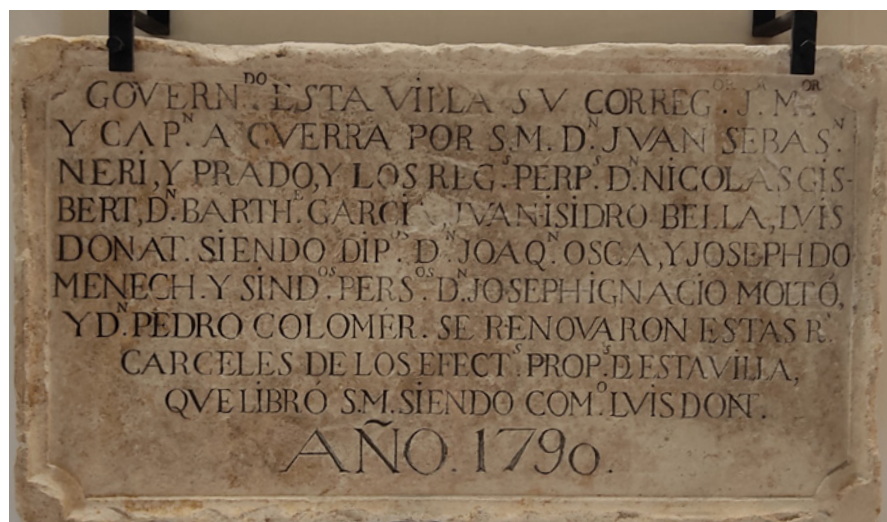

Foto làpida commemorativa existent en el Maova on consta el patrocini de les obres de la presó

Accés des del Clot a la plaça Latonda reformat en 1921 que va ser clausurat per les edificacions construïdes arran de l'ampliació del carrer Mians. Fons fotogràfic de Jordi Mollà

Aspecte actual del carreronet sense eixida pel qual s'accedeix a un edifici municipal

Aspecte actual de l'eixida obstruïda pels nous edificis dels anys 40, a la part de Festers

el cabildo celebrat el dia 17 d'aquell mes es feia ressò del risc que suposava "no reparar de contado la bajada de la calle del Clot que en el día de antes de hayer estuvo a (punto) de perderse el carruaje y cavallerias de Don Joseph Conca".

Les obres d'ampliació de la via publicava -segons detallava l'arquitecte en el plànol- consistia a enderrocar parcialment la casa de Francisco Ferriol seguint una línia recta respecte al cantó de l'immo- ble de D. Francisco Tonda a la d'Antonio Mullor. L'afectat podia reedificar la part exterior de l'edifici. Els experts valora- ven el cost de les obres en 700 lliures. En segon lloc, la humil casa del cardador Vicente Martínez es demoliria en la seua totalitat, la corporació podria aprofitar els materials per a noves construccions, el valor estimat de 230 lliures.

Finalment, a càrrec de la corporació, correria la construcció d'un mur de mamposteria amb talús i contraforts en l'exterior de la zona ampliada "levantando dicha pared hasta formar un varanda o petril de la altura correspondiente y dejando entrada o boquete para reunir y dar comunicació a la rampa que ha

de bajar a la calle del Oyo trasladando el pilón del surtidero de la fuente a qualquiera de las paredes de las casas vecinas o del mismo pretil cuya obra costaría sobre poco más o menos 300 L."

El 21 de juny de 1791, Manuel Antonio de Santiesteban, escrivà de la càmera reial, signava un document autoritzant l'eixample del carrer Major segons el projecte dissenyat per l'arquitecte Vi- cente Gascó. També ordenava que les despeses serien sufragades dels ingres- sos dels bens i arbitris municipals. Una vegada finalitzades disposava que "pro- pongáis al nuestro consejo las demás que se tengan por de maior necesidad y utilidad para todo lo qual acompañan a esta nuestra carta los citados planos firmados y rubricados de don Juan An- tonio Rero y Peñuelas, nuestro secreta- rio escrivano de cámara y gobierno de el por lo tocante a los reynos de la corona de Aragón". Més endavant comprovarem que, malgrat aquesta intenció ini- cial, la proposta d'ampliació de la plaça Major no es realitzà.

Com indicàvem en la sinopsi del procés burocràtic, el cabildo celebrat el 12 de

juliol de 1791 nomenava comissari de les obres al regidor Luis Donat i el respon- sable de materialitzar-ho, el mestre de vila Joaquín Pastor, la mateixa persona que havia peritat els costos de la refor- ma. Els materials de construcció recu- perats de l'enderrocament de la caseta de Martínez es van valorar en 27 lliures 11 sous i 4 diners, segons s'acreditava en una anotació comptable de data 28 de gener de 1792. Una quantitat exigua per- què eren de poca qualitat; extragueren poques pedres que van ser utilitzades per reomplir la nova calçada perquè "la casita era de tierra o tapia". Es pogueren aprofitar soleres, la porta del carrer, 200 rajoles, quatre càrregues de mitges rajoles, finestres i 574 teules.

El 30 de gener de 1792 el mestre d'obres Joaquín Pastor va declarar sota jura- ment que els jornals i materials neces- saris (calç i arena) havien ascendit a 337 lliures 3 sous i 6 diners. En la certificació final de construcció constaven els sala- ris rebuts pels treballadors (els mestres 10 sous, l'oficial 8 i els peons 6) durant els 26 dies de mitjana que estigueren ocupats construint la barana i reomplint la nova via pública amb 386 carretades

de pedra a un preu de 7 sous cadascuna. També es registren les despeses de desruna: "A Juan Llinares, Diego Soterrres y Juan Monsó por 63 jornales acarrear arena y ripio con dos burros cada uno a 10 sueldos 8 dineros cada uno".

A principis d'aquell mes de gener de 1790, l'ajuntament seguint els consells dels experts va determinar que "la Fuente de la plasuela de Tonda que estaba junto a la Pared de casa de Francisco Ferriol (enderrocada) se mude a la esquina de la casa de los herederos de Don Joseph Sanchis, médico, por ser el paraje más proporcionado". Francisco Tonda i Blasco sol·licitarà el 27 de febrer a les autoritats poder continuant aprofitant els sobrants "de la referida Fuente de Brita para los husos de su casa, sin perjuicio de tercero". Es va aprovar aquesta concessió informant que no s'havia col·locat la font en la façana de sa casa per les grans despeses que suposava l'obra al municipi.

Finalment, les obres i costos d'expropiació quan estava acabada "en todas sus partes" va suposar una despesa de 1277 lliures 3 sous i 8 diners; es van desviar del pressupost inicial amb tan sols 40 lliures d'increment.

D'aquesta manera es va configurar un nou espai urbà que romandria sense canvis fins l'11 abril de 1921, quan la comissió de Policia Urbana va donar per rebudes les obres sufragades per Rafael Úbeda Puigmoltó "para efectuar la construcción de una escalinata para la bajada de transeúntes a la calle del mismo nombre y queda acceso a la plaza llamada vulgarmente de Latonda".

És important que el lector visualitze l'antiga fotografia que acompanya estes línies per entendre millor la transformació que va experimentar eixe paratge urbà. La instantània -de principis del XX- està capturada des del lloc que ocuparà posteriorment el casino de Festers. En ella, una esquadra de gastadors de la comparsa *Moros Marinos* desfila

davant del càrrecs de la festa (capitans, banderers i ambaixadors) i de les autoritats; una banda de música els acompanya. Però el que interessa destacar és el que apareix en la part esquerra de la fotografia: un llarg banc de pedra rematat amb un reixat de similar factura a l'actual que perimetra els jardins de la Glorieta. En la part inferior esquerra -per on apareix una senyora amb un monyo i vestida a la manera tradicional d'un rigorós negre- es veu l'estret accés que baixava al Clot, ara ocupat per l'immoble immediat a Festers. Curiosament encara continua com a vestigi d'este antic accés un carreronet sense eixida que es va tancar als inicis dels anys quaranta del passat segle quan s'enderrocaren els edificis compresos entre Festers i l'antic Casino Liberal i s'amplià la via pública que coneixem en l'actualitat. Aquest atzucac comença en el local del Centre Excursionista Ontinyent i finalitza en l'actual "Soterrani de les Idees", propietat de l'Ajuntament d'Ontinyent.

El frustrat projecte d'ampliació de la plaça Major

En la carta del 3 de setembre de 1788, que dirigien les autoritats municipals d'Ontinyent al secretari del *Real Acuerdo* de València Joseph Antonio Oller, s'especificaven els motius que justificaven l'execució de les obres. Recordem que aquest escrit havia sigut demandat a València per orde del *Real Consejo*. En ell, constava les necessitats d'ampliar el carrer Major i la construcció en primer lloc del pont "a la salida de San Anton o cabo de la villa" i una vegada finalitzat, executar el de la Baronia.

La petició de l'ajuntament també sol·licitava l'ampliació de la plaça Major per l'escassa superfície de la via: "Que se componga la Plassa dándola de correspondiente ensanche para que se pueda celebrar la Feria en lugar competente al numeroso concurso que suele juntarse, y las públicas festividades del Corpus y Concepción que anualmente se hacen

Antiga placeta Latonda. Principis del segle XX

Aspecte antic i actual de la plaça Major. S'observa l'ampliació de l'accés al carrer de Sant Jaume (placeta de l'Escurà)

no se podrán executar en lucimiento ni comodidad de estos vecinos; ni podrá ponerse en correspondiente orden las tropas...

En la llicència d'autorització de les obres del Clot i del permís per pagar-les dels fons de béns propis de la vila -expedit pel *Real Consejo* el 21 de juny de 1791- s'indicava que una vegada finalitzades *"propongáis al nuestro consejo las demás que se tengan por de maior necesidad y utilidad para todo lo qual acompañan a esta nuestra carta los citados planos"*. Dit i fet, el cabildo celebrat el 16 de març de 1792 certificava l'acabament de l'eixample del carrer Major i acordaren dirigir-se *"al real consejo suplicando se sirva dar facultad para continuar las obras empezando a derrivar las casas asignadas para ensanche de esta plaza Mayor"*.

En la carta enviada el 30 de març al *Real Consejo* la corporació ratificava la seua petició i demanava *"como obra mas precisa el ensanche de la Plaza Mayor conforme al referido Plano del arquitecto Don Vicente Gascó"*. Un any més tard, el 27 de juliol de 1793, respongueren a la reial provisió de 26 de febrer de 1793, les autoritats municipals presenten les diligències practicades. Inclouen els informes dels arquitectes *"que son los de mayor experiencia"* explicant que els terrenys sobrants destinats a via pública provinents dels edificis enderrocats es podien dedicar

a la construcció de cases *"de vendería pública recayendo en los propios de esta villa"*. Es podrien edificar amb un cost relativament moderat (unes 1.000 lliures) perquè s'aprofitarien els materials dels immobles enderrocats *"y se fabricaran con igualdad y proporción simétrica y ermosura"*.

També enviaren una proposta de viabilitat econòmica del projecte. Es carregaria dos maravedís per cada lliura de carn *"que mayormente consumen los hacendados y no de los pobres"* que reportaria uns ingressos anuals de 390 lliures 12 sous. A aquesta quantitat s'afegia el valor de la venda dels cafissos de blat de l'almodí municipal (3.235 lliures 6 sous) el 1.100 lliures anuals dels sobrants dels fons provinents de propis, els quatre maravedís de les cises de la carn que ja generaven 1.615 lliures i que aplicant-se sis anualitats oferirien 9.693 lliures. En total es considerava recaptar unes 15.274 lliures: *"de modo que concediendo real facultad por ciete años para ir comprando todas las dichas casas aun sobrarán 836 libras, en cuyo último y séptimo años, si fuere del agrado de VA se podrá quitar dicho pecho en la carne, los enceres del pósito y el sobrante se incluirá en la cuenta de propios correspondiente a dicho año"*.

No coneixem documentalment la resposta de la cort reial a la proposta presentada per l'ajuntament d'Ontinyent. Un fet és evident, les obres d'ampliació

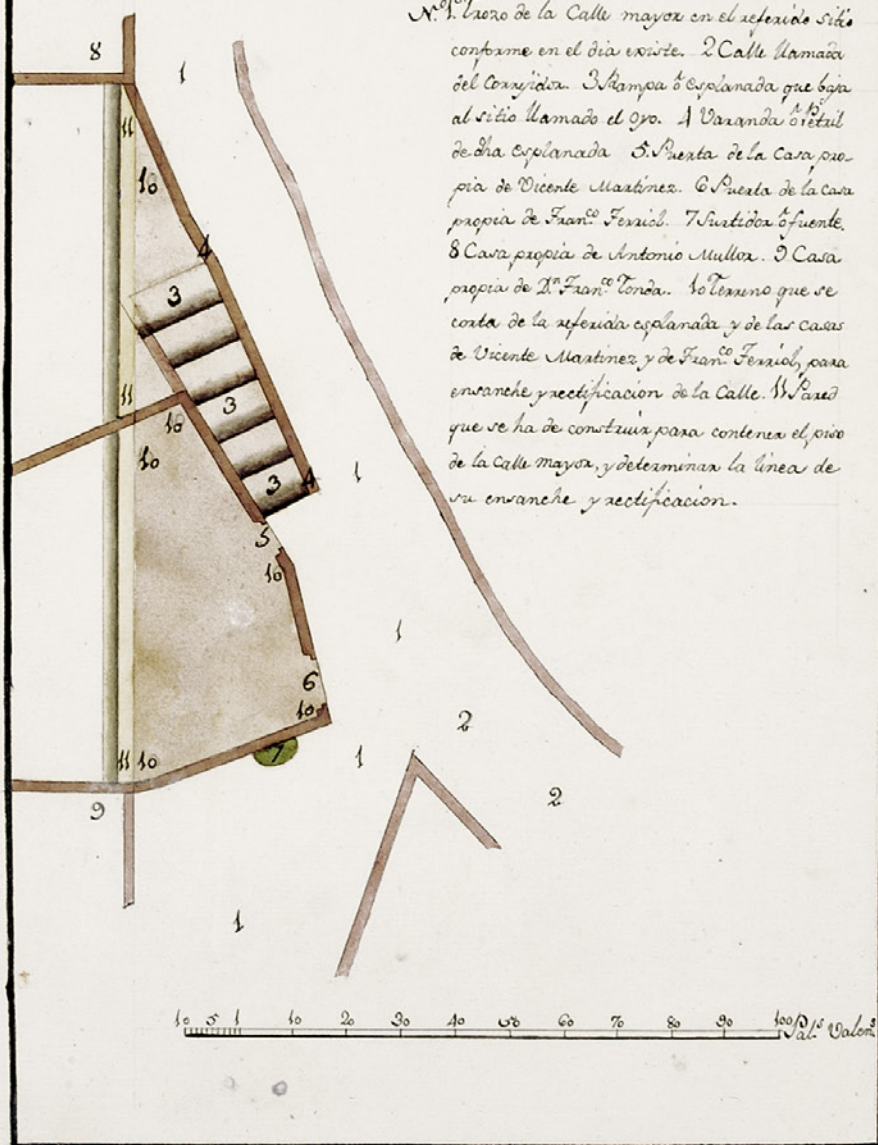
de la plaça no es portaren endavant. Hagué de transcórrer quasi 130 anys per reprendre el projecte d'ampliació, però amb una abast molt més modest. Hi hagué diversos intents frustrats. Antonio Llorca indicava que en la visita cursada pel *Jefe Político de la Provincia* en 1849 va recomanar que s'expropiaren les cases d'enfront de l'ajuntament per a una millor comunicació. També unes memòries anònimes informen que el corregidor José Villalonga en els primers mesos de 1853 planejava *"hechar a tierra las casas que hay desde la plaza a la de Conca (Escurà) para que todo fuese una"*.

L'1 de setembre de 1920 la corporació presidida per l'alcalde Joaquín Llorens Fernández de Córdoba va plantejar la conveniència d'enderrocar la casa de Juan Martínez que estava situada en l'entrada al carrer Sant Jaume: *"en donde el movimiento de carruajes y continuo se ofrecen constantes peligros para la Seguridad personal"*. Una ampliació viària que finalment es va executar acabada la Guerra Civil; en concret, l'acta del 10 d'agost de 1939 fa referència a l'exposició durant un mes del projecte *"de ensanche calle san Jaime confluencia Generalísimo"*. Des d'aleshores l'extensió de la plaça és la mateixa.

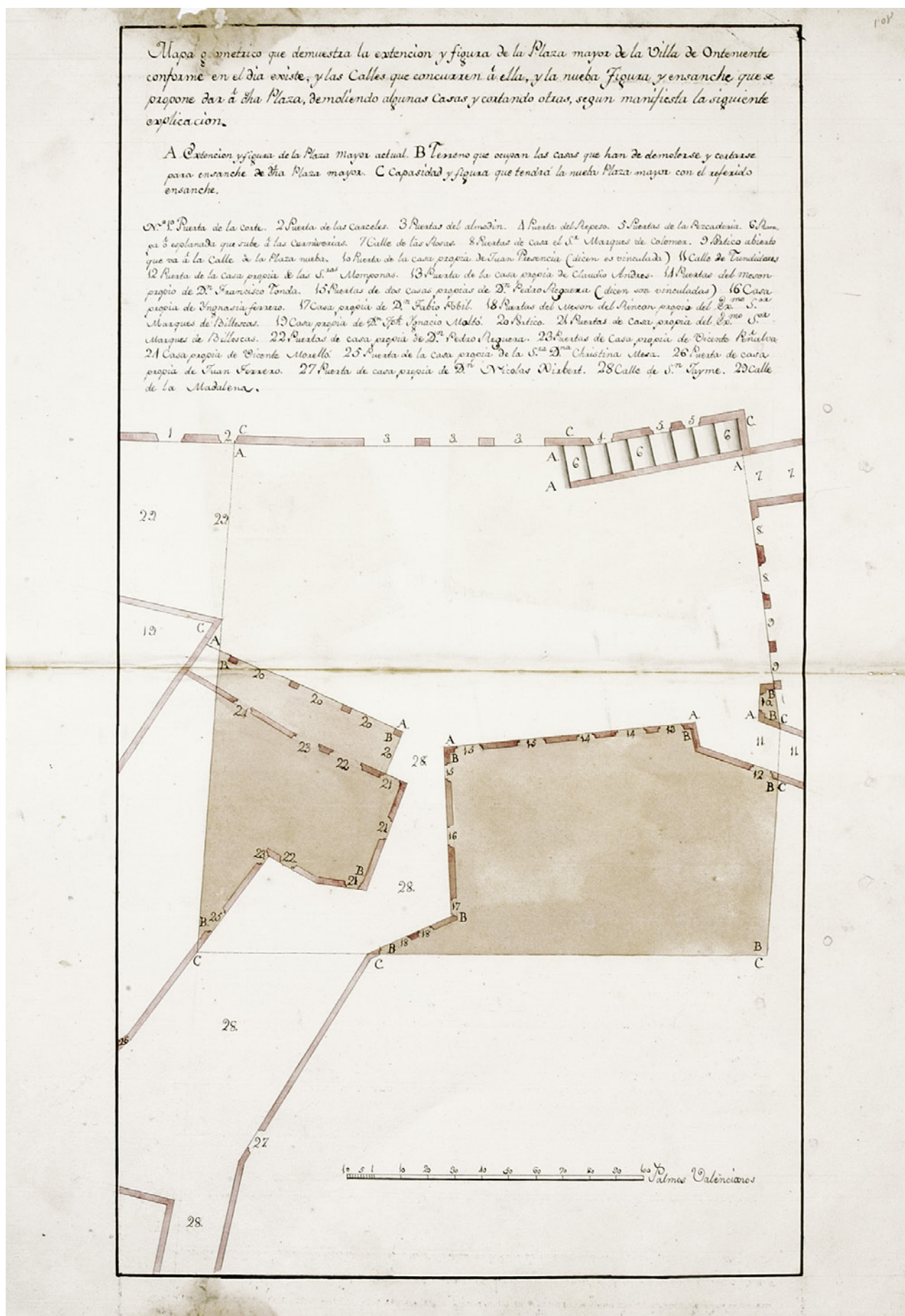
El plànol de l'arquitecte Vicente Gascó és un document interessantíssim perquè detalla la ubicació exacta de les dependències municipals (cort de la justícia,

Mapa geomètric que demostra el estado actual de un tros de la Calle Mayor de la Villa de Ontinyent en la distancia comprendida entre las Casas propias de Antonio Mullor y de D.^{no} Fran.^{co} Tonda, y lo que debe cortarse de las Casas de Fran.^{co} Ferrisol y de Vicente Martínez, así para el preciso ensanche de dicha Calle, como para evitar el precipicio en la Rampa ó Esplanada que baja al sitio llamado el Oyo à q.^e estan expuestas las personas, cavallerias y Carruges, por la mucha angostura de dicha calle mayor en este paraje.

Explicacion

Projecte urbanístic de Vicente Gascó que va eixamplar un sector de l'estretíssim carrer Major i que va permetre la creació d'un nou espai urbà: la coneguda popularment per placeta Latonda. Arxiu Històric Municipal de València (AHMV)

Plànol de l'ampliació de la plaça Major projectat pel famós arquitecte valencià Vicente Gascó (1788). Una reforma urbana que finalment no es va executar. Arxiu Històric Municipal de València (AHMV)

presó, almodí, repés, pescateria), de la propietat de totes les cases¹³ amb la indicació de les porxades de la plaça i dels dos hostals: un propietat de D. Francisco Tonda i l'altre en l'anomenada popularment placeta de l'Escrà, denominat del "Rincón", del marquès de Vellisca.¹⁴ També indica l'àrea de cases que s'haurien d'expropiar i enderrocar; una execució urbanística i ambiciosa que haguera permès descobrir l'església de Sant Miquel. Una planimetria mesurada en pams valencians (23 cm) que va dissenyar un famós arquitecte de l'època, el director de la Real Acadèmia de San Carlos de València.

La troballa del document guarda per se tota una història, ja que no es trobava en l'Arxiu municipal d'Ontinyent. A par-

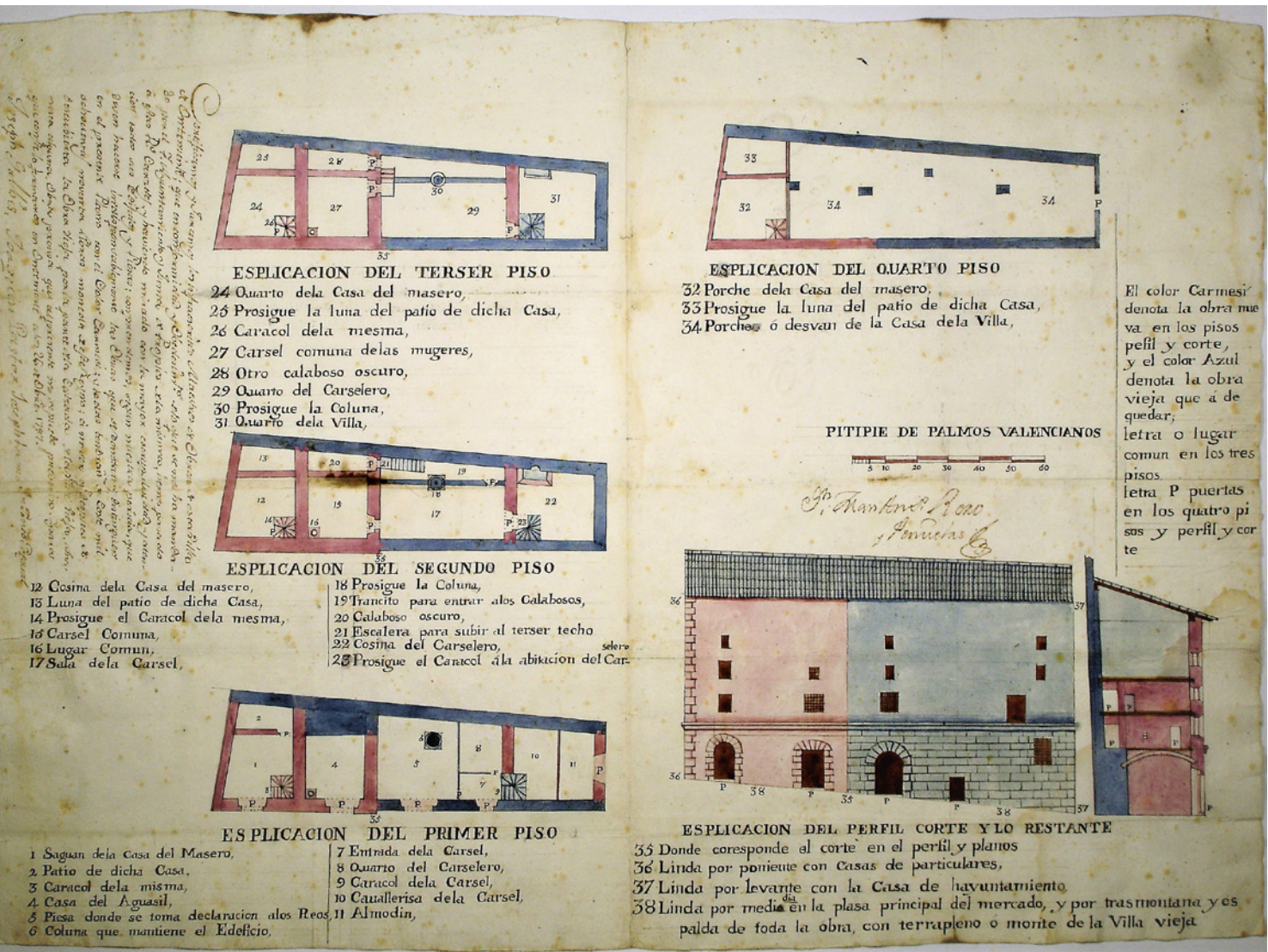
tir del registre comptable, datat el 24 de novembre de 1788, que apareix en el llibre de "Cuentas de propios" 1788-1795 hem conegut l'existència dels dos plànols referents a l'ampliació del carrer Major i plaça Major. Gràcies a l'assessorament del membre de la Real Acadèmia de San Carlos i company cronista de Lliria, Amadeo Civera, vam poder conèixer l'existència dels fons de Vicente Gascó que es troba custodiat en l'arxiu històric municipal de València.

La gran reforma de la presó d'Ontinyent

El darrer apartat del present article està dedicat a la reforma de l'antiga presó del districte judicial d'Ontinyent. La inclusió d'aquesta construcció està justificada per la cronologia de la construcció, immediata en el temps a les anteriorment

tractades o fins i tot, simultànies. Els protagonistes de les obres són els mateixos: el secretari del Real Consejo, Juan Antonio Rero y Peñuelas, que les autoritza i també signa el plànol; l'ajuntament presidit pel corregidor Juan Sebastian Neri i Prado, que les promou; i el regidor i comissari del projecte Luis Donat i Joaquín Pastor, mestre d'obra.

No entra en la nostra consideració realitzar un estudi del centre penitenciari d'Ontinyent al llarg de la història. El tema ja va ser tractat per l'anterior cronista Alfredo Bernabeu Galbis¹⁵. Però sí que inclourem alguns apunts necessaris que contextualitzen les noves aportacions provinents dels llibres de comptabilitat municipal. Aquests registres permeten conèixer aspectes tècnics de dita construcció.

Plànol-projecte de la presó (1787). AMO

La vila d'Ontinyent obtingué, el 28 de desembre de 1365, la llicència del rei Pere el Cerimoniós per edificar una presó. En ella es reclourien els presoners de guerra castellans del conflicte bèl·lic que l'enfrontava contra *Pedro el Cruel* "cum perfidus rex castellanae".¹⁶ Amb posterioritat, les autoritats municipals acordaren construir en setembre de 1564, "per la gran necessitat de càrcel i cort que la vila té" una presó. El lloc escollit era contigu a la casa de la vila o edifici consistorial tal i com podem apreciar en el plànol de l'arquitecte Vicente Gascó.

En març de 1787, l'ajuntament presidit pel corregidor Juan Sebastián Neri i Prado era coneixedor del mal estat en què es troba la presó: "hallarse estas cárceles sin la seguridad correspondiente y muy arruinadas se mandó por dicha superioridad a dicho cavallero corregidor diese cuenta al Real Consejo para que este supremo tribunal en su vista determinase lo más conveniente".

En l'informe tècnic dels mestres d'obres Joaquín Pastor, Josep Tormo i Antoni Pasqual es constata la humitat de les parets, tan fràgils que els presos amb una navalla practicaven un forat i fugien. La proposta passava per construir els murs amb sòlids carreus, canviar les portes i altres reformes. L'informe datat el 26 d'octubre de 1787 al qual s'adjuntava un plànol del projecte signat pels esmentats mestres obrers va ser enviat al Real Consejo, el pressupost inicial era de 1890 lliures, sempre que quan es desmuntara l'edifici no s'observaren vicis ocults. Es tractava d'una quantitat major que la que es va gastar pocs mesos després en l'ampliació del carrer Major, 1.277 lliures.

Finalment, el 17 novembre de 1788 el Real Consejo permetia la construcció de les presons d'Ibi i Bigastro "que también solicitaron otras obras". D'altra banda, la màxima autoritat de la hisenda valenciana, l'intendent general, Francisco de Pueyo en decret de 6 de febrer de 1789 autoritzava la utilització de fons muni-

Vista actual de l'antiga presó reconvertida en dependències municipals

cipals de propis destinats a l'edificació de la presó per 1.890 lliures, segons establia el pressupost inicial i el plànol rubricat pel secretari del Real Consejo Juan Antonio Rero y Peñuelas.¹⁷

Seguint el procés burocràtic, el 23 de març de 1789 el cabildo nomenava comissari de "la Obra de las Reales Cárcels" al regidor Luis Donat i el depositari dels fons municipals, Josep Tortosa, li feia lliurament de 890 lliures el 13 d'abril

per iniciar la construcció i altres 1.000 en agost que contemplava el total dels costos. En el llibre de "Cuentas de propios de 1788-1795" apareix en l'exercici de 1791 la relació de despeses. Finalment, els pagaments fets el 4 de maig de 1791 i 15 de gener de 1792 importaren un total 1688 lliures 5 sous; és a dir, dos-centes vint-i-dos menys del pressupostat.

Segons es desprèn del plànol, les obres de reforma afectaven a les zones mar-

caades en roig, per la qual cosa s'hagué d'enderrocar la part afectada, una operació de sanejament que es va prolongar trenta dies. També apareix en la relació els ports pagats als carreters durant quatre mesos que transportaren el material de construcció: trenta cafissos de calç, 25.000 rajoles i arena.¹⁸

Un dels defectes de l'antiga presó era la fragilitat dels murs construïts amb tapia i amb una especial facilitat de practicar forats en ells i fugir els presos. Per esmenar aquesta mancança, el projecte disposava la construcció de parets amb carreus procedents de la veïna població d'Atzeneta i, en concret, de la pedrera de Soler. En la relació de despeses consten els pagaments a la colla de Felipe Soler

Entre ells trobem al director de l'obra Joaquín Pastor, amb 180 jornals a 10 sous.²⁰ També apareixen les 16 lliures d'Antonio Pasqual, "*maestro albañil, por la planta o plano para dichas obras*".

El capítol destinat al pagament del material de fusta i de ferratges és important en les despeses de l'obra, ja que es gastaren 26 lliures 4 sous i 8 diners. En l'apartat de fusteria les 43 bigues costaren 37 lliures; els 34 revoltos a 14 i 19 sous; quatre jàssenes grans a 6 lliures i altres tres valorats en 6 lliures; 32 cadufs a 5 sous destinats a evacuar els excrements dels comuns dels presos; cordes, claus i canyes per al sostre. Els treballs del fuster Luis Revert importaren 45 lliures i 18 sous per la fabricació

El plànol detalla la distribució de la càrrec i les seues dependències, a ell em remet per conèixer-la millor. Avançarem que l'edifici constava d'una planta baixa i tres pisos. En ell, a banda de les distintes presos (comuna, de dones, "calabosos oscuros") i altres serveis com la cuina i els comuns, també estava habilitat com a habitatge dels funcionaris com l'agutzil de la presó i el masser municipal. El cens de població de 1827 ens mostra com el recinte penitenciari estava completament desbordat, en ell s'abarrotaven 68 hòmens i 3 dones.

Epíleg

L'adveniment de la II República va comportar la desaparició de 115 presons de districte, entre elles la d'Ontinyent. La directora general de recintes penitenciaris, Victòria Kent va promoure una reforma que millorava les condicions dels reclusos, la vella presó era clausurada definitivament segons decret publicat en "La Gaceta de Madrid" i els grillons i cadenes existents foren remesos a la capital de l'estat.

Ens els immediats anys de postguerra i després de les necessàries reformes les dependències de l'edifici foren utilitzades pel Centre Rural d'Higiene i, posteriorment, transformades en oficines municipals.²² En l'actualitat en el lloc que ocupava l'antiga presó s'emplacen els Serveis Socials de l'ajuntament. Una modificació d'usos ben diferent al que s'havia destinat l'immoble durant molts anys.

Reixa elaborada pel manyà Juan Cabanes "serrajero" en 1791

"en componer las piedras de sillería de las Reales cárceles":¹⁹ També en altres dos apartats constava els 90 jornals d'extraure les pedres (abonats a Josep Figuera i altres 108 a Vicente Micó per un total de 64 lliures 7 sous) i el transport des de la pedrera d'Atzeneta. La colla de Joaquín i Francisco Tomás van portar 280 carretes a 8 sous i altres 160 de mamposteria a 7 sous. Un total de 16 lliures.

El guix i la calç utilitzats en les obres ascendí a 446 cafissos que costaren 236 lliures. Els treballs de construcció es perllongaren més de sis mesos. Un total de dotze paletes, entre mestres, oficials i peons van cobrar 329 lliures i 16 sous.

de noves finestres, portes i mamperlans que es renovaren en tot l'edifici.²¹

Per la seua banda el manyà Juan Cabanes "serrajero" va cobrar en data de 30 de desembre de 1791 58 lliures. En els apunts comptables constava la relació de materials utilitzats (vuit golfos, 36 frontisses, 646 claus, 4 ferros i vuit agarres per a les finestres, set "cerra-jas"). Entre els objectes metàl·lics destinats a la seguretat de la presó destacava "*diez arrovas y media de hierro para la reja nueva 2 libras 6 la arrova*" 24 libras 3 sueldos; *por componer la reja vieja 1 libra 14 sueldos y por trabajar la reja nueva 10 libras*".

NOTES

¹ Per conèixer millor l'estructura socioeconòmica de la població en aquest període podeu consultar BERNABEU, Alfred. i LLIN, Enric. *Camperols, menestrals i privilegiats. Ontinyent 1735-1802*. Publicació de l'Excel·lentíssim Ajuntament d'Ontinyent (1985)

² En els llibres de comptabilitat municipal, "Mayordomia" constava que en 1808 "las tiendas de propios y arbitrios" es localitzaven en els següents carrers: dos en la plaça Major, una "en el alto de la villa", altra "en el arrabal viejo", una

més "en el alto de san Juan", altra "en el arrabal nuevo"; dos tavernes a la plaça y altres tres "en el Alto de San Juan", "fuente de dos chorros" i carrer Morales, la taverna de la Vila, la taverna "de la Cruz de San Jaime" i una taverna en el barri Nou. També es comptava amb els ingressos provinents de la cisa de l'oli, la botiga del capsou, la mesura del vi i el pes de les figues, la pescateria, el piló de carn de matxo i de cabra. Els ingressos ordinaris ascendien a 24.048 rals de velló.

3 Respecte a la important reforma de l'edifici de l'ajuntament podeu conèixer més detalls en el llibre *Edificis històrics i carrers d'Ontinyent* BERNABEU, Alfredo, pàgines 20-28. Ontinyent (1994). També en la monumental obra de LLORA, Antonio *Ontinyent y su historia*, pàgines 199-200. També l'esmentat autor denuncia que cert sector oligàrquic va impedir a finals del segle XVIII les obres de reedificació del destruït pantà en uns moments d'expansió en que calia assegurar el reg als novals.

4 En un informe inclòs en el llibre de comptabilitat de 1785 es denunciava la ruïna absoluta de les carnisseries segons l'informe de "los peritos maestros de albañil Joaquín Pastor y Joseph Tormo, los más hábiles de esta villa". Entre altres danys, les jässenes que descansaven en la calçada del Mirador estaven podrides. Les obres s'estimaven en 650 lliures, de les quals ja s'havien pagat 143 en materials per a reparar els desperfectes: 15 jässenes, 42 revoltons i 162 bigues. Calia millorar les males condicions perquè faltava espai per estendre els pells dels matxos i ampliar els saladors de carn, per la qual cosa "se siguen notables detrimientos a los abastecedores. Igualmente, que los ratones y las moscas pasean todos los machos los ensucian y los remuerden de modo que cualquiera que lo llega a ver les causa la mayor asquerosidad y aborrición a la carne".

5 BERNABEU GALBIS, A. *Historia y anécdota del campanario de Santa María de Ontinyent* pàgines 13-16. Ontinyent 1985. Publicació de la Nostra Terra.

6 LLORA TORTOSA, A. opus cit pàgina 383

7 BARBERÀ, J. "El patrimonio histórico-artístico de Ontinyent: el templo de San Miguel" dins la revista *Almaig. Estudios i documents*. Pàgines 6-7. Ontinyent 1992.

8 *Història Bàsica d'Ontinyent* i, en concret en l'apartat dedicat a l'estudi de la població en època Moderna a càrrec d'Alfred Bernabeu Sanchis, es contempla l'estudi de les institucions municipals, pàgines 176-184. Ontinyent 1995. Editat pel servei de publicacions de l'excel·lentíssim Ajuntament.

9 Proposava la construcció dels dos ponts en la partida de la Baronia i en d'eixida a la població als peu l'ermita de Sant Antoni, actual jardins de la Glorieta.

10 GARCÍA VIDAL, José Luis. "La construcción de la carretera de Alcudia de Crespins a Ontinyent en 1863" dins la revista *Almaig-Estudis i Documents*. Pàgines 52-58. Ontinyent 1990.

11 *Les observacions de Cavanilles dos-cents anys més tard*. Llibre IV pàgina 16. Edició de Bancaixa 1997

12 LLANES GÓMEZ, B. *El diseño de casa consistoriales en la obra de Vicente Gascó*. Escola Superior de Arquitectura. Valencia 2020. Una interessant obra que es pot consultar per via digital en <https://riunet.upv.es/bitstream/handle/10251/174128/Llanes%20-%20EI%20diseño%20de%20casas%20consistoriales%20en%20la%20obra%20de%20Vicente%20Gasco.pdf?sequence=1>. També la tesi doctoral de JANINI DE LA CUESTA, Álvaro *Las trazas y la obra del arquitecto Vicente Gascó*, tomo I. Universidad de Valencia, Facultad de Geografía e Historia (1993) contempla l'estudi de totes les obres del cèlebre arquitecte. També el que fou president dels cronistes valencians Santiago Bru Vidal va analitzar la seua arquitectura en *Traza y ventura del ayuntamiento de Sagunto* (1991)

13 Els propietaris de les cases eren membres de l'estament nobiliari amb tractament de "Don", també trobem persones que gaudien de bons ingressos com l'apotecari Vicente Penalba o el torcedor de seda Juan Ferrero que declara la propietat i el conreu de 3 jornals plantats d'oliveres i 2 fanecades d'horta a l'Arbre. El padró de riquesa, que registrava les rendes i propietats, ens confirma l'alt nivell econòmic de D. Francisco Tonda, propietari de la fonda de la plaça i d'altres bens com la casa del carrer Major, una heretat en Morera i altra a la Solana, una alqueria a la Baronia, 5 fanecades d'horta a l'Almaig. La persona que es dedicava a treballar en l'hostal era Antonio Bonastre que també era "cortante" (carnisser). El marquès de Vellisca -el màxim contribuent- era l'altre propietari i el valor de l'hostal era de 2.100 lliures, el fondista era Diego Prats. També registrem la presència de Don Pedro de la Reguera, Don Nicolàs Gisbert, Doña Cristina Mesa (amb una heretat a la Solana i altra a la partida de l'Agrillent), Don Joseph Ignacio Moltó.

14 Segons informa Alfredo Bernabeu Galbis en el llibre *Edificis històrics i carrers d'Ontinyent* pàgina 74, en l'hostal del Racó, en el mateix lloc on estigué "Drogueria Valdés" hi havia una antiga fonda en la qual en 1901 es realitzaren les primeres projeccions cinematogràfiques a Ontinyent.

15 Bernabeu Galbis, Alfredo; *Edificis històrics i carrers d'Ontinyent*. En concret, en el capítol dedicat a les presons d'Ontinyent a través dels segles, pàgines 29-38.

16 Aquest document ha estat reproduït en la revista *Alba* nº 5-6 i també per Gironés Guillem, Ignacio en el llibre *Els pergamins d'Ontinyent*. Publicacions de l'excel·lentíssim ajuntament d'Ontinyent (1991).

17 El plànol a tres tintes es troba custodiat en l'arxiu municipal d'Ontinyent i va ser parcialment publicat en *Edificis històrics i carrers d'Ontinyent* pàgina 29. En ell constava l'explicació dels mestres pèrits següent: "Certificamos y juramos los infraescritos maestros de Obras de esta villa de Onteniente que en conformidad y obediencia de lo que nos ha mandado por el Ayuntamiento de Junta de Propios de la misma, hemos pasado

a las Reales Cárceles, y habiendo mirado con la mayor escrupulosidad todos sus edificios y piezas; comprendemos según nuestra pericia que deben haberse indispensablemente las obras que se denotan y distinguen en el presente Plano con color carmesí; y todo tendrá un coste de mil ochocientas libras moneda de este Reyno; a no ser que descubierta la obra vieja por la parte de la calzada aparezca una obra precisa que al presente no se puede precisar. Y para que conste lo firmamos en Onteniente a los 26 de octubre 1787. Joseph Galbis, Joaquín Pastor, Joseph Tormo, Antonio Pasqual".

18 El primer apartat pagat va ser: "35 cahices de cal, sus portes, 25.000 ladrillos a 4 libras el millar 100 libras, portes, arena traerla 44 jornales a 12 sueldos 30 jornales de sacar ruinas a 10 sueldos 8 dineros el jornal". Total 258 lliures 14 sous 6 diners.

19 En el segon dels apartats recollia els ports de transport i els costos de tallar les pedres d'Atzeneta. *Carreteros. Jornales de Francisco Bravo 108 días a 12 sueldos jornal, Miguel Pastor 118 días a 10 sueldos, Josep Blasco mayor 44 y menor (el menor 118 días) a 10 sueldos, Francisco Blasco 98 jornales a 8, Mariano Nadal 38 jornales a 9 sueldos, Josep Peyró 96 jornales a 9 sueldos, Felipe Soler y compañeros d'Adzeneta 140 jornales a 10 sueldos que son 70 libras. Suma 370 lliures.*

20 Altres salaris van ser pagats a Domingo Pastor 16 dies a 9 sous, Mariano Rico a 8 sous per 20 dies de faena, Josep Pastor 184 jornals a 7 sous, Mariano Gil 184 jornals a 6 sous, Francisco Martí 42 dies a 6 sous, Vicente Gandia 82 dies a 6 sous, Félix Angla 30 a 6 sous, Vicente Calabuig 30 dies a 6 sous, Mariano Gil 30 dies a 6, Felipe Martínez 120 jornals a 6 i Vicente Grau 46 jornals a 6 sous.

21 La relació d'elements mobiliaris pagats el 6 de octubre de 1791 pel comissari de l'obra Luis Donat al fuster Luis Revert era la següent: "De componer la madera de los pisos de la comuna y casitas de mujeres y de las bigas del texado 10 libras. De componer un muro y un tablón para las piedras de la cantería 3 libras de una ventana que esta encima de las casitas de las mujeres 3 libras. De la ventana de las rejas de las comunas 6 libras 10. De la puerta de las casitas de las mujeres 8 libras. De componer dos pares de puertas de la calle 6 libras 2. De la ventana de la casita de las mujeres 6 libras. De una puerta del calabozo 4 libras. De una puerta de las caballerizas 1 libra. De una ventana para la cocina 3 libras. De veinte mampelleranes 1 libra 10. De componer dos puertas 10 sueldos y de un banquito de cántaros 6 sueldos".

22 Bernabeu Galbis, A. opus cit. Pàgina 37.

Isidre Cucó Llançol de Romaní (1647-1725), un personatge notable de la Pobla del Duc

Antoni Ferrando Francés

Universitat de València

1. Introducció

Al darrer terç del segle XVII, la Pobla Franca de Rugat, que solia ser nomenada la Pobla del Duc per la seua vinculació amb els ducs de Gandia, començava a experimentar un notable creixement econòmic i demogràfic, com la resta del regne de València. Cap a 1700 s'acabava de construir el nou temple parroquial. Tanmateix, la Pobla, com la major part del pobles valencians, es va veure afectada negativament per la guerra de Successió, que comportà l'ocupació militar francocastellana del regne de València, la supressió de les institucions regnícoles pel decret de Felip V de Borbó de 29 de juny de 1707 i una forta repressió en forma d'execucions, empresonaments, exilis forçats, expropiacions, multes i impostos extraordinaris, que es van prolongar durant molts anys. Entre altres conseqüències, hi hagué també la prohibició institucional dels usos administratius del valencià. Ara bé, a poc a poc, l'economia i la demografia de la Pobla van anar refent-se: el 1694, la Pobla del Duc no arribava als 600 habitants, però el 1712 ja en tenia uns 800 i el 1730, 900 (Soler 1999: 39).

Un dels fills més il·lustres de la Pobla d'aquella època va ser Isidre Cucó Llançol de Romaní. Habitava en una imponent casa del carrer Major, hui deshabitada, propietat dels hereus d'Amparo Albalat Bataller.¹ Del prestigi de Isidre Cucó en dona compte el fet que el carrer Major, ja des de la primera meitat del segle XVIII, va ser rebatejat com a carrer de Cucó i es mantingué així fins a l'any 1928, en què el nom va ser substituït pel de Ladislao Soriano.²

Façana actual de la casa d'Isidre Cucó (actualment de la família Albalat) al carrer Major o de Cucó, ara de Ladislao Soriano. Foto de M. Teresa Simón (setembre 2022)

A pesar de la rellevància d'Isidre Cucó, a penes en sabíem res. Només en coneixem les poques referències nominals que apareixen en el llibre *De la Vilanova de Rugat a la Pobla del Duc* (1999), d'Abel Soler Molina, i *Camins, cases i carrers de la Pobla del Duc 1273-1980* (2017), de José Antonio Fayos Bataller. Tanmateix, Jacob Mompó Navarro (2022) ha localitzat en l'Archivo Histórico Nacional (AHN), de Madrid, la documentació d'un plet civil inquisitorial entre els Llinàs i els Boscà (1788), a propòsit de la propietat d'un camp que era conegut com el "bancal de Jàfer", en la qual figura l'últim testament i l'inventari de béns del dit Isidre Cucó Llançol de Romaní (AHN, Inquisició, lligall 1778, expedient 7), l'expedient de neteja de sang de Josepa Ferrer Escrivà, de 1707, en què actua com a testimoni Isidre Cucó (AHN, Inquisició, lligall 657, exp. 10)

i l'expedient de neteja de sang de Maria Ferrer Escrivà, de 1712, en què Isidre Cucó també actua de testimoni (AHN, Inquisició, lligall 751, exp. 4), i, advertint la previsible rellevància del personatge i el meu interès per la història de la Pobla, el meu poble matern, el mateix Jacob Mompó m'ha suggerit que me n'ocupara. I he acceptat el repte.

La meua recerca s'ha limitat a l'Arxiu del Regne de València (ARV) i a la bibliografia més assequible sobre el context històric, a l'espera d'una investigació més aprofundida, per mi o per d'altri. Avance que els Cucó figuren en el conegut cens general de població del Regne de València, de 1646, conservat a l'Arxiu del Regne de València (ARV, Generalitat, 4826, folis 45-47r), però no en els censos de població de la Pobla de 1603 (ARV, Generalitat, 4972) i de 1667 (ARV, Genera-

litat, 4973). El nom d'Isidre Cucó, en concret, apareix en l'escriptura atorgada el 27 de gener de 1724 per Josep Llinàs i Eixea al seu germà Manuel Llinàs, en què es dona compte de la donació d'un cens hipotecari de 400 lliures que ell va fer a la seua neboda-neta, Lluïsa Maria Vilar (ARV, Justícia, 788, folis 265-266). I, pel que fa a dades bibliogràfiques, la consulta del *Nobiliario valenciano*, d'Onofre Esquerdo –un erudit coetani d'Isidre Cucó–, ha permès conèixer les diverses branques familiars dels Llançol de Romaní de l'època, però no ligar els vincles de la desconeguda mare del nostre personatge amb cap d'elles.³ No cal dir que m'han estat ben útils les dades que aporten les susdites monografies d'Abel Soler i de José Antonio Fayos.

Així que aquestes notes només serviran per a donar a conèixer algunes dades biogràfiques d'Isidre Cucó –un personatge notable de la vida local de la Pobla que va viure el procés de canvi jurídic d'un Regne de València sobirà a una regió conquistada per Castella–, i, indirectament, per a oferir algunes notes d'interès sobre la història social, política i econòmica de la Pobla. Des del punt de vista lingüístic, en concret, el testament i l'inventari dels béns del personatge, que reproduïsc en apèndix, ens permetran aproximar-nos al valencià que usaven els escrivans de l'època i el castellà que hagueren d'aprendre a marxes forçades després de l'annexió del regne de València al de Castella (1707).

2. Apunt biogràfic sobre Isidre Cucó i la seua família

Els Cucó –cognom que en la documentació de l'època apareix sovint sota la forma Cuquó– ja habitaven la Pobla al segle XV. Era un cognom que també es documentava en altres pobles de la Vall d'Albaida com Montaverner i Ràfol de Salem. Gràcies a Abel Soler (1999: 221-246), sabem que, el 1479, Bernat Cucó celebrà matrimoni amb una filla de Fer-

Casa dels Boscà (actualment dels Bataller) al carrer Major o de Cucó. Foto de M. Teresa Simón (setembre 2022)

rer Bleda, per al qual la núvia aportà un dot o *eixovar* de 1.200 sous i un dels bancals que la família posseïa en la partida de Benigolít i el nuvi un *creix* de 600 sous (o trenta lliures). Era, doncs, un llaurador de *mitja capa*. Aquest mateix Bernat Cucó deu ser el mateix Bernat Cucó, “lo Vell, *quòndam*” (mort poc abans de setembre de 1523) que figura com a inculpat i condemnat, junt amb Joan Cucó, en el procés que el procurador fiscal de don Joan de Borja, duc de Gandia i senyor de la Pobla, amb data de 7 de setembre de 1523, va incoar contra una gran part dels habitants de la vila per haver donat suport al moviment de les Germanies (1519-1522). En l'acusació van participar poblans de tota condició social. Bernat Cucó era un dels vint llauradors de *mitja capa* que figuren en la relació condemnatòria (Soler 1999: 550). Al segle XVI, Bernat Cucó, que podria ser fill del citat Bernat Cucó “lo Vell”, i Pere Cucó van assistir a la presa del possessió del nou duc de Gandia, Francesc de Borja i Castro (el futur sant Francesc de Borja), que va tindre lloc, en “lo Porche de la dita vila”, el 10 de març de 1543. I, a finals del mateix segle, es documenten dos Cucó eclesiàstics, amb benefets concedits

pel duc de Gandia, tots dos adscrits a la capella de sant Vicent Ferrer de l'església parroquial de l'Assumpció de Santa Maria, de la Pobla: un “mossén Cucó” (c. 1580-1587) i un “mossén Onofre-Miquel Cucó” (c. 1597) (Soler 1999: 265).

Dins les parcialitats que, al llarg del segle XVII, enfrontaren a escopetades a la Pobla els Boscans i els Batallers, figuren, el 1614 i el 1615, un Miquel Cucó “major” i un Miquel Cucó “menor”, el 1622, Agustí Cucó, fill de Miquel Cucó “menor”, i també un Jaume Cucó, que se n'havia anat a viure a Benigànim, tots ells partidaris dels Boscans. No sabem si eren parents pròxims de la família d'Isidre Cucó (Soler 1999: 282-285). En tot cas, sí que devien ser parents pròxims de la família d'Isidre Cucó el lloctinent de justícia Antoni Cucó, el 1619, i el justícia de la vila, el 1686, Bernat Esteve, protagonista del darrer incident de bandolerisme documentat, ja que aquest era espòs d'Elisabet-Joan Cucó. Aquell any, Bernat Cucó tenia 52 anys i vivia al carrer Nou (Soler 1999: 289). Al cens general de població del regne de València de 1646, a “la Pobla Franca de Rugat” només apareixen consignats un “Antoni Cuquó”

(ARV, Generalitat, 4826, foli 46v) i la “viuda de Francés Cuquó” (ARV, Generalitat, 4826, foli 46r). Aquest Antoni Cuquó de 1646 deu ser el mateix Antoni Cucó de 1619. Antoni Cucó i Francesc Cucó podrien ser el pare i un germà del pare d'Isidre Cucó respectivament. Que Antoni Cucó fora el pare d'Isidre Cucó ho apunta, com veurem, el testament d'Isidre, de l'any 1703, en què mana que cada any es dediquen tres dobles a sant Antoni Abat, que devia ser el sant del seu pare.

El cens de 1646 no aporta el nom de la viuda de Francesc Cucó, ni el d'Elisabet-Joan Cucó, que podria ser cosina germana d'Isidre. Aquesta sí que apareix en el cens de veïns de la Pobla del 25 d'abril de 1694 com a esposa de Bernat Esteve (Soler 1999: 573). En aquest mateix cens de 1694, que inclou tots els pobladors de la vila de 16 anys d'edat en amunt, apareixen també Isidre Cucó i els habitants de sa casa del carrer Major: Vicenta Bort i els criats Josep Company i Josepa Satorre. La germana d'Isidre, Gerarda Cucó, s'havia casat amb Lluís Vilar, de Xàtiva, i és a Xàtiva que havia fixat la seua residència. Sembla que Isidre i el matrimoni Vilar-Cucó mantingueren relacions molt cordials. Així, Isidre Cucó actuà de padrí en el bateig del seu nebot Lluís Vilar i Cucó (1672-1703) i, com veurem, serà la filla d'aquest i de Josepa Ferrer Escrivà – matrimoni que havia escollit la Pobla com a lloc de residència–, Maria Lluïsa Vilar Ferrer (1702-1776), l'hereva universal dels seus béns (Mompó 2022: 166).⁴

La primera vegada que el nom d'Isidre Cucó es documenta vinculat a la Pobla és en les Ordenances municipals que s'acordaren en la reunió del Consell Particular dels principals caps de casa celebrada, el dia 27 de desembre de 1692, “en la Sala de la vila”. Isidre Cucó les avalà en qualitat de síndic al costat de les altres autoritats municipals, el justícia de la vila, Josep Francés, i els jurats Josep Boscà de Miquel i Jaume

Josep de Boscà (Soler 1999: 567). Per altres documents, aportats per Jacob Navarro, sabem que aquell mateix any Isidre Cucó es casava, probablement en segones noces, amb Vicenta Bort, i que llavors tenia 45 anys.⁵ Vicenta Bort no devia ser de la Pobla, ja que el seu cognom no apareix en cap altra anotació del cens citat. De fet, era un cognom poc corrent en les comarques centrals valencianes i, en canvi, era prou freqüent en les septentrionals.⁶

Isidre Cucó compartia estades entre la Pobla i València: degué fer els estudis de dret a la capital del regne, i és probablement allí que pogué conèixer la seua esposa, Vicenta Bort. El seu cunyat xatívi, Lluís Vilar, era, com ell, doctor en dret. Potser havia coincidit amb ell a l'Estudi General de València. El segon cognom utilitzat per Isidre Cucó, Llançol de Romaní, suggereix uns vincles materns amb València, on tendien a residir els nobles que portaven aqueix cognom. No sabem a quina branca dels Llançol de Romaní pertanyia sa mare. Segons Onofre Esquerdo, al segle XVII coexistien els Llançols de Romaní senyors de Gilet, els Borja Llançol de Romaní senyors de Vilalonga, els Cardona Borja Llançol de Romaní marquesos de Castelnuovo i els Borja Centelles Llançol de Romaní senyors d'Anna. Totes les branques dels Llançol de Romaní tenien a gala usar aquest cognom, perquè el portava la família dels dos papes Borja valencians del segle XV: Calixt III i Alexandre VI, naturals de Xàtiva. Concretament, coetanis d'Isidre Cucó eren Arnau Llançol de Romaní, seté senyor de Gilet, Rodrigo de Borja Llançol de Romaní, cavaller de Santiago, i el seu germà Antoni de Borja Llançol de Romaní, assessor de la Generalitat.

El 24 de gener de 1703, Isidre Cucó va fer testament a la ciutat de València en favor de la seua dona, Vicenta Bort, i de la seua neboda-neta, Lluïsa Maria Vilar i Ferrer que havia nascut el 2 de desembre de 1702 (Mompó 2022: 167). Com veurem,

el testament sembla confirmar que no va tindre fills, o almenys fills que li sobrevisqueren, i que llavors no tenia tampoc cap germà. La decisió de fer hereua universal la neboda-neta, quan a penes tenia un mes i mig d'edat, s'explica probablement perquè son pare, Lluís Vilar i Cucó, presumpte hereu universal en un possible testament anterior, havia mort pocs dies abans, en el mateix mes de gener de 1703, i Isidre volgué assegurar el compliment de les seues darreres voluntats.

En conseqüència, Lluïsa Maria va heretar la casa del seu oncle-avi, Isidre Cucó, situada al carrer Major, i va emparentar amb els Ferrer, que vivien en un gran casalici situat al carrer Nou i, en casar-se amb Josep Llinàs Eixea, que també procedia de Xàtiva, va emparentar amb aquesta família. Amb el temps, els Llinàs es convertiran en propietaris de la casa dels Ferrer.⁷ De la casa dels Cucó, en dona alguns detalls descriptius el testament de Lluïsa Maria Vilar Ferrer, exhumat per Mompó (2022: 172-178). La propietària la va destinar al seu fill, Josep Llinàs i Vilar, però atorgà l'úsdefruit de les dos navades de davant a les seues dues filles, Rosa i Lluïsa, mentre es mantingueren “doncellas”, és a dir, no casades, i “el quarto que tengo de habitación en dicha cassa, entrando por la puerta de la calle, a mano yzquierda, en el qual hay una capilla de san Ysidro,” a l'altre fill, Francesc, prevere, resident a València, amb la condició que “no lo pueda dar ni alquilar a nadie”.

Els expedients de neteja de sang de Josepa Ferrer Escrivà, de 1707, i de la seua germana Maria Ferrer Escrivà, de 1712, totes dues filles de Vicent Ferrer Esteve, el cavaller poblà que habitava al carrer Nou, han permès constatar que Isidre Cucó, que hi actua de testimoni, era natural i veí de la Pobla i que havia nascut el 1647. Si en l'expedient de 1707, Isidre Cucó declarava tenir “secenta años”, en el de Maria Ferrer encara se'ns informa que llavors Isidre Cucó era l'alcalde

de la Pobla: "Isidro Cucó, alcalde de este lugar, vezino y natural de él, de edad que dixo ser de secenta y cinco años". Entre els testimonis recollits per la Inquisició en l'expedient de 1712 també es troba el de Josep Francés, llaurador, de 80 anys, que deu ser el mateix Josep Francés que va coincidir amb Isidre Cucó en la corporació municipal de la Pobla el 1692, aï com a "justícia de la vila", mentre que Isidre n'era el "síndic".⁸

Pel testament de Josep Llinàs i Eixea, de 27 de gener de 1724, en favor del seu germà Manuel Llinàs, col·legial del col·legi de sant Tomàs, de València, sabem que Isidre Cucó, "vecino" de "la Pobla Franca de Rugat", havia llegat a la seua neboda-neta Lluïsa Maria Vilar Ferrer, "doncella, en contemplación de matrimonio con don Joseph Llinàs y Exea, residente en la ciudad de San Felipe", un cens pel valor de 400 lliures, carregat a la ciutat de València (ARV, Justícia, 788, folis 265-266).⁹

La mort d'Isidre Cucó es degué produir poc abans del 24 d'abril de 1725, en què Josep Llinàs Eixea demanà al notari Roque Linares trasllat del testament del "ya difunto Ysidro Cuquó, ciudadano vecino que fue de dicha villa de la Pobla". El 29 d'abril de 1725, Josep Llinàs i la seua esposa Lluïsa Maria Vilar, l'hereva, comparegueren davant Gaspar Francés, "alcalde ordinario de la presente villa de la Puebla Franca de Rugat", per demanar-li que ordenara fer un inventari d'"algunos bienes muebles semovientes" que encara "quedaron" per tal de pagar els deutes i llegats que havia contret (AHN, Inquisició, lligall 1778, expedient 7). La declaració deixa entendre que Isidre Cucó ja havia cedit en vida a Lluïsa Maria quasi tots els seus béns que posseïa no imputables a la viuda.

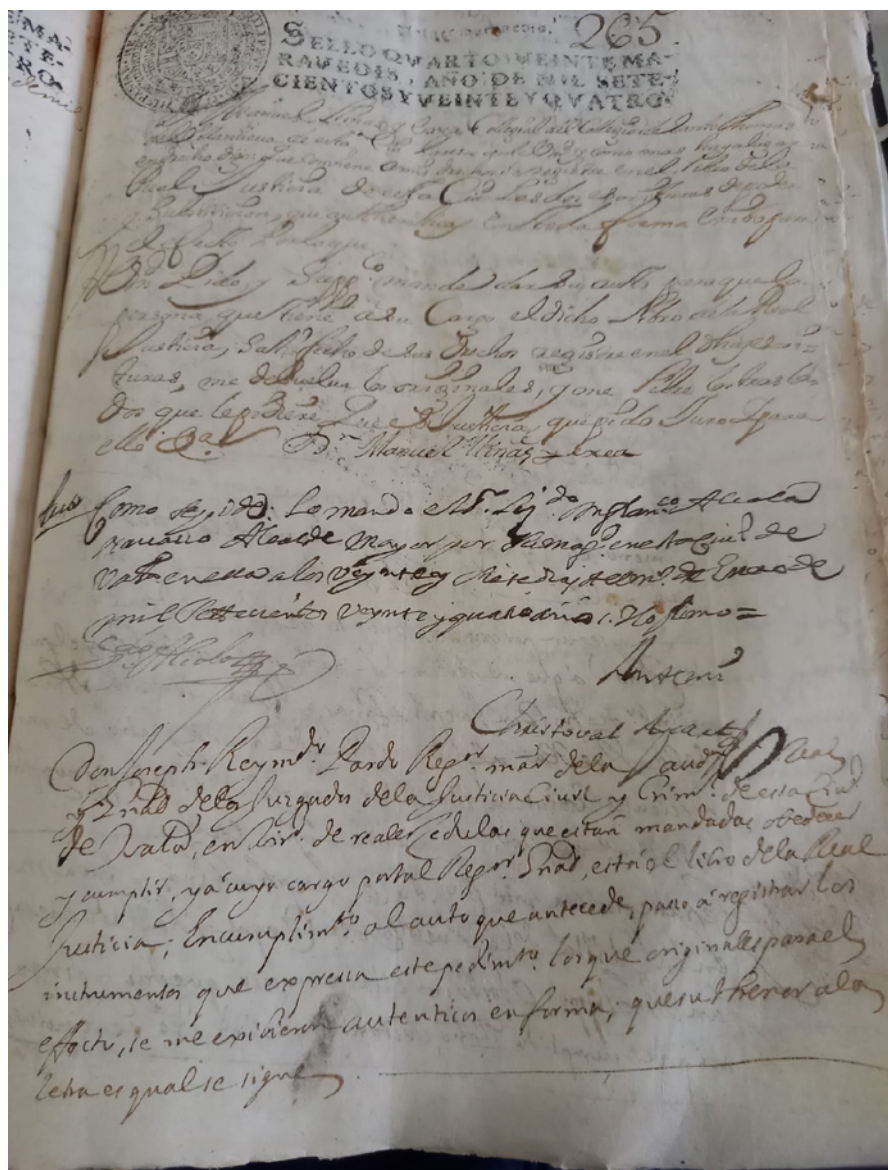
3. El testament d'Isidre Cucó (1703)

Gràcies al plet entre els Boscà i els Llinàs, sabem que, el 27 de gener de 1703,

"Ysidro Cuquó" va fer el seu últim testament. La còpia del testament va ser realitzada per Roque Linares, "escribano público de la ciudad de Valencia", el 24 d'abril de 1725, a petició de Josep Llinàs i Eixea. El testament, que s'havia redactat en valencià, per ser encara la llengua oficial del regne, aporta molta informació sobre la família i les devocions d'Isidre Cucó.

El testador hi fa constar que és "de la vila de la Pobla del Duch habitador", nomena marmessors el prevere Antoni Benavent, el ciutadà Vicent Ximeno i la seua esposa Vicenta Bort, amb les funcions que preveuen els "furs y pri-

vilegis del present regne de València", i expressa la seua voluntat que, en cas de morir a la Pobla, el seu cos siga "lliurat a eclesiàstica sepultura en la parroquial església de dita vila de la Pobla del Duch, en la sepultura eo vas dit dels Cuquons, que està entrant en dita església, per la porta de l'abadia, a mà esquerre". Així mateix ordena que "tots los anys, perpètuament, es celebre en lo primer dumenge del mes de juny" una missa per ell, pels seus pares i pels difunts de la família. No esmenta cap germà ni fill. La família Cucó tenia, per tant, un espai sepulcral, en l'església parroquial. Per l'inventari de béns d'Isidre Cucó, de 1725, sabem que el prevere

Escritura de Josep Llinàs en favor del seu germà Manuel on consta una donació d'Isidre Cucó a la seua hereva Maria Teresa Vilar (ARV, Justícia, 788, folis 265-266). Foto d'A. Ferrando (setembre 2022)

Antoni Benavent era beneficiat de l'església parroquial de la Pobla.

Pel que fa als seus béns, Isidre Cucó ordena que la seua esposa, Vicenta Bort, recupere la propietat de totes les "terres que esta m'aportà en dot segons cartes nupcials rebudes per lo notari infrascrit en catorze de dehembre [de] mils sis-cents noranta-dos", i, de tota la resta, en fa hereva "Luïza Maria Vilar, filla legítima y natural de Luís Vilar, *quondam*, doctor en drets, mon nebot, y de dona Josepha Ferrer, cònjuges", preveient que si ella "morís sens fills legítims y naturals, tots mos béns y herència sens detracció alguna de llegítima falsídia, quarta trebeliànica y altre qualsevol dret, sien, vinguen y pertanyuen a mos cosins germans y cosines germanes que sien naturals de dita vila de la Pobla del Duch", o, si és el cas, als descendents dels cosins i cosines, però posant com a condició fundar "en la parroquial església de la Pobla del Duch tres dobles celebradores tots los anys, perpètuament: la una, en lo dia y festa del gloriós sant Lorens Màrtir; l'altra, en lo dia del gloriós sant Antoni Abat; y l'altra, en lo dia del gloriós san Ysidro, ab prima, tercia, sexta, misa cantada, nona, vespres y completes".

És interessant constatar que el testador limita els possibles drets hereditaris als cosins o cosines "que sien naturals de dita vila de la Pobla del Duch". Alguns d'eixos cosins germans podrien ser fills del Francesc Cucó que és citat com a difunt en el cens de 1646, havent deixat viuda l'esposa, el nom de la qual no hi figura. Les devocions a sant Llorenç, sant Antoni Abat i sant Isidre han de tenir a veure amb la tradició onomàstica de la família o alguna altra circumstància familiar. No cal dir que la devoció a sant Isidre respon al nom de bateig del nostre personatge. Així com en la casa dels Ferrer hi havia una capella dedicada a sant Vicent Ferrer, amb un nom de llarga tradició familiar, així també en la casa

Portalada del casalici dels Ferrer al carrer Nou, presidit per l'escut de la família (actualment propietat de l'Ajuntament de la vila per donació d'Amparo Albalat). Foto de M. Teresa Simón (setembre 2022)

dels Cucó hi havia una capella dedicada a sant Isidre Llauredor, que havia estat canonitzat el 1622. Ja he avançat que la de sant Antoni podria deure's al nom de son pare, si és, com es pot sospitar raonablement, l'Antoni Cucó documentat en el cens general del regne de 1646. Posar-li Isidre potser va ser un tribut d'Antoni Cucó a la nova espiritualitat tridentina que venia de la cort de Madrid, que, si més no en l'àmbit agrícola valencià, venia a restar protagonisme o a desplaçar la devoció tradicional a sants Abdó i Senent, els "santets de la pedra". No tinc elements per a relacionar sant Llorenç amb una tradició o un esdeveni-

ment familiar, com ben bé podria ser el natalici d'Isidre.

El testament també projecte llum sobre altres aspectes de la religiositat d'Isidre Cucó. En efecte, el testador manifesta una especial devoció pel "convent dels Sants Metges" Cosme i Damià, de la Pobla, i pel fundador dels mínims, sant Francesc de Paula. És per això que manà ser enterrat "vestit ab hàbit del convent y religiosos de sant Francisco de Paula". Així mateix, Isidre Cucó nomena tutor i curador de Lluïsa Maria Vilar Ferrer, "en menor estat constituïda, al doctor Vicent Vilar, prebere", probablement on-

cle de la xiqueta. I, pel que fa a la viuda, Vicenta Bort, la fa usufructuària general de tots els seus béns mentres viurà i disposa que, de totes “les prendes d’or, plata, perles y diamants que es trobaran al temps de la mia fi”, faça “a ses pròpies, planes e lliures voluntats, com de cosa sua apropiada”.

Des del punt de vista de la llengua utilitzada en el testament, cal fer notar que és una mostra interessant de l’estat de la llengua administrativa i notarial dels darrers moments en què el valencià tenia la condició de llengua oficial del regne de València. El model notarial permet la preservació d’un formulari i d’un vocabulari cultes, com es pot observar en els termes i en les construccions usades en el testament: *atrobat, marmessor, premoriència, faedor, falsídia, quarta trebellànica, esdevenidor, detracció, usufruit, après mos dies, per obs, constarà yo ésser tengut*. Crida l’atenció l’ús d’unes quantes formes arcaïtzants, com ara *orden per ordene, apar per pareix, mies per meues, après per després, porrà’s per es podrà, morré per moriré, vas per tomba, dehembre per desembre, fonch per fon, puixen per puguen*. Mots com *clero* o *modo* s’han de considerar cultismes. Però la còpia que ens ha arribat, feta quan el valencià havia deixat de ser oficial, posa de manifest una certa descara gràfica, sovint per influència del castellà (*hacha, señor, prebere*), alguns calcs lèxics (*demés, gasto, entonses, después, redemida*) i una barreja de formes cultes i populars, que ja trobem sovint en textos del segle XVII: *aquest/este, eixecutors, dumenge, mane, elegixch, asesteixquen, serveixquen, restitueixca, deveideixca, distribuixca, morís, vixquesen, fosen, haguera, acullga, per a que*.¹⁰

L’escrivà que en fa la còpia l’acaba amb la subscripció següent, en què per tradició es repeteix la denominació “Ciudad y Reyno de Valencia”, que havia deixat de tenir sentit després del decret de Sant Ildefonso de la Granja, de 1707:

“Yo, dicho Roque Linares, escribano público del Rey nuestro señor en la Ciudad y Reyno de Valencia, di el presente traslado, sacado fielmente de su original registro y protocolo de escrituras ante quien a pasado dicha escritura de testamento, en fe de lo qual lo signo y firmo en esta Ciudad de Valencia, a los veinte y quatro días del mes de abril de mil setecientos veinte y cinco años.

En testimonio de verdad,

Roque Linares”.

6. L’inventari de béns d’Isidre Cucó (1725)

Gràcies al plet civil incoat per Josep Antoni Llinàs Vilar contra Blai Boscà Lloret (1788), exhumat per Jacob Mompó (2022), ens ha arribat la llista de béns d’Isidre Cucó, que passaren a la seua neboda-neta, Lluïsa Maria Vilar, mare del citat Josep Antoni Llinàs. L’inventari havia estat fet per orde de l’“alcalde ordinario de la presente villa de la Puebla Franca de Rugat”, Gaspar Francés, el 30 d’abril de 1725, poc després de la mort d’Isidre Cucó, i va ser redactat per l’escrivà, Pere Vicent Navarro, que ho va fer en castellà, d’acord amb el decret de Felip V, de 29 de juny de 1707, que ordenava que tots els usos administratius es feren segons “las leyes, usos, costumbres y tribunales de Castilla, tan loables i plausibles en todo el universo”. Pere Vicent Navarro va ser escrivà municipal i notari de la Pobla entre 1690 aproximadament i 1734 (Soler 1999: 333).

A tal fi, l’escrivà es traslladà a “la casa de Ysidro Cuquó, ya difunto, donde dicen están los bienes que deja por su fin y muerte, y mandó a Vicenta Bort, viuda de dicho Ysidro Cuquó, que se encontró en dicha casa [... que] manifestara, sin incubrir ni ocultar ninguno, todos los bienes que quedaron por la fin y muerte de dicho su difunto marido”.

L’inventari presenta en primer lloc els béns de la casa; en segon lloc, les pro-

pietats agrícoles, i, en tercer lloc, els censos o préstecs hipotecaris. Crida l’atenció que no s’inventarien llibres ni joies, potser perquè Isidre Cucó els havia destinat prèviament a alguns familiars i a la seua dona, respectivament. La descripció del contingut de la casa del carrer Major, que habitava la viuda, sembla haver estat feta en la mesura que l’escrivà anava anotant, habitació per habitació, els elements inventariables. No hi ha, per tant, un orde segons el tipus d’element a inventariar.

Entre els mobles de la casa, molt nombrosos, hi ha cadires, llits, taules, tamborets, espills, arques, un escriptori, etc. No cal dir que hi trobem consignats jocs de cortines, cobertors, coixins, matalafs, flassades, estovalles, tovalloles, torcaboques i tota mena d’utensilis per a cuinar o per a conservar els aliments, com ara plats de Manises, fruiteres, perols, cassoles, calderes, una ganiveta, uns ferros o trébedes, morters, talegues, gerres d’oli, un llibrell envernissat... i no falta una xocolatera. Entre els aparells d’il·luminació s’hi esmenten cresols, velons, bugies i una antorxera. Òbviament, no podien faltar estris agrícoles com forques, forcats, eixavegons, pales, una aixada, una destal, una romana, una sària, una albarda, etc., i arroves d’oli i barcelles de blat. De bèsties de càrrega i transport, només se’n cita un mul o matxo i una somera. Però allò que més crida l’atenció entre els objectes inventariats és la gran quantitat de quadres majoritàriament de temàtica religiosa, alguns descrits com a vells: concretament se’n parla dels dedicats a sant Isidre, a Jesús Natzaré, a la Sagrada Família, a sant Vicent Ferrer, a sant Francesc d’Assís, a sant Bernat i la Verge, a l’Ecce Homo, a sant Anastasi (si no és un error per Antoni) i a la Mare de Déu de Remei. L’interès d’aquesta onomàstica religiosa és que en alguns casos (Isidre, Francesc, Bernat i potser Antoni) fa referència a noms que havien portat membres coneguts de la família Cucó.

També era propietat d'Isidre Cucó una altra casa situada entre el carrer Major, ja dit de Cucó, i el carrer Baix, amb un trull de vi i una almàssera d'oli, amb els corresponents arreus i, previsiblement, amb gerres de vi i d'oli.

En la secció de les finques rústiques, Vicenta Bort declara deu bancals: un amb moreres en la partida de la Fonteta (*Fuentesilla*); un de terra algoleja en la partida de la Font Vella (*Fuente Vieja*); un en el Planet, en part terra campà i en part amb oliveres i figueres; un altre en el Planet, amb dos mil ceps de vinya; un en la partida de Xara, amb mil cinc-cents ceps de vinya; un en la partida del Convent (*Convento*), amb oliveres; un en la partida de les Casetes o de les Carrasques, amb tres oliveres, que és el que serà objecte de la disputa judicial entre els Llinàs i els Boscà; un en la Solana, amb set mil ceps de vinya; un en la partida dels Sequiars, amb moreres; i un altre en els Sequiars, amb figueres. També dona compte d'un corral de tancar el ramat, situat a l'eixida de la vila que donava al Portal de la Font. La major part d'aquestes propietats agrícoles són descrites en el testament de Lluïsa Maria Vilar Ferrer, de 1776.

Finalment, s'hi consignen els censos, que paguen Blai Fayos de Violana, Damià Capsir el jove, Josep Ferrer, Isidre Pons i Gaspar Fayos de Josep.

L'interès de l'inventari de les finques és quàdruple: d'una banda, ens informa dels conreus més habituals en la Pobla als segles XVII i XVIII (vinya, oliveres, moreres, figueres) i del pes que hi tenia la ramaderia (ovelles); d'altra banda, és un testimoni molt eloqüent de la toponímia urbana (carrer Baix, carrer de Cucó, convent de sant Cosme i sant Damià, portal de la Font) i de la toponímia rústica (partides de la Fonteta, de la Font Vella, de les Casetes, de la Solana, de Xara, dels Sequiars; barrancs de la Font, dels Sequiars; camins de la Fonte-

Façana del casalici dels Ferrer al carrer Nou amb el campanar de l'església parroquial al fons. Foto de M. Teresa Simón (setembre 2022)

ta, Real de Gandia, de Bèlgida, del Molí de Vicent Alonso, de les Casetes o Carrasques, del Darrere cases (*Detrás las Casas*); d'una altra banda encara, dona compte de la propietat, la distribució i la ubicació de moltes parcel·les rurals; i, per últim, aporta moltes dades sobre l'antroponímia poblana, tant pel que fa als noms propis (Josep, Vicent, Gaspar, Francesc, Blai, etc.) com als cognoms (Fayos, Gomar, Boscà, Bataller, Francés, Esteve, Ferrer, Pons, Capsir, Llinàs, etc.) i fins i tot als malnoms (Barró, el Polit).

No és menys interessant contrastar el nom amb què se sol conèixer oficialment la vila, la Puebla Franca de Rugat, i el nom més popular, la Pobla del Duc, traduït al castellà. També el fet que l'alcalde que avala l'inventari, Gaspar Francés, forma part de la família els membres de la qual van ostentar el càrrec d'alcalde o de regidor en nombroses ocasions entre els segles XVII i XVIII (Ferrando 2018).

En relació a la llengua del document, és fàcil advertir que l'escrivà i ahora notari, Pere Vicent Navarro, no dominava bé el castellà, que Felip V havia imposat el

1707, i adopta formes calcades del valencià. Per això trobem casos com *rompidas* (rompudes), *cadirita* (cadireta), *librillo envernizado* (llibrell envernissat, en castellà *lebrillo embarnizado*), *forças* (forques), *barrancón* (barrancó), *xavegones* (eixavegons), i, quan no ho sap, ho deixa en valencià (*gamell*, *argolecha*).¹¹ En altres ocasions, adopta formes que hui ens resulten estranyes, com quan escriu *territorio* traduït 'terme', o *distrito* traduït 'partida'. L'intent, en bona part fracassat, de convertir en castellans els topònims valencians resulta un tant xocant: la *Fuentesilla* (la Fonteta), camino de *Detrás las Casas* (el camí del Darrere cases), calle de *Bajo* (carrer Baix). Com resulta xocant el tractament castellà de *su mersed* que s'aplica a l'alcalde de la vila. Recordem que Pere Vicent Navarro va exercir el seu càrrec d'escrivà del municipi entre 1690 i 1734 (Soler 1999: 333).

La llengua de l'inventari de béns d'Isidre Cucó és un bon indicador de les conseqüències que va tindre la victòria de Felip V contra l'arxiduc Carles d'Àustria, al qual havien donat suport la majoria dels habitants de la Pobla.

Bibliografia

Alcover, Antoni M. & Moll, Francesc de B., *Diccionari Català Valencià Balear* (DCVB). Palma de Mallorca, Moll, 1962-1969.

Acadèmia Valenciana de la Llengua, *Diccionari Normatiu Valencià*. València: AVL, 2014.

Casanova, Emili, "La comunicació administrativa castellà-valencià com a font de castellanismes al segle XVII", *Alba: revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 13-14 (1999), pp. 71-84.

Coromines, Joan, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, vol. I. Barcelona: Curial / La Caixa de Pensions, 1980.

Coromines, Joan, *Onomasticon Cataloniae*, vol. II. Barcelona: Curial / La Caixa de Pensions, 1994.

Esquedo, Onofre, *Nobiliario valenciano*. A cura de José Martínez Ortiz. València, Biblioteca Valenciana, 2002.

Ferrando Francés, Antoni, "Josep Francés Pastor (1880-1957), alcalde de la Poble del Duc (1920-1923) (1930-1931). Notes històriques i records familiars i personals del seu net". *Almaig*, 34 (2018), pp. 180-192.

Fayos Bataller, José Antonio, *Camins, cases i carrers de la Poble del Duc 1273-1980*. La Poble del Duc, Ajuntament, 2017.

Mompó Navarro, Jacob, "El bancal de Jàfer, objecte de desig. El plet civil inquisitorial entre els Llinàs i els Boscà". *Festes 2022. La Poble del Duc*. La Poble del Duc: Ajuntament, 2022, pp. 165-179.

Soler Molina, Abel, *De la Vilanova de Rugat a la Poble del Duc*. La Poble del Duc: Ajuntament, 1999.

Apèndix 1. El testament d'Isidre Cucó Llançol de Romaní

Die XXVII ianuarii anno a Nativitate Domini MDCCIII

En nom de nostre señor Déu Jesuchrist y de la sacratíssima y umil verge Maria, mare sua, especial advocada mia y de tots los pecadors, amén, yo, Ysidro Cuquó, ciutadà, de la vila de la Poble del Duch habitador, y al present atrobat en esta present ciutat de València, estant bo y sa, y per la misericòrdia de nostre señor Déu Jesuchrist, estant en mon bon seny e memòria, paraula clara, íntegra y manifesta, segons que als notaris y testimonis clarament consta e apar, revocant primerament, cesant e anulant tots e qualsevols testaments, codicil eo codicils e altres qualsevols últimes e darreres

voluntats meus e mies e per mi, fins la present hora d'ara, en mà y poder de qualsevol notari o notaris, àlias en qualsevol manera fets e fetes, ara de present fas e orden aquest mon últim y darrer testament, última y darrera voluntat mia, en e per la forma següent:

Primerament, elegixch e nomene en marmessors de la mia ànima y d'aquest mon últim y darrer testament eixecutors a mosén Antoni Benavent, prebere, a Vicent Ximeno, ciutadà, i a Vicenta Bort, muller y señora mia, als tres junts y a cascú de per si en cas de absència, dolència, premoriència e altre qualsevol just impediment, donant-los e conferint-los tots los poders que, a semblants marmessors per furs y privilegis del present regne de València se'ls sol y acostuma donar.

Encomanant la mia ànima a nostre señor Déu Jesuchrist, qui la à redemida, vull e mane que, après de mos dies, lo meu cos sia lliurat a eclesiàstica sepultura en la parroquial església de dita vila de la Poble del Duch, en la sepultura eo vas dit dels Cuqons, que està entrant en dita església, per la porta de l'abadia, a mà esquerre; y aquell sia vestit ab hàbit del convent y religiosos de sant Francisco de Paula, abocant dit cos ab un ataüt, y que, en lo dia del meu soterrar, se me celebren tres mises de cos present: la una, del Santíssim Sacrament; l'altra, de l'Assumció de Nostra Señora, y l'altra, de rèquiem, volent que al meu soterrar asesteixquen tots los capellans del reverent clero de dita vila y tots los religiosos preberes del convent dels Sants Metges de la mateixa vila de la Poble. Y, si morís en altra part, és ma voluntat sia lliurat dit mon cos a eclesiàstica sepultura en la parroquial església de hon morré, ab assistència de tot lo clero d'aquella, y tot lo demás sia fet y disposat a voluntat de dits mos marmessors.

E prech de mos béns, per ànima mia y de tots mos fels diffunts, cent y vint lliures moneda real de València, de les quals vull sia pagat lo gasto del meu soterrar, caritat e hàbit, ataüt, mises de cos present y demás funeràries; y de lo que sobrarà és ma voluntat se me funde una dobla en dita parroquial església de dita vila de propietat de vint lliures, per a que tots los anys, perpètuament, es celebre en lo primer dumentge del mes de juny, en lo modo y forma que fins hui sempre se à celebrat, així de mon orde com de mos pares, y esta sia per ànima mia, de dits mos pares y de tots mos fels diffunts. Y que dites vint lliures es carreguen sobre l'especial que lo reverent clero de dita vila voldrà, fent-se tots los actes que sien necessaris per a fundar dita dobla en lo modo que s'estila en dit reverent clero, supplicant a este me acullga al dret d'amortisació que té concedit de sa magestat (que Déu garde), y en tantes mises resades, quantes dir y celebrar se porran, ab caritat cascuna de tres sous per ànima mia y de tots mos fels diffunts, en altars privilegiats a voluntat y disposició de dits mos marmessors.

Ítem, vull es mane que tots mos forts deutes sien pagats [a] aquells que constarà yo ésser tengut y obligat a pagar.

Ítem, vull es mane y en quant menester sia, per a después de mos dies, li transporte y restituheixca a la dita Vicenta Bort, muller y señora mia, les mateixes terres que esta m'aportà en dot segons cartes nupcials rebudes per lo notari infrascrit en catorze de dehembre [de] mils sis-cents noranta-dos, per lo mateix preu que se me constituïren y foren estimades, y ab totes les millores que hi hacha en elles. La qual transportació y restitució de terres de dita dot fas y entench fer a favor de dita muller y señora mia y dels seus, ab totes les clàusules que en semblant se solen y acostumen posar, volent que assí se entenguen y compreguen totes, com si de paraula a paraula estigueren escrites y anotades, y com si actualment s'haguera fet condenació per la Justícia civil o per altre qualsevol, y, en quant menester sia, li done facultat al notari infrascrit [perquè] allargue dites clàusules segons son estil. Y, respecte de lo demás que dita muller y señora mia me à portat en dot, és ma voluntat se li restituheixca en allò que voldrà y ben vist li serà.

En tots los altres béns meus, mobles e immobles, sehents y semovents, deutes, drets y accions meus e mies e a mi pertanyents, e pertanyer podents e devents, luny o prop, ara de present o en lo esdevenidor, per qualsevol causa, via, modo, manera e rahó, fas hereva mia pròpia, universal y encara general a mi, fas e instituixch per dret de institució a Luíza Maria Vilar, filla legítima y natural de Luís Vilar, *quondam*, doctor en drets, mon nebot, y de dona Josepha Ferrer, cònjuges, ab tal emperó pacte y condició que, si dita mia hereva morís ab fills legítims y naturals del legítim y carnal matrimoni nats y procreats, haja de dispondre entre aquells del modo que li pareixerà. Y, si dita mia hereva (lo que a Déu no plàcia), quantque quant morís sens fills legítims y naturals, tots mos béns y herència sens detracció alguna de llegítima falsídia, quarta trebeliànica y altre qualsevol dret, sien, vinguen y pertanyuen a mos cosins germans y cosines germanes que sien naturals de dita vila de la Poble del Duch, tan solament per iguals parts entre aquells, faedor és cascú de sa part y porció a ses pròpies planes e lliures voluntats com de cosa sua pròpia.

Y, si algú eo alguns de dits cosins germans y cosines germanes foren morts al temps que dita mia hereva morís sens fills, com *supra* se à dit, la part del tal eo tals morint, sens detracció alguna de ilegítima falsídia, quarta trebeliànica e altre qualsevol dret, es distribuixca igualment en los fills y decendents dels que seran morts *tunc temporis*. Y, si no tingueren fills eo decendents, es deveixca igualment en los cosins germans y cosines germanes que entonses viuran a fer a ses voluntats com de cosa sua pròpia.

Y, si tots los sobredits cosins germans y cosines germanes fosen morts al temps de morir dita hereva mia sens fills, tots mos béns y herència es deveixca entre els fills y filles que es trobaran ser vius de dits cosins germans y cosines germanes en esta forma: que tots los fills y filles de cadahun cosí germà o cosina germana hajen de tenir per iguals parts en

aquells la part que li podria tocar a son pare o a sa mare si vixquesen en dit temps que morira dita hereva mia sens fills. Ab pacte, emperò, y condició que, ans que entre o entren a posehir la mia herència, la hereva o els substituïts y criats a aquella tinguen obligació de fundar-me en la parroquial església de la Poble del Duch tres dobles celebradores tots los anys, perpètuament: la una, en lo dia y festa del gloriós sant Lorens Màrtir; l'altra, en lo dia del gloriós sant Antoni Abat; y l'altra, en lo dia del gloriós san Ysidro, ab *prima, tercia, sexta*, misa cantada, *nona*, vespres y completes, prenint de la mia herència la cantitat que serà menester per a la fundació y dotació de dites tres dobles, fent transportació al reverent clero de dita vila de la Poble del Duch d'aquelles terres que pareixerà ser més a propòsit de dita mia herència per obs de celebrar les referides tres dobles, fent tots los actes que per a este efecte sien necessaris, supplicant a dit reverent clero y capellans es serveixquen de acullir-me al dret d'amortisació que tenen concedit de sa magestat (que Déu guarde), les quals dobles s'hajen de celebrar per ànima mia, de mos pares y de tots mos fells diffunts.

Ítem, deixe lo usufruct de tots mos béns y herència a la dita Vicenta Bort, molt amada muller y senyora mia de vida d'aquella tant solament y conservant lo meu nom, de forma que, casant-se eo morint-se, en qualsevol de dits dos casos, sece lo dit usufruct, donant-li facultat, ple y bastant poder a dita muller y senyora mia per a que puixa vendre aquells béns mobles de la mia herència que li pareixerà per a pagar y satisfer les cent lliures que em deixe per a pagar lo meu soterrar y demés funeràries en lo modo que *supra* o tinch dispost. Y, si al temps de la mia fi es trobàs diners effectiu meu propi, dites cent lliures es paguen d'aquell, y d'este modo no serà menester vendre béns mobles, per ser-li més convenient a dita ma usufructuària. Respecte de les preudes de or, plata, perles y diamants que es trobaran al temps de la mia fi ser mies, puixa la dita muller y usufructuària mia, fer a ses pròpies, planes e lliures voluntats, com de cosa sua pròpia.

Darrerament, nomene en tutor y curador de la dita Luïsa Maria Vilar, en menor estat constituïda, al doctor Vicent Vilar, prebere, donant-li y conferint-li tot de poder que a semblants tutors y curadors per fur y privilegis del present regne de València se'ls sol, pot y acostuma donar.

Aquest és lo meu últim y darrer testament, última y darrera voluntat mia, lo qual e la qual vull [que] valga per dret de darrer testament; e, si per dret de darrer testament valer no porrà's, vull [que] valga per dret de darrera codicila; e, si no, per aquells drets, furs, lleys e presents privilegis que més e millor de justícia aprofitar li puixen e deguen, per a que tot lo dispost en aquest mon últim y darrer testament sia portat a sa deguda y real execució en après de mos dies, lo qual fonch fet en la dita e present ciutat de València, a vint-y-set dies del mes de janer de l'any de la Nativitat de nostre señor Déu Jesuchrist mil set-cents y tres.

Presentes foren per testimonis a la confecció y recepció del preincert testament, convocats, pregats y demanats, mosén Jacinto Albuixech, prebere de la ciutat de Sogorb, Juan Ferrer y Pere Cesari Lafacha, lauradors de València, respective habitants. Los quals interrogats per mi, lo notari infrascrit, si coneixien a dit testador i si aquell estava en disposició de poder testar, aquells dixen que sí. E yo, dit notari, conech molt bé a dit testador y testimonis, e aquells, a mi.

Apèndix 2. L'inventari de béns d'Isidre Cucó Llançol de Romaní

Copia de los inventarios echos en los bienes que quedaron por la fin y muerte de Isidro Cuquó, ciudadano, por el alcalde ordinario de la presente villa de la Puebla Franca de Rugat.

En la villa de la Puebla Franca de Rugat, a los veinte y nueve días de el mes de abril de mil setecientos veinte y cinco años, ante su merced, el señor Gaspar Francés, alcalde ordinario de la presente e dicha villa de la Puebla Franca de Rugat, parecieron don Joseph Linàs y doña Luisa María Vilar, consortes, vezinos de esta dicha villa de la Puebla. Y la dicha doña Luisa María Vilar, en nombre de heredera de Isidro Cuquó, su difunto tío, dijo que por la fin y muerte de dicho su difunto tío quedaron algunos bienes muebles semovientes y rayzes, y, para que en todo tiempo aya la quènta y razón que conviene y se paguen las deudas y legados, pidieron a su merced mande se aga inventario solemne como más aya lugar y justicia.

E su merced, dicho señor Gaspar Francés, alcalde ordinario de esta dicha villa de la Puebla, mandó se aga inventario en el término del derecho y se citen para él los herederos legatarios y otros que pretendan tener derecho para que, si quicieren asistir o dezir alguna cosa, lo agan con apercivimiento que se prosederá como huviere lugar. Y lo firmo, doy fe: Gaspar Francés, alcalde. Ante mí, Pedro Vicente Navarro, escribano.

En dicha villa de la Puebla, los día, mes e año arriva dichos, [yo] hize notorio el auto que antezede a Gregorio López, pregonero público, para que lleve a el pregón lo contenido en el auto que antezede en su persona. Doy fe: Navarro, escribano.

En dicha villa de la Puebla Franca de Rugat, a los día, mes e año arriva dichos, Gregorio López, pregonero público de esta dicha villa de la Puebla, pareció ante mí, el escribano, y dijo haver preconizado por los puestos públicos de esta dicha villa que todos los que fueren interzados acudan ha (haver) hazer inventario solemne de los bienes que an quedado por la fin y muerte de Ysidro Cuquó, de que el escribano doy fe: Pedro Vicente Navarro, escribano.

En la villa de la Puebla Franca de Rugat, a los treinta días del mes de abril de mil setecientos veinte y cinco años, el señor Gaspar Francés, alcalde ordinario de la presente villa de la Puebla Franca de Rugat, en compañía de mí, el escribano, se confirió a la casa de Ysidro Cuquó, ya difunto, donde dizen están los bienes que deja por su fin y muerte, y mandó a Vicenta Bort, viuda de dicho Ysidro Cuquó, que se encontró en dicha casa, con juramento que hizo a Dios nuestro Señor y a huna señal del rey, ante mí, el escribano, [que] manifestara, sin incubrir ni ocultar ninguno, todos los bienes que quedaron por la fin y muerte de dicho su difunto marido. Y los que fue manifestando son los siguientes:

Primeramente, siete sillas de nogal. Otrosí, dos mesas, la huna madera de nogal y la otra de morera. Otrosí, nueve sillas de quèrda usadas. Otrosí, una mesa de olivo. Otrosí: cinco lienzos pintados a el azeite con guarniciones diferentes, el huno de san Ysidro Labrador, y los otros, paisajes fruteros. Otrosí: media cama madera nogal. Otrosí: dos tréve[de]s. Otrosí: dos candiles. Otrosí: un caldero de cobre. Otrosí: una caldera de cobre que caben quatro cántaros. Otrosí: un almirez de bronze con su mano. Otrosí: otro de piedra. Otrosí: una dozana de platos Manizas. Otrosí: media dozana de peñoles. Otrosí: una dozana de ollas. Otrosí: una ganiveta. Otrosí: una chocolatera de cobre.

Otrosí: un mulo capón, pelo castaño, ferrado. Otrosí: una pollina, pelo pardo, de cinco años. Otrosí: cinco tenajas de poner azeite, dos rompidas y tres buenas. Otrosí: ocho sillas de nogal, vaqueta colorada con clavazón dorada. Otrosí: un escritorio de nogal. Otrosí: media dozana taburetes, vaqueta colorada con clavazón dorada. Otrosí: un lienzo pintado a el azeite, bajo la invocación de Jesús Nazareno con guarnición negra. Otrosí: otro de San Joseph y la virgen María y el niño Jesús con guarnición negra. Otrosí: otro lienzo bajo la invocación de San Vicente Ferrer con guarnición negra. Otrosí: otro lienzo de santo Esse Homo. Otrosí: otro lienzo de San Bernardo y la Virgen María con guarnición con perfil. Otrosí: otro lienzo de San Anastacio con guarnición dorada. Otrosí: cinco lienzos pequeños de diversas invocaciones con guarniciones negras. Otrosí: quatro fruterías sin guarniciones. Otrosí: dos fruterías con guarniciones negras. Otrosí: un espejo con guarnición de plata de martillo. Otrosí: un reliquiario de seda. Otrosí: una mesa de madera de nogal. Otrosí: una arquilla aforra de vaqueta colorada.

Otrosí: unas cortinas y gotera de iladillo ya muy viejas. Otrosí: un lienzo de San Francisco de Asís con guarnición negra, pequeño. Otrosí: un velón de bronze. Otrosí: una antorchera de quatro luzes de bronze. Otrosí: dos bujías de bronze. Otrosí: quatro arcas madera pino usadas con zerrajas y llaves. Otrosí: una cama de bancos y tablas madera pino. Otrosí: quatro lienzos de diferentes invocaciones [con] guarniciones negras, ya viejos. Otrosí: otros quatro de lo mesmo. Otrosí: un lienzo de la Virgen de los Reme-

dios con guarnición negra. Otrosí: una cadirita madera nogal. Otrosí: una media cama de nogal. Otrosí: una mesa madera pino. Otrosí: un librillo envernizado de amazar. Otrosí: una serradera, tablillo, y porsera y sedazo. Otrosí: dos espejos con guarnición negra, el huno sin vidrio. Otrosí: seis colchones telas blancas de lana ya usados. Otrosí: seis sábanas lienzo casero. Otrosí: una dozena de servilletas.

Otrosí: dos toallolas lienzo casero. Otrosí: cuatro toallas de messa. Otrosí: un juego almoa-das lienzo casero. Otrosí: un cobertor a flores negras y verdes de pelo de gamell. Otrosí: una manta blanca vieja. Otrosí: una colcha usada. Otrosí: cuatro arrobas de azeite. Otrosí: una barchilla para mesurar. Otrosí: una romana para pezar. Otrosí: dos talegas vacías. Otrosí: una mesilla de nogal. Otrosí: ocho barchillas de trigo. Otrosí: cuatro forcas de afilados dientes. Otrosí: una de sinco dientes. Otrosí: dos pares de xabegones. Otrosí: una destreal. Otrosí: una axada. Otrosí: dos palas de palear trigo. Otrosí: un arado para arar con su coraja. Otrosí: otro de par con todos sus arreos. Otrosí: una albarda vieja. Otrosí: un serón.

Otrosí: una casa de morada con sus lagares y almásara con todos sus arreos, sita en el poblado de la presente villa de la Puebla en la calle dicha de Cuquó, que al presente alinda, por un lado, en casa de Antonio Cantí; por otro lado, en casa de Joseph Francés el mayor; detrás, en casa heredereros de Gaspar Morant; en casa de Ysidro Pons; en la calle de Bajo; y en dicha calle de Cuquó.

Otrosí: una pieza de tierra secano con algunas moreras, que contiene tres jornales de labrar con poca diferencia, sita en el territorio de esta dicha villa de la Puebla, distrito dicho de la Fuentesilla. Sus lindes: tierras de don Vicente Ferrer, camino de dicha Fuentesilla en medio; en Joseph Fayos dicho de Salem, barranco en medio; en Gaspar Gomar; y en el camino Real que va a la villa de Albayda. [Es] tenida y obligada dicha piosa de tierra a senoría directa al beneficiado de el Beneficio de invocación de san Vicente Mártir, que oy le posehe mosén Antonio Benavent, presbítero beneficiado en esta parrochial iglesia de la presente villa de la Puebla Franca de Rugat.

Otrosí: otra pieza de tierra argolecha, sita en este dicho territorio, distrito dicho de *la Fuente Vieja*, que contiene dos jornales de labrar con poca diferencia, con algunas moreras que al presente alinda en camino de *la Fuente*; en Juan Gomar; en Pedro Boscà Barró; en Bartolomé Bataller; y en el barranco de *la Fuente*.

Otrosí: otra pieza de tierra secano, sita en dicho territorio de esta dicha villa, distrito dicho de el Planet, que contiene dies jornales de labrar con poca diferencia, parte campa i parte olivos y algunas ygueras. Sus lindes: tierras de los herederos de Joseph Ortolà; en Juan Albert, camino en medio; en Joseph Pons; en herederos de Jerónimo Ugeda; en Gaspar Morant; en Francisco Bataller de Juan; en Joseph Francés el mayor de días; en herederos

de Sebastián Bataller; en Joseph Garcia; y camino de Bélgicaida.

Otrosí: una pieza de tierra en dicho territorio y distrito, que contiene dos mil sepas viña. Sus lindes: tierras de don Vicente Ferrer; en Francisco Jáfer; y en Jayme Serranet; y en camino de *Molino de Alonso*.

Otrosí: otra pieza de tierra secano, sita en dicho territorio de dicha villa, distrito dicho de Xara. Sus lindes: tierras de Joseph Ledó; con don Joseph Linàs; y en dicho camino de el *Molino de Vicente Alonso*, que contiene mil y quinientas sepas.

Otrosí: otra pieza de tierra, sita en dicho territorio, distrito dicho de el *Convento*, secano, que contiene quatro jornales de labrar con poca diferencia, con algunos olivos, que al presente alinda en tierras de Joseph Gil; en camino Real que va a Gandía; en el convento de San Cosme y San Damián de esta villa; en tierras de Joseph Francés, menor; y en Sebastián Bataller.

Otrosí: otra pieza de tierra secano, sita en dicho territorio de esta dicha villa, distrito dicho de les Casetes, que contiene jornal y medio de labrar con poca diferencia, con tres olivos. Sus lindes: tierras de Vicente Francés; en Joseph Francés; en Baltasar Francés, camino de les Casetes eo Carrasques en medio; y en tierras de Joseph Esteve de Joseph.

Otrosí: otra pieza de tierra secano, plantado viña, que contiene siete mil sepas con poca diferencia, sita en dicho territorio de esta dicha villa, distrito dicho de la Solana, que al presente alinda en tierras de Damián Capsir; en Joseph Esteve; en Josep Boscà del Rey; en Francisco Boscà; en Blas Bataller de Thomàs; y en Francisco Esteve.

Otrosí: otra pieza de tierra secano, sita en dicho territorio, distrito dicho de *els Sequiars*, que contiene un jornal de labrar con poca diferencia, plantado de moreras, que al presente alinda en tierras de Josepha Bardo, viuda de Joseph Soler; en Juan Albert; en don Joseph Linàs; y en Vicente Perelló, barrancón de *els Sequiars* en medio.

Otrosí: otra pieza de tierra secano, en dicho territorio y distrito, plantado de ygueras, que contiene un jornal de labrar con poca diferencia. Sus lindes: tierras de herederos de Sebastián Bataller; en Rafael Calatayud; y en herederos de Joaquín Ferrer.

Otrosí: otra pieza de tierra eo corral de serrar ganado, sito en el poblado de esta presente villa, en la calle saliendo al *Portal de la Fuente*. Sus lindes: por un lado, en corral de ganado de los herederos de Francisco Bataller, dicho el Polit; en tierras de dichos herederos, camino de Detrás las Casas en medio; en corral de casa Francisco Esteve; y en casa de Francisco Fayos, hijo de Vicente.

Otrosí: recahe en dicha herencia un senso de capital de trecientas y veinte libras, y trecien-

tos y veinte sueldos de réditos, que paga Blas Fayos de Violana.

Otrosí: recahe en dicha herencia otro senso de propiedad de noventa libras y annuos réditos noventa sueldos que paga Damián Capsir el menor.

Otrosí: recahe en la referida herencia otro senso de propiedad de cincüenta libras y annuos réditos cincüenta sueldos que paga Joseph Ferrer.

Otrosí: responde a esta dicha herencia el dicho Joseph Ferrer otro senso de propiedad de cien libras y annuos réditos de cincüenta sueldos.

Otrosí: Ysidro Pons responde a dicha herencia un senso de cincüenta libras y annuos réditos cincüenta sueldos.

Otrosí: Gaspar Fayos de Joseph, vezino de esta dicha villa de la Puebla, deve a esta dicha herencia treinta libras, lo que pasó y autorizó el presente escribano.

Y, debajo dicho juramento, la referida Vicenta Bort, viuda de dicho difunto Ysidro Cuquó, dixo haverlo echo bien y fielmente a su leal saber y entender, y que no tiene noticia de otros ningunos bienes de dicho difunto, su marido, y que si la tuviere, los manifestará y hará inventario de ellos.

Y su merced, dicho señor Gaspar Francés, alcalde ordinario, mandó que, en el interin que se parten o dividen o se dispone de ellos, se depositen en poder de don Joseph Llinàs, para que los tenga de manifesto. Y lo firmo, doy fe, Gaspar Francés, alcalde. Ante mí, Pedro Vicente Navarro, escribano.

NOTES

1. En aquesta casa van viure després de la guerra civil espanyola de 1936-1939 i fins vora els anys vuitanta D. Emiliano Álvarez Francisco, mestre nacional, Josefina Gozalbo García, la seua esposa, i els seus fills. Josefina era parenta d'Amparo Albalat Bataller, que va adquirir la propietat completa de la casa.
2. Concretament, va ser el mateix Ladislao Soriano Gomis, alcalde de la Poble i líder local de la Unió Patriòtica primoriverista, qui va fer aprovar en el ple de l'Ajuntament celebrat el dia 10 de setembre de 1928 el canvi de nom del carrer de Cucó a carrer de Ladislao Soriano (Soler 1999: 632).
3. Onofre Esquerdo, *Nobiliario valenciano*, a cura de José Martínez Ortiz, València, Biblioteca Valenciana, 2002, pp. 115-166.
4. El matrimoni entre Lluís Vilar Cucó i Josepa Ferrer Escrivà, que se celebrà a principis del 1702, va permetre als Cucó enllaçar amb la

família més rica de la Pobla. Josepa Ferrer Escrivà, nascuda l'octubre de 1674, filla de Vicent Ferrer Esteve, notari i, des del 1700, cavaller, i de Josepa Escrivà Estruch, habitava, per tant, en la casa dels Ferrer. Maria Lluïsa Vilar i Ferrer, que casarà el 1722 amb Josep Llinàs Eixea, natural de Xàtiva, va morir poc després de fer el testament (1776) (Mompó 2022).

5. Concretament, Isidre Cucó confessà la seua edat en una declaració de 1707 destinada a corroborar la neteja de sang de la seua neboda, Josepa Ferrer Escrivà: "Ysidro Cucó, ciudadano, vezino y natural de esta Pobla, de edad que dixo ser de secenta" (AHN, Inquisició, llig. 657, exp. 10).

6. Dec la informació a l'amic Emili Casanova.

7. L'últim membre de la família Llinàs que solia vindre els estius a la casa dels Ferrer del carrer Nou fins als anys setanta del segle passat va ser Gilbert Llinàs. Don Gilberto la va vendre a Amparo Albalat Bataller. L'any 2018, la família De Jorge Albalat, a instància de la mare, Amparo, molt lligada afectivament a la Pobla, la va regalar a l'ajuntament de la vila, llavors presidit per Vicent Gomar, amb finalitats exclusivament culturals, i ara està en procés de rehabilitació.

8. Sobre la presència constant dels Francés en la corporació municipal de la Pobla, vegeu Antoni Ferrando Francés, "Josep Francés Pastor (1880-1957), alcalde de la Pobla del Duc (1920-1923) (1930-1931). Notes històriques i records familiars i personals del seu net," *Almaig*, 34 (2018), pp. 180-192.

9. Com és ben conegut, San Felipe és el nom amb què el rei Felip de Borbó va castigar els habitants de Xàtiva, després de cremar-la

(1707), per haver-se resistit a l'ocupació de les tropes castellanofranceses.

10. Per a un estudi del valencià administratiu i de les interferències entre el valencià i el castellà, és útil l'article d'Emili Casanova, "La comunicació administrativa castellà-valencià com a font de castellanismes al segle XVII", *Alba: revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 13-14 (1999), pp. 71-84.

11. Segons el *Diccionari Català Valencià Bolear*, de Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, *gamell* és una variant popular de *camell* (s. v.). El mateix diccionari recull l'arabisme *algoleja* només com a topònim amb la grafia *Argoletxa*, adduint el topònim *Font d'Argoletxa*, de Castellonet de la Conquesta (la Safor). En canvi, sí que el recull com a apel·latiu el *Diccionari Normatiu Valencià*, de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, s. v. *argoleja*, que el defineix així: "Terra d'aluvió situada a la vora d'un riu, inundable, que es pot aprofitar per al conreu." És nom compartit amb l'aragonés i nom d'alguns nuclis de població valencians i aragonesos, com ara L'Argoleja, del terme de El Genovés (La Costera), situat junt al llit del riu Albaida. També és present a Múrcia. Tant l'apel·latiu com el topònim presenten diverses variants (*argoleja*, *arboleja*, etc.). Per a una àmplia discussió sobre l'etimologia i la distribució geogràfica del topònim, vegeu Joan Coromines, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, vol. 1 (1980), pp. 190-192, s. v. *algoleja*, i *Onomasticon Cataloniae*, vol. I (1994), p. 137, s. v. *Algoleja*, on es fa ressò d'un comentari de Nicolau Primitiu Gómez Serrano sobre la vitalitat del terme, escrit el 1960: "en muchos pueblos [valencianos] ya no conocen su significado, pero en otros saben que se trata de terrenos cultivados en la parte seca del cauce de los ríos o barrancos".

Manuel Galbis Belda

Canónigo de la Colegiata de San Nicolás de Alicante

Ontinyent 1857- Alacant 1945

Rafa Gandía Borredá - Rafael A. Gandía Vidal

Introducción y primeros años de vida

A la una de la madrugada del primero de diciembre de 1857 nació en la villa de Ontinyent Manuel Galbis Belda, hijo natural y legítimo de Manuel Galbis Enguix y Francisca Gabriela Belda Galbis. En la iglesia parroquial de Santa María recibió solemnemente las aguas bautismales, según rito de la Santa Iglesia Católica Apostólica y Romana, de manos de su vicario Rvdo. José Galiana, siendo apadrinado por José Morales y Carmela Vilana.

Sus padres, rastrilladores de oficio, contrajeron casamiento el 10 de julio de 1847, en la iglesia de San Miguel, filial de la de Santa María, siendo desposados por su vicario Rvdo. Agustín García. El matrimonio tuvo tres hijos: Bienvenida Juliana, nacida el 28 de enero de 1853; Manuel; y Dolores Filomena, nacida el 25 de febrero de 1861.

Según relata el cronista y canónigo M.I. Sr. D. Gonzalo Vidal Tur (Ontinyent, 1895 - Alicante, 1979), "*sacristanillo*" del Monasterio de la Purísima Sangre de Cristo, habitado por Carmelitas de la Antigua Observancia, fundado por el Patriarca San Juan de Ribera en 1575, con el beneplácito del monarca Felipe II. Casi adolescente escapó de la casa paterna y se incorporó en el requeté del general Pascual Cucala Mir (Alcalá de Chivert, 1822 - Port-Vendres, 1892), quien militó en el bando carlista durante la Tercera Guerra Carlista.

La lectura de "Ontinyent y su historia" de Antonio Llorca Tortosa cuenta las correrías de los correligionarios de D. Carlos, tanto por nuestro término como por

los pueblos vecinos. No hay que olvidar la batalla del "Pla de Camorra" en 1873, entre los términos de Ontinyent y Boicarent, la más importante que se dio en el este español, en la que tomaron parte muchos vecinos de esta villa. Posiblemente el paso por Ontinyent de la brigada de Cucala en septiembre de 1874, unido a la inclinación carlista de gran parte de la población, fuese el motivo para que Manuel Galbis se incorporara a la causa, participando activamente en varios episodios bélicos.

Herido y hecho prisionero en los campos de Navarra, fue recluido en el castillo de Santa Bárbara de Alicante, cuya ubicación sobre la mole rocosa del monte Benacantil, lindante con el mar, le confería un enorme valor estratégico. Allí ganó la estima del Rvdo. D. Francisco Penalva Urios (Orihuela 1812-Alicante 1879), quien años más tarde, y por decisión de la reina Isabel II, fue nombrado en 1854 abad de la Colegiata de San Nicolás,

General Cucala. Militar español, que militó en el bando carlista durante la Tercera Guerra Carlista

cargo que ostentó durante los 25 años restantes de su vida. Hay que mencionar que la parroquia arciprestal de San Nicolás en Alicante, fue elevada al rango de Colegiata Insigne el 1 de abril de 1586, por Bula del Papa Clemente VIII, lo que llevó consigo la creación del primer Cabildo eclesiástico de la ciudad de Alicante.

Vida religiosa

Ganada la estima del abad, adocinado y guiado por el clérigo, despertó en él su vocación sacerdotal, ingresando en el seminario diocesano de Orihuela. El edificio fue levantado a mitad del siglo XVIII, a instancias del obispo Juan Elías Gómez de Terán, en la explanada del monte de San Miguel. Rigiendo el obispado el Excmo. y Rvdmo. Sr. D. Juan Maura Gelabert (1886-1910) recibió el presbiterado, estando siempre al servicio de la colegiata alicantina, de la que fue nombrado en 1909 canónigo de la misma.

Fue sacerdote ejemplar e incansable en actividades apostólicas. La caridad y piedad absorbieron toda su vida al servicio de la iglesia alicantina. En 1935 y en la curia episcopal de Orihuela, con el beneplácito del Vicario general, D. Luís Almarcha Hernández, posteriormente obispo de León, fundó una beca a perpetuidad en el seminario para disfrute de jóvenes aspirantes al sacerdocio y pobres de solemnidad, y en su defecto a disposición del prelado. Junto al abad D. José Pons, en 1888, colaboró a la fundación de la Casa de Religiosas Oblatas en la partida de Los Ángeles, para protección y refugio de jóvenes extraviadas o en peligro de extravío por las provocaciones del imperante ambiente inmoral de aquellos tiempos. Fue fundador de

Castillo de Santa Bárbara de Alicante, donde Manuel Galbis fue recluso

sanas suyas y las de los pueblos limítrofes, encontrasen la felicidad vocacional religiosa que ella disfrutaba". Para ello, contó con la ayuda económica de su pai-sano el Rvdo. D. Miguel Galbis Belda y del abad de la colegiata de Alicante, Dr. D. José Pons Pomares, quien tramitó el expediente canónico en el obispado de Orihuela y arzobispado de Valencia.

Fundación del convento de Capuchinas de Agullent

A la 1 de la madrugada del martes 17 de diciembre de 1889 partieron desde el Real Monasterio de las Madres Clarisas Capuchinas de la ciudad de Alicante situado en la calle Villegas 2, cinco capuchinas fundadoras (Sor Mª Josefa Antón Pedraza de Mutxamel, como abadesa; Sor Joaquina Payá de Petrer, vicaria y maestra de novicias; Sor Josefa Manuela Antón Ferrándiz de Mutxamel, secretaria y tornera; Sor Asunción Solbes Seva de Sevilla, cocinera; y Sor Clara Bienvenida Galbis Belda de Ontinyent, novicia, que esa misma mañana tomó el hábito después de asistir con toda la comunidad, en el coro, al oficio de maitines). Todas ellas acompañadas de numerosas personas, entre ellas el abad de la colegiata y el Pbro. D. Miguel Galbis, ambos comisionados por el obispo de Orihuela, Mons. Juan Maurra Gelabert; y D. Miguel Belda y D. José Donat, de Ontinyent, recorrieron varias calles de la ciudad hasta la estación del

algunos colegios de la ciudad, consiguiendo gracias a sus gestiones, edificios en alquiler: Jesús María en la calle Gravina; HH Maristas en Mayor 47 y HH. Carmelitas en la de Bailén. Así como la instalación de varias congregaciones.

Contribuyó con su aportación constructiva en la ampliación y sostenimiento del asilo de ancianos de Benalúa. Consiguiendo, en sus primeros días de sacerdote, y junto al canónigo D. José Mirete, la ayuda de fieles pudientes, sobre todo de Dª Josefa Amérigo Rouvier y bajo el patrocinio del prócer alicantino D. José Rojas Galiano, marqués del Bosch, ampliando con ello considerablemente el número de residencias y sus correspondientes huertos, constituyendo así una base sólida y segura para un mejor bienestar de la indigencia allí refugiada.

Colaboró en la fundación de la leprosería de Fontilles con el P. Ferris, S.J. convirtiéndose en su persona de confianza y encargándose, ante las autoridades alicantinas, de responder y solucionar las denuncias locales que contra la fundación se presentaban, que no fueron pocas. Hasta su muerte representó a la leprosería, a la que enviaba donativos en metálicos y especie, recababa autorizaciones sanitarias y un largo etcétera.

Al convento contemplativo carmelita de su ciudad natal, el único femenino

habido en la villa en la segunda mitad del siglo XVI, le concedió una dote a perpetuidad y un turno anual eucarístico de Cuarenta Horas. Lo mismo al monasterio de las Madres Capuchinas de Agullent, además de sufragarle la edificación total de un pabellón dormitorio de cuatro plantas con cuarenta habitaciones, que se edificó en 1925, donde habitaba su hermana mayor, sor Clara Bienvenida Galbis.

El anhelado proyecto de la fundación del convento de las Madres Clarisas Capuchinas en Agullent fue deseado desde 1881, en gran parte por la M. Mª Teresa García Tomás, natural de Ontinyent y monja capuchina de Alicante, desde septiembre de 1852, quien pretendía dotar de un monasterio "donde las chicas pai-

Convento de las Madres Clarisas Capuchinas en Agullent

ferrocarril. Apeadas en la estación de Font de la Figuera, las religiosas fueron esperadas por una nutrida comitiva de la que formaban parte el notario de Ontinyent, D. José Berenguer, quien después de cumplimentarlas cariñosamente, así como a los demás señores acompañantes, les ofreció dos lujosos carruajes de distinguidas y piadosas familias de Ontinyent. El paso de la comitiva por esta última villa, importante y católica, fue esperado y cálidamente saludado por un nutrido grupo de personas, entre las que se encontraban el diputado y exalcalde D. José Nadal Insa; D. Eduardo Tormo, juez de primera instancia del partido; D. Vicente Tortosa; D. Rafael Puig, registrador de la propiedad; D. José Donat y el virtuoso y anciano sacerdote D. Melchor Espí, marchando todos, por la carretera de Albaida en dirección a Agullent.

Vislumbrada la larga fila de lujosos carruajes, un vuelo general de campanas anunció a todo el vecindario la proximidad de las religiosas. Eran las nueve de la mañana, cuando llegó el cortejo a las inmediaciones de la población, donde esperaba todo Agullent con sus dignas autoridades al frente, y un inmenso gentío que de los vecinos pueblos habían acudido a participar del gran regocijo y recibimiento. Serían recibidos a los acordes de la Marcha Real, con cálidos aplausos y vítores.

Una vez saludadas aquellas santas mujeres, se organizó una larga procesión que abrían un inmenso número de niños, hombres y mujeres, seguidos por la brillante banda de música de la villa, ejecutando escogidas marchas. A continuación, se sucedía el carruaje de las hijas de Santa Clara, las autoridades y el pueblo en masa. Al llegar la comitiva a las primeras casas, el tránsito se hizo más difícil a causa de la afluencia y multitud de gentes que se apiñaban ávidas de ver y conocer a las nuevas y anheladas vecinas, que Dios se había servido enviar.

Entre aquellas fundadoras no se hallaba la madre Mª Teresa García Tormo, generadora de un sinfín de desvelos y grandes deseos de crear aquella fundación, cuyo monasterio de San Jacinto de los PP. Dominicos, abandonado desde 1835, por la expulsión de los frailes por el ministro Juan Álvarez Mendizábal, fue rebautizado con el nombre de Sagrado Corazón de Jesús. El miércoles 16 de enero de ese mismo año, 1889, fue llamada por el Creador para que desde la gloria gozase de aquella misión por la que tanto trabajó, con su carácter enérgico y constante.

Con cariñosas demostraciones de veneración y respeto llegaron frente al templo parroquial de San Bartolomé, penetrando en su interior rodeadas de señoras y señoritas, ascendiendo hasta el Presbiterio, donde permanecieron postradas en el suelo unos cinco minutos dando gracias a Dios, por el feliz viaje y entusiasta recibimiento que les estaban dispensando. Concluida su oración, se organizó de nuevo la procesión saliendo de la iglesia a los acordes del órgano, el volteo de las campanas y el sonar de la banda de música.

Acompañadas de una inmensa muchedumbre, recorrieron las ornadas calles que median entre la parroquia y el convento, donde llegaron a las once de aquella decembrina mañana. Arcos triunfales, fachadas engalanadas con colgaduras y una hermosa alfombra de flores les dieron la bienvenida, junto al entusiasmo y alegría mostrados en los semblantes de los hijos de Agullent. Las humildes Madres Capuchinas, vestidas con el tosco hábito sayal, el grueso cordel que ceñía sus cuerpos, el denso velo que cubría sus cabezas y con las pobres sandalias en que apoyaban sus desnudos pies, indicaban la vida de sacrificios y penitencias que voluntariamente llevaban por el Divino Amor, al que adornaban con sus sublimes virtudes y la austeridad en que vivían.

Profundamente iluminada y con una ornamentación austera pero elegante, la iglesia del convento, fue incapaz de contener el gran número de fieles. Prostradas ante el altar mayor, las religiosas oraron por breves instantes. Situadas en el comulgatorio, oyeron el Santo Sacrificio de la misa, oficiada por el M.I. Sr. Abad, asistido por dos presbíteros. La celebración eucarística contó con las voces de un nutrido coro de sacerdotes asistentes, provenientes de los pueblos inmediatos e invitados por el celoso Sr. Cura de Agullent. Fueron cantadas hermosas salmodias acompañadas de armónium que hicieron más tierno y conmovedor el acto.

Concluida la misa, el Sr. Abad, verdaderamente conmovido y afectado por el magnífico espectáculo que estaba presenciando, improvisó un breve pero elocuentísimo discurso, con el que tuvo al auditorio absorto en la contemplación de los brillantes periodos encaminados a dar a conocer aquellas cinco religiosas que habían tenido el honor de acompañar a las que tan cariñosa y entusiasta acogida se les acababa de dispensar. Probandando en ello cuan arraigada estaba la fe en la católica villa de Agullent. Su disertación, que arrancó en más de una vez, copiosas lágrimas, concluyó mostrando sus más cordiales y gracias al pueblo y a sus dignas autoridades en nombre del Sr. Obispo, que le había confiado esta honrosa misión y en el de aquella pequeña, pero santa comunidad, que no cesaría de pedir a Dios por el bienestar del pueblo y de cuantas personas acababan de tomar parte en tan hermosa obra.

Con un solemne *Te Deum Laudamus* en acción de gracias y el canto de un responso por el eterno descanso de la Madre Sor Mª Teresa García Tomás (q.s.g.h.), finalizó aquel solemne y emotivo ritual. Seguidamente pasaron las religiosas al interior del convento acompañadas de las autoridades y sacerdotes y después de haberse hecho

cargo de él, se procedió a la clausura, habiendo sido antes saludadas por las más distinguidas y piadosas familias del pueblo y demás circunvecinos de Ontinyent y Albaida.

Es el diario católico "El Alicantino", impreso en Alicante y con salida todos los días excepto lunes, el relator de la singular llegada de las MM. Capuchinas a Agullent. Quienes con la solemnidad que prescribe su Santa Regla, en los días fríos y crudos del riguroso primer invierno allí pasado, asistieron a los maitines que tenían a la medianoche, cuando la torre del convento hacía sonar la campana, mientras el pacífico vecindario se hallaba descansando.

En cortés carta remitida desde el reseñado rotativo, el 1 de octubre de 1890, el corresponsal de esta zona, recalca la duplicidad en el número de religiosas en el convento de madres Capuchinas, antes de cumplirse el primer año. Pronto contó la comunidad con una imagen de Santa Clara, fundadora de la Orden, dádiva de Dª Ramona Conca, viuda de Maestre de Ontinyent.

Consagradas por entero a la oración y al canto del oficio divino, con tono reposado y austero, en aquel edificio cargado de historia, sacrificio y virtud, experimentaron en el devenir de los meses la llegada de profusión de demandas y peticiones de admisión, que muy pronto se encontraría lleno, sin celda alguna disponible.

Con el paso de los años, la comunidad de religiosas Capuchinas dejó de habitarlo, sus restos fueron exhumados y trasladados al cementerio del Convento de las MM. Clarisas Capuchinas de Alicante, en cumplimiento de la orden del 28 de abril de 1917 de la Dirección Territorial de la Conselleria de Sanitat, entre ellos los de su hermana sor Clara Bienvenida Galbis, que feneció el 7 de noviembre de 1926 a causa de un derrame cerebral.

Publicaciones y conclusión

Peregrino en Tierra Santa, publicó, en 1912, una interesante obra sobre Roma y Palestina. También publicó otras de tipo piadoso, muy estimadas y buscadas, aún en nuestros días. Escribió "Visita y Triduo al Smo. Cristo de la Buena Muerte", prodigiosa imagen venerada en la Colegiata de San Nicolás de Alicante; "Novena de las Benditas Almas del Purgatorio", "Novena de San Rafael" y "Jornaditas de tiempo de Adviento". Obras de literatura piadosa, aún hoy utilizadas en los templos diocesanos.

Apenas fue nombrado canónigo, el Cabildo le comisionó mentor y ordenador de cultos, entre otros los de Semana Santa, especialmente los del Jueves y Viernes Santo. Fue el canónigo Galbis sacerdote ejemplar e incansable en actividades apostólicas. La caridad y piedad absorbieron toda su vida al servicio de la Iglesia alicantina. Vivió pobremente, pero nunca defraudó a la mano que suplicante, tendida ante él, le imploraba caridad. Falleció el 6 de noviembre de 1945, a las once de la mañana. Contaba 87 años de edad. El Boletín Oficial del

Obispado de Orihuela al reseñar su necrológica señalaba: "Ya sacerdote ha sido apóstol infatigable. Los pequeños, desvalidos y humildes fueron sus predilectos. Era consuelo constante de corazones atribulados que a él acudían en el Tribunal de la Penitencia. Para cada uno tenía la frase que precisaba su conciencia. Su sencillez y piedad le llevaban a casi todos los cultos que se celebraban en la ciudad de Alicante". Fue toda una institución en San Nicolás, por sus 60 años al servicio intenso y fervoroso de los cultos de la Colegiata. La ciudad de Alicante dedicó, en el barrio de Benalúa, una de sus calles a este ilustrado, digno sacerdote y canónigo, que nacido en estos lares ofreció su vida y su misión pastoral a la ciudad alicantina.

Bibliografía

- Llorca Tortosa, A.: *Ontinyent y su historia*, 1992
- Galbis Belda, M.: *Novena en sufragio de las Benditas Almas del Purgatorio con un apéndice de los cien réquiem*, Editorial "La Japonesa", Alicante, (s.f.)
- Galbis Belda, M.: *Visita y Triduo al Santísimo Cristo de la Buena Muerte prodigiosa imagen venerada en la colegiata de San Nicolás de Alicante*, Antonio Illán, Alicante, 1940
- Vidal Tur, G.: *Alicante: sus calles antiguas y modernas*, Gráficas Vidal-Leuka, Alicante, 1974
- Vidal Tur, G.: *Las Capuchinas de Agullent*, 1965
- Episcopologio, Diócesis Orihuela-Alicantina, <https://www.diocesisoa.org/episcopologio/>
- Carta de Agullent (18 de mayo de 1890), *El Alicantino*, nº698, pág. 2-3
- Eiján, Fr. S.: "De Bibliografía Palestiniana", *El Eco Franciscano*, 15 de abril de 1913 nº470, pág. 235
- Bibliografía (23 de junio de 1913), *El Debate*, nº597, pág. 3
- Bibliografía (27 de junio de 1913), *Diario de Valencia*, nº826, pág. 5
- Hojas de Calendario (14 de diciembre de 1935), *El Siglo Futuro*, nº18476, pág. 30
- Necrológica (15 de noviembre de 1945), *Boletín oficial del obispado de Orihuela*, Año VII, nº14, pág. 306
- Crónica diocesana. Efemérides de febrero (12 de marzo de 1946), *Boletín oficial del obispado de Orihuela*, año VIII, nº4, pág. 112
- Libros sacramentales, Archivo Parroquial de Santa María, Ontinyent.

Gran mitin(g) en Albaida. 24 d'abril de 1910

Maria Luisa Plà Tormo

Estudiar la història ajuda a configurar la memòria col·lectiva, que ens pertany, a comprendre com ha evolucionat la societat fins a arribar al que som, a estimar més, des del coneixement, un espai geogràfic que ens és pròxim, conegut. És difícil explicar un esdeveniment actual important que no tinga antecedents que el temps haja madurat (o podrit). Ens hem d'acostar a la història en busca de la veritat, amb curiositat, i sense prejudicis, reconeixent uns fets que han influït en la nostra idiosincràsia actual, aprofundint en aquells aspectes propis de la nostra col·lectivitat, que ens fa ser diferents als pobles que ens circumden, malgrat la proximitat. I per més que els estudiem, mai arribem a completar-los.

La nostra particular història com a ciutat, s'ha llaurat i recompost, com en tots els pobles, des de molts vessants i, hui, es pot estudiar, conèixer i explicar amb tota mena de materials, inclosos els fràgils, que puguen arribar al nostre abast, sempre que, el que investiga, mantinga la distància amb els fets, que l'exposició i anàlisi siguen objectius, els done el valor i contrast necessaris per a exposar amb el rigor que la història necessita i, sobretot, exigeix la veritat.

Amb esta meridiana predisposició, qualsevol material pot obtindre la qualificació de "material històric útil".

Per al present article he utilitzat com a punt de partida l'hemeroteca, la revisió de la qual sempre facilita un viatge a través del temps, perquè, en els vells periòdics es conserva el nostre passat més recent, ens mostren com era

Albaida, anys 50

la nostra societat i la seua mentalitat, quins eren els seus interessos i preocupacions, amb l'estil propi de l'època en què van ser escrits, detenint-se, de vegades, en descripcions de detalls minúsculs, insignificants, que no han sigut captats per la història academicista. Manuel Tuñón de Lara, bon historiador de l'edat contemporània del nostre país, ja va reivindicar i defensar, en la dècada dels setanta, la utilització del periòdic com a font historiogràfica, i va

aconsellar l'historiador que la pren, que requereix un esperit crític, un coneixement del context històric en el qual es desenvolupa la publicació i, esta, està subjecta a possibles manipulacions i orientacions esbiaixades, sense oblidar, ens continua dient Tuñón, que és una via per a expressar i expandir corrents d'opinió, actituds polítiques o ideològiques.

Efectivament, els textos periodístics ni van ser ni són objectius, en el sentit més estricte, i mai escapen a la influència de la ideologia del qual escriu, ni del món en el qual es viu, per este motiu la contextualització del document és el que ens possibilita usar-lo com a mitjà d'estudi, ja que, els periòdics són el reflex de les idees i corrents de pensament de la societat que els produeix.

El periodista es posiciona. És un error considerar que és totalment "imparcial", però es pot buscar, entre les línies que ha escrit, si el tractament del fet és objectiu o subjectiu, així com la importància que pot tindre el text per a l'estudi de la història, en este cas local.

Arxiu Maria Luisa Plà

En els temps recents i/o actuals, la premsa està subjecta als interessos de poderosos grups de poder tant polítics com econòmics i és tan decisiva en l'esdevenir dels esdeveniments, té tal força, que se'l considera "el quart poder".

Este periòdic i el seu titular, publicat a València 30 d'abril de 1910, origen del present article, ens fa conèixer una notícia, diria que grandiosa per l'enorme repercussió que va tindre a la comarca i que es va produir a Albaida fa més d'un segle. Coherent amb allò exposat en les línies anteriors, este titular cal enquadrar-lo, ancorar-lo en un espai i temps, analitzar el perquè d'uns fets, estudiar la reacció dels ciutadans..., és a dir, com diria Unamuno, buscar, trobar i exposar la intrahistòria de la notícia.

Si el periòdic és producte del context, caldria conèixer, en primer lloc, el marc en què este periòdic es genera i per a facilitar la seua compressió, dividisc l'article en els següents apartats:

1.- L'Espanya de principis de segle

El sistema de la Restauració va entrar en crisi després del desastre colonial del 98, donant lloc a un corrent de pensament anomenat Regeneracionisme, amb l'objectiu d'assegurar la supervivència del sistema de la Restauració. Resultarà un fracàs. Els dos partits dinàstics, conservador i liberal, amb una gran divisió interna després de la mort dels seus dos líders històrics, Maura-Canalejas, no seran capaços de posar-se d'acord i el torn pacífic, que els havia mantingut en el poder, des de 1875, es trencarà definitivament a partir de 1912.

Els governs de la primera dècada del segle XX, amb la seua política revisionista, tractaven d'arreglar els problemes del sistema de la Restauració, adaptant-la als nous temps, però defensant la seua validesa. Maura, des del partit conservador, i Canalejas, des del partit liberal, emprendran importants reformes polítiques i de caràcter social, però després

de la dimissió de Maura i l'ascens del Partit Liberal de Canalejas, s'enrocarien les posicions, s'empitjorarien els enfrontaments i augmentaria la intolerància.

El Rei, D. Alfons XIII, sanciona i és publicada en la Gasetta de Madrid, (l'actual BOE) número 362, el 28 de desembre de 1910, la Llei d'Associacions presentada pel govern presidit per Canalejas, que en el seu únic article prohibia l'establiment de noves Associacions pertanyents a Ordres o Congregacions religioses, sense l'autorització del Ministeri de Gràcia i Justícia, durant dos anys.

Les Ordres i Congregacions s'havien vist molt afavorides a l'Espanya de la Restauració, tant per la Constitució de 1876, que defensava la confessionalitat de l'Estat i el manteniment del pressupost per a mantindre el culte i el clergat catòlics, com pel permís a rebre herències, llegats i donacions de les classes acomodades. Canalejas, un polític d'orientació liberal progressista, home de govern, fidel a la política revisionista iniciada a principis de segle, pretenia, amb aquesta llei, mitigar la confessionalitat religiosa de l'Estat, establida en la Constitució de 1876, calmar el corrent anticlerical lligat al republicanisme i al moviment obrer del seu propi partit, controlar i inspeccionar les activitats de les congregacions religioses, acabar amb els seus privilegis tributaris i afer-

mar el poder de l'Estat en el camp de l'ensenyament.

La raó profunda d'esta llei cal buscar-la en el gran creixement del nombre de religiosos que es produeix a Espanya al començament del segle XX; alguns eren repatriats des de Cuba i Filipines, després del desastre colonial del 98, però uns altres procedien de França, on el model d'ensenyament públic i laic de la III^a República Francesa havia deixat sense possibilitats d'acció a Ordes Religioses, com "Los Hermanos de la Salle", que van decidir traslladar-se a Espanya, un país en el qual l'Església quasi monopolitzava l'ensenyament.

La Llei d'Associacions, coneguda popularment com "La Llei del Cadenat", (en castellà, "Ley del Cadenado") llançà atacs furibunds cap a la persona de Canalejas, catòlic convençut i practicant, que van començar fins i tot abans de proposar aquesta llei, acusant-lo de voler descatolitzar Espanya, desencadenant una forta controvèrsia social, liderada per l'advocat i periodista Herrera Oria des del seu periòdic El Debat i des de l'Associació Catòlica Nacional de Propagandistes, fundada en 1909 per a mobilitzar els catòlics.

Canalejas i la seua "Llei del Cadenat" només pretenien convertir Espanya en una democràcia homologable, moderna,

Periòdic El Batallador

i liquidar el caciquisme i el frau electoral. La secularització moderada d'esta llei era una regulació jurídica que delimitava l'autonomia pròpia de l'Estat de l'àmbit propi de l'Església, una separació amistosa entre totes dues institucions, però l'Església Catòlica es va negar a modificar la posició privilegiada que li havia atorgat el Concordat de 1851. La desaparició de Canalejas ens impedeix saber si ho haguera aconseguit.

El 12 de novembre de 1912, en la Porta del Sol, Canalejas fou assassinat. La seua llei va fracassar per la seua mort i per la intransigència de molt catòlics espanyols i de la Santa Seu, de la qual el govern espanyol va arribar a retirar el seu ambaixador.

L'atac a "La Llei del Cadenat", prompte convertiria també en diana l'escola laica que iniciava el seu recorregut a Espanya, a principis del segle XX. Sota l'impuls de Romanones, en 1900 es va crear per primera vegada un ministeri específic per a l'àmbit educatiu, denominat llavors de "Instrucción Pública i Bellas Artes", que patiria els mateixos avatars que va protagonitzar la carrera educativa.

A principis del segle XX, l'ensenyament al nostre país no gaudia de bona salut. Encara que l'ensenyament era obligatori, imperava l'absentisme escolar, el 60% de la població era analfabeta, la figura del mestre estava poc considerada i el seu treball mal retribuït. Dins de l'aula, el mestre s'encarregava d'aplicar autoritat i respecte i el verb educar era sinònim de domar, ensinistrar, domesticar, convertint l'educació en un mitjà de dominació.

Enfront d'este sistema educatiu, anquilosat en el temps, causa secular del gran endarreriment que patia el nostre país, segons afirmaven molts intel·lectuals de l'època, van sorgir nous corrents pedagògics i de pensament que xocarien frontalment amb les capes més tradicionals i intransigents de la societat i amb

l'Església, en mans de la qual requeia el gran pes de l'educació al nostre país.

Enfront de l'escola confessional existent, sorgeixen corrents com la de Giner de los Ríos y la *Institución Libre de Enseñanza* i Francisco Ferrer i Guàrdia, el principal objectiu del qual era educar a la classe treballadora d'una manera racionalista, secular, no coercitiva i laica.

Estos nous corrents pedagògics, units a un anticlericalisme expansiu, que identificava al clericalisme com una de les causes que havien conduït al desastre del 98, i a un republicanisme creixent en diverses capes de la societat espanyola, s'estendrien amb rapidesa per tot Espanya, però, seria València la ciutat que es va convertir en capdavantera d'estos nous aires en comptar amb un gran líder, Vicente Blasco Ibañez, que va capitanejar un gran moviment sociopolític de masses: el blasquisme, d'ideologia radical, reformador, republicà, defensor de l'escola laica i anticlerical. Per ser un moviment clarament urbà, va aconseguir gran difusió amb el periòdic "*El Pueblo*", dirigit pel gran escriptor. El creixement ràpid del blasquisme va ser directament proporcional a l'enverinament i virulència del clericalisme. Una força no s'entén sense l'altra.

L'escola laica era concebuda com un espai d'orientació ecològica, amb ampli sentit social, on es respectaria la personalitat del xiquet, sense preceptes ni dogmes, un àmbit de formació integral de l'alumne, s'establiria la coeducació de sexes i es desterrarien els premis i càstigs; en l'escola laica, es suprimia la religió catòlica del currículum escolar i els ensenyaments duts a terme per l'Església, en particular pels ordes religioses. Este ensenyament aconfessional, basat en els principis assenyalats, va tindre enfront molts enemics, i van ser els més combatius els jesuïtes, màxims representants de l'ensenyament tradicional, titllats pels anticlericals de retrògrads i àvids de riqueses.

L'Església va considerar estos nous corrents pedagògics un atac frontal a ella, com a institució, i, en constatar una pèrdua d'influència en la societat, el cos catòlic reacciona:

1. Obligant els fidels a enviar els fills a col·legis catòlics.
2. Davant la puixança de la premsa anticlerical, s'insisteix en la necessitat de comprar o subscriure's a periòdics catòlics.
3. Ostentació d'imatges religioses en les llars.
4. Prohibir les blasfèmies i defensar la religió en qualsevol reunió.

Si l'educació es plantejava com un via vàlida i necessària per a la regeneració d'Espanya, es va convertir en ariet per a mobilitzar els sectors més catòlics i intransigents del nostre país, que consideraven estos principis com un atac extremadament agressiu contra l'Església. Estes capes de població van trobar en el míting i la premsa uns bons catalitzadors per a expandir les seues idees, adoctrinar els ciutadans i atacar les noves corrents pedagògic-reformistes, catalogades d'anticlericals.

2.- El paper del míting i la premsa en esta conjuntura

La forta tensió social, que va enervar els ànims dels més intransigents, va arrossegar una ingent massa de població, poc informada i analítica que es reafirmava en els mítings que s'organitzaren en tot Espanya. El míting, segons la terminologia de l'època, va omplir places i pobles de gents enfervorides en la defensa dels principis més ultramuntans, entre els quals es trobava l'ideari carlista, i la premsa es va encarregar de mantindre'ls vius.

L'agitació dels partits carlistes i integristes, amb ampli suport social, en zones fonamentalment rurals, va significar la consolidació dels grups tradicionalistes. Estes enfervorides masses no tenien un paper decisiu en els òrgans

directius de les dretes, però la seua participació en estos actes va ser massiva i interessada, ja que estes bases van ser emprades de manera puntual i després condemnades a l'ostracisme, sense cap participació en l'intent de democratitzar els partits. La mobilització de la dreta, en pro de la defensa de l'ideari catòlic, va ser major que la de l'esquerra.

Al costat del míting, la premsa va jugar un fort paper com a difusor de totes les idees, agitador del poble en una direcció o en una altra, i altaveu de rotundes desqualificacions mútues, producte del mitjà en què es produeix. Els periòdics són l'espill d'una societat i d'un moment determinats; per la premsa es pot arribar a conèixer la col·lectivitat que la genera, així com l'evolució de les seues idees polítiques i socials, i reflectir, fins i tot, aquelles notícies importants per a la línia editorial d'un determinat periòdic, que es puguen produir a nivell local.

En el període, que estic analitzant, van nàixer molts periòdics al nostre país d'encuny tradicionalista, que van ser altaveus de les idees religioses més ultres i mobilitzaren molts catòlics espanyols. Uns van desaparèixer prompte, uns altres perllongarien la seua existència durant més anys, fins i tot veurien la llum d'altres nous: "La Defensa" "El Batallador", "El Debate" "El Guerrillero" "El Siglo Futuro", "El Cruzado Espanol"... El nom d'alguns d'estos periòdics són reflex dels seus continguts. Altres periòdics, com "Las Provincias" o "La Voz de Valencia", defensaven també l'escola catòlica però amb postures menys radicals. D'altra banda, "El Mercantil Valenciano" donava suport a l'escola laica amb semblants argumentacions que "El Pueblo", blasquista.

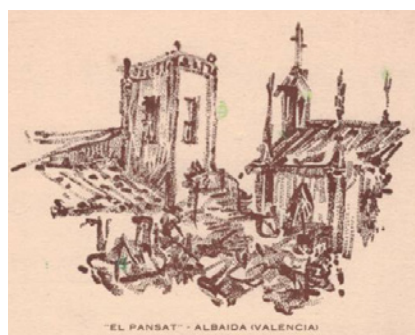
3.- L'Albaida de 1910

Albaida, centre geogràfic de la Vall, segons el cens de 1910, té una població de 4.164 habitants, (2.056 homes-2.108 dones), nomenada ciutat en 1906 pel rei Alfons XIII, era cap de jutjat i partit

judicial de 23 pobles de la rodalia; des de finals del segle XIX, el ferrocarril s'havia convertit en fil vertebrador de la comarca, ja que transportava mercaderies i persones; la Corporació Municipal, presidida pel seu alcalde D. Vicente Soler i Lloret, intentava, amb un reduït pressupost municipal, que no aconseguia les 50.000 ptes., cobrir les necessitats bàsiques de la població: educació, infraestructures, sanitat...

Els primers anys del segle no van ser fàcils. La sequera, les males collites, i la permanent sagnia d'albaidins joves que van partir cap a la guerra (el Marroc, Cuba, Filipines) van envair la ciutat de sotsobre, necessitat, dolor i fam.

La propietat de la terra estava mal distribuïda. Unes poques famílies, de clars traços aristocratitzant, posseïen gran part del terme agrícola, controlaven la religiositat i el poder municipal, gràcies al caciquisme. Els 48 masos i cases de camp, repartides en el seu terme, es van convertir en icones del seu poder econòmic. En la base de la piràmide, una gran massa de jornalers malvivía en els límits de la subsistència i en els anys de males

Finca propietat de D. Elías Tormo Monzó. Arxiu Sant Joan de l'Hospital

Registrada per Antonio Tormo. 30 d'octubre de 1907. Arxiu Històric Patents i Marques

collites, recorria a la caritat, a l'emigració temporal a les comarques tarongeres i al servei domèstic. En moments molt puntuals, van protagonitzar protestes, i en els primers anys del segle, sempre de bones maneres, segons va quedar reflectit en les actes municipals albaidines. En mig d'estes dues puntes, una classe mitjana que, a poc a poc, s'aferma econòmicament amb la indústria tèxtil i sobretot amb la indústria de la cera que absorbia una part de la mà d'obra, que la terra expulsava. Albaida, en aquest camp, es va convertir en ciutat capdavantera a nivell estatal, amb estes empreses tradicionals i familiars de la cera.

El número de registre de marques industrials són bona prova de la puixança de la seua indústria. Els parèntesis de certa bonança econòmica es van veure truncats per la invasió de la fil·loxera en 1910 que va destrossar gran part de la vinya valenciana i milers de valencians, i també albaidins, van optar per l'emigració cap a França o Sud-Amèrica, no sense abans protagonitzar situacions de gran tensió social, per fam i atur, com reflecteix l'acta del ple municipal del 18 de setembre de 1910, en la qual el regidor Franco Vidal presenta un pla d'obres públiques, sobretot de clavegueram, amb la finalitat d'absorbir mà d'obra sense treball i millorar les condicions higièniques de la ciutat.

Els grans propietaris, no podent fer front a la repoblació amb vinyes americanes, van optar per invertir en altres sectors o convertir-se en rendistes, i entregar les seues terres en parceria. La fil·loxera va ser el principi de la disgregació de la gran propietat.

Albaida era una ciutat conservadora en l'aspecte polític, respectava el "statu quo" social sense crítica; tradicionalista des de punt de vista religiós, on el pes i la influència de l'Església era acceptat per totes les capes socials, fins i tot per les més desfavorides. L'assistència de la baixa noblesa local, burgesia i autoritats ci-

Registrada per Vicente Javaloyes. 20 de novembre de 1899. Arxiu Històric Patents i Marques

vils a les cerimònies religioses, que majoritàriament sufragava l'Ajuntament, era reflex de les bones relacions que la parròquia mantenia amb estos estaments, sent, fins i tot, freqüent que membres de la burgesia oferiren, amb generositat, donatius i hisendes a l'Església.

Passat el temps de "los cilicios y las estameñas", les capes més baixes de la societat albaidina, poc alienades i influenciades en estos anys, amb propostes socialistes i anticlericals i amb manca de consciència de classe, participaven, en bona sintonia, en estos actes religiosos en massa, uns a veure, uns altres a ser vistos. Si en estos anys va haver-hi actituds i sentiments poc o gens religiosos a Albaida, van ser minoritaris i extremadament pudorosos.

4.- El míting contra l'escola laica celebrat a Albaida

L'acta municipal del ple ordinari celebrat a Albaida, el 24 d'abril de 1910, diu així: *El Ayuntamiento, por unanimidad, acordó: "adherirse al mitin católico de protesta contra las escuelas laicas que ha de celebrarse en esta ciudad y tarde de hoy, así como también a las conclusiones que en él se aprueben para elevarlas a los poderes públicos, cuyo acuerdo se comunique a la Presidencia de la Junta organizadora de àquel".*

Per què es va celebrar a Albaida tan important convocatòria? No venen especificades les raons en les fonts consultades, però és innegable que, la ubicació geofísica de la ciutat, equidistant amb altres pobles de la comarca, vertebrats pel ferrocarril, les característiques so-

cio-polític-religioses d'Albaida, anteriorment descrites, i com que eren els germans Segrelles Níguez grans protagonistes de l'acte i amb arrels albaidines, fan pensar que estes raons van inclinar la balança.

Per què es va organitzar este míting? El míting organitzat a Albaida perseguia el mateix objectiu que els organitzats a la resta de l'Estat Espanyol: atacar la incipient escola laica que s'anava obrint, gradualment, pas al nostre país i la Vall d'Albaida no volia ser una excepció. I no és estrany que així fora perquè tota la comarca era un gran feu del moviment catòlic i del tradicionalisme; al costat d'este tradicionalisme conservador, convivien els ideals carlins que havien tingut i continuaven mantenint un gran nombre de seguidors, sent Ontinyent el seu nucli més poblat i poderós.

En dies posteriors, la notícia del gran míting celebrat a Albaida va tindre el seu ressò en la premsa. El periòdic "El Guerrillero", setmanari tradicionalista i òrgan de la joventut carlista valenciana, que es publicava a València, informà, amb tot detall, en la seua edició del 30 d'abril de 1910, el seu desenvolupament i la intervenció dels oradors.

La notícia de l'acte publicada en "El Guerrillero", la complete amb l'article publicat pel periòdic catòlic "El Siglo Futuro", editat a Madrid, i publicat el dilluns, 25 d'abril de 1910.

L'article del periòdic "El Guerrillero" està dividit en els següents apartats, que resumisc:

4.1. Introducció: És un fet innegable el ressorgir dels catòlics espanyols que alcen la seua veu contra la legalització i funcionament de les escoles laiques, que han trobat en el míting el terreny apropiat de propaganda i que, l'organització d'ell a Albaida, ha tingut un èxit colossal, grandios, imponderable. Onze mil persones han assistit a l'acte, segons el periòdic "Siglo Futuro".

4.2. En la línia: En totes les estacions de la línia ferroviària de València a Alcoi, nombrosos grups de catòlics pujaven als trens que conduïen a Albaida. A Montaverner vam saber que el cap d'esta estació havia rebut avís del seu company d'Albaida perquè advertira el maquinista que anara amb compte en entrar el tren en agulles. El tren de les 10.30 hores arribà amb retard a Albaida.

De tots els pobles de la Vall va aplegar una gran multitud de carros, carruatges, plens d'assistents al míting. De Xàtiva sabem que, a les tres de la matinada, van eixir a peu, amb direcció a Albaida, bon número de catòlics. En l'estació d'Albaida els esperava la comissió de la Junta Organitzadora, i les bandes de música d'esta localitat, "Primitiva Albaidense i Nuevo Mundo".

La comitiva es va dirigir a la casa-abadia, i, després d'un breu descans, visitaren la capella de la Mare de Déu del Remei, es va entonar una Salve i es va celebrar una missa. Finalitzats els actes religiosos, marxaren els expedicionaris a l'antic palau dels Marquesos d'Albaida, propietat del fervent catòlic D. Tomás Monzó, on es va servir un esplèndid banquet, elaborat per la Fonda "El Comercio" d'Ontinyent. Les taules i el saló havien sigut adornats per distingides senyoretas de la ciutat i en el centre destacava un bell tapís de flors en el qual es llegia: "ALBAIDA 1910. MUERA EL LAICISMO".

4.3. La població

La població presentava aspecte dels grans dies de festa. Totes les façanes os-

tentaven vistosos penjolls, cal ressaltar el del Cercle Tradicionalista d'Albaida; els carrers Nou i Major plens de gom a gom de carruatges, la plaça i carrers adjacents adornats amb arcs i gallardets, combinant la bandera nacional, amb els colors blau i blanc de la Immaculada.

4.4. L'estrada

Es va col·locar davant de la torre central del Palau. Formava dosser un valuos tapís roig, sobre el qual es trobaven col·locades les quatre barres i l'escut de la ciutat. En el centre, un quadre de la seua santedat Pius X presidia l'acte. En la taula presidencial, el Sr. Capellà Arxipreste, D. Francisco Albiñana i la Junta Organitzadora: el president, D. Juan Ferrandiz de Mergelina, el tresorer, D. Emilio Monzó Monzó, el secretari, D. Tomás Segrelles Níguez. Al costat d'ells, oradors, comissions, representacions i premsa. La plaça, envaïda per la multitud. Els balcons, atestats de senyores.

4.5. Les adhesions

A les 14.00 hores comença el míting. D. Tomás Segrelles Níguez, secretari de la Junta Organitzadora, va dir que havien arribat adhesions a l'acte des de tots els àmbits de la nostra Pàtria, (segons el periòdic "Siglo Futuro" s'han rebut 150.000 adhesions), va llegir el telegrama del "Santo Padre" i del Cardenal Primacial i la carta del nostre amantíssim prelat i envien la seua benedicció els prelats de les ciutats més importants del nostre país. Davant la impossibilitat de llegir-les totes, es donà lectura a la carta d'adhesió, per unanimitat, de l'Ajuntament d'Albaida, l'enèrgica carta del reverend capellà d'Albaida i de l'il·lustre albaidí, D. Elías Tormo. Figuren també adherits 60 ajuntaments, 75 alcaldes, 150 pobles, 976 associacions, 30 setmanaris i 49 periòdics, estant presents en l'acte, els corresponsals de: "La Voz de Valencia, El Guerrillero, La Libertad, La Defensa, de Alcoy, La Voz, de Alicante, El Siglo Futuro, El Correo Espanol, El Universo, y La Correspondencia de Espana".

4.6. Discursos

Finalitzades les breus i sentides frases del Sr. Arxipreste d'Albaida, van prendre la paraula els oradors convidats, amb el següent ordre: el periodista, D. Francisco de Asís Segrelles Níguez, germà de D. Tomas, el Sr. Carreres, l'obrer alcoià Sr. Moltó, l'únic que va parlar en valencià, el mestre de Pobla de Rugat, (huí Pobla del Duc), D. Remigio Gozalbo Villena, D. Juan Pérez, D. Luis Lucia Lucia, el Sr. Conde de Santa María de Pomés y D. Manuel Simó Marín, d'Ontinyent, ídol dels tradicionalistes valencians. Tots van parlar amb eloqüència i van atacar, amb energia, l'escola laica, sent interrompudes les seues intervencions amb els sons aplaudiments d'una població enfervorida i entregada.

Sent tots els oradors de gran rellevància, D. Francisco de Asís Segrelles Níguez era, d'alguna manera, l'estrela del míting. Este periodista i jove advocat de 24 anys, futur fiscal del Tribunal Suprem, tenia, com va exposar a l'inici de la seua intervenció, arrels albaidines. A Albaida va nàixer el seu pare, el notari D. Tomàs Segrelles Pla. Dotat de fluida i inflamada oratòria, catòlic compromés amb el moviment contra l'esco-

D. Francisco de Asís Segrelles Níguez

la laica, s'havia adherit a l'acte, per a manifestar el seu rebuig a una mena d'escola que ataca les nostres creences santes, "estas escuelas sin Dios, son las escuelas contra Dios y contra la Iglesia".

Va continuar la seua intervenció parlant de l'ensenyament catòlic, unint religió i patriotisme en Colón, en Cervantes, en la campanya del Rif... (els enèrgics i brillants paràgrafs de l'orador són interromputs per freqüents ovacions).

Elogia la labor cultural dels Ordes Religiosos en la ciència, art, lletres, dedica bells paràgrafs a la dona catòlica, que com Judith, l'heroïna de Betúlia, esta disposada a tallar el cap del laïcisme i dispersar a l'exèrcit assetjador de la maçoneria. Acaba la seua intervenció dient que, com els antics cavallers, lluitarem per la nostra dama, La Pàtria, defensant el seu honor i dignitat que són la seua religió i la seua fe. Una ovació sorollosa i prolongada va acollir l'encés discurs del Sr. Segrelles.

Per les seues aplaudides i especials intervencions vull destacar també les de:

1. D. Luis Lucia Lucia, director del periòdic "Diario de Valencia" entre 1912-1914 i durant els anys 1918-1936, va ser un líder de les dretes catòliques valencianes, fundant la Dreta Regional Valenciana i al costat de Gil Robles la "Confederación Española de Derechas Autónomas" (CEDA). Diputat i Ministre durant el període republicà, va mostrar un tarannà dialogant i uns principis polítics moderats. La seua adhesió a la República, després de l'alçament militar, li va guanyar el menyspreu i animadversió dels uns i els altres.

"Dios os guarde, valientes cruzados de la nobilísima Albaida"... Amb este crit va iniciar el seu discurs D. Luis. Utilitzant una oratòria enfervorida, va expressar el seu cansament d'aguantar com a esclaus, el despotisme dels governs liberals, fent una crida a ocupar les places públiques sota el crit de "civis romanus sum" i a no deixar-se arrebassar les creences religioses heretades dels nostres majors. Ronc, sense aire en els pulmons va demanà a tots els presents acompanyar a l'Església

en la seua persecució i seguir defensar a Crist de tants Herodes, Pilatos i Judas.

Recordant el multitudinari míting de Vila-reial, explicant els terribles efectes de les escoles laiques, dedicant belles idees a les senyores presents, acabà el seu vibrant discurs entre una fragorosa ovació.

2. D. Manuel Simó Marín, industrial, advocat i polític, va nàixer a Ontinyent, el 8 de desembre de 1868, sent un ídol dels tradicionalistes valencians, dels quals es va apartar en 1919, participant en 1931 en la fundació de la Dreta Regional Valenciana al costat de Luis Lucia, al qual va ajudar en la creació del "Diario de Valencia" en 1911.

La seua intervenció en la tribuna albaidina fou molt ben acollida segons la crònica del periòdic "El Guerrillero", *"franca y sinceramente, sin pasión, confesamos que la intervención de Albaida ha sido uno de los mitins en que más elocuente é inspirado hemos oído a nuestro jefe. Y es que si como orador no le cabe más, como polemista se excede à si mismo"*. Estes paraules dites pels seus correligionaris expliquen, amb meridiana claredat, la personalitat i tarannà del Sr. Simó.

Si l'anterior intervenció, la del Comte de Santa María de Pomés, va ser prou moderada i amb to i argumentació més conciliadores, D. Manuel es va encarregar d'eclipsar-la des de l'inici del seu parlament; plantejant diverses preguntes a l'auditori, amb fracassades respostes, apel·lant al fet que, apurada la força de la raó, cal arribar a la raó de la força, amb clara al·lusió a l'ús del revòlver i el garrot. L'estat liberal, prossegueix, és laic i per naturalesa tirà i amb els tirans no és prou la llei, sinó que precisa la força. Si el laïcisme no ha entrat en la Vall per mitjà de l'escola laica, s'infiltra per mitjà de la mala premsa que cal combatre per tots els mitjans.

D. Manuel Simó Marín

L'ovació amb la qual va ser acomiadat el Sr. Simó és de les quals formen època, segons la crònica.

Clausurà l'assemblea la intervenció, en valencià, del Sr. Arxipreste d'Albaida: "exhorte als presents a organitzar-se, perquè les masses organitzades es fan callar amb milions del pressupost i ací estem en la misèria per efecte de la sequera i la fil·loxera, hem de formar quadres d'exèrcit cristià que lluite contra l'escola laica que roba a Crist les ànimes i als xiquets innocents el dret al cel i una ciutat atea mataria els nostres amors més dolços"... Entusiastes aplaudiments premien tan excel·lent intervenció.

Es van llegir i s'aprovaren per aclamació les següents conclusions:

1. Demanar als poders públics el tancament de les escoles on no s'ensenya la religió.
2. Que s'obligue als mestres oficials a l'observança exacta dels articles 42 i 43 del reglament d'Escoles de 1838.
3. Requerir al futur diputat a Corts pel districte a signar el compromís de combatre en el Congrés les escoles laiques.

Aprovades les conclusions, els xiquets i xiquetes de les escoles públiques i dominicals d'Albaida van entonar l'himne escolar contra les escoles laiques. L'acte va resultar commovedor, segons la crònica.

Amb estes incendiàries intervencions, i moltes altres, escoltades per auditoris multitudinaris, poc donats a analitzar, racionalitzar i canalitzar continguts, Ramiro Reig, de Xàtiva, jesuïta, capellà obrer i gran coneixedor del moviment blasquista, afirmaria entorn de 1986 que en les grans manifestacions i mítings a favor i en contra de les escoles laiques s'estava perfilant l'enfrontament de les dues Espanyes.

4. Conclusió:

He assenyalat, al principi d'este article, que el fons arxivístic fonamental és l'hemeroteca, aclarint que la premsa, com a font complexa que és, exigeix un tractament acurat i contextualitzat. Utilitzada amb rigor, és totalment vàlida i ens permet apropar-nos al passat de manera diferent, fent història d'altra manera, doncs, es reconstrueix el passat a partir de l'estudi i anàlisi de les informacions i opinions publicades.

La premsa, en ser reflex d'una època, ens dona informació directa sobre fets contemporanis, sense oblidar que, les descripcions estan escrites amb intencionalitat i no són totalment objectives, no podent escapar a la influència de la seua pròpia ideologia ni del món en el qual viuen.

En el període de la Restauració, l'Església, a Espanya, va rebre el decidit suport de l'Estat, i, en la seua defensa, es va mobilitzar una gran massa de seglars, que lluitaven per un catolicisme social i un ensenyament religiós, sent secundats per una determinada la premsa; Julio de la Cueva ho va denominar la "reclericalització del país". La mobilització es va mostrar eficaç i unitària en la defensa de l'escola catòlica i de les congregacions religioses, posades en qüestió en els projectes liberals de 1900-1910.

Les dues forces socials enfrontades, catolicisme contra republicanisme-laïcisme-anticlericalisme, i a l'inrevés, es llançaren al carrer per a defensar a tra-

vés dels seus òrgans de premsa i sobre l'asfalt el seu model d'escola. Els mítings i les manifestacions van ser multitudinaris en 1910, escenificant-se a Espanya una forta confrontació entre les dues forces que amb el pas dels anys, es convertiran en dos blocs ideològics tan irreconciliables, que alguns autors l'analitzen com una de les múltiples causes que va fer esclatar la guerra civil. Ja va dir en el seu moment Maura, en un discurs de 1910, dirigit a l'extrema dreta espanyola, "...y se esta fraguando en España un problema de coexistencia, de tolerancia...y se tiene frente a sí, a un conciudadano suyo, quien con el mismo derecho que Ud., opina lo contrario...".

Estes paraules continuen sonant bé!

Arxiu

Arxiu Municipal d'Albaida
Arxiu Històric Patents i Marques
Arxiu S. Joan de L'Hospital

Bibliografia

ALMUINA FERNÁNDEZ, C. "Prensa y opinión pública. La prensa como fuente histórica para el estudio de la masonería". Universidad de Valladolid, 1989
CALZADO ALDARIA, A. "Entre la nit i el Maresme. La Vall d'Albaida, 1939-1952". Ed. Germania. Pàg.38-40
DÍAZ HERNÁNDEZ, O. "Ley del Candado en Álava". Universidad de Navarra, 1999, pag. 143-160
DÍAZ-SALAZAR MARTÍN, R. "Política y religión en la España Contemporánea". Revista española de investigaciones sociológicas, 1990, pag. 65-83
GARRIDO PALACIOS, M. "Historia de la educación en España (1857-1975). Una visión hasta lo local". Jaén: Contraluz, pag.89-99
GONZÁLEZ CUEVAS, P.C. "Las tradiciones ideológicas de la extrema derecha española". Hispania, LXI/1. Número 207, 2001

HERNÁNDEZ RAMOS, P. "Consideración teórica sobre la prensa como fuente historiográfica". Historia común y social, 22, 2017, pag. 463-477
IBÁÑEZ TARIN, M. "Anticlericalismo en acción en Valencia (1898-1910). Una historia de exaltados inventada por un novelista". Premio Catarata de Ensayo 2019
JORDÀ, R., SOLER, A., YAGO, R., "Patrimoni Arquitectònic de la Ciutat d'Albaida". Ed. Ajuntament d'Albaida, 2004
RIDRUEJO ALONSO, P. "Sobre el pensamiento político de Canalejas". Revista de estudios políticos, nº 96, 1957, pag. 95-136
RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, J.L. "¿Qué fue ser de derechas en España?: Conservadurismo liberal, derecha autoritaria, derecha franquista". Universidad Rey Juan Carlos. Bulletin d'Histoire Contemporaine de L'Espagne, pag. 21-57
RUIZ RODRIGO, C. "El tratamiento periodístico de un problema secular: el laicismo en la escuela (Valencia, 1900-1910)". Historia de la educación: Revista interuniversitaria, nº 5, 1986, pags. 317-338.

Emília Mompó Sanchis o com va arribar el telèfon a Atzeneta d'Albaida

Bartolomé Sanz Albiñana

Doctor en Filologia Anglesa. Catedràtic IES Cotes Baixes-Alcoi

Aquest article consta de dos parts. En la primera es parla dels records d'Emília Mompó Sanchis sobre l'arribada del telèfon a Atzeneta d'Albaida; en la segona s'indaga sobre què va succeir realment, és a dir, els passos oficials que es van donar perquè eixe aparell per a transmetre la veu arribara finalment a eixa localitat a finals de la dècada de 1950, tot i que les infraestructures perquè aquest "miracle" hi tinguera lloc s'havien produït en l'última dècada del segle XIX amb l'ampliació progressiva de línies telefòniques de la zona.

1. Els records d'Emília Mompó Sanchis

Un dia de febrer de 2020 mentre mirava el llibre *Atzeneta d'Albaida: Imatges i paraules per a la memòria* (2007) em va cridar l'atenció la foto d'Emília Mompó Sanchis¹ manipulant una centraleta telefònica antiga, d'eixes que la meua generació encara va conèixer en els anys cinquanta.

Jo tenia notícies vagues que un fill predilecte de l'Olleria, pràcticament oblidat, Juan Antonio Mompó Pla († 1910?), no sols havia introduït la telefonia en la Vall d'Albaida a finals del segle XIX o principis del segle XX, sinó que també va ser propietari del balneari de Bellús, pròsper vinater de la comarca i premiat en l'Exposició Universal de Filadèlfia de 1876 o Exposició del Centenari, així anomenada per celebrar-se cent anys després de la Declaració d'Independència dels Estats Units. Però ací s'acabava tot.

Com estava dient, mirava la fotografia d'Emília i pensava que amb ella desapareixia una història, un relat. El dia 20

Emilia Mompó Sanchis. Centraleta telefònica carrer Sant Vicent. 1960. atzenetamemoriografica

de febrer, unes setmanes abans de que es declarara l'estat d'alarma per la COVID-19, em vaig presentar en sa casa i li vaig dir que volia fer-li una entrevista, però no en eixe moment sinó un altre dia. Em va rebre molt amablement i em va dir que hi podia anar quan volguera, ja que ella sempre estava a casa. Vaig tornar l'últim dia de febrer de 2020 a

realitzar l'entrevista concertada, que més aïna va ser una xarrada relaxada, encara que interrompuda per alguna visita familiar o del veïnat, però sempre benvinguda.

Emília Mompó Sanchis em va contar que va nàixer al carrer sant Roc, núm. 48 d'Atzeneta d'Albaida, en el tram d'eixe carrer

a què es referix com "en la Costereta", el 9 d'agost de 1927. El seu pare, Rafael Mompó Tormo, va morir en 1988 als 92 anys. La seua mare, Emília Sanchis Olcina, va morir en 1978. Els seus germans, Pepita (n. 1930), que viu en La Pobla del Duc, Rafael (n. 1935) i Tere (1938-2021) tots van nàixer ja en el carrer Sant Vicent, número 13, on ella viu ara.

Quan li vaig preguntar pels seus records sobre com va aparèixer el telèfon a Atzeneta, em va contestar el que segueix a continuació.

Al principi no hi havia telèfons en les cases. Atzeneta pertanyia a la demarcació d'Albaida, que oferia el servici. Només hi havia telèfon en l'Ajuntament, que tenia el núm. 1. El *tio* Ramón, l'alguatzil, feia d'ordinari. Açò significa que quan no hi havia centraleta en el poble, el telèfon d'Ajuntament feia de centraleta. Per oferir aquest servici es pagava a l'Ajuntament 1 o 1,50 pessetes, quantitats que quedaven de fons.

Sent alcalde el *tio* Pascual Morrió Sanchis (1944-1948; † 2001, a 82 anys), es va sol·licitar la llicència, i encara que hi va haver alguna dificultat inicial, aquesta es va esmenar i finalment va ser concedida. Això, segons ella, ocorreria segurament l'any 1957. La centraleta anava a nom del pare d'Emília: recordem que així eren les coses en aquell temps llunyà i, al mateix temps, tan proper, en què les dones no podien obrir una llibreta d'estalvis al seu nom en un banc, ni treballar fora de casa sense permís del pare o del marit.

La centraleta es va instal·lar en el carrer sant Vicent, núm. 13. Al principi hi havia pocs abonats. Amb Emília al capdavant de la centraleta, els avisos de conferències es rebien de la central d'Albaida i eren per a unes hores concretes. Tere, germana d'Emília, cobrava els rebuts dels abonats. L'import de la conferència es pagava en finalitzar la mateixa. L'endemà es donava part a Albaida de les conferències realitzades el dia anterior.

Central telefònica de Xàtiva, Carrer del Trovat, núm. 16. Autor: Marín, 1927

Em va agradar la forma en què Tere (†2021) va recordar l'any en què la seua germana hi va haver d'abandonar aquell treball, sense necessitat de mirar cap document: "Jo em vaig casar en 1965 i vaig estar a Alemanya fins a 1968. Recorde que José Ramón, *el de la tenda*, es va casar en 1966, que és quan jo estava en l'estranger. Quan jo vaig tornar a Atzeneta la meua germana ja no treballava en telèfons".

Fins als primers anys de la dècada dels setanta la centraleta funcionava a maneta i després ja es va automatitzar el servici.

Mesos després, ja durant la pandèmia, Juan Tormo, *el de telèfons*, em va dir

Doña Consuelo al front de la centraleta a mà de l'Olleria. Finals dels anys seixanta. Col·lectiu L'Olla de l'Olleria

que en 1969, amb Carmen Soler, *la de telèfons*, el servici encara no s'havia automatitzat. Emília calcula que tindria uns trenta anys quan es va posar al capdavant d'aquest servici públic. Quan va arribar el moment en què ella es va haver de fer càrrec del seu pare, de la seua mare i del seu oncle per a cuidar-los, la centraleta va passar a Carmen, *la de telèfons*.

Hem de suposar que si quan Tere va tornar a Atzeneta, la seua germana ja no tenia la centraleta, aquesta passaria a mans de Carmen en 1967, quan Emília tindria uns quaranta anys. Com a dada anecdòtica cal apuntar que Emília només va cotitzar com a treballadora autònoma uns quatre o cinc anys, ja que quan la centraleta va passar de nom del seu pare al seu ja era massa tard per a completar la cotització en vistes a la jubilació.

Emília conserva molt bona memòria per a la seua edat. Va complir noranta-tres anys a mitjan del 2020. Quan la vaig veure el 10 d'agost de 2021 em va contar que havia estat malalta del peu tres mesos, sense poder valdre's per si mateixa. "Ahir vaig fer noranta-quatre anys: vaig nàixer una vespra de sant Llorenç", em

va dir contenta. L'estiu del 2022, després d'una primavera en què va perdre la gana, va fer noranta-cinc anys.

És una gran lectora, sempre té algun llibre entre mans. El dia que la vaig entrevistar tenia entre les seues mans no recorde quin llibre davall un flexo, com fan els bons lectors. Recorda molt bé els noms dels primers abonats i fins i tot, a vegades, el número que tenien assignat: el *tio* Masero, Constantino Jornet (el 5), Sunsió, la *Maca*, Batiste Cirilo, el *tio* Cirera, el *tio* Colino (el 6), el *tio ordinari* (l'11), Germán, el *campaner*, el *tio* Alejandro, la Casa Abadia, Eduardo Ferri, Pepe Cirilo, Vicent *de Bo* (el 16), el *tio* Juan, el *secretari*, el *tio* José, l'*obrer*, Eduardo Soler, el Casino (el 23), el Musical casa, Federo tenia un número en la fàbrica i un altre en casa.

Quan estic a Atzeneta, m'abellix recórrer el poble i observar els grups de gent

Emília amb la tarta del seu 95 aniversari

Emília amb veïns en el seu 95 aniversari. Passeig de la Sèquia d'Atzeneta

Atzeneta, 24 d'agost de 2019. D'esquerra a dreta: Conxita, Emília, Rosita, Juanita, Pepita, Pepe, Mila i Ximo

gran xarrant a les portes de les cases ja que evoca la meua infància al meu poble natal, l'Olleria, quan no hi havia televisió, els carrers estaven per asfaltar, no hi havia a penes cotxes i podíem veure amb claredat les estrelles en el cel. M'encanta veure Juanita Soler Soler, la del carrer sant Vicent, llavant a un dels llavadors de la sèquia les seues coses i intercanviar unes paraules amb ella. Li dic que si ma mare visquera a Atzeneta li faria companyia. Enguany només l'he vista pel carrer un parell de vegades: no ha donat gust passejar ni eixir gaire de casa a poqueta nit. Diuen que és cosa del canvi climàtic.

Quan arriba l'estiu passe llista a la gent gran, assídua a les tertúlies al fosquejar. Any rere any, per un motiu o un altre, algun major ens abandona a la cerca d'un altre recer, com ara Pepe Soler Nàcher que ens ha deixat l'abril d'enguany. I tots recordem aquell temps en què les coses eren diferents. Quan repasse les fotos que faig al llarg del temps, veig que cada vegada falta més gent i ja gairebé ningú no ix a prendre la fresca després de sopar. Algunes persones grans diuen que tenen por.

En conclusió, el pas inexorable del temps marca les nostres vides i el tenyix de records i anècdotes. Una estació segueix a l'altra sense que a penes prenguem esment. Ara que vivim en

l'abundància, els qui som més grans ens en recordem d'aquells temps en què les coses no eren tan senzilles, mentre que els més jòvens, abstrets i entusiasmats amb els seus mòbils passen sense saludar i no arriben a plantejar-se que qualsevol comoditat de què disfrutem hui en dia va tenir un principi que no va ser fàcil i que no se sembla en res a això que coneixem en l'actualitat.

Els jòvens, amb els ulls capficats en el present, no arriben a imaginar el color que tenia el temps en el passat. Així, sense adonar-nos, a poc a poc van arribar les comoditats que van canviar les nostres vides per a sempre. Va arribar la ràdio i després la televisió. Van arribar els trens, els cotxes, els avions, etc. Els frigorífics i les aspiradores, l'aire condicionat i els forns microones, els electrodomèstics i els escaladors d'aigua, tot són confortos que ara només valorem quan s'estropegen. I fins els telèfons fixos lentament s'han transformat en mòbils, en eixe esdevindre heraclitià que segurament ja no estudien els nostres alumnes de segon de batxillerat que es preparen per a entrar a la Universitat perquè prompte s'entrarà a la Universitat d'un calbot. La postmodernitat ha arribat a la conclusió de la inutilitat dels presocràtics i els postsocràtics. Ara u no és modern ni és ningú si no llig el filòsof

eslové Slavov Zizek; això sí, sense entendre ni una sola línia.

Fins ací la part dedicada als records que concloc amb una cita de l'escriptor Enric Sòria: "Sens dubte, el record embelleix el passat".

2. El que realment va succeir

Per saber el que realment va passar hem d'acudir a fonts històriques, com són els documents que alguns particulars guarden zelosament a casa o, és clar, els llibres d'actes que es conserven als ajuntaments si és que aquests documents existeixen. En el cas concret d'Atzeneta ho trobem en el Volum 61/5, que compren les actes entre el 30 d'octubre de 1942 i el 30 d'agost de 1945. En les actes d'entre 30 de març i 15 d'abril de 1944, per exemple, queda reflectida la realització dels pagaments a la Compañía Telefónica Nacional amb càrrec al pressupost d'eixe any de les quantitats de 38 i 45 pessetes respectivament. Entre el 15 de maig d'eixe mateix any i el 30 de juliol de 1945 les despeses realitzades per eixe concepte ascendeixen a 613 pessetes.

Com a dada anecdòtica, sense que haja de veure amb el tema que ens ocupa, en el següent llibre d'actes —volum 61/6, de 15 de setembre de 1945 a 15 d'octubre de 1946—, en la corresponent al dia 11 de desembre de 1946 s'acorda "nombrar al Excmo. Sr. D. Francisco Franco Bahamonde, Jefe del Estado y Caudillo de España, hijo adoptivo predilecto de esta población y alcalde honorario perpetuo de este Ayuntamiento y testimoniarle [...] la incondicional e inquebrantable lealtad de esta Corporación y del vecindario en general", [así como] "[f]ormular la más enérgica protesta por los acuerdos de la ONU por la injerencia en los asuntos internos de nuestra Patria y atentado a la soberanía española". En aquells temps de la postguerra eren habituals per part de totes les corporacions municipals de tot l'estat eixe tipus de reconeixements interns així com les condemnes exter-

nes al règim franquista. Cap a finals del mateix any l'ONU aconsella la retirada d'ambaixadors i comença l'autarquia de la dictadura franquista. Eixe era el marc històric i polític a nivell nacional, en què gairebé tots els actes acabaven amb els "Arriba España" i "¡Viva Franco!" de rigor, típics de la postguerra, que eren entusiàsticament contestats pels presents. En aquells temps eren pocs els qui gosaven exterioritzar i manifestar públicament les seues disputes i desacords polítics, ideològics, religiosos i regionals. Punt i a part.

Continuem amb les actes municipals que ens interessin. En l'acta de 15 d'abril de 1947 s'informa que el dia cinc d'eixe mes "se había recibido la visita de la Compañía Telefónica Nacional de España representada por el jefe comercial de la misma, don Tomás Jara García [...], dispuesta a satisfacer los anhelos

Placa carrer de Leonardo Bonet Marzal. Albaida

de esta localidad estableciendo en la misma un centro telefónico interurbano, a base de ceder esta corporación casa y luz gratuita para la instalación del mismo, a perpetuidad". La corporació va acordar "ofrecer a la Compañía Nacional de España casa y luz gratuita para la instalación del referido centro y habitación para la familia encargada del mismo a perpetuidad y contribuir [...] con la cantidad de mil pesetas".

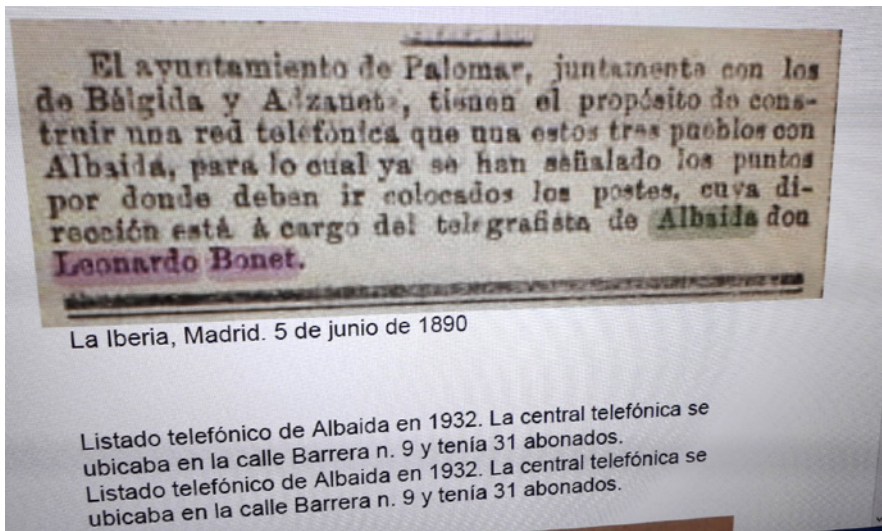
Dos meses més tard, en la sessió ordinària del 15 de juny de 1947, s'informa que per tal de començar el treballs per a la instal·lació del centre telefònic de la localitat era preceptiva la formalització del corresponent contracte

d'arrendament a perpetuïtat del local on s'instal·laria. La casa elegida estava ubicada al carrer Sant Vicent, número 13, i era propietat de don Rafael Mompó Tormo. L'arrendament acordat era "por el precio de novecientas pesetas cada año". Doncs bé, encara hi va haver de transcórrer si fa no fa deu anys perquè les primers cases del poble tingueren aparell telefònic com els records d'Emília Mompó i els llibres d'actes de l'ajuntament d'Atzeneta posen de manifest.

Per altra banda, en el llibre de festes d'Albaida de l'any 2021 es va publicar un interessant article firmat per Mª Luisa Plà Tormo on s'afirma que "el 25 de juliol de 1883 es va inaugurar el servei de la central telegràfica d'Albaida" al front de la qual es va assignar Leonardo Bonet Marzal² (l'Olleria, 1858-València, 1914), oficial segon, procedent d'Albarrasí i un home disposat a treballar per Albaida i pobles limítrofs en el camp de la telegrafia. Per cert, a la ciutat d'Albaida es pot trobar un carrer dedicat a preservar la memòria d'aquest il·lustre olleria, desconegut al seu poble natal.

Seguint la investigació de Plà Tormo, gradualment les línies s'anirien ampliant i "en 1887 es va instal·lar un segon fil en la línia entre Albaida i Ontinyent i al llarg de 1890 i 1891, la *Revista de Telègrafs* es fa ressò de diverses ampliacions del servei amb els pobles limítrofs". Així, el diari *La Iberia*, de Madrid, de 5 de juny de 1890 informava al respecte.

D'altra banda, un any més tard, el diari *Las Provincias* de 8 de juny de 1891 notificava que "el día 2 del corriente se verificaron las pruebas oficiales de la línea telefónica entre Alcoy y Agres [...], que está enlazada telefónicamente con Albaida y desde luego con Onteniente, Boicairante, Ayelo, Bélgida, Agullente, Palomar y Adzaneta, [con lo cual] los abonados a la red de Alcoy pueden comunicar con catorce pueblos, o sea con seis de la provincia de Alicante y los restantes de la de Valencia".

La Iberia, Madrid. 5 de junio de 1890

Listado telefónico de Albaida en 1932. La central telefónica se ubicaba en la calle Barrera n. 9 y tenía 31 abonados.
Listado telefónico de Albaida en 1932. La central telefónica se ubicaba en la calle Barrera n. 9 y tenía 31 abonados.

La Iberia, Madrid. 5 de junio de 1890

Dos anys abans s'havia projectat la construcció "d'una xarxa telefònica que unira Albaida amb Palomar, Bèlgida i Atzeneta, sent responsable de la instal·lació Leonardo Bonet Marzal", segons informació apareguda en el diari *La Justicia* (Madrid) de 17 de març. Amb la qual cosa, a poc a poc, els pobles de la nostra comarca es comunicaven telefònicament segons allò que s'havia planificat.

En opinió d'Emilio Borque Soria³, membre del Fòrum Històric de les Telecomunicacions, "Estas líneas estuvieron funcionando al menos hasta la primera década del siglo XX (...), ya que eran los municipios los que podían solicitar el establecimiento de dichas redes a la Dirección General de Comunicaciones. [...] Hasta la llegada de la Compañía Telefónica Nacional de España en 1924, los

teléfonos de la zona de Albaida dependían de Correos y Telégrafos".

En 1932 la central telefònica d'Albaida estava emplaçada al carrer Barrera, número 9. Els abonats d'Atzeneta estaven inclosos en el llistat telefònic d'Albaida, ja que en haver menys de tres kilòmetres de distància entre les dos localitats es considerava un mateix municipi. Hi havia un total de trenta-un abonats. A Atzeneta només hi havia dos telèfons: el de l'Ajuntament (número 32) i el de don Eduardo Serrano (número 11), que exercia de procurador i vivia al carrer sant Antoni, número 4.

No puc acabar aquestes breus pinzellades sobre l'adveniment del telèfon a Atzeneta sense donar les gràcies a Emília Mompó Sanchis per atendre'm i contar-me els seus records sobre el moment històric que ella va viure, d'una banda, i, d'altra, als investigadors Mª Luisa Plà Tormo i Emilio Borque Soria, ja que el seus esforços, consultant amb paciència diaris i revistes de l'època, llegint minuciosament documents oficials, prenent moltes notes, sistematitzant-les i ordenant-les —eixa és la faena dels historiadors—, ens fan més comprensibles esdeveniments ocorreguts a la comarca que a la majoria ens semblen de ciència ficció.

Nota sobre les fotos

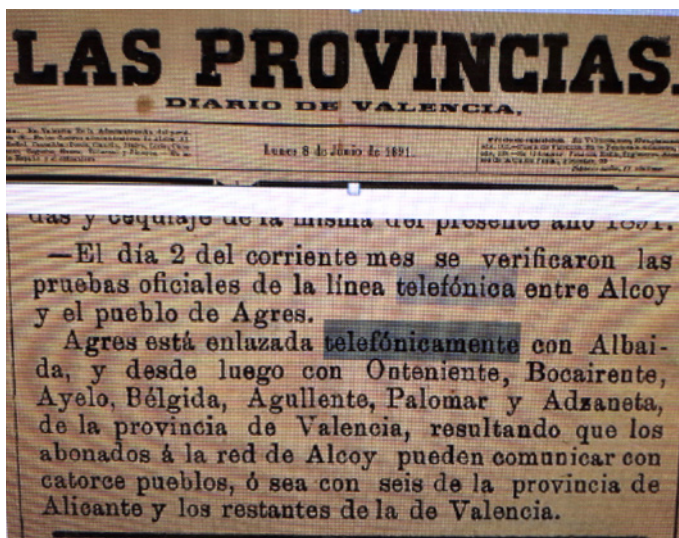
Les fotos grupals pertanyen a l'arxiu de Bartolomé Sanz (any 2019) i de Yenifer Lorena Caldon (2022); la resta de fotos són aportació de Mª Luisa Plà Tormo i Emilio Borque Soria, i també del Col·lectiu l'Olla de l'Ollería.

Fonts orals, documentals i bibliografia

BORQUE SORIA, E.: Comunicació personal de data 27 de juny de 2022.

Llibres d'actes de l'Ajuntament d'Atzeneta d'Albaida: volums 61/5 i 61/6.

MOMPÓ SANCHIS, E.: Entrevista realitzada el 20 de febrer de 2020.

Las Provincias. Dilluns, 8 de juliol de 1891

La Justicia, Madrid. 17 de març de 1889

ALBAIDA—ALBALAT DE LA RIBERA	
Provincia de Valencia	
ALBAIDA	
Albert Boscá, Emilio. Fáb. cera.—Alicante, 2. 9	Silvestre, Hijos J. Fáb. velas cera.—Barrera, 23. 33
Albert Pastor, Bta. Fáb. mechas.—Fuentes, 20. 12	Soler Quilis, Hijos de. Fáb. tejidos.—Nueva, 14. 6
Ayuntamiento de Adzaneta.—(Adzaneta)..... 32	Terol e Hijos, S.—Frente Estación 18
Ayuntamiento de Albaida.—Pl. de la Villa..... 13	Tormo, Hijos de Bta. Fáb. cera.—Trinidad... 8
Banco Español de Crédito.—San Juan, 29..... 25	Tormo Blanco, J. Fáb. velas cera.—Barrera, 2. 5
Bellver, Reig y Cia. Fáb. tejidos.—Abajo, 34... 21	Tormo y Cia., A. Fáb. velas cera.—Real, 20... 29
Bono Ferri, L. Fáb. velas de cera.—Real, 14. 27	Tormo Monzó, A. Fáb. velas cera.—Remedios, 29. 19
Cerdá Bas, J. M. ^a Ag. Comer.—S. Juan, 16. 22	Vila Hnos. Fáb. velas de cera.—Pl. Convento. 16
Club-Plus Ultra. Cafè.—Nueva, 4. 23	
ALBALAT DE LA RIBERA	
COMPañIA TELEFÓNICA NACIONAL DE ESPAÑA Barrera, 9. 100	Arnandis Martínez, Pascual. Arroces.—Molino. A-2
Espi Millet, Manuel.—San Juan, 36..... 20	Arnandis Martínez, Pascual. Peluq.—Angeles, 5. 3
Ferri, Vda. de E. Fáb. velas cera.—S. Juan, 31. 24	Artal y Compañia, S.—Cervantes, 15 (Poliñá). 5
Guardia Civil, Cuartel de la.—Pl. Convento... 17	Ayuntamiento.—Pl. Constitución 8
Juzgado de Instrucción.—Pl. Convento..... 34	Ayuntamiento Poliñá.—Pl. 14 Abril 32
Monzó Gil, Hnos. Fáb. velas de cera.—S. Vicente 7	Banco Español de Crédito.—Pl. Constitución, 3. 22
Monzó Plá, Suc. Fáb. velas de cera.—Mayor... 14	Bosch Espect, J.—Pl. República, 8. Poliñá... 29
Navarro y Cia. Fáb. velas de cera.—Alicante, 15. 10	
Oriola Millet, R. Fáb. velas de cera.—Mayor, 14. 2	COMPañIA TELEFÓNICA NACIONAL DE ESPAÑA Torreta, 37. 14
Orts Giménez, Honorio.—Palomar 31	Cuartel Guardia Civil.—Poliñá 33
Revert Oriola, E. Fáb. velas de cera.—Barrera. 4	
Sánchez Golf, Luis.—Carretera Onteniente..... 28	
Sempere y Cia. Fábrica tejidos.—Carretera Alcoy. 15	
Serrano, E. Proc.—S. Antonio, 4 (Adzaneta).. 11	
	93
	Elixir SAIZ DE CARLOS Es de uso universal
(*) Central privada. (**) Uso de inquilinos.	

Listat d'abonats d'Albaida al telèfon, incloent l'Ajuntament d'Atzeneta i don Eduardo Serrano

PLÀ TORMO, M.L., "Leonardo Bonet Marzal, una excepcional biografia. 1858-1914". Programa de Festes de la Mare de Déu del Remei i Moros i Cristians, Albaida 2021. 166-173.

PLÀ TORMO, M.L.: Diverses comunicacions personals al llarg dels anys 2021 i 2022.

SOLER MOLINA, A. (coord.), DE PEDRO MICHÓ, M. J., TORMO BATALLER, X., TORMO COPETE, J.C.: *Atzeneta d'Albaida: Imatges i paraules per a la memòria*. Ajuntament d'Atzeneta d'Albaida, 2007, pág. 332.

NOTES

1 SOLER MOLINA, A. (coord.), DE PEDRO MICHÓ, M. J., TORMO BATALLER, X., TORMO COPETE, J.C.: *Atzeneta d'Albaida: Imatges i paraules per a la memòria*. Ajuntament d'Atzeneta d'Albaida, 2007, pág. 332.

2 PLÀ TORMO, M. L., "Leonardo Bonet Marzal, una excepcional biografia. 1858-1914". Programa de Festes de la Mare de Déu del Remei i Moros i Cristians, Albaida 2021. 166-173.

3 Comunicació personal en data 27 de juny de 2022.

Els Belando. L'ofici de daurador en Ontinyent i el seu entorn (s. XVIII)

Vicente Gabriel Pascual Montell

Universitat de València

La figura del daurador, o del pintor-daurador, encara és escassament coneguda per a l'àmbit valencià. No obstant això, es compta amb estudis importants que ajuden a la seua definició i a la delimitació del camp de treball propi, en especial el de Buchón Cuevas¹, centrat en els dauradors valencians dels segles XVII i XVIII. El present treball estudia, amb les mateixes intencions, la vida i trajectòria dels artífexs de cognom Belando [Figura 1], una família de dauradors i pintors, eventuais tallistes i inclús pedrapiquers, originaris i, en gran mesura, actius en Ontinyent durant el segle XVIII, autors d'obres destacades en la vila i el seu entorn. L'estudi de les seues biografies permet, igualment, aprofundir en el coneixement del mode de vida dels artífexs durant l'edat moderna: una trajectòria en gran mesura itinerant, no sols motivada per circumstàncies puntuals (com es veurà, la Guerra de Successió va marcar la trajectòria de Tomàs Belando Galbis), sinó per la cerca de feina i encomandes que permeten reunir el sosteniment diari.

Cal afegir, abans d'entrar en matèria, una sèrie de consideracions prèvies. Per a una millor comprensió dels diferents aspectes que envolten a la família, i atenent al desigual nombre de notícies que s'ha pogut reunir de cada membre i als paral·lelismes cronològics existents entre ells, l'article s'estructura per generacions: en cadascun dels apartats s'exposen les dades conegudes referents als dauradors Belando que treballen de forma coetània. El cognom Belando és aliè als històrics d'Ontinyent, però apareix amb certa freqüència en Alacant: probablement el primer Belando, que arribaria a la vila cap a 1650, provenia d'aquesta ciutat. A més, cal tenir en compte que existeix altra família, també amb el cognom Belando i dedicada a l'ofici de daurador, activa contemporàniament, durant el segle XVIII, en el sud valencià, per Villena, Crevillent, Biar i Monòver: no obstant, sembla que no existeix una vinculació efectiva entre les dos nissagues. Les dades que ací s'aporten semblen el suficientment

precises com per a assegurar l'absència d'interferències entre notícies relatives a una i altra família.

Tomàs Belando Galbis (1669 - post. 1736?)

El primer pintor i daurador documentat de la família és Tomàs Belando Galbis. Nasqué en Ontinyent en 1669, sent batejat el dia 16 de juliol amb els noms de Tomàs Grisando Josep Fructuós. Els seus pares foren Tomàs Belando i Maria Tomasa Galbis: tot sembla indicar que el pare fou el primer Belando en arribar a la vila, donant origen a successives branques familiars del mateix cognom. El matrimoni va tenir, almenys, altre fill, Joan Josep Jacint Belando, nascut en 1671, de qui no es coneixen més dades².

La següent font documental que cita a Tomàs Belando es troba a Xàtiva: el 21 de novembre de 1695, comptant amb 25 anys, contrau matrimoni amb Rosa Maria Diego Monclús, de dita ciutat³. En la partida de matrimoni es cita a Belando

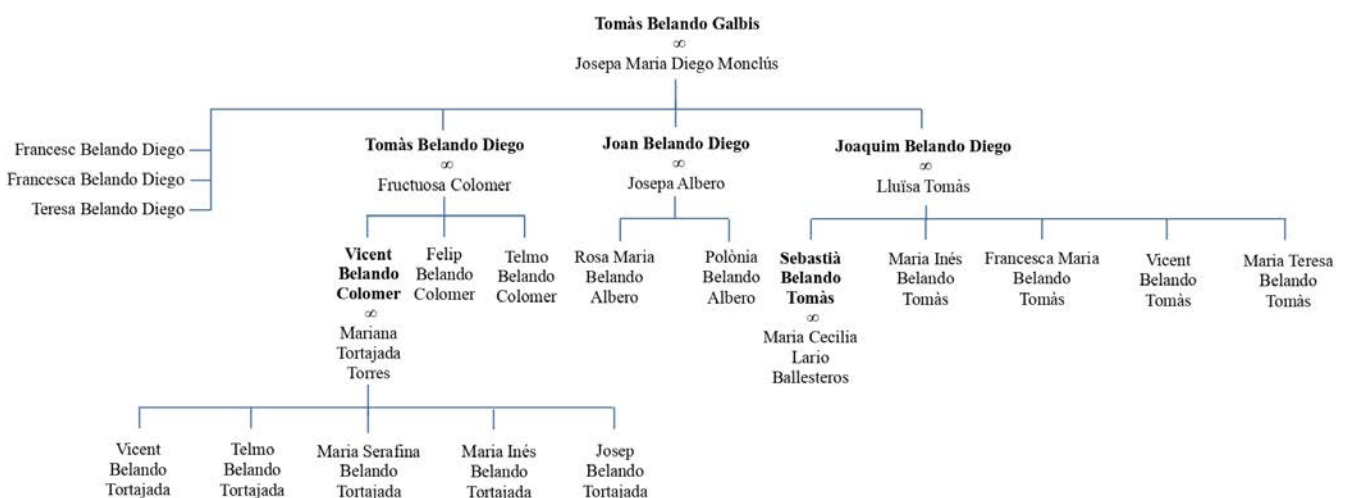

Figura 1. Arbre genealògic dels Belando. En negreta es troben marcats aquells membres de la família que treballaren en oficis artístics. Elaboració pròpia

com a resident en Ontinyent, però immediatament després del matrimoni degué mudar la seua residència a la capital de la sots-governació *dellà lo riu Xúquer*, on se'l segueix documentant. Rosa Maria Diego era filla de Joan Diego Pasqual, conegut amb el malnom de *Calahorra* (pel cognom del seu avi, el sabater Sebastià Calahorra), un pintor xativí actiu en les darreres dècades del XVII, de qui es coneix poca informació. Possiblement Belando es formà en el taller de Diego, per a acabar contraent matrimoni amb la seua filla. Durant els anys següents el matrimoni, establert en Xàtiva, engendra una sèrie de fills, que foren batejats en la Seu: Francesc Josep Ramon Bonaventura Belando Diego (1696, agost 31), de qui és padrí Pau Teixidor, potser el daurador procedent de Cocentaina que es troba en Xàtiva en el pas del segle XVII al XVIII; Francesca Maria Lluïsa Agustina (1698, agost 26); Teresa Maria Francesca (1701, gener 1); Tomàs Macià Josep Joan (1703, febrer 24)⁴. En data indeterminada, potser entre 1704 i 1707, el matrimoni engendraria a Joan Belando. El matrimoni encara degué tenir un altre fill: Joaquim Belando. Nasqué a Onil, en data indeterminada, cap a 1712. No hem pogut reunir més dades sobre les filles, a les qui es perd la pista. És probable que, si van arribar a l'edat adulta, contragueren matrimoni quan la família encara residia a Castella, durant el primer quinquenni de la dècada de 1720. Sols podrem parlar, en futurs apartats, dels fills Tomàs, Joan i Joaquim.

Belando apareix de forma regular en la documentació local⁵ fins 1707: a partir d'aquesta data cessa tota menció tant a la seua persona com a la del seu sogre. Tot sembla indicar que, com la pràctica totalitat dels xativins que van viure la Guerra de Successió, aquests pintors i les respectives famílies foren exterminats, és a dir, segons la terminologia de l'època, expulsats de la ciutat i el seu terme. En part dels casos, els afectats retornaven a la ciutat i recuperaven els

bens expropiats a mesura que justificaven la seua fidelitat al regnant Felip V, o quan provaven que durat els anys de guerra no havien mostrat adhesió cap a Carles d'Àustria. Aquells que havien destacat com a austriacistes seguiren condemnats a l'exili i la confiscació dels bens seents, penes que no foren revocades fins la Pau de Viena, en 1725. Tot sembla indicar que el cas de Diego i Belando es correspon a la segona casuística. No es tractaria dels únics artífexs xativins afins al pretenent Carles III que perden tota possessió i propietat en la ciutat: el mateix va ocórrer als pintors Josep Jacint Forés i, sembla, a Antoni Gastardo.

Tomàs Belando abandona la ciutat cap a 1707 i no torna al regne fins 1726, és a dir, coincidint amb la restitució de bens decretada amb el tractat de Viena. Entre 1711 i 1726 se'l documenta com a resident en Almansa, prop de la frontera valenciana, una població econòmicament molt activa, on podria esperar recaptar bones encomandes, i molt relacionada, en termes socials i comercials, amb Ontinyent i Xàtiva, ara rebatejada com San Felipe. Per aquells anys degué morir Joan Diego, de qui es perd el rastre. En 1712 naixia Jacint Belando a Onil on, potser, s'hauria traslladat la família des de Castella per a completar algun encàrrec puntual, per ara desconegut. Vistes les circumstàncies de la seua arribada a Castella, podria esperar-se que l'expatriat Belando quedés relegat social i professionalment en Almansa, però res més lluny de la realitat: el pintor es perfila com un dels dauradors més acreditats de la zona⁶, amb un bon nombre de realitzacions, entre les que es contenen les principals promocionades en la zona d'Albacete durant les dos primeres dècades del XVIII. Sense dubte, el seu bon quefer i domini tècnic resultaria fonamental per a guanyar aquesta consideració.

En 1711 Belando cobra 4280 reals, una suma apreciable, per distintes feines de

daurat i encarnat fetes en l'església parroquial de Chinchilla (Albacete)⁷. Quatre anys després, en 1715, se li encomana el daurat del retaule major de Nuestra Señora de Belén, un dels principals santuaris d'Almansa⁸. En 1718 se li confereix una de les seues encomanes més destacades, i de les més documentades i ben treballades⁹: el daurat del retaule major de la parroquial de la Roda (Albacete). El retaule fou parcialment destruït durant la guerra, però encara manté la major part de la seua estructura i s'aprecia la tasca de daurat [Figura 2]. A pesar del silenci documental, és possible que Belando fos també autor del llenç que presidia el retaule, on es representa l'episodi de la Transfiguració: és inclús probable que es tracte de la "Glòria" citada en les capitulacions, que s'havia de disposar sobre el sagrari. El llenç encara es conserva: és una obra de bona qualitat, que podrà resultar ben útil per a identificar més obres del pintor seguint criteris formals.

Mentre encadena feines de consideració i prestigi com l'anterior, Belando segueix realitzant tasques menors per a distintes parròquies¹⁰. La darrera obra d'importància que deixa en terres castellanes és el daurat del retaule major de la parroquial de San Juan Bautista, en Albacete, malauradament perdut però del que es coneix abundant documentació. Es fa responsable tant d'estofar, jaspia i daurar l'arquitectura del retaule i les seues imatges com de pintar la capella, que tampoc s'ha conservat. Dos anys després de la primera adjudicació, el 26 de gener de 1726, es signa una nova escriptura d'obligació a favor de Belando, que repeteix fil per randa els capítols de l'anterior, però en la que es dona fermesa al pagament de la primera paga, que sembla quedava poc assegurada. Potser Belando no va començar l'obra fins principis 1726, però a mitjans del 1728 ja estaria concloua: en la visita pastoral feta a la parròquia s'assenyala un pagament de 697 reals al pintor, al qui ja es cita com a resident en San Felipe¹¹.

El més cert és que des d'almenys 1726, és a dir, immediatament després d'haver-se alçat el càstig als antics austriacistes, Belando havia retornat a terres valencianes: potser és aquesta circumstància la que obligà a fermar noves obligacions per al retaule de San Juan Bautista d'Albacete¹². A pesar de la referència anterior, Belando no s'instal·la en San Felipe, on fruïa la feina als artífexs locals, sinó que ho fa directament a Ontinyent, acompanyat de la seua muller i fills. I sense dubte precedit per la bona fama que li haurien donat les destacades obres realitzades en terres castellanes, immediatament se li encomana la que segurament seria l'empresa més important i cobejada entre els artífexs locals d'entre les promocionades per la Vila durant aquells anys: el daurat del retaule major de la capella de la Puríssima, annexa a la parroquial de Santa Maria.

El 26 de novembre de 1726 l'administrador de la Puríssima, mossèn Josep Vanyó, presenta a l'Ajuntament de la vila la proposta per al daurat del retaule, apuntant com a artífex a Tomàs Belando, per considerar que ho faria «*con gran conveniencia*»: el capítol resol que es presente la seua oferta en un paper per a deliberar. D'eixe mateix dia daten els capítols de l'obra¹³, redactats i signats per Belando, on detalla la feina que es proposava realitzar. Analitzem en què consistia el treball desglossat pel pintor.

1. Com és habitual, Belando detalla com tractarà la fusta del retaule i l'obra de la capella on pintarà, per tal que la pintura s'adherís correctament.

2. Promet fer-se càrrec de daurar l'arc del fons del presbiteri, les seues motllures i talla, i daurar, encarnar i platejar la figura del Pare Etern que ocupava la clau.

3. Igualment, s'obliga a daurar els florons i motllures de la volta del presbiteri, i en el cos superior del retaule les

Figura 2. Retaule major de l'església parroquial del Salvador, la Roda (Albacete). Foto cortesia d'Antonio Martínez Martínez, a qui agraïm la gentilesa

columnes que l'ordenava, els seus raïms («*las ubas*»), els entaulaments i la guarnició del quadre dels Desposoris.

4. Seguint amb el cos superior del retaule, promet encarnar i daurar els dos àngels que marquen el remat de les columnes principals, i també la resta d'àngels i serafins que omplien el moble, i pintar en la volta que cobria el presbiteri una Glòria amb l'Assumpció o la Coronació de la Mare de Déu, ornant-la amb àngels músics.

5. Detalla com es proposa daurar i burinar la cornisa que recorria l'alt dels murs de la capella, per a unificar-la amb la volta, pintant els buits amb imitació de jaspis. Promet daurar el cos inferior del retaule com en el superior (capítol 3): amb els detalls que aporta es trasllueix que presentava un alçat articulat amb estípsits, i les figures de sant Joaquim i Santa Anna, les qual promet daurar i encarnar.

6. Promet aplicar el mateix que ha detallat per a les altres parts del retaule en el banc i el sagrari, encarnant els àngels i serafins que ornaven aquesta part «*a lo natural*».

7. Es compromet a daurar els òculs (que devien ser les finestres de la capella) i pintar un sòcol pels murs de la capella a imitació de jaspis, daurar els retaulers

o *adornatos* de la porta que dona a la sagristia segons les característiques del principal, i pintar en el floró de la seua cornisa les armes de la vila. També pintar per a les portes que flanquegen el retaule sengles llenços, amb el tema a elecció de la Vila. A més, pintar els camps o zones buides de la capella des de l'arc d'accés, però no treballar-lo per fora, per a que no es faça malbé si es continuen les obres de la capella amb la construcció de la cúpula.

Pressuposta l'obra en 1850 lliures, una quantitat elevada però que es correspon amb una empresa d'aquesta magnitud, justificada amb tota una declaració de principis, com a valorada «*baxo de mi conciencia, y por patricio de esta villa, y por ser de mi mano todo quanto hay dorado en la capilla, y por querer dexar una cosa memorable si pedir más ni menos*». És a dir, presentant-se com a veí destacat d'Ontinyent, assegurant que la feina de daurat correria directament de la seua mà (no d'ajudants o oficials), i argüint el seu gust deixar una obra de qualitat en la vila, per un preu just. Sols un mestre de prestigi, tant professional com social, podria presentar-se d'una forma tan confiada i orgullosa. A més de dita quantitat Belando demana, segons costum, l'exempció de les càrregues venials, estatge durant el decurs de l'em-

presa i que la Vila s'encarregue del muntatge i desmuntatge d'andamis.

Els capítols són importants tant per a conèixer l'ofici de daurador, els camps que abasta i la terminologia que usa en el XVIII, com per la decidida afirmació de personalitat i professionalitat que es permet fer Belando. Però, a més, llegits amb detall, aporten una informació riquíssima per a conèixer la configuració de la capella de la Puríssima a principis del XVIII [Figura 3], poc després de la seua construcció i abans del canvi de la seua fisonomia a començaments del XIX¹⁴. Tota la intervenció de Belando es concentra en el presbiteri, un tram de planta quadrangular cobert amb volta de canó, obert amb un arc atrompetat. Els alçats s'articulaven en un sòcol, pilastres i una potent cornisa. A l'acabament de la intervenció del daurador, la volta quedaria decorada amb una Assumpció o Coronació de la Mare de Déu (en molts casos els dos tipus iconogràfics s'identifiquen en una sola imatge) sobre un trençament de Glòria amb àngels músics. Tot el front del presbiteri estaria ocupat pel retaule, emmarcat en un arc centrat per l'escultura d'un Pare Etern sobre núvols en la clau. Era un retaule compost de banc, sobre el que es disposava un sagrari (potser a la manera de temple), decorat amb àngels; un primer cos ordenat amb estípsits que flanquejarien el nínxol principal, única part del moble de la que coneixem testimoni gràfic, gràcies a una estampa antiga [Figura 4]¹⁵, on es situava la figura de la Puríssima, acompanyada en els laterals per escultures dels sants Joaquim i Anna; i un àtic, ordenat potser amb columnes salomòniques o torces, presidit per un llenç preexistent on es representaven els Desposoris de la Mare de Déu. Tot el retaule estava decorat amb àngels i serafins, com també deixa endevinar el citat gravat. La decoració s'estenia més enllà del moble: les portes que el flanquejaven s'ornaven amb talla a la manera de retaules a la part superior, i inclús Belando es com-

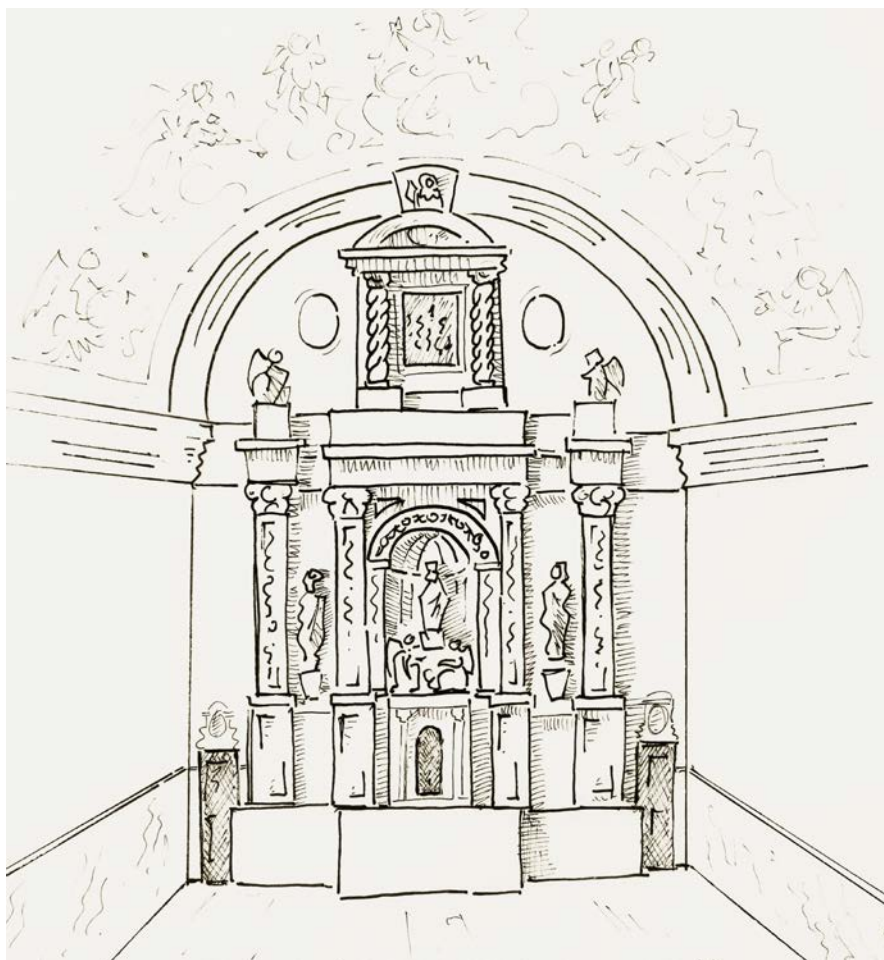

Figura 3. Reconstrucció de l'aspecte que podria presentar la capella de la Puríssima de l'església parroquial de Santa Maria d'Ontinyent, després de la intervenció de Belando Galbis. Elaboració pròpia

promet a pintar sengles llenços per a decorar les seues fulles.

Els capítols són analitzats i a l'endemà, 27 de novembre, s'arriba a un acord que rebaixa les expectatives de Belando: el pressupost descendeix a 1720 lliures, sense casa franca i exempció d'imposts municipals. No obstant, seguia sent bon tracte. Treballaria segons la disponibilitat de diners, i per tal que comencés amb el treball se li avancen 200 lliures. L'obra s'inicia poc de temps després: el 20 de gener de l'any vinent, 1727, l'Ajuntament és formalment convidat per mossèn Josep Vanyó, com a coadjutor de don Francesc Ros Montoro, administrador de les obres de la capella, a l'acte que donaria inici al daurat del retaule. L'endemà el consistori es troba en l'església de Santa Maria, i amb el clergat es dirigeix a la capella de la Puríssima,

on els espera Belando: després de les acostumades cortesies entre els dos capítols, cedint-se mútuament la primàcia, el doctor Antoni Navarro, vicari de la parroquial, substituint el plebà, posa el primer pa d'or, seguint-lo el també prevere Jacint Pavia, l'alcalde Francesc Nadal, el regidor degà don Carles Blasco, Josep Bodí Pasqual, pels regidors ciutadans, i mossèn Vanyó, substituint a Ros Montoro¹⁶. No hem localitzat més notícies referents al daurat del retaule, el que sembla indicar que fou realitzat segons es tenia previst.

Tomàs Belando encara vivia en 1732 (pel que, probablement, va arribar a enllestir l'obra del daurat), quan com apareix com a padrí en el bateig del net Vicent Belando Colomer; és més, quan Rosa Maria Diego (cognomenada *Calahorra*, amb el malnom de son pare) apadrina al net Telmo, germà de l'anterior, en 1736

Figura 4. Estampa anònima (ca. 1725-1737), on es representa el nínxol central del retaule de la Puríssima de Santa Maria d'Ontinyent. Vid. nota 15.

encara és citada com a muller, no com a viuda, del pintor. És possible, però, que morís en els anys immediatament següents, quan deixa d'aparèixer en la documentació.

Els Belando Diego

Entre finals dels anys 1720 i principis dels 1730 els tres fills documentats de Tomàs Belando Galbis – Tomàs, Joan i Jacint – contrauen matrimoni i funden les respectives famílies. Per aquells temps

s'establirien pel seu compte, obrint tallers independents a Ontinyent o en poblacions properes. Si bé la informació que hem pogut replegar d'ells és quantitativament menor respecte la coneguda de son pare, és suficient per engiponar mínimament les seues biografies.

Hem citat que Tomàs Belando Diego va nàixer en Xàtiva en 1703. Amb els seus pares i germans es traslladaria a Almansa després de 1707: si bé desconeixem qualsevol dada sobre la seua formació,

el més lògic és que aprengué l'ofici en el taller patern, i que ja participés en les grans encomanes contractades entorn 1720. Aquestes circumstàncies es poden repetir en parlar dels seus germans. Junt la família s'instal·laria en Ontinyent l'any 1726. El 28 de novembre de 1729, comptant amb 26 anys, va contraure matrimoni amb Fructuosa Colomer¹⁷. Consta com a filla de Josep Colomer, que amb tota seguretat és el pintor actiu en la vila a inicis del XVIII, rebesavi del cèlebre compositor Gomis Colomer. En els anys següents la parella té distints fills, tots ells batejats en Santa Maria d'Ontinyent: Vicent Tomàs Jerònim Joaquim (1730, abril 12), de qui és padrí Martí Presència, possiblement el pintor, si bé en la partida s'omet l'ofici; Felip Tomàs Joan Baptista Pasqual (1732, maig 3), de qui són padrins Tomàs Belando, potser son avi, i Tomasa Belando, a qui no hem pogut situar en la família; Telmo Joan Baptista Miquel Fuctuós Vicent Pasqual Lino (1736, febrer 21), de qui són padrins un tal Miquel Belando i Rosa Maria Calahorra, muller de Tomàs Belando, l'avia. Entorn 1738 la família es trasllada puntualment a San Felipe, on naix una única filla, Maria Lluïsa Joana Manuela, batejada en la Seu (1738, desembre 28)¹⁸.

En la darrera partida es fa constar l'ofici del pare, que apareix com a daurador. És probable que el trasllat a San Felipe es realitzés per a respondre d'alguna encomana concreta, de la que no s'ha trobat petjada documental. Cal recordar que en les primeres dècades del XVIII l'activitat artística en San Felipe reviscola tant per la certa bonança econòmica de l'època com de la necessitat de reposar les abundants obres perdudes en a destrucció de 1707, circumstància que explica l'arribada de nombrosos artífexs, molts dels quals sols romanen en la ciutat puntualment. Aquest sembla que fou el cas de Belando, que sols apareix pagant la taxa de l'impost de l'Equivalent en la ciutat durant els anys 1738 i 1739. En les dos aparicions consta com a resident en el cèntric carrer de Noguera, i pagant

1 lliura i 10 sous, que és la quantitat carregada aquells dos anys als treballadors més modestos¹⁹. No ens consta que, després d'aquest episodi, tornés a abandonar les terres de la Vall d'Albaida: en 1754 se'l cita com a daurador i resident en el carrer de Santa Llúcia d'Ontinyent amb la muller i els fills²⁰.

Fet i fet, devia ser un dels artífexs més reconeguts de la vila, i comptar amb un considerable ascens socials i amb uns gens desdenyables contactes amb l'estament privilegiat, car el 3 de juny de 1747 el Tribunal del Sant Ofici de València despatxa un títol de revisor d'imatges al seu favor²¹: el germà Joaquim també va gaudir de la mateixa consideració. Aquest nomenament posa sota el control de Belando l'activitat artística del districte, donant-li facultat per a assenyalar obres que pogués considerar corruptores o contraries a la doctrina oficial de l'Església. Implica, d'altra banda, que es considerava a Belando un pintor el suficientment culte i coneixedor de la història sagrada i la iconografia dels sants com per poder dictaminar sobre la seua ortodòxia.

Si bé el registre documental permet resseguir de forma bastant completa la vida de Tomàs Belando, les nostres recerques no han aportat major llum sobre la seua activitat professional. En 1741 el rector de Montaverner, mossèn Josep Esplugues, paga a un tal Belando, daurador, 1 lliura i 10 sous per un parell de feines menors fetes per a la parròquia, concretament per colrar una guarnició i aparellar una creu²². És probable que es tracte de Tomàs Belando, però també podria ser el seu germà Jacint. L'any 1743 rep l'encàrrec de daurar el retaule major de la parròquia de Sant Miquel de la vila per 950 lliures, una quantitat elevada que s'explicava, segons la documentació, per ser mestre acreditat i conegut²³. En 1746 estava conclòs. Finalment, en 1757, els administradors de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia de Biar encarreguen el daurat del retaule major i la pintura de la cúpula del temple al pintor

i daurador Tomàs Belando, a qui paguen 300 lliures per la seua feina: deu tractar-se, per eliminació, de l'ontinyentí, car no hem localitzat cap daurador Belando que treballes pel sud valencià amb el mateix nom²⁴. Vist el prestigi que sembla va acumular Tomàs Belando i el volum de feina que, no obstant els buits documentals, se li coneix, és molt probable que a mesura que avance la recerca documental entorn la seua persona apareguen més obres de la seua autoria.

Dels altres dos germans Belando Diego coneixem encara menys realitzacions professionals. Joan Belando Diego degué nàixer entre 1704 i 1707, es descobreix on. Contrau matrimoni en Ontinyent, el 14 de novembre de 1728, amb Josepa Albero, i amb ella té dos filles, batejades en la vila: Rosa Maria Candia Josepa Gràcia Pasquala (1729, setembre 16) i Polònia Candia Magdalena Josepa Maria (1731, febrer 9). És padrina de la primera Rosa Maria *Calaforra*, muller de Tomàs Belando, avia de la menuda²⁵. Entorn aquesta data el daurador abandona la vila, i no sembla que torne a residir en ella. Xulio Ferri el troba domiciliat en València el 1739, i treballant l'any vinent en la parròquia de Sant Pere de Sueca, per a la qual restaura la imatge del Ressuscitat i llaura un Crist destinat al púlpit. La família s'instal·la després en Alzira: en l'única empresa que se li documenta consta com a daurador resident en dita vila. Es tracta del daurat del retaule de la capella de la Comunió de l'església parroquial d'Alberic: en 1740 ferma capítols on detalla les condicions de la feina, que pareix ben senzilla. Es capitula en 155 lliures, de les que cobra tres partides els dies 7 i 20 de juliol i 4 d'agost²⁶. Com que no s'han conservat els llibres sacramentals de les parròquies d'Alzira i els seus fons notariais estan molt delmats, ha sigut impossible seguir-li el rastre en la vila del Xúquer.

Cap a 1712 naix Joaquim Belando: el padró d'habitants d'Ontinyent de l'any 1754 anota que té 42 anys. En el testament del seu fill Sebastià consta com

a natural d'Onil: les partides de bateig dels seus fills citen com a avis paterns a Tomàs Belando i Rosa Maria *Calahorra*, així que no hi ha dubte de la seua filiació. És, dels germans Belando Diego, qui més tardanament contrau matrimoni, segurament per ser el més jove: casa amb Lluïsa Tomàs el primer de març del 1734 en Ontinyent. Cap a 1738 degué nàixer el fill Sebastià, que consta en el padró de 1754 com un jove de 16 anys. Segons el seu testament, era natural d'Alzira, on potser vivia momentàniament la família: per aquests anys es localitza ací a Joan Belando Diego. La resta de fills ja naixen en Ontinyent, sent batejats en Santa Maria: Maria Inés Josepa Vicenta (1744, gener 21); Francesca Maria Rosa Vicenta Georgia (1746, març 13); Vicent Pere Francesc (1748, abril 24); Maria Teresa Joana Baptista Pasquala Vicenta (1751, octubre 15)²⁷.

El tret més característic d'aquest artífex és la seua versatilitat: apareix citat com a daurador, però també realitzant tasques de pintor, de tallista i escultor, i inclús de pedrapiquer. El 21 de gener del 1750 fou nomenat revisor d'imatges per la Inquisició, sols per a la vila d'Ontinyent, sent citat com a escultor²⁸: no obstant això, en el padró del 1754 se'l nomena daurador. Com anteriorment son pare, Joaquim Belando va treballar abundantment per terres castellanques, en especial per a la parròquia de Santa Maria del Salvador de Chinchilla. En 1753, com a daurador i tallista, treballa el retaule de la sagristia, unes *tarjes* per al remat de la caixonera i un marc per a l'altar major, encarregant-se de daurar tots aquests additaments. A més, també daura la reixa de la capella major. El mateix any realitza per al temple quatre piques de pedra per a l'aigua beneïda, conservades, que foren treballades en Almansa per Belando amb un tal Domingo Joroba, constant els dos com a pedrapiquers. Segurament per tenir una bona clientela en la vila, Belando i la família es traslladaren a Chinchilla: tardanament, en 1769, quan treballa distintes feines menors per a la matei-

xa parròquia, se'l cita com a veí²⁹. Degué morir entre 1769 i 1796, perquè en el testament del seu fill consta com a difunt.

La tercera generació d'artífexs Belando

Entre els fills dels Belando Diego sols n'hem localitzat dos dedicats a l'ofici. Vicent Belando Colomer, fill de Tomàs i Fructuosa, va nèixer en 1730. Passà la infantesa i joventut en la casa familiar, car apareix en el padró del 1754: es formaria en el taller patern. El 28 d'agost del 1768 contrau matrimoni en San Felipe amb Mariana Tortajada Torres³⁰, germana del doctor Vicent Tortajada, un metge de prestigi en la ciutat, qui, pels cognoms, potser també descendia de la Vall. La seua partida de matrimoni ofereix la informació més primerenca que coneixem respecte a Belando: el cita com a pintor i indica que, anteriorment, havia sigut soldat d'un regiment d'artilleria (pot ser per haver caigut en quintes), i que abans fou veí de Simat i l'Alcúdia de Carlet. Es desconeix perquè residí en aquests pobles, però molt probablement obeïa a motius de feina. Els noucasats van habitar en la ciutat, i ací van engendrar distints fills, que foren batejats en la Seu: Vicent Tomàs Antoni (1769, abril 9); Telmo Càndid Pasqual Marià de la Concepció (1770, desembre 3); Maria Serafina (1772, desembre 3); Maria Irene dels Dolors (1775, abril 6); Josep Telmo Frederic (1777, març 3)³¹.

Durant la desena d'anys que resideix a San Felipe, Belando és un dels pintors a qui més *utilitats* (és a dir, els beneficis o guanys trets del seu treball, que no de la renda) es consideren en el registre de l'Equivalent³². No obstant això, no li hem documentat cap quefer en la ciutat. Treballaria, nogensmenys, per a l'oligarquia local, per als convents i pobles de la contornada, car d'altra forma no s'expliquen els seus rèdits anuals. Així, en 1776 signa àpoca a mossèn Joaquim Borrell, rector de Beniatjar, per un total de 146 lliures, 6 sous i 6 diners, que havia guanyat en distintes feines en la parròquia (realitzades en 1775, quan en l'Equivalent se'l consigna com absent i habitant en dit

poble): 120 lliures per daurar el retaule major de l'Anunciació, 19 pel sagrari, i el restant per platejar peces menors³³. Després de l'any 1777 li perdem el rastre. Deixa d'aparèixer en l'Equivalent i els llibres sacramentals de San Felipe: si no va morir per aquests temps, el més probable és que es traslladés a altra localitat, fins on no li hem pogut seguir la pista.

L'altre artífex de la darrera generació de qui hem pogut reunir informació és Sebastià Belando Tomàs, nascut, segons les dades oferides pel padró d'Ontinyent del 1754, cap a 1738. El naixement va tenir lloc en Alzira, vila de la que es declara natural en el seu testament, on residia son pare, Joaquim. Considerant la singladura del pare, el jove Sebastià degué passar a habitar en Chinchilla encara jove, i en aquesta vila contrau matrimoni amb Maria Cecilia Lario Ballesteros, natural de la ciutat castellana. Les fonts són esquivades amb ell, i sabem poc de la seua trajectòria professional: sols que fou també daurador, i que va treballar menudes feines per a l'església parroquial de Chinchilla i altres temples de la zona, com es consigna des de la dècada de 1790. Encara es mantenia actiu en 1805³⁴, però anys abans, el 19 d'octubre de 1796, ja havia fet testament conjunt amb la seua muller, en que es declaren, ambdós, sans de cos i ment³⁵. Resulta complicat saber perquè, en aquestes condicions favorables, decideixen testar, però potser el testament proporciona les pistes necessàries. Resumint el seu contingut, després dels llegats habituals, es nomenen hereu l'un a l'altre, i que aquest puga disposar d'ells a la seua voluntat. Tot sembla indicar que la parella, a una edat madura i sense haver engendrat encara descendència, i segurs de no poder fer-ho ja, decidiren deixar les seues voluntats el més clar i segur possible, pensant en evitar futures complicacions. En tot cas, com hem comentat, Belando seguia amb vida uns deu anys després d'haver testat.

Les nostres recerques han donat fruits fins la tercera generació d'artífexs de

cognom Belando, després de la qual hem perdut la pista dels seus inte-grants. Desconeixem si la nissaga va continuar produint artífexs com havia estat fet des de principis del XVIII.

Conclusions

L'anàlisi de les vides i trajectòries dels artífexs Belando possibilita, per una banda, traçar un acostament a la producció artística en la Vall d'Albaida, centrat especialment a Ontinyent, durant el segle XVIII. D'altra banda, ha constituït una oportunitat per a aprofundir en distints aspectes sociològics que envolten la figura del pintor-daurador setcentista valencià. Així, s'ha tractat d'atendre a la síntesi o la separació dels oficis de daurador i pintor, podent-se observar que la divisió es sol donar de forma escassa, car en indrets on les encomanes artístiques són fins a cert punt esporàdiques, l'artífex ha de ser capaç de fer-se càrrec de les feines més disperses. La trajectòria particular de cada membre de la família dona peu a parlar de la mobilitat d'aquests artesans, que treballen igualment en terres valencianes, abastant un ampli radi centrat per les comarques centrals, com en Castella, especialment entorn Albacete. Al mateix temps, es posen en consideració els motius que esperonen aquesta quasi perpètua itinerància: fonamentalment, i exceptuant algun episodi puntual, es persegueix la cerca de noves oportunitats de treball, tant de forma puntual, responent a alguna encomana concreta, com permanent, mudant la seua residència a una nova població on s'espera trobar feina contínua. Esperem que el present treball contribuïska d'igual forma al coneixement d'un i altre pol temàtic.

NOTES

1. BUCHÓN CUEVAS, A. M., "Pintar la escultura: apuntes sobre doradores en los siglos XVII y XVIII en Valencia", *Ars Longa*, Universitat de València, 2012, p. 197-214.
2. Les dos partides en: Arxiu Parroquial Ontinyent (APO), *Quinque libri (1659-1675)*, fols. 266r i 313r.
3. Arxiu Històric de la Col·legiata de Xàtiva (AHCX), *Quinque libri (1690-1705)*, L-6, s/f.
4. Totes les partides avantdites en: AHCX, *Quinque libri (1690-1705)*, L-6, s/f.
5. Es consigna el seu veïnat durant els anys 1701-1704 en AHCX, Registres de matrícula parroquial, caixa 10. Quaderns c/10-5 (1701); c/10-6 (1702), s/n(1703) i s/n(1704).
6. DE LA PEÑA VELASCO, C., *El Retablo Barroco en la Antigua Diócesis de Cartagena, 1670-1785*, Asamblea Regional, Murcia, 1992, p. 233.
7. SANTAMARIA CONDE, A.; GARCÍA-SAÚCO BELÉNDEZ, L. G., *La iglesia de Santa María del Salvador de Chinchilla (estudio histórico-artístico)*, Instituto de Estudios Albaceteños, Albacete, 1981, p. 115.
8. DE LA PEÑA VELASCO, C., *El Retablo Barroco en la Antigua Diócesis de Cartagena, 1670-1785*, Asamblea Regional, Murcia, 1992, p. 232-233.
9. TALAVERA SOTACA, J., "El retablo mayor de la iglesia de la Transfiguración de la Roda de Albacete". *Al-Basit. Revista de Estudios Albaceteños*, Instituto de Estudios Albacetenses "Don Juan Manuel", Albacete, 1984, nº 14, p. 43-63; TALAVERA SOTACA, J., *La iglesia de El Salvador de la Roda de Albacete. Estudio histórico-artístico*, Instituto de Estudios Albacetenses "Don Juan Manuel", Albacete, 2015, p. 114-117.
10. En 1721 cobra 64 reals per distintes feines menors, adreçant el sagrari i tallant les sacres, evangelis i lavabo de la parroquial de Chinchilla. SANTAMARIA CONDE, A.; GARCÍA-SAÚCO BELÉNDEZ, L. G., *La iglesia de Santa María del Salvador de Chinchilla (estudio histórico-artístico)*, Instituto de Estudios Albaceteños, Albacete, 1981, p.115.
11. GARCÍA-SAÚCO BELÉNDEZ, L. G., "Dos retablos barrocos en Albacete". *Al-Basit. Revista de Estudios Albaceteños*, Instituto de Estudios Albacetenses "Don Juan Manuel", Albacete, 1978, nº 5, p. 43-53, p. 52-53.
12. No obstant, sembla que va fer una darrera feina a terres del sud, abans d'assentar-se definitivament a Ontinyent, entre els anys 1726 i 1727: el daurat de la imatge de la Mare de Déu del Roser dels dominics d'Oriola. Podria ser que l'autor siga el seu fill, el jove Tomàs Belando Dìego. En tot cas, no es coneixen dades sobre una possible estança de cap dels dos tant al sud. DE LA PEÑA VELASCO, C., *El Retablo Barroco en la Antigua Diócesis de Cartagena, 1670-1785*, Asamblea Regional, Murcia, 1992, p. 536.
13. Els capítols i tots els actes relatius que es citen es troben en Arxiu Municipal d'Ontinyent (AMO), *Llibre d'actes capitulars (1722-1730)*, fols. 218v-222v (factici). El primer en citar el document és LLORA TORTOSA, A., *Ontinyent y su historia*, Tipografia Minerva, Ontinyent, 1992, p. 356; fou transcrit i publicat per GANDIA VIDAL, R. A., *Ontinyent, la llama puríssima*, TXTO, Ontinyent, 2016, p. 57-61.
14. TEROL I REIG, V. «Un retaule per a la Puríssima (1808)», *Almaig*, La Nostra Terra, Ontinyent, nº 17, 2001, p. 81-83.
15. GOMIS CORELL, J. C.; CISNEROS ÁLVAREZ, P. «16. Verdadera imagen de la Concepción venerada en la Real Villa de Onteniente». *Tota Pulchra Es. Mostra Iconográfica de la Purísima a Ontinyent*, Comisión 50 Aniversario de la Coronación, La Nostra Terra, MAOVA, Ontinyent, 2004, p. 78-79.
16. AMO, *Llibre d'actes capitulars (1722-1730)*, fols. 276v-278v (factici).
17. En la sèrie de llibres sacramentals de Santa Maria d'Ontinyent manquen dos segles de llibres de matrimonis: per a conèixer els casaments celebrats entre el segle XVII i XVIII en la parròquia cal recórrer a APO, Índex de Matrimonis (1560-1786), sols aporta el nom i primer cognom dels contraents, i el nom del pare. Considerem innecessari citar-lo en nota al peu en les successives ocasions en que es recorre a ell, car no està foliat (s'ordena alfabèticament); simplement assenyalarem que el matrimoni es va celebrar en dita parròquia i el lector interessat podrà trobar la informació fàcilment.
18. Les dos primeres partides en APO, *Llibre de batejos, confirmacions (1723-1734) i albats (1729-1734)*, fol. 201v i fol. 255r; la tercera en APO, *Llibre de batejos, confirmacions i albats (1734-1744)*, fol. 70v; la quarta en AHCX, *Quinque Libri (1708-1745)*, L-8, fol. 100r.
19. Arxiu Històric Municipal de Xàtiva (AHMX), Lb-1110, *Contribució de l'Equivalent (1737-1739)*, s/f.
20. AMO, *Padró d'habitants (1754)*, s/f, entrada 788.
21. GIL VICENT, V., «El control de la obra artística por la Inquisición: revisores de imágenes de escultura, pintura y grabado en el tribunal de Valencia (1701-1787)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1997, pàg. 357-372, p. 366, 371.
22. Arxiu Parroquial de Montaverner (APM), *Llibre de Fàbrica (1726-1803)*, fol. 27v.
23. LLORA TORTOSA, A., *Ontinyent y su historia*, Tipografia Minerva, Ontinyent, 1992, p. 383.
24. HERNÁNDEZ GUARDIOLA, L., *Pintura decorativa barroca en la provincia de Alicante. Tomo III. Otros conjuntos y pinturas del siglo XVIII*. Instituto de Cultura "Juan Gil Albert", Diputación de Alicante, Alacant, 1994, p. 193. Hernández Guardiola ha relacionat amb Belando les figures de les dones fortes bíbliques que es pinten pels murs del presbiteri: a simple vista, des de paràmetres formals, no hem pogut relacionar el conjunt amb cap obra localitzada o procedent dels entorns de la Vall d'Albaida.
25. Les dos partides en APO, *Llibre de batejos, confirmacions (1723-1734) i albats (1729-1734)*, fol. 184 i fol. 222r.
26. FERRI CHULIO, A. DE S., *Arte y música en la parroquia de Sant Llorenç d'Alberic. Siglos XVII y XVIII*, Sueca, Luís Palacios, 1997, p. 36, 40.
27. Totes les partides en: APO, *Llibre de batejos, confirmacions i albats (1734-1744)*, fol. 447r, fol. 91r; APO, *Llibre de batejos i albats (1744-1755)*, fol. 197r, fol. 462r, respectivament.
28. GIL VICENT, V., «El control de la obra artística por la Inquisición: revisores de imágenes de escultura, pintura y grabado en el tribunal de Valencia (1701-1787)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1997, pàg. 357-372, p. 365, 371.
29. SANTAMARIA CONDE, A.; GARCÍA-SAÚCO BELÉNDEZ, L. G., *La iglesia de Santa María del Salvador de Chinchilla (estudio histórico-artístico)*, Instituto de Estudios Albaceteños, Albacete, 1981, p. 116-117.
30. AHCX, *Llibre de Matrimonis (1746-1774)*, L-34, fol. 326v.
31. Es poden trobar les partides en AHCX, *Llibre de Batejos (1762-1773)*, L-19, fol. 233r, fol. 279r, fol. 333v; AHCX, *Llibre de Batejos (1774-1799)*, L-20, fol. 30r, fol. 44v, respectivament.
32. En 1774-1775 eren de 60 lliures anuals, i en 1775 de 50. 1774-1792. San Felipe. *Padró de riquesa. Ciutat, tom III*. Lb-1169, fol. 758r. Vid. també: AHMX, Lg-341, Lg-342, Lg-343, s/f.
33. Arxiu Parroquial de Benaitjar. *Llibre d'Almoines (1772-1848)*, 5.1, fol. 11r-v.
34. Tot en SANTAMARIA CONDE, A.; GARCÍA-SAÚCO BELÉNDEZ, L. G., *La iglesia de Santa María del Salvador de Chinchilla (estudio histórico-artístico)*, Instituto de Estudios Albaceteños, Albacete, 1981, p. 119, nota 32.
35. 1796, octubre 19. Chinchilla. Testament de Sebastià Belando i Maria Cecília Lario. Archivo Histórico Provincial de Albacete (AHP), *protocol de Dámaso Gómez de Avellán (1796)*, 1867, s/f.

Noticias de las visitas de Juan Bautista de Barma (1524-1560) a Ontinyent

Raúl Calatayud Salcedo

No son pocos los personajes ilustres y figuras históricas que, a lo largo de los siglos, han pasado por la ciudad de Ontinyent. Ya sea por motivos políticos, económicos, sociales...no se puede negar que hemos tenido un variado abanico de visitantes.

Unos dejaron la impronta de su paso mediante ostentosas celebraciones u otro tipo de homenajes que quedaron registrados —de modo efímero o no— en un amplia variedad de formas y otros, sin embargo, casi parecen haber desaparecido de los anales de la historia si no fuera por algunos escritos que se han conservado hasta el día de hoy. Este es el caso de Juan Bautista de Barma (1524-1560), teólogo y primer jesuita en hacer la profesión pública en España, además de ser uno de los colaboradores en la fundación de los Colegios Jesuitas de Gandía, Valencia y Murcia; que vino a Ontinyent en más de una ocasión y cuya participación e influencia fueron más que notables.

Juan Bautista de Barma¹

Nacido en Alcalá de Henares en algún punto del año 1524, será en esta ciudad donde Juan Bautista de Barma realizará su formación en la universidad homónima hasta conseguir el título de Maestro en Artes y, más adelante, también de lector de Teología en el Colegio Franciscano de Cuenca. Su admisión en la Compañía de Jesús se hizo efectiva en 1549 por parte de Francisco de Villanueva (1509-1557), rector del Colegio Universitario Jesuita de Alcalá de Henares, dos años después de ser destinado a la Universidad de Gandía —en noviembre de 1547— como profesor. Alcanzó el título de Maestro en

San Francisco de Borja, obra de Alonso Cano, 1624

esta universidad el 4 de enero de 1550 y, poco tiempo después, el de Doctor.

Fue durante su estancia en Gandía cuando afianzó una estrecha relación con

Francisco de Borja y Aragón (1510-1572), IV Duque de Gandía, hasta tal punto que con ocasión de un viaje a Roma en el año 1550, le confió el cuidado de sus hijos durante su ausencia.

Siendo parte activa en la fundación de los Colegios Jesuitas de Gandía (1544-1546), Valencia (1552) y Murcia (1555)², el 19 de marzo de 1551 fue nombrado Rector de la Universidad de Gandía y dos años después, desde el mes de octubre de 1553, también lo sería del Colegio de Valencia. Estando en la Universidad de Gandía y debido a la falta de oyentes en las lecciones de teología, en 1556 obtuvo de Francisco de Borja la supresión de la cátedra de Teología, quedando la universidad con cuatro lecciones: una de Gramática, una de Latín, una de Artes y una de Casos de Conciencia. Ésta última acabaría suprimiéndose también por falta de público.

En 1558, tras asistir a la Primera Congregación General en Roma, pasaría de ser Viceprovincial de Aragón —cargo que consiguió en 1554— a ser Provincial de Aragón. Dos años después, el 3 de mayo de 1560, moriría en la ciudad de Murcia a la temprana edad de 36 años, probablemente a causa de la peste que azotó la ciudad entre 1558 y 1560.

Noticias de las visitas de Juan Bautista a Ontinyent

Las noticias que nos llegan de la vida de Juan Bautista de Barma son en su mayoría gracias al trabajo y obras de Juan Alfonso de Polanco (1517-1576), en concreto, gracias al *Chronicon Societatis Iesus* (ca. 1573-74), publicado con el nombre de *Vita Ignatii Loiolae et rerum Societatis Jesu historia*. Esta obra, elaborada en forma de anales y dividida en seis tomos, recoge la historia de la Compañía de Jesús desde sus orígenes hasta la muerte de Ignacio de Loyola en 1556. Posteriormente, entre 1894 y 1898³, fue reeditado por la propia Compañía en la colección *Monumenta Historica Societatis Iesu*; y en 2004 traducido parcialmente al inglés por John Patrick Donnelly con el título *Year by Year with the Early Jesuits (1537-1556): Selections from the "Chronicon" of Juan de Alfonso Polanco*.

Otra gran fuente de información que recoge la historia de este personaje —entre otros— es la colección *Litterae quadrimestres*, obra de Diego Laínez Gómez de León (1512-1565). Se trata de un compendio repartido en siete volúmenes que recoge las correspondencias entre Ignacio de Loyola y otros miembros de la Compañía entre los años 1546 y 1562, siendo en parte una reedición de la obra de Polanco hasta el año 1556; cuyos años restantes son contenido original. Al igual que la obra anterior, esta fue reeditada por la propia Compañía entre 1894 y 1932⁴ y de nuevo en años más recientes por diversas editoriales.

Si el lector se detiene a comparar ambas versiones de finales del siglo XIX, podrá percatarse de que el contenido de ambas es prácticamente similar en sus años coincidentes (el *Chronicon* abarca de 1491 a 1556 y las *Litterae* de 1546 a 1562), si bien difiere en la forma de redacción y escritura. Mientras el *Chronicon* se divide en años, a su vez subdividido en capítulos encabezados por —principalmente— el nombre de los distintos colegios jesuitas, las *Litterae quadrimestres* se divide en años y meses, encabezado con un número currens que identifica el número de las cartas, gran parte de las cuales aparecen traducidas de forma más o menos aproximada respecto a las originales del *Chronicon*.

Así pues, la primera mención que encontramos de Juan Bautista de Barma en Ontinyent aparece en el segundo volumen del *Chronicon*, en el año 1552, con la petición de los habitantes de la ciudad para que Juan Bautista predicase entre ellos:

En enero, el Padre Bautista, rector del Colegio de Gandía, había salido con el Padre Baltasar, que era del Colegio de Valencia, por unos lugares cerca de Valencia y Gandía [...] y un cierto pueblo, a saber, que llaman Onteniente, no cesó hasta que obtu-

vo del Provincial Prior Araoz, por medio del Duque de Gandía, el permiso para que el maestro Bautista hiciera discurso entre ellos.

Un año después, en una carta fechada en Gandía el 6 de abril de 1553 que escribe Miguel Gobierno a Ignacio de Loyola, se relatan las comisiones de Juan Bautista por diferentes lugares del sur de Valencia y norte de Alicante en los últimos cuatro meses. En esta carta —la CCVIII— se narra de forma extensa la llegada de Juan Bautista a la villa de Ontinyent, la cual se hallaba en ese momento dividida por conflictos internos que llegaron a afectar a todas las esferas de la sociedad.

De Onteniente, que es un gran pueblo dos veces más que Gandía, de gente muy indevota, rica y llena de bandos, abundante de juegos y juramentos y otros vicios públicos, han tomado tanta devoción a los sermones de N. P. desde la sobredicha peregrinación, que no han parado hasta llevarle allá esta cuaresma muy contra la voluntad del demonio, que tenía todo aquel pueblo tan revuelto, que querían ya enviar al Rey por un gobernador y aún había quien decía que, aunque viniese el mismo rey en persona y supiese perder diez vidas, no haría paces con unos ni se quitara a otros el bonete⁵. Estaba todo el pueblo en dos partes dividido, siéndoles forzado a los indiferentes seguir la una parte por no estar mal con entrambas, que cada uno decía "quí non est mecum contra me est"⁶, y todas las divisiones, que eran muchas por ser todos muy prontos a reñir, se reducían a los dos bandos principales, poniéndose el que reñía en el bando contrario; y este mal llegaba hasta los sacerdotes.

Se tiene constancia documental de que por aquellos años Ontinyent se encon-

traba en una situación de conflictividad interna, enfrentándose los regantes del *Rech Vell* (riego viejo) con los del *Rech Nou* (riego nuevo), llegando incluso a producirse incidentes de palabra y obra entre ambos bandos. Para acabar con esta situación, el virrey de Valencia en funciones Juan Lorenzo de Villarrasa y Llorach (S.XV-1570), expidió el 25 de junio de 1556 una orden que obligaba a cesar dichas disputas bajo pena de una multa de 500 florines de oro para todo aquel que la desobedeciera⁷.

Por otra parte, también es posible que estas tensiones fueran herencia del gran conflicto que tuvo lugar tan solo 30 años antes: la rebelión de las Germanías. Esta contienda enfrentó a los tres estamentos o brazos de la época, el eclesiástico, el noble o militar y el popular-gremial; uniéndose posteriormente a un periodo de dificultades económicas. No sería de extrañar pues, que aún existieran tiranteces entre los diversos grupos a raíz de esta guerra.

Sean cuales fueren las razones por las que la villa se hallaba dividida, parece ser que Juan Bautista de Barma consiguió apaciguar —al menos por un tiempo— a sus habitantes una vez llegó a ésta.

Todo esto he dicho para que V. P. alabe al S.^{or} por la mutación grande que hay ahora en aquel pueblo en todos los estados y en todo género de vicios y virtudes; porque los que estaban más fieros han sido tan convertidos a nuestro Señor de corazón que ya, después que nuestro P. les ha predicado en esta cuaresma, quieren tener paz con todo el mundo y muchos la han pedido de rodillas a sus contrarios, y quien antes estaba muy enemistado, está ahora tan conforme a la voluntad divina, que se anda sin armas y dice que, si sus contrarios le acometiesen, huiría si pudiese, y si no, suplicaría de rodillas que no le matasen; y cuan-

do no le valiese, rogaría por ellos al Señor que los perdonase.

Esta paz no duraría mucho pues, con la llegada de la Cuaresma, llegaban las Carnestolendas o Carnaval, un período que comprende los tres días anteriores al miércoles de ceniza. En la época de Polanco, la gente debía abstenerse de comer carne durante la Cuaresma; de ahí el término Carnaval —del latín *carni vale*— que significa “adiós a la carne”. Las celebraciones de Carnaval solían tener su punto álgido el lunes y el martes anteriores al inicio de la Cuaresma. Estos días representaban la última oportunidad de celebrar y atiborrarse antes de que comenzaran los cuarenta días de penitencia, actos que precisamente los jesuitas atacaban en la década de 1550⁸.

El domingo antes de Carnestolendas hizo el primer sermón en Ontinyent, repreniéndoles las vanidades que en tal tiempo comenzaban ya a hacer, y movió tanto que luego con público pregón, fue mandado so cierta pena pecuniaria y de cárcel que ninguno fuese osado a jugar en toda la cuaresma ni en aquellas carnestolendas a hacer disfraces, danzas, músicas o cantares deshonestos, arrojar agua o naranjas, etc., y seis o siete mancebos echaron en la cárcel hasta ver lo que N. P. ordenaba de ellos; y así en la misma noche de carnestolendas había tanto silencio como si fuera Semana Santa. Oíanle con tanta devoción que dicen ellos nunca haber visto tanta multitud de gente.

Se describen a continuación algunos casos que se dieron durante este periodo de tiempo, destacando los conflictos que en el momento había entre los sacerdotes y la justicia seglar de la villa además de otros problemas menos relevantes (matrimonios clandestinos,

pecadores no confesos, parejas reñidas...). Estos actos —a los cuales era acompañado Juan Bautista por el padre Pedro Parra y el hermano Maestro Piñas— concluirían con la predicación de diversas misas multitudinarias, cuyo aforo fue tal que tuvieron que hacerse fuera de las iglesias al no haber espacio suficiente.

[...] comenzó en el hospital, donde están aposentados, y crecía tanto la gente, que hubieron de pasar a una iglesia harto grande y ancha y de allí a la mayor: ponen lumbres por la calle para cuando salen, que es a las ocho de la noche. Ha durado en este ejercicio cada día hasta la Dominica in Passione⁹, que fue a otro pueblo a enseñarla, y todos le oían con mucho fruto, y quedó en su lugar en Ontinyent otro hermano que había ido a ver el P.

Es probable que la gran estima que tenían los ciudadanos de Ontinyent hacia Juan Bautista de Barma, unida a las dificultades técnicas que tuvieron a la hora de realizar las últimas eucaristías por falta de espacio, resultase en el primer intento por parte de la villa de constituir un colegio de la Compañía, 150 años antes de que entrara en funcionamiento el antiguo Colegio de Jesuitas o de San Ignacio en 1703, si bien parece ser que el colegio no se pondría en marcha hasta 1711¹⁰.

Andan los de Ontinyent procurando muy de veras que N. P. acepte una muy buena iglesia, que está hecha en una muy buena parte, con un Colegio, que quieren hacer; dícnle que es cosa muy conveniente, porque es tierra muy sana y alrededor a una legua hay muchos pueblos y a dos leguas muchos más, así podrían los hermanos hacer mucho fruto: la casa podría tener linda huerta y una fuente en medio.

Sin embargo, en el tercer tomo de la

El combate entre don Carnal y doña Cuaresma, obra de Pieter Bruegel el Viejo, 1559.

obra de Polanco se revela que, si bien Francisco de Borja mostró buena voluntad e interés para llevar a cabo esta empresa por la buena relación que mantenía con la ciudad, ya había destinado muchos recursos en la gran obra pía que resultó ser la Universidad de Gandía. Así pues, la constitución definitiva del colegio debió esperar siglo y medio.

La última noticia que tenemos de Juan Bautista de Barma en 1553 se da a finales de año, recogida en una carta de Miguel Gobierno a Ignacio de Loyola fechada el 20 de diciembre de ese mismo año. Esta carta —la CCLXI— ofrece una situación similar a las que se hallaban anteriormente pero de forma mucho más abreviada: disputas entre vecinos de la ciudad que terminan con la paz entre ambos bandos.

Había en un pueblo comarcano [de] unas muy antiguas y grandes disensiones entre muchos, que andaban por matarse unos a otros, y nunca hubo quien los pudiese pacificar; y fue allá enviado uno de nuestros Padres para eso, y quiso Nuestro Señor que fueron puestos en concierto y fueron hechas y firmadas

las paces por 25 personas de cada parte, que eran las principales en cada uno de los bandos.

Al año siguiente, con la llegada de la Cuaresma, Juan Bautista se encamina de nuevo a la villa después de haber viajado de Barcelona a Valencia. Una vez aquí, y acompañado por dos ayudantes, procede a realizar los actos litúrgicos pertinentes, no sin antes haber amonestado a todas aquellas personas que, en tiempo de contemplación, se dedicaban a realizar actividades impropias como juegos y espectáculos.

Algunos días antes de la Cuaresma, fluyó una tranquilidad fuera de lo común; porque cuando el P. Bautista supo que algunos de los hombres más ilustres de toda edad y sexo venían a los juegos públicos, envió allí a sus compañeros, para que perturbaran los consejos de aquellos hombres con palabras vehementes; [...] y finalmente el pueblo, clamando a la palabra de Dios, abandonó su entretenimiento, y todos se juntaron para escuchar asuntos serios. Y no mucho después, estando dispuestos en el foro los espectáculos, y

acercándose el pueblo y los magistrados a mirar, el mismo P. Bautista envió a sus compañeros, los cuales, en su propio nombre, rogaron al magistrado que mandasen que se fueran, y que no dejaran que esa clase de juegos se presionasen contra el pueblo, los cuales eran un peligro para el alma y el cuerpo.

Durante su estancia en la villa —y igual que en ocasiones anteriores— Juan Bautista realizó una serie de labores dirigidas hacia la comunidad, en cuyo texto el autor decidió seleccionar los hechos más destacables.

Lo primero que se relata son los efectos que ocasionaron sus sermones sobre la profesión del amor hacia los enemigos, los cuales sirvieron de elemento apaciguador entre varios de los presentes. En esta línea se presentan dos casos: el de un viajante que, de camino a Valencia para acusar a un enemigo suyo, pasó por Ontinyent coincidiendo con uno de estos sermones; y el de un joven que estaba reñido con un sacerdote.

[...] Hubo entonces, cierto hombre que, yendo a Valencia de su propio país, para provocar a los jueces contra cierto enemigo al que tanto odiaba, entró en la iglesia del pueblo de Fontenensis (porque por ese camino vamos a Valencia), y oyó al Padre predicando sobre el amor a sus enemigos, y así, siendo conmovido por el movimiento de su corazón, no ocultó la verdad, y confesó con qué ánimo había salido de su país, pero que entendía en ese momento lo que había que hacer por él; y así, habiendo cambiado su sentencia para mejor, volvió a su país, y volvió a ser favorecido con el enemigo, a quien estaba por acusar.

[...] Así, otro joven que, con impía temeridad, había provocado a un cierto sacerdote, que le era hostil, a una

lucha singular, cuando se dirigió a P. Baptista, no sólo lo llevó a la expiación, sino que cayó de rodillas a los pies del sacerdote, y le pidió perdón por su error, y le hizo creer en su penitencia.

Los siguientes hechos que se relatan a continuación reflejan la influencia que tuvo Juan Bautista entre las clases dirigentes de la villa, colaborando e incluso promoviendo él mismo la toma de decisiones de carácter jurídico, judicial o económico. El primer ejemplo de ello lo encontramos con su cooperación con los magistrados de la villa a la hora de promulgar diversos edictos para controlar las actividades de ocio durante el tiempo de Cuaresma o interfiriendo en los embargos públicos que se hacían de forma anual según se declara en el texto.

El mismo Padre prevaleció para que se promulgaran los edictos públicos de los magistrados, por los cuales prohibían los juegos de toda clase durante el tiempo sagrado de la Cuaresma. También algunos bienes públicos, que solían ser embargados todos los años por los magistrados, cuya desesperada recuperación produjo gran pérdida al pueblo, fueron restituidos por el P. Bautista.

Otro punto a destacar es la mención del antiguo Hospital de Transeúntes —predecesor del Santo Hospital de Beneficencia— descrito en el texto como una *hospedería para recibir a los pobres y cuidar a los enfermos*. A pie de página se hace referencia a la obra de Pascual Madoz e Ibáñez (1806-1870) *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones en Ultramar*, Tomo XII, señalando el desconocimiento del origen de este hospital: *El origen del hospital, que el autor admite desconocer, es la descripción del pueblo de Onteniente en el Diccionario geográfico de España de Madoz.*

En dicha obra de Madoz, la única referencia que se ofrece dice así: *[...] un hospital de caridad, cuya fundación se ignora, con objeto de asistir a los enfermos pobres de solemnidad, bajo la dirección y adm. de un sub-administrador que de inmemorial nombra el ayunt.; sus rent. propias y eventuales ascienden a 8.077 rs., de las que solo se cobran unos 6.000, que son los únicos gastos que tiene*¹¹.

Sin embargo, en el cuarto tomo de la obra de Polanco se ofrece además un dato de sumo interés: el estado en el que se encontraba el antiguo hospital y que, según relata, fue mandado realizar uno nuevo.

[...] Mandó hacer una hospedería para recibir a los pobres y cuidar a los enfermos, y en verdad fue muy magnífica, porque el lugar en que antes eran recibidos era pequeño, conforme al tamaño y necesidad de aquel lugar; y para que el clero decretase la renta anual, hizo educar a ciertos muchachos de buen carácter, para servir en horas canónicas.

A pesar de los pocos testimonios documentales que nos llegan de la época sobre el hospital, es poco probable que en este momento se construyese un

edificio nuevo. Se puede llegar a esta conclusión puesto que cerca de cuarenta años después, el 4 de junio de 1595, el Consell acordaría realizar unas obras de afianzamiento del inmueble a causa del mal estado de las vigas, lo cual hacía peligrar la estabilidad del edificio¹². Esto induce a pensar que, en caso de haberse construido un nuevo edificio tal y como afirma el texto, su degradación tuvo que producirse de forma veloz puesto que décadas después ya se encontraba en deficiente estado. Lo más probable es considerar que se realizasen en el momento obras de acondicionamiento y mejora de las instalaciones, si bien —como se ha mencionado anteriormente— no existen en la actualidad documentos que lo corroboren.

Por último, se destaca de nuevo la influencia que Juan Bautista tuvo entre los líderes de la villa cuando, a instancias del mismo, se decidió el destierro de un ciudadano por el constante acoso a una mujer. Esta pena —si bien bastante común en la antigüedad— se utilizaba como una condena inmediatamente inferior a la pena de muerte, lo cual supone una decisión de cierta importancia a nivel judicial.

[...] pero cuando cierta mente obstinada, aunque solicitada por el P.

Grabado del siglo XVI mostrando una sala del Hôtel-Dieu, antiguo hospital de pobres de París.

Bautista, se negó a apartarse de la costumbre de cierta mujer vergonzosa, los jueces, a instancias del mismo Bautista, lo llevaron al destierro, para que no confirmara a otros con su ejemplo en un pecado similar.

En el último tercio del año 1554, el conflicto volvía a estallar entre los habitantes de la villa, enfrentando esta vez a los jurados y justicia con unos hermanos, todos caballeros de importante familia, si bien no se ofrece ningún nombre al respecto. Estos hechos se recogen en una carta mandada por Jerónimo de Ripalda (1535-1618) a Ignacio de Loyola, fechada a 1 de enero de 1555, siendo la número CCCXLII de este tomo.

También en la villa de Hontiniente, donde nuestro Padre había predicado las dos cuaresmas pasadas, se movió una grande revuelta entre las personas más principales del pueblo. De una parte eran los jurados y justicia, y de la otra tres o cuatro caballeros, todos hermanos, y por ser cabezas tan principales, estaba todo el pueblo conmovido, señalándose unos por una parte y otros por otra; y así cierto estaba aquel pueblo en tanto peligro como haya estado. A esta causa se habían movido muchas personas religiosas y caballeros a ponerlos en amistad, pero ninguna cosa pudieron alcanzar según estaban enojados. Escribieron luego el caso unos del pueblo a nuestro Padre, el cual, viendo lo mucho que importaba a la gloria divina y salud de aquel pueblo, partió luego para allá, donde hizo algunos sermones, a los cuales concurría tanta multitud de gente que bien mostraban el amor que a él y a su doctrina tenían.

Finalmente la diligencia de Juan Bautista consiguió apaciguar ambas partes, perdonándose unos a otros y expedi-

tándose ciertos intereses que habían movido al conflicto a los enfrentados.

Esta es la última noticia que hallamos del paso de Juan Bautista de Barma por Ontinyent, no habiendo constancia documental de que volviese en años posteriores. Esto puede deberse, quizás, a que en el año 1555 partió hacia Murcia al ser nombrado rector del Colegio de San Esteban de dicha ciudad. Por otra parte, los problemas que se acumulaban en el Colegio de Gandía junto al creciente reconocimiento que estaba adquiriendo Juan Bautista en el panorama religioso y político, finalmente lo alejaron de las predicaciones que hacía por las villas y pueblos del sur de Valencia y norte de Alicante, relegando estas labores a otros compañeros.

Sea como fuere, no se puede negar que la influencia de Juan Bautista de Barma sobre Ontinyent no fue cosa menor. Además, estas historias llegadas hasta día de hoy —quizás convenientemente adornadas para enaltecer la figura de este personaje— nos ofrecen una interesante y curiosa descripción del panorama cultural y social de la villa a mediados del siglo XVI.

BIBLIOGRAFÍA Y NOTAS

1. O'Neill, C. E., Domínguez, J. M.: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús: AA-Costa Rica*. Universidad Pontificia Comillas, Madrid, 2001, pág. 346
2. Fernández Soria, J. M., López Martín, R.: «Los colegios jesuíticos valencianos. Datos para su historia» [en línea], *Estudis: revista de historia moderna*, Universitat de València, 1990, Nº.16: 193-215. <http://hdl.handle.net/10550/34192>
3. Polanco, J. A.: *Chronicon Societatis Iesus*. [en línea] Compañía de Jesús: Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, 1894-1898, Colección Monumenta Historica Societatis Iesu, 6 Tomos. <http://www.sjweb.info/arsi/en/publications/ihsi/monumenta/>
4. Laínez Gómez de León, D.: *Litterae quadrimestres*. [en línea] Compañía de Jesús: Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, 1894-1932, Colección Monumenta Historica Societatis Iesu, 7 Tomos. <http://www.sjweb.info/arsi/en/publications/ihsi/monumenta/>
5. "Quitarse el bonete" es el equivalente a la expresión "quitarse el sombrero", acción que aún hoy día sirve para mostrar respeto al saludar a una persona. En este caso, la acción negativa implicaría un gesto desconsiderado.
6. Expresión en latín recogido en el Evangelio de San Lucas 11, 14-23 que significa "El que no está conmigo está contra mí".
7. Llorca Tortosa, A.: *Ontinyent y su historia*. Tipografía Minerva, Ontinyent, 1992, pág. 157
8. Donnelly, J. P.: *Jesuit Writings of the Early Modern Period: 1540-1640*. Hackett Publishing Company, Indianápolis, 2006, pág. 207
9. Domingo de Pasión: actual quinto domingo del tiempo de Cuaresma en el rito romano de la Iglesia católica, inmediatamente anterior al Domingo de Ramos, inicio de la Semana Santa.
10. García Trobat, P.: «Un colegio jesuita en Ontinyent», *Almaig. Estudis i Documents*, 1988, Nº.04, pág. 60-66.
11. Madoz, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar. Tomo XII*. [En línea] Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, Madrid, 1849, pág. 284. <https://digibug.ugr.es/handle/10481/7680>
12. Llorca Tortosa, A.: *Ontinyent y su historia*. Tipografía Minerva, Ontinyent, 1992, pág. 394

Els roders moriscos de la Vall, a raó del cas de Geroni Bas

Ignacio Gironés Guillem

“algunos forajidos i bandoleros que en estos árboles están ahorcados”

Arran d'una nota trobada en l'arxiu de la Corona d'Aragó, en la qual es fa menció a la notable actuació d'un fill d'Ontinyent, s'han pogut recollir una successió de notícies a través de les quals s'ha construït el relat que es presenta en aquest article.²

La noteta localitzada diu així:

“Certifico yo, el capitán Francisco Maldonado, que todo el tiempo que he asistido en esta [sierra] en persecución de los moros, e visto venir en la esquadra de Ontinyent a Hieronymo Bas, vezino de dicha villa de Ontinyent i asistido en la montaña por espacio de dos meses suviendo con mucha puntualidad i de lo que le hencargado a dado muy buena cuenta i queda aquí de presente sirviendo.

Y por la verdad doy esta fecha firmada i sellada con mi sello, fecha a 22 de noviembre 1610 anyos.

Francisco Maldonado”

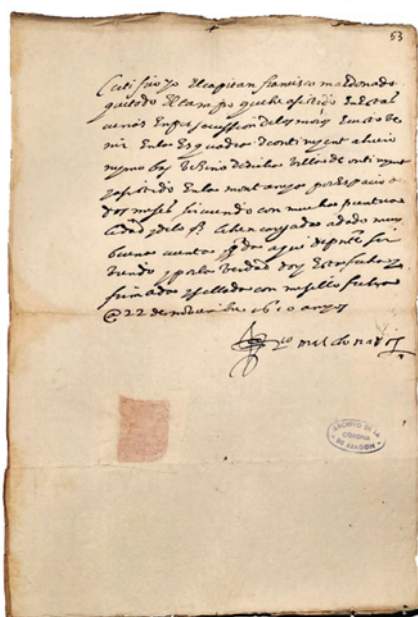
Podem suposar que aquest Francisco Maldonado devia ser un personatge molt important. Com ja va quedar reflectit en anteriors treballs, aquest era capaç de presentar davant de les auto-

ritats un nombre de morisquets superior a la quantitat de xiquets que podia acaparar un individu³. Per la qual cosa entenem que devia ser una figura notable en el seu temps, i així imaginem que l'aval d'aquest capità respecte de l'ontinyentí Geroni Bas devia tindre molta transcendència.

El context d'aquesta circumstància ha de situar-se en el moment en què ha conclòs i ha sigut sufocada la rebel·lió dels moriscos de la Mola de Cortes en l'any 1609. En aquella conjuntura, molts d'aquells, que es van fer forts a les muntanyes i que van provocar la necessitat de mobilitzar els terços i la milícia efectiva, no van voler reconèixer la seua derrota, tot i haver estat reduïts. En compte de baixar a la mar per embarcar-se, es van endinsar a les serres com a roders, sent la gènesi d'una nova segregació de malfatans i saquejadors dispersats pel territori, com la que ja assotava les terres valencianes pràcticament des de la Germania.

A més a més, a finals de 1608, dos anys abans de ser escrita la nota que menciona el nostre personatge, el marquès de Caracena i virrei de València, Luis Carrillo de Toledo⁴, va publicar una pragmàtica animant els voluntaris a moure's per les serres buscant roders. En aquesta pragmàtica fa un parell de relacions dels saltejadors més buscats al regne als qui també va posar preu.

Ara, de nou, per a fer front a aquesta esgotadora nova amenaça, es van mobilitzar aventurers i, fins i tot, esquadres senceres dels qui ja havien format part de les tropes que hi havia lluitat a la Mola de Cortes.

Entre els d'Ontinyent, sembla que va destacar Geroni Bas⁵ i, per tant, rep el reconeixement personal del capità Francisco Maldonado.

Aquesta breu notícia ens posa en relació la pragmàtica de Caracena, el personatge del capità Maldonado i un primer i reduït llistat de bandolers, com a membres més destacats del total que trobarem en un estudi de la universitat d'Alacant, que també inclourem ací.

A la pragmàtica de Caracena, feta i segellada el 1 de desembre de 1608, no es fa cap referència als nous saltejadors apareguts com a conseqüència de les rebel·lions de la Mola i Laguar, ja que encara ni s'havia publicat el bàndol d'expulsió, però sí que es converteix en una ordre aplicable quan el nostre veí Geroni Bas s'incorpora a la recerca dels moriscos que no han volgut embarcar-se. Caracena "ordenava a tots, respectivament, custodir i fer guardar i rondar llurs territoris i termes; i en reconèixer i cercar los barranchs, coves i parts hermes de aquells, i tenir-los lliures i nets dels dits homicides, i homens facinorosos, exint contra aquells a toch i repich de campana".

El virrei donà "premis a les persones que pendrien, capturarien, o matarien als continguts en dites Crides, per ser aquells lladres, saltejadors, homicides, i com a tals esser ja condemnats ab sentencies, en pena de mort, i altres penes". Va garantir també el pagament puntual de recompenses, donant-los i oferint-los com a gratificació per cascuna de les persones capturades amb vida "Cent lliures, de diners de la Regia Cort" i per aquells captius morts "Cinquanta lliures, de diners de dita Regia Cort".

La mencionada ordre publica una relació de roders declarats i condemnats a pena de mort, com el cartell de l'oest americà "Se Busca":

Francès Ferrer Belle i Pere Ferrer Lasarac, los dos del lloc de Bolbait. Cristòfol Margaya, del lloc de Sumacàrcer.

Victor Oloix, del lloc de Algar.

Lluís Baça, del lloc de les Almoines, a l'horta de Gandia.

Joseph Giber, del lloc de Benilloba.

Manuel Ruti, i Iuan Ruti, germans, de la foia de Bunyol.

Pablo Hubecar, Ioan Alayzar i Carlos Quinquin, tots tres de la vall de Aiora.

El bàndol continua dient: "Per ço, sa Excel·lència, proueix i mana, i dona facultat, llicència i permís a qualsevol persona, de qualsevol estat i condició que sia, que puixa prendre i capturar los de susdits delinqüents, malfatans, i saltejadors, i a qualsevol de aquells. Donant així mateix facultat, que no podent prendre, ni capturar vius als dits delinqüents, los puixen lliberament matar, i sens encorrer en pena alguna".

També publica una segona relació, en aquest cas de moriscos "aquadrillats, que portant escopetes i pistoles, infesten los camins, saltejan, i robant los caminants pertorbant e inquietant lo comerç i trasteig del present Regne, i que son los següents:

Queco Vaydalot, del lloc d'Algimia
Joseph Sendo, Francisco Curtani,
Baltasar Patrayet i Geroni Rabassot, fill de Ioan, tots quatre del lloc de Benissanó.

Pedro Lasatach, del lloc del Verger, al marquesat de Dènia.

Ioan Xatimer, del lloc de Benieto, a l'horta de Gandia.

Francisco Castorni, de Palmera, a l'horta de Gandia.

Domingo Baratdal, del lloc de Aielo.

Ioan Addida, del lloc de Pinet.

Ioan Sastre, Marget i Guillemet, fill de la viuda Guillemeta, tots tres del lloc de Xaló.

Ioan Bobach, de Benidoleig.

Sindiquet, del lloc de Salem.

Faracho Dondet i Batlla, bastard de Bosquet, tots dos del lloc de Muro.

Ioan Curto, alies Rafinet, del lloc de Aiòder.

Torromani, de la vila de Cocentaina.

Marqueset, del lloc de Perpuchent.

Francisco Angel, alies Amacha i Miquel Angel, germans, de Sumacàrcer.

Dandanet, lo coxo, Yreyne i, Addey Baydalot, tots tres del lloc de Carcer.

Mechet Fino, del lloc d'Anna.

Melon, del lloc de Cotes.

Caracena desitja que "tots aquells vinguen a mans i poder de la Regia Cort, perque siguen condemnats conforme la atrocitat dels delictes que hauran comes i perpetrat, i executades les penes". En aquets cas, ja que encara no han estat jutjats, se'ls donaran i pagaran Cinquanta lliures de diners de dita Regia Cort par cadascun dels empresonats.

Aquests llistats inicials de roders i malfatans han estat complimentats i publicats en un acurat treball de Català i Urzainqui⁶, editat per la Universitat d'Alacant en l'any 2009, en el qual ens ofereix la relació de tots els roders moriscos que hi van ser identificats al període comprés entre el bàndol del desarmament general de 1565, fins a l'any de l'expulsió dels moriscos, en 1609. Presenta un total de 561 delinqüents, dels quals hem extret uns roders que, o bé van nàixer a la Vall d'Albaida o bé hi van actuar, malgrat no haver nascut allí.

Però abans d'endinsar-se en qui van ser i de què se'ls va acusar, caldria, primerament, dedicar unes línies, de manera general, a analitzar unes quantes qüestions sobre la vida, obres i miracles d'aquests roders.

Per exemple, observant el conjunt de denunciats, es detecta que molts d'ells es van dedicar en la seua vida a l'activitat dels qui viuen "fora de la llei". No obstant això, el qui va fer el llistat no va tindre cap consideració aquells des-

afortunats que, tal vegada induïts per les circumstàncies, van cometre un únic acte, però que allò va ser suficient per a entrar en aquesta abominable llista i ja no mai es van poder desprendre del “sambenito” de roders. Per això resulta interessant dedicar estes línies a fer alguns aclariments.

Per a començar, l'ofici de roder, com diuen de les meuques, és un dels oficis més vells del món. Ja al moment de la crucifixió de Jesucrist ens apareixen els dos lladres. Així, trobar gent que s'amagava a la serra, com un “maquis”, ve de molt lluny i ha tingut els seus moments de major o menor incidència. Però el que ara ens interessa és el món dels moriscos, al moment comprés entre la guerra de les Alpujarras i l'expulsió, obviant altres èpoques.

El roder podia ser definit com a “fugitiu de la justícia, reclamat per bàndol”, “persona que roba als descampats, saltejadors de camins”. Es dedicava a saquejar als caminants que portaven diners damunt, mercaders, clergues, frares, i inclús també cristians nous que es convertiran en el blanc preferit dels guerrillers musulmans. La seua característica era la pobresa i joventut. Generalment vivien amagats a les serres de prop dels pobles.⁷

Si els moriscos havien capejat, si més bé o no, les vicissituds de la seua convivència amb els cristians vells, la tensió anava carregant-se ineludiblement, any rere any. Un primer període dur podria ser el de la conquesta de Granada que va marcar un punt d'inflexió a la convivència entre mudèjars i cristians. Encara que les mesures es van prendre solament sobre els moriscos vençuts, granadins, allò repercutia als sentiments de la resta de musulmans que vivien escampats per tota la península, amb més o menys incidència.

Després van patir la greu crisi de la Germania, de la qual “refer-se” va suposar

grans pèrdues, no tant sols de vides humanes, sinó en la manera de conuiuïre amb el seu veïnat tradicional. Més bé o més malament, a base de pactes i gravàmens, van poder afrontar les comeses de la corona i de la inquisició.

Però un moment definitiu de trencament va ser l'alçament dels moriscos de l'Alpujarra. Açò va suposar la posada en alerta dels confiats cristians que vivien en contacte amb les poblacions morisques. A més a més, la presència de moriscos granadins expulsats de les seues terres i incorporats, clandestinament, dintre dels grups veïnals dels pacífics llauradors moriscos, va infectar el seu tarannà d'una agressivitat i recel que va dur a situacions irresolubles, fins que no va haver més remei que considerar l'expulsió com a mal menor. Alguna cosa hi estava canviant pel recel que va suscitar entre els cristians vells, que acabaven d'experimentar la possibilitat d'un alçament. Cal recordar el que diu Sebastià Garcia Martínez quan menciona que el creixement de la delinqüència i del bandolerisme als anys setanta es podria deure a la infiltració de tres mil granadins. Aquest autor afegeix que estaven envalentits per les circumstàncies i estimulats pels granadins (el frustrat revengisme dels quals abocaria prompte en pur bandidatge). Tot açò va provocar un al·luvió de delictes, especialment nocturns, robatoris, assassinars, agressions als oficials reials, etc.⁸

Pascual Boronat parla d'un augment escandalós d'homicides, lladres i vagabunds, que trobaren acollida en els pobles de moriscos.

És amb aquest ambient de desconfiança on apareixen uns individus “desestructurats”, com ara està de moda dir, que van constituir el grup de roders al quals ens volem referir.

Com hem dit, a la llista van entrar tant els qui, d'ofici, van acceptar aquesta

manera de vida, com aquells que, en un moment determinat, van perdre “l'oremus” i li van trencar la cara a un agutzil, per exemple. “Ja estava marcat de per vida”. Per això, és de justícia que es faça aquesta advertència: “ni estan tots els que hi són, ni són tots els qui estan”.

D'aquesta manera trobem uns quants roders que, en compte de ser catalogats com a “bandoler pregonat” -com solen catalogar la majoria-, senzillament apareixen al registre amb un únic acte delictiu puntual. Com a mostra, poden referir-nos als roders d'un sol delicte, encara que alguns dels actes els cometieren en grup, com és el cas dels qui es van associar per assassinar al vescomte de Chelva⁹, que no tenen cap altra referència delictiva. Altres van cometre un delicte semblant, però cadascun a la seua, com ara agredir un agutzil¹⁰. Altre motiu molt significatiu és aquell pel qual condemnen a un trio de moriscos que volien robar la seua senyora per a fugir-se a Barberia¹¹. Tots els casos que estem mirant són els d'aquells que sembla que només cometieren un delicte i no es té notícia que foren roders d'ofici, encara que tampoc podem negar-ho.

Continuant amb aquets delinqüents “d'ocasió”, trobem un altre grup de moriscos que es van confabular per assaltar una presó¹². Tenim un altre morisc que va assassinar un missatger a la via pública¹³. Altre grupet es van associar per matar el procurador de la Vall de Perpuxent (1609)¹⁴.

Hi ha un altre aspecte, dins d'aquest capítol d'actuacions puntuals, que es podria definir com a sicaris del seus senyors, ja que el concepte delictiu de “mort concertada” es repeteix amb molta freqüència: és a dir, l'assassinat per encàrrec. Així hi ha un parell d'empresonats per conspirar per tal de liquidar el senyor¹⁵. Així van sucumbir un comissari reial, un parell de batles, un vergueta, un oficial de justícia, un correu i un parell de rectors.

Dels rectors cal parlar un poquet ja que van tindre un paper molt rellevant per la seua convivència amb els moriscos. Alguns d'ells no pogueren més que armar-se per tal d'endinsar-se pels camins de muntanya i poder fer front als mateixos roders. Sebastià Garcia diu: "I si els pedrenyals es van prohibir, va ser en ocasió d'haver-se donat llicència als retors i vicaris que anaven pels llogarets de moriscos que els tingueren, ja que part de la clerecia valenciana vivia immersa en el clima de violència imperant; el procés, no gensmenys, hauria de culminar en la centúria següent amb la proliferació de bandolers eclesiàstics, successors d'aquests rectors rurals que havien circulat per les aljames previstos de pedrenyals amb llicència del seu arquebisbe".¹⁶

Altre aspecte que cal tractar és el de les quadrilles de roders en les quals trobem alguns casos curiosos, com ara la convivència compartida entre roders moriscos i cristians. Per a cometre felonies tan es valia ser d'una o d'una altra religió, així com també passava amb les víctimes, que queien totes al mateix sac. És pot dir, sorneguerament, que amb això tampoc eren racistes. No va ser una lluita classista.

És molt freqüent trobar germans que formen part de la mateixa quadrilla. Fins i tot, encara que no tan freqüentment, també es troba entre els malfactors alguna dona, segons la literatura novel·lada, "seguint als seus marits".

Repasant altres qüestions que ens conviden a plantejar-nos aquesta relació de roders publicada, veiem el tipus de delictes que eren més recurrents. Curiosament, el terme "lladre" només s'utilitza per a qualificar a un individu solament. Un poc estrany, com si el terme concret volguera significar una actuació molt puntual. Hem vist com hi ha aplicades diferents sancions que no corresponen amb la maldat del de-

licte. Vull dir que pel mateix delicte, uns són empresonats, d'altres condemnat a mort i d'altres executats. Es dona a entendre que en uns s'ha acomplert el castic mentre en altres podria no estar confirmada l'execució. No se sap. El que si és cert és que en va haver un que va ser ell qui va morir assassinat.

Altres consideracions a tindre presents són, per exemple, que amb el criteri de moriscos es van incloure també a altres moros encara que foren nats a Turquia o a l'Alger. Tots ells cabien al mateix sac.

Com a curiositat a uns se'ls va definir com a "saltejadors de camins" mentre que d'altres eren catalogats com a "bandolers" sense saber per què. No s'identifica la diferència. També hi ha un al qui defineixen com a "foragit".

En el llistat que estem utilitzant només hi ha un roder que es va dedicar suposadament al robatori de bestiar¹⁷.

El que si que es sorprenent i agradable ha estat comprovar el nombre de moriscos que duen malnoms que feien referència a Al-Azrac, tal com Alasarac i Alazarach, reconeixent el mèrit de tant admirat guerrer de l'Alcalà de la Jovada. Això vol dir que hi havia gent que recordava el seu passat, encara que ja feia quasi quatre-cents anys.

Un altre assumpte que no es pot deixar passar és l'idioma d'aquests roders: el valencià als moriscos del segle XVI. Hi ha malnoms que, curiosament, són malnoms valencians o en valencià; deixem al marge aquells dels quals dubtem de la llengua d'origen. Tal vegada, si ens haguérem trobat un, podria parlar-se de casualitat, però ens trobem tants, no només àlies, sinó fins i tot noms, que no es pot deixar passar aquesta circumstància. Fins i tot trobem malnoms valencians en llocs on hui es parla castellà, com el de Margalló, a Sogorb.

Al·legoria sobre els roders. Il·lustració de Josep Segrelles

Hem trobat els següents malnoms: lo granadí (núm. 8); Miquel Bachoch, alies Llop (núm. 70); Bajoquet (núms. 73 i 74); Bosquet (núm. 86); Blanquet (núm. 104); Botellet (núm. 117); Caragol (núm. 134); Turquet (núm. 144); Chorrut (núm. 150); Marqueset (núm. 158); Sardina (núm. 178); Rufianet (núm. 181); lo Coixo (núm. 193); Negret (núm. 208); Corretger (núm. 253); Barbut (núm. 283); Tabalot (núm. 286); Lo Roig (núm. 297); Ximet (núm. 312); Pistolet (núm. 373); Pardalet (núm. 393); Putrinet (núm. 400); Pinillet (núm. 417); Portugalet (núm. 422); Rabosot (núm. 430); Quinquinet (núm. 428); Rabosa (núm. 431); Raboset (núms. 432, 433, 434, 435, 436); Sindiquet (núm. 497); Bota o Botes (núm. 508); Tacanyet (núm. 514); Malagana (núm. 532); Meliquet, a mes de Margalló (núm. 322), com hem dit abans.

Recordem que estem parlant de roders moriscos, però no podem negar que és un fet molt curiós que requereix l'estudi d'un plantejament més extens.

De fet, Vicent Terol reproduceix un diàleg entre uns moriscos de l'Aljorf per una baralla que tenen, en l'any 1590, que diu "aquest hauria dit a la porta de sa casa: Qui és lo valent que anit me for-

çava que obrís les portes de ma casa?”, i respongué lo dit Gaspar Roget: no parlau *bé ni dieu veritat, que yo no us forçava obrísseu la porta sinó que us deya lo que me havia manat lo senyor don Alonso, que és que me havia dit anit que us digués que li havíeu dit que teníeu un gran gall de les Índies, que lo i portásseu a mostrar, i lo dit Terraçet li respongué dient que mentia; i lo dit Gaspar Roget dix: vós ne mentiu¹⁸. Una conversa tota en valencià.*

Tornant a l'objectiu primer, tractarem en aquest punt de l'article els nostres roders particulars: els roders de la vall d'Albaida, i no deixarem passar la circumstància de dos roders particulars que criden l'atenció pel seu protagonisme.

Un d'ells és Don Carlos de Abenamir, fill de Don Fernando de Abenamir i membre de la poderosa família dels Abenamir de Benaguasil. Imputat per primera vegada en 1581, per haver prestat auxili a Serafí Nadiret, a qui s'acusava de la mort d'un morisc de Manises. Don Carlos va ser desterrat del seu poble per un any. De nou va ser inculpat a 1585 “por deambular pel regne amb armes prohibides”, i va ser finalment sentenciat a la pena capital a 1588, condemna que va aconseguir commutar a canvi d'una suma en metàl·lic¹⁹. (núm. 4)

Un altre roder especial va ser Pablo Ubecar –encara que per uns anys abans apareix ja un altre, Pere Ubecar, d'Alberical qual volem referir-nos, com a roder famós és aquest, de qui es coneixen les seues aventures entre 1606 i 1609. Segons els autors dels qui estem traient la informació, aquest va nèixer a Jarafuel, però els teresins diuen que era natural de Teresa²⁰. Aquest, en 1573, va organitzar l'assalt al castell i a la vila d'Aiora i, des d'aleshores, es va convertir en roder, amagant-se per les serralades de la Mola de Cortes. El seu protagonisme va augmentar a partir a 1609 ja que el consideren l'encarregat de provocar l'alçament

morisc de la Mola de Cortes, com ho reconeixen historiadors com Escolano. A l'arxiu General de Simancas es documenta que va ser ell qui va vèncer el castell de Bicorp i va matar el seu governador.

El cas és que, després de l'expulsió, encara van quedar uns quaranta moriscos amagats per la serra. Capitanejats per Pablo Ubecar; Francesc Milá, governador de Xàtiva, es va obsessionar en la seua recerca i durant més de dos anys va intentar la seua captura. En aquestes esquadres és on entraria el nostre veí Geroni Bas. Finalment, a començament de l'any 1612, Simeó Zapata va aconseguir obrir una negociació directa amb Pablo Ubecar mateix, el qual va acceptar el trasllat d'ell i tots els seus a Argel.²¹

Però estem estenent-nos massa amb detalls d'altres i deixant per a molt tard les notícies que tenim sobre els nostres roders de la Vall d'Albaida.

Per ordre cronològic, el primer que hi apareix és Pere Boix en 1551, morisc de Montixelvo, en un procés que se li obri per portar armes prohibides²². En 1565 apareixen Francesc i Joan Mas, d'Albaida, acusats de bandositats morisques²³.

Després tenim dos roders de Tavernes de la Valldigna que actuaren a la població de Salem en 1567. A un li deien Joan Abdallà i el van acusar d'agressió i assaltament. Va ser condemnat a una tanda d'assots i va ser desterrat. L'altre, va ser Antoni, alies Naya, que també va actuar a les terres de Salem i va ser buscat per l'assassinat d'un missatger a la via pública. El que no sabem és si ho va fer pel seu compte o per encàrrec. Tampoc tenim cap referència a la seua condemna.

Nascut a Atzeneta d'Albaida trobem a Baltasar Rodovars. La seua activitat va des de 1565 fins a 1574. Aquest roder va actuar a Penàguila. Tampoc tenim la seua sentència, només sabem que el van acusar d'assalt i agressió.

Més endavant, en 1574 tenim, una altra vegada a Salem, però ara nascut allí, a Joan Belloch, alies Çæet, buscat per l'assassinat d'un comissari reial. Tampoc sabem la sentència.

A Terrateig apareix, en 1595, Lloís Çoayda, alies Sardina, que va intentar assassinar al senyor de Terrateig, cosa que li va reportar la condemna a galeres perpetues.

En l'any 1603, tres roders van fer quadri-lla per actuar a la Pobla del Duc, encara que no sabem on van nèixer. De nomeren Darí Boluix, Miquel Buert i Josep Sartot. Els van acusar de robatori i per portar armes prohibides.

Vicent Terol ens aporta dos exemples de bandolerisme *stricto sensu* localitzats en 1602 i 1607, protagonitzats per moriscs del comtat d'Albaida, de Bufali i d'Atzeneta d'Albaida concretament. Saltejadors de camins que operaven en l'àrea del comtat d'Albaida: en 1602, Nofre Suayat (el nom de llinatge només es localitza a Bufali encara que al llibre de Luz Ortiz²⁴ apareixen a l'Aljorf) i altres, amb armes prohibides, haurien comés assalts al camí Reial de Gandia.

En 1607, Miguel Portugués i Jaume Rodova “...anavent bandolegant, enemigs de la senyoria, per delictes per lo (sic) quals, ab sentència donada per vostra merced (el marquès d'Albaida) delictes son estats pengats”. A més a més, s'havia produït la mort d'Onofre Mayuri, morisc, pel qual delicte fou penjat Joan Peralta, morisc²⁵.

També apareixen altres tres el mateix any 1608. Tots tres nascuts a la Vall. Un de Pinet, anomenat Joan Addida (o Avida); un d'Aielo, anomenat Domingo Baratdal, i el tercer, de Salem, a qui deien Francesc Sindich, alies Sindiquet, que va ésser executat. A tots tres se'ls va catalogar com a “bandolers pregonats”.

Respecte de la ciutat d'Ontinyent, en 1614 es fa un manament puntual per a la persecució i captura del bandoler local Vicent Morales, com conta Alfred Bernabeu Sanchis²⁶, encara que no especifica que siga morisc. Per una altra part, Vicent Terol diu que, a Ontinyent, el propi Consell de la vila reconeix que hi havia seixanta cases de moriscos en el moment de l'expulsió²⁷.

Més endavant, ja en 1619 els roders de Carcaixent, Pere Pujol i Pere Pinyol van assaltar i matar a l'ontinyentí Andreu Gomis²⁸.

Encara que Alfred Bernabeu cita noms i casos d'altres roders, no crec oportu incloure'ls ací per no tenir la certesa que foren moriscos. Queden també com a possibles tots aquells que foren ubicats als llistats com que actuaven a diverses parts del regne, els quals, podrien haver vingut per ací, almenys els que visqueren a prop, però no tenim la certesa.

Vicent Terol, en un altre treball sobre la criminalitat morisca a la Vall d'Albaida²⁹, fa referència a més de 150 processos, però em semblen enfrontaments comuns de veïnat i no els he considerat con a casos de bandolers. Tal vegada hauríem d'incloure a J. Redova, d'Atzeneta d'Albaida, per haver esta acusat de connivència amb roders moriscos en l'any 1607. Es més, diu Vicent Terol, al mateix article, que "el comte, en un llarg interrogatori a Redova, l'assabentà que coneixia les seues connivències amb Miquel Portuguès i Jaume Redova, bandits moriscos del lloc d'Atzeneta d'Albaida".

El mateix autor, al marge dels roders publicats per Catalá i Urzuiqui, fa relació d'altres moriscos de la vall que van ser perseguits i tal vegada executats per diverses raons. Així trobem que, comptat i debatut, coincidint amb la publicació de la crida de l'expulsió el 22 de setembre de 1609 van ser condemnats a galeres dos persones per "moneders", és a dir, per falsificació de moneda: "Dos gale-

ots, los quals són estats condemnats en la present vila per moneders". La identitat dels delinqüents constaria segons el registre de la visita del governador Castellví (AMO, s/f) Francès Aubach i Jeroni Gras³⁰.

La tensió va augmentar en el curs de l'expulsió, quan es produïren les execucions de diferents moriscos del marquesat per collir els fruits de les terres que havien explotat en règim d'emfiteusi. Pel desembre de 1608 i febrer de 1609 s'enregistren les darreres execucions de moriscos: foren penjats un tal Ferrero i un tal Susén, ambdós de Bufali.³¹

Dóna també notícia de l'execució en les forques de la vila de Gaspar i Nicolau Micó, encara que desconexem les circumstàncies que envoltaren aquestes aplicacions de la pena capital. Per últim, a l'arxiu municipal d'Albaida apareix un rebut dels honoraris del botxí "per la pujada i sentenciar a Gaspar Micó i Nicolau Micó"³².

Tots aquestos roders podrien haver après el seu ofici al servei dels seus senyors, perquè com afirma el doctor Vicent Terol: "la tradició cultural de les bandositats fiu el veritable bandolerisme per excel·lència"³³. Porten armes fonamentalment els llauradors i els moriscos, tal vegada per la inseguretats als camps i per l'hostilitat d'una població no assimilada, front a la creixent pressió cristiana des de les Germanies fins a la seua expulsió, com diu Genoveva Almiñana.³⁴

Lamentablement tenim poques dades particulars de cadascun d'ells, però sí que hi ha molta informació comuna que podria servir per a tots. D'aquesta manera es pot generalitzar con seria la vida d'aquets desafortunats.

Vicent Terol, a la revista *Almaig*, diu que el mateix terme "bandolerisme" engloba una diversitat molt gran de situacions; els homes s'agrupen, generalment,

en colles. Però ens fa distingir entre bandositats i bandolerisme, encara que estan inextricablement lligats. Per una banda, el bandolerisme morisc es va veure involucrat en les guerres privades al servei d'obscurs interessos senyoriales. Cada senyor tenia en els seus dominis un xicotet exercit, no cal oblidar que la jurisdicció baronial comprenia entre d'altres atribucions, la potestat de convocar els vassalls a "host e cavalcada"³⁵.

Segons açò, caldrà doncs distingir entre actuacions privades individuals i aquelles en les quals es van veure compromesos i forçats per les circumstàncies, com ara a les guerres de les germanies.

El mateix Sebastià García Martínez diu que eren "foragits aquadrillats", que assaltaven els camins i vivien de la rapinya, el rapte i l'assassinat. El bandolerisme morisc presenta dos variants bàsiques: una, ja indicada, com a braç armat de l'aristocràcia latifundista (que mobilitzaren verdaderes milícies feudals de vassalls fonamentalment moriscos), i d'altra, al marge del servei nobiliari, paral·lela i anàloga³⁶.

Sebastià García conta un succés produït en les nostres terres: "el virrei, duc de Maqueda, perseguí, per a prendre a en Pere Luis Galcerà de Borja, per la vall d'Albaida fins a Gandia, el qual degué córrer amb tota la seua clientela morisca (si bé estava prohibit als moriscos l'ús d'arcabussos, escopetes i ballestes, se'ls autoritzava en cas que foren amb els seus senyors). Respecte de l'armament, quan es va procedir a la confiscació de la gegantina operació policial, encara que mai va ser completa a causa de les ocultacions, es va produir un considerable botí de més de vint-i-cinc mil armes de tot tipus, només les requisades pel duc de Sogorb. El rearmament posterior serà lent i clandestí³⁸.

Com a anècdota curiosa, cal fer referència també a la proliferació de cam-

Escena amb un penjat³⁷

panetes que ens hem trobat a les finques antigues. Rar és el cas de la finca que no comptara amb una capella amb espadanya i campana o, senzillament, amb una campana a la porta principal de la casa. S'ha atribuït a motius religiosos o simplement com a "llamadors" d'entrada, però eixe no va ser el seu motiu principal. Al so de qualsevol toc de rauxa, tots havien d'eixir en persecució, convocats pel toc de campana, amb armes lícites i, sinó "amb gran número ab peches i bastons"³⁹.

Vicent Terol dona un parell de notícies curioses: "La inseguretat dels camins era manifesta. A la menor ocasió les autoritats municipals de les poblacions, com va ser el cas d'Agullent a finals d'octubre, revoltejaven campanes a "via fora" en senyal d'alarma"³¹. D'altra banda les colles de lladres corrien els camins reials i els consells havien de proveir guardes a cavall per "visitar i córrer los camins reals per seguretat dels caminants".³² El 31 d'octubre de 1609, Ontinyent va comissionar a uns "per anar a Agullent, enviats per lo justícia a saber perquè havien tocat a arrebato". El 7 de novembre també s'anota una data "per portar una letra de arrebato a Moxent sobre uns ladres que eren exits al camí de Biar".⁴⁰

Un últim aspecte podria ser el dels castics. A l'hora de presentar els castics més habitual hem trobat una bona referència en les sentències inserides dintre del llibre d'actes del Consell de Requena a 1607⁴¹. La primera sentència es contra els bandolers moriscos valencians. "Son declarats roders *públics* amb agreujants de contumàcia i rebel·lia i condemnats a ser empresonats, passejats per la via *pública* sobre besties de albarda (de carrega) amb una corda a la gola, amb la veu del pregoner que manifeste els seus delictes i penjats a la plaça i després esquarterats, posant les diferents parts humanes als quatre camins i el cab a la picota com a mesura dissuasiva per a futurs roders".

Una altra sentència podia ser lligar-lo a la cua d'un cavall i arrossegar-lo pels carrers mentre el pregoner recitava els delictes, abans de penjar-lo i esquarterar-lo. Les dues sentències demostren que les penes de mort eren les més freqüents en aquests temps per als roders moriscos. Una tercera pena, més lleu, era traure'ls damunt d'un ase d'albarda, nuets de la panxa en amunt, mentre pregonaven els seus delictes, o assotats alguns centenars de vegades o condemnats a remar a les galeres reials.

Curiosament, el castic més dolent era el que s'aplicava als "pares, mares, mullers, fills, germans i cosins germans de aquells, de qualsevol estat i condició que sien, axí homens com dones"⁴², els quals eren desterrats a Castella, fins que els seus parents -els roders- foren apressats, perquè estaven segurs que els mantenien mentre vivien en la clandestinitat i els facilitaven tota classe d'informes. A més, creien que, pressionant els parents, farien força perquè ells s'entregaren.

Un altre tipus de castic consistia que, quan en tenien quaranta o cinquanta presos, una nit, els ferraven amb grills i els carregaven en carros i els portaven a la vila de Dénia, on els embarcaven per dur-los a la illa d'Eivissa, condemnats a estar en la dita illa tants anys com els havien aplicat a cadascun i, fins i tot, desterrats a perpetuïtat. Altres enviaments es feren a Menorca i Sicília i uns altres a treballs forçats a les mines d'Almadén⁴³.

A manera de conclusió, cal fer una referència de nou a l'important treball mencionat al principi: *Perfils bàsics del Bandolerisme morisco valencià: del desarmament a l'expulsió (1563-1609)*⁴⁴.

Set van ser els nuclis fonamentals del roders moriscos valencians: els quatre més importants estaven assentats a la Marina Alta, el Comtat, la Canal de Navarrés i la Vall de Cofrents. Després hi havia altres tres d'un segon ordre, a la Safor, la Foia de Bunyol i el Camp de Túria. Com es veu, la Vall d'Albaida, si bé es va lliurar d'entrar a aquest llistat, ben cert és que estava acotada pels quatre costats.

També s'aprecia que hi havia una certa coincidència entre els focus de procedència dels malfactors i les àrees on aquets desenvolupaven la seua activitat delictiva, però també es va donar el cas contrari en els que utilitzaven els

llocs d'origen com a refugi per a perpetrar els seus crims a altres llocs, on no els conegueren, o que foren propicis per a "bones collites", generalment bones terres de cristians vells.

En xifres, Català i Urzainqui, donen els següents resultats: més de 800 moriscos foren perseguits, imputats o sentenciats per cometre delictes contra les persones o contra la propietat entre 1563 i 1609. A més, l'Audiència va castigar a més de mig centenar de familiars i amics per donar asil i recer als rodors. Finalment, en aquets període, van acabar sent declarats rodors 558 moriscos, dels quals 456 eren naturals del regne. Dels altres, tretze van ser granadins, tres turcs, dos algerins, un moro de Fes, un català i un aragonès.

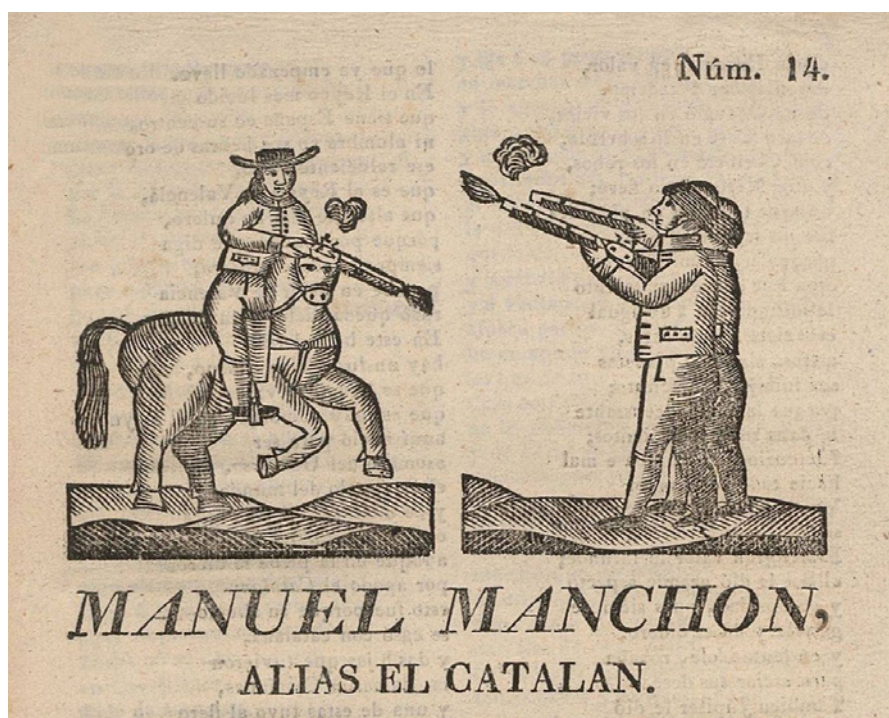
La meitat dels municipis moriscos (133 localitats) estan inclosos entre els que aporten algun roder. Solien estar ubicats a les falces de les muntanyes, a prop de la frontera de Castella o junt a camins principals, on podien perpetrar els cops de mà, com era el cas de les poblacions de la Ribera Alta, pròximes al camí reial entre València i

Xàtiva: els escenaris localitzats van ser 134, alguns d'ells, com hem dit abans, coincidents amb els pobles nadius dels rodors.

Està demostrat, amb tota seguretat, l'enteniment entre rodors moriscos i rodors cristians vells.

Normalment, el període d'actuació en cada cas significa 72,4% del total que no van arribar a un any. Sols en 154 casos hi ha certesa que eixe límit es va sobrepassar, però la immensa majoria van ser de dos o tres anys de duració. Únicament 17 rodors moriscos van superar eixa barrera de durada.

Pràcticament tres de cada cinc -172 en total- foren condemnats a pena de mort, que es va executar en un terç dels casos (60 reus). Altres 102 rodors foren sentenciats a galeres (el 35,29%), que foren de per vida per a 56 d'aquests. Tan sols a 15 facinerosos, poc més del 5%, se'ls imposaren penes diferent com ara assots o desterrament.

Manuel Machon, alias el catalán⁴⁵

NOTAS

1. CERVANTES SAAVEDRA, Miguel. *De lo que sucedió a don Quijote yendo a Barcelona en... El Ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Capitulo LX. InsuLa CerBantaria. WordPress.com

2. ACA, CONSEJO DE ARAGON Certificado de buen comportamiento de un sujeto que actuó en las montañas de Onteniente. Archivo: Archivo de la Corona de Aragón. Fechas: 1610. Signatura: ACA, CONSEJO DE ARAGÓN, Legajos, 0703, nº 053

ACA, CONSEJO DE ARAGÓN, Legajos, 0703, nº 053.

3. GIRONES GUILLEM, Ignacio. Llista de morisquets. Los morisquillos. <https://www.ignasigirones.com> Francisco Maldonado, capità i ciutadà, presentà set morisquets el dia 24 de setembre de 1611, però com el maxím auctorizat per persona eren dos, ell va presenta com a d'ell a Joan, de Bicorp, de 9 anys i a Alonso, de Teresa, de 9 anys, a nom de Macià Guitart de Xàtiva; a Vicenta Madalena, de Bicorp, de 5 anys, i a Francisco, de Cortes, de 3 anys, a nom de na Violant Duart, de Valencia; a Marianna, de Coçentayna, de 10 anys i a Betris, de la vall de Zeta, de 3 anys, a nom de na Rafaela Capesa, de Valencia; y a Hieroni, de Sella, de 5 anys, a nom d'en Joan Duart, de Valencia.

4. Pragmàtica y Crida Real, ab la qual se dona facultat de prendre, y capturar, y en son cas matar a certs Bandolers, y Malfatans, oferint cert premi als queu executaran. E sobre la extirpació de aquells, y prohoibicio de poder re-ceptar, y afauoir aixi als dits Malfatans, com a altres consemblants. València (Regne). Virrei (1606-1615: Luis Carrillo de Toledo) Caracena, Luis Carrillo de Toledo, Marqués de. Mey, Pedro Patricio, fl 1582-1623, ed.imp.lib. Universitat de València. Biblioteca Historica: BH Var. 009(64).

5. GIRONES GUILLEM, Ignacio. *El negoci dels morisquets: la milícia efectiva i el morisquets d'Ontinyent*. Geroni Bas es localitzat a la relació de voluntaris adcrits a la milícia efectiva d'Ontinyent de l'any 1609, a la pàgina 17. Almaig. Estudis i documents XX. Pàgines 33 a 43. 2004

6. CATALÁ Sanz, Jorge Antonio y URZAINQUI Sánchez, Sergio. *Perfiles básicos del bandolerismo morisco valenciano: del desarme a la expulsión (1563-1609)*. La expulsión de los moriscos 400 años después. Revista de Historia Moderna nº 27, página 57. Anales de la Universidad de Alicante. 2009.

7. PEINADO SANTAELLA, Rafael G. *¿Bandoleros o resistentes? La guerrilla morisca en el reino de Granada a comienzos del siglo XVI*. Vínculos de Historia, núm. 5 pp. 72-92. Universidad de Granada. 2016. <http://dx.doi.org/10.18239/vdh.v0i5.006>

8. GARCIA MARTINEZ, Sebastián. *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en València durante el reinado de Felipe II*. Universitat de Valencia 1977.

9. Jeroni Alaqueta (n 20), Ubaydal Piteu (n 420)
10. Pere Alayzar (n 26) i Nofre Cuixa (n 186).
11. Ramón Alazarach (n 29), Joan García, negre (n 247) i Sebastià Muley (n 368)
12. Amet Amadet (n 37) i Francesc Ampollina (n 46)
13. Jeroni Arbach (n 52)
14. Pere Arbí (n 54)
15. Miquel Arrafet (n 57) i Joan Bisbis (n 102)
16. GARCIA MARTINEZ, Sebastián. *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en València durante el reinado de Felipe II*. Universitat de Valencia 1977
17. Miquel Barberet (n 83).
18. TEROL, Vicent. *La criminalitat morisca al marquesat d'Albaida.(1588-1609)*. 2.1- Conflictes intracomunitaris. Revista Almaig XX. 2004
19. CATALÁ Sanz, Jorge Antonio y URZAINQUI Sánchez, Sergio. Obra citada.
20. UBECAR, Pablo. *Historia*.<https://teresadecofrentes2007.wordpress.com/historia-pablo-ubecar/>
21. Pablo Ubecar, un Teresino para la Historia de España y El Valle de Ayora.
<https://teresadecofrentes2007.wordpress.com/historia-pablo-ubecar/>
22. ALMIÑANA I GARCIA, GENOVEVA. *FONS DOCUMENTAL A L'ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA PER A L'ESTUDI DE LA CRIMINALITAT DURANT ELS SEGLES XVI XVII*. Procés dels procuradors fiscals de la Reial Audiència de València contra Pere Boix, morisc de Montixelvo, per portar armes prohibides. ARV. *Reial Audiència. Processos criminals, 2ª part*. Sig.: 49 Arxiu del Regne de Valencia. Revista Almaig n XI. Associació Cultural La Nostra Terra. Ontinyent 1995. Pàg 40
23. ALMIÑANA I GARCIA, GENOVEVA. *FONS DOCUMENTAL A L'ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA PER A L'ESTUDI DE LA CRIMINALITAT DURANT ELS SEGLES XVI XVII*. Procés dels procuradors fiscals de la Reial Audiència de València contra Pere Boix, morisc de Montixelvo, per portar armes prohibides. ARV. *Reial Audiència. Processos criminals, 2ª part*. Sig.: 190 Arxiu del Regne de Valencia. Revista Almaig n XI. Associació Cultural La Nostra Terra. Ontinyent 1995. Pàg 40
24. ORTIZ GARCIA BUSTELO, Luz. *Moros y Cristianos. Los moriscos de Albaida*. Graficas Soler, Valencia 1998.
25. TEROL i REIG, Vicent. *BÁNDOLS, BANDOSITATS I BANDOLERISME A LA VALL D'ALBAIDA (SEGLES XV I XVI)*. Revista Almaig XI. Associació Cultural La Nostra Terra. Ontinyent. 1995. Pàg. 50
26. BERNABEU Sanchis, Alfred. *Ontinyent, Vila Reial*. Apèndix documental nº 8. Pàg. 215. Textos Bàsics. Servei de Publicacions. Ajuntament d'Ontinyent 1992.
27. TEROL i REIG, Vicent. (Arxiu Municipal d'Ontinyent) *L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS A LA VALL D'ALBAIDA*, en MUDÉJARS, MORISCOS I CRISTIANS A LA MARINA I LA SAFOR. 400 ANYS DE L'EXPULSIÓ. 5é Congrés d'Estudis de la Marina Alta. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. IECMA (pag 339)
28. BERNABEU Sanchis, Alfred. *Ontinyent, Vila Reial*. Pàg. 83. Textos Bàsics. Servei de Publicacions. Ajuntament d'Ontinyent 1992
29. TEROL i REIG, Vicent. *La criminalitat morisca al marquesat d'Albaida.(1588-1609)*. 2.1- Conflictes intracomunitaris. Revista Almaig XX. 2004
30. TEROL i REIG, Vicent. (Arxiu Municipal d'Ontinyent) *L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS A LA VALL D'ALBAIDA*, en MUDÉJARS, MORISCOS I CRISTIANS A LA MARINA I LA SAFOR. 400 ANYS DE L'EXPULSIÓ. 5é Congrés d'Estudis de la Marina Alta. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. IECMA (pag 350)
31. TEROL i REIG, Vicent. (Arxiu Municipal d'Ontinyent) *L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS A LA VALL D'ALBAIDA*, en MUDÉJARS, MORISCOS I CRISTIANS A LA MARINA I LA SAFOR. 400 ANYS DE L'EXPULSIÓ. 5é Congrés d'Estudis de la Marina Alta. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. IECMA (pag 357)
32. TEROL i REIG, Vicent. (Arxiu Municipal d'Ontinyent) *L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS A LA VALL D'ALBAIDA*, en MUDÉJARS, MORISCOS I CRISTIANS A LA MARINA I LA SAFOR. 400 ANYS DE L'EXPULSIÓ. 5é Congrés d'Estudis de la Marina Alta. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. IECMA (pag 358)
33. TEROL, Vicent. *Degolleu al batlle. L'Assalt del Comte d'Albaida a l'Ollería en 1537*. Revista Alba nº 8. 1993 pàg. 66. Ajuntament d'Ontinyent.
34. ALMIÑANA I GARCIA, Genoveva. *Fons documental a l'arxiu del regne de València per a l'estudi de la criminalitat durant els segles XVI XVII*. Arxiu del Regne de Valencia. Revista Almaig n XI. Associació Cultural La Nostra Terra. Ontinyent 1995. Pàg 40.
35. TEROL i REIG, Vicent. *Bàndols, bandositats i bandolerisme a la vall d'Albaida (segles XV i XVI)*. Revista Almaig XI. Associació Cultural La Nostra Terra. Ontinyent. 1995. Pàg. 50
36. GARCIA MARTINEZ, Sebastián. *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en València durante el reinado de Felipe II*. Universitat de Valencia 1977.
37. Estampa xilogràfica realitzada entre 1550 i 1660 d' autor desconegut, INVENT/3053. Biblioteca Digital Hispànica
38. GARCIA MARTINEZ, Sebastián. *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en València durante el reinado de Felipe II*. Universitat de Valencia 1977.
39. GARCIA MARTINEZ, SEBASTIÁN. *BANDOLERISMO, PIRATERIA Y CONTROL DE MORISCOS EN VALÈNCIA DURANTE EL REINADO DE FELIPE II*. UNIVERSITAT DE VALENCIA 1977.
40. TEROL I REIG, VICENT. (ARXIU MUNICIPAL D'ONTINYENT) *L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS A LA VALL D'ALBAIDA*, EN MUDÉJARS, MORISCOS I CRISTIANS A LA MARINA I LA SAFOR. 400 ANYS DE L'EXPULSIÓ. 5É CONGRÉS D'ESTUDIS DE LA MARINA ALTA. INSTITUT D'ESTUDIS COMARCALS DE LA MARINA ALTA. IECMA (346)
41. *LAS SENTENCIAS DE 1607 CONTRA EL BANDOLERISMO*. AMRQ 2894, P. 985-986. [HTTP://WWW.REQUENA.ES/ES/REPORT/DOCUMENTO-DEL-MES-ABRIL-2017-SENTENCIAS-1607-CONTRA-BANDOLERISMO](http://www.requena.es/es/report/documento-del-mes-abril-2017-sentencias-1607-contra-bandolerismo)
42. GARCIA MARTINEZ, SEBASTIÁN. *BANDOLERISMO, PIRATERIA Y CONTROL DE MORISCOS EN VALÈNCIA DURANTE EL REINADO DE FELIPE II*. Universitat de Valencia 1977.
43. GARCIA MARTINEZ, Sebastián. *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en València durante el reinado de Felipe II*. Universitat de Valencia 1977.
44. CATALÁ SANZ, Jorge Antonio i URZAINQUI SÁNCHEZ, Sergio. *Perfiles básicos del Bandolerismo morisco valenciano: del desarme a la expulsión (1563-1609)*. Universitat de València i Arxiu del regne de Valencia.
45. Manuel Manchon, alias el Catalan: Nueva relacion y curioso romance, en que se declaran los arrojos, crueldades, y temerarios. Cambridge University Library

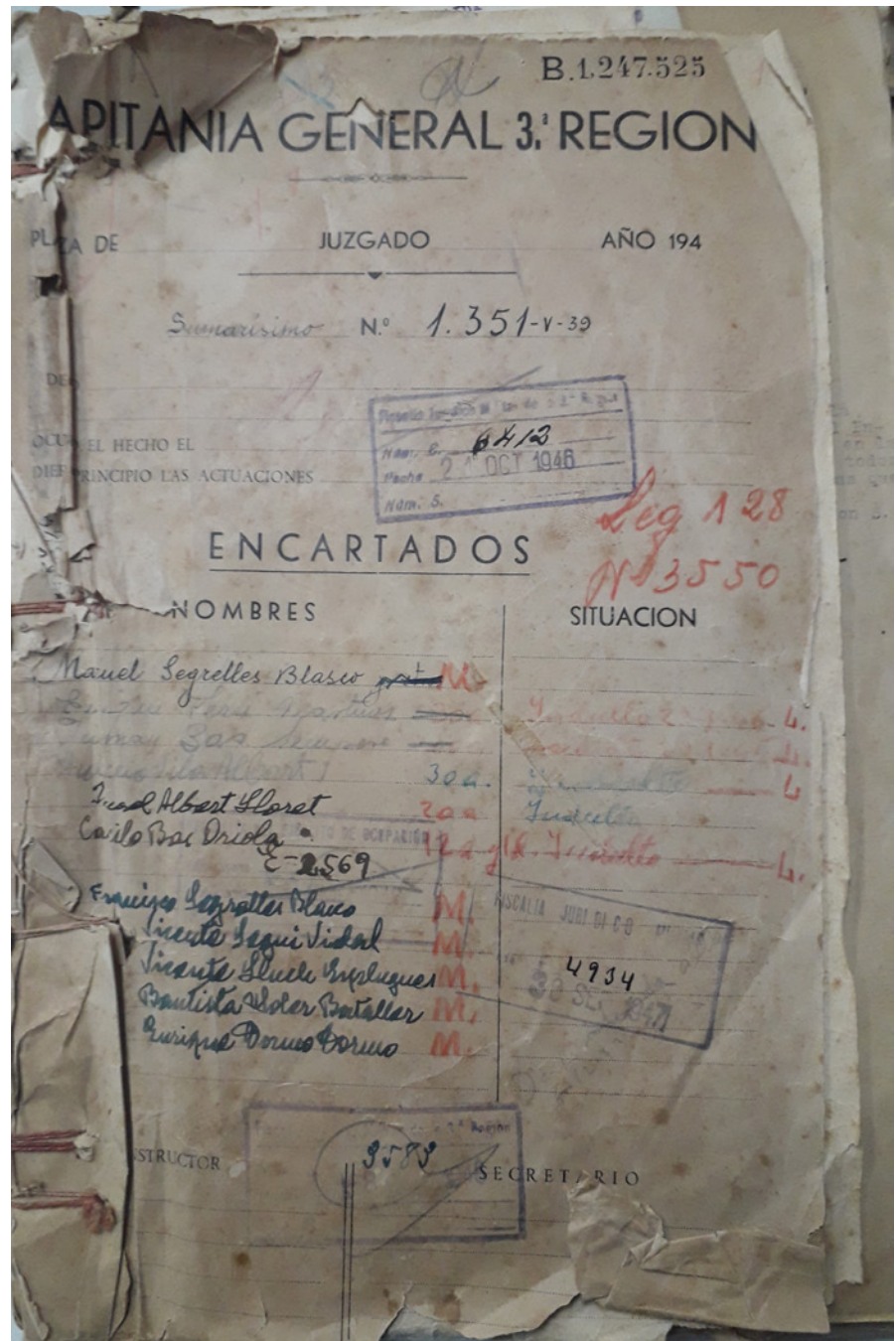
1939. La represión de la posguerra en Albaida y los 78 juicios sumarísimos

Raúl Fco. Vidal Porta

1. Introducción

Al iniciar la investigación, lo que se pretendía era el descubrir, el porqué de las represalias, el porqué de las condenas de la posguerra y el porqué del grado de su dureza. Los testimonios orales escuchados por familiares próximos a los condenados solo parecían declaraciones justificativas de lo que ocurrió o ignorancia amnésica, la frase del hermano de un fusilado es significativa: *"no sé por qué lo condenaron... si él no hizo nada"*. En cambio, otros sí que querían conocer lo que hicieron o por qué fueron condenados sus padres. Los descendientes de derechas preferían no posicionarse, solo hablan de los grandes protagonistas, de los protagonistas menores, ni los conocían. Había que buscar una fuente documental que aclarase lo sucedido y la encontramos en el Archivo General e Histórico de Defensa de Madrid y su fondo de Juicios sumarísimos. Ahí encontraríamos información escrita en 1939 y así fue.

Tras el trabajo en el archivo durante unos quince días, en total se ojearon más de 100 expedientes con apellidos frecuentes en Albaida, quedando 78 expedientes de personas de Albaida, el resto era de otras poblaciones y al final se pudieron estudiar 63, el resto estaban muy deteriorados. Uno a uno se fue escaneando, los que se podía por su mal estado: los informes acusatorios, algunos testimonios, la declaración indagatoria, autorresumen, sentencia y liquidación de la condena. Partiendo de la información obtenida en el Archivo de Albaida, se estudió los expedientes de los componentes de los Comités, com-

Portada del Juicio Sumarísimo nº 1351/V-1939

ponentes del Comité de Fincas Incautadas, de relaciones de milicianos y otros personajes relevantes en los hechos del 18 de julio de 1936. Seguro que quedarán otros por descubrir.

Se quería dar respuesta a las siguientes preguntas: ¿Qué hicieron para merecer tales castigos? En el estudio de los expedientes de estos Juicios Sumarísimos se entiende el porqué de las acu-

saciones y de las condenas. Cabe preguntarse los asesinatos y otros daños a personas y cosas ¿Tendrían que quedar impunes? ¿Cómo se podría haber hecho justicia?

El objetivo claro era acercarse lo máximo posible a la evidencia de los hechos por los que fueron condenados, la objetividad o no de las sentencias, conocer y entender el desarrollo de los juicios.

Se han descubiertos aspectos de los hechos y los juicios impensables. La importante cantidad de denuncias (informes) que no fueron admitidos a juicio. Todo el artículo es explicativo de los fundamentos de los juicios para que se pueda entender la parte final, el ANEXO, imprescindible su lectura para comprender la arbitrariedad de los juicios, sobre todo en las condenas y, también, comprobar la relevante cifra de absueltos.

2. El Juzgado Militar se instaura en Albaida

Las tropas de la 55 División del cuerpo de Ejército Galicia¹ pasaron por Albaida, sin parar, el día 28 de marzo de 1939 en dirección a Ontinyent, donde llegaron a las diez de la mañana². Disponemos de un testimonio escrito de lo sucedido aportado por un soldado que iba de regreso a su casa de Alcoi que decía: *“De regreso a Alcoi: Llegamos a Albaida, final de nuestro viaje, puesto que el camión se desviaba a la derecha buscando el pueblo de Onteniente. Lo primero que hicimos fue encaminarnos al Ayuntamiento para ver si tenían noticias de algún medio de transporte para llegar a nuestro tan deseado destino.*

*El alcalde se ofreció y nos obsequió estupendamente, ya que se daba la circunstancia que las fuerzas habían pasado, sin detenerse, con dirección a Onteniente y no habían tenido el gusto de saludar ningún soldado nacional.*³

La Columna de Orden y Policía entró en Albaida el viernes día 31 de marzo de

1939, montando de manera inmediata el Tribunal Militar.⁴

La Columna de Orden y Policía de Ocupación tenían como misión el establecer la Comandancia y Juzgados Militares en cada cabeza de partido, detener a los elementos de izquierda con cargos políticos y a los que tuvieron un acentuado protagonismo durante “la Revolución Roja” de julio del 36, además de buscar y habilitar los locales a donde albergar ambos organismos. Así lo hicieron en Albaida porque era cabeza de partido. Tomado el control de la ciudad por parte de la Falange días antes, los militares no tuvieron problema de instalarse en Albaida y en iniciar a ejercer su función de restablecer el orden y dar seguridad. Las órdenes que tenían era la de actuar cuanto antes contra los elementos revolucionarios para evitar cualquier rebrote de levantamiento. De manera que empezaron por hacerse cargo de la vigilancia de los presos hechos por los falangistas y continuando la detención de más personas señaladas por los falangistas como elementos partícipes de los distintos comités que se crearon antes y durante la Guerra Civil.⁵

Los falangistas, para darle un cariz legal a su actuación, montaron una gestora el 5 de abril de 1939 en su local, tomando el mando del Ayuntamiento el día 8 en una sesión constituyente de una Gestora Provisional, repartiéndose las delegaciones municipales⁶. Sería en el pleno del 19 de abril de 1939 cuando es nombrada la nueva Gestora Municipal por José Boix Daroquí, del cuerpo jurídico Militar, en nombre del Excmo. Sr. General Jefe del Cuerpo de Ejército de Galicia.

3.-La prisión y los interrogatorios

Conocida la inminente victoria de las tropas de Franco, la última semana de marzo de 1939 los falangistas de Albaida fueron deteniendo a todos los elementos izquierdistas que fueron importantes desde febrero de 1936. Sobre todo, a los que ocuparon puestos de

responsabilidad en el Comité Ejecutivo Popular, en la composición del Ayuntamiento, en alguno de los organismos que se formaron a partir del 18 de julio y los que ejercieron de alcaldes en 1937 y 1938. Todo ello a la espera de la llegada de las “fuerzas de liberación”.

Empezaron a utilizar como prisión la del juzgado de primera instancia, al quedarse pequeño, se empezó a encerrar a los detenidos en las antiguas cuadras del Cuartel de la Guardia Civil. Este no se podía utilizar al estar ocupado por refugiados desde 1936. Al ser las cuadras un lugar inmundo e insalubre, y además al ir trayendo, los falangistas, más presos de otros pueblos, desbordados, tuvieron que trasladarlos a la “Casa Gran de la Glorieta”, ocupada durante la guerra por la CNT, propiedad de D. Ángel Tormo Monzó (importante cerero y hermano de D. Elías Tormo Monzó, ministro de cultura (1930-1931) en el Gobierno de Dámaso Berenguer). Así lo confirma los testimonios de Rafael Pla Llin y de un nieto del que fuera alcalde de Albaida durante 1937, Rafael Santamaría Vidal, quién afirma que su abuelo decía que lo encerraron en la “Casa Gran de la Glorieta”⁷.

El primer juicio, que además fue multitudinario⁸ en el que se juzgaban a once presos, se celebró en la plaza Mayor, ante la torre central del Palacio se situó un entarimado, sobre él y, sentados en una mesa, estaban el tribunal y otras personas. Los procesados, sobre el suelo y de cara al tribunal, permanecían de pie, atados entre sí. Detrás a escasa distancia y en primera fila sus familiares, seguidos por un público sorprendido y expectante por lo que estaba ocurriendo⁹. Pero los primeros interrogatorios efectuados por la Falange lo fueron durante la última semana de marzo, siendo inminente el fin oficial de la guerra. Tal como aparece en el segundo juicio de otros tres presos, en el que aparece el primer informe de la Falange E.T. y de las J.O.N.S., fue el presentado el 31 de marzo de 1939, que empieza así: “De-

claración del chofer Antonio Ferrándiz Cháfer (Casimiro) de su viaje a Ibi conduciendo un camión del Comité... y para que conste donde convenga, firmo el presente escrito a las 2 horas 19 minutos del día 31 de marzo de 1939. Firmado Antonio Ferrándiz¹⁰. Hora extraña para un interrogatorio.

El primer atestado de la Guardia Civil se da el 3 de mayo de 1939.¹¹ La Guardia Civil, al no disponer de Cuartel, cada guardia se instaló en casas particulares, tenían su cuartel y local de interrogatorio, en la finca "el Laberinto", cerca de Benissoda, en septiembre, se pasó a la Torre de Santa Rosa, situada a las afueras de la ciudad (en estos locales efectuaron la mayoría de los interrogatorios y atestados) y a finales de año 1939, acabadas las obras, se reabrió el Cuartel situado en la plaza, entonces denominada, Plaza del Teniente Garrido y aquí no se efectuaron interrogatorios, siempre lo hacían en la Torre de Santa Rosa, para que nadie oyera los gritos.

La Guardia Civil continuó presentando atestados de sus interrogatorios. Así, el 8 de junio de 1940, a las diez horas, realizaban tres guardias civiles un interrogatorio a Salvador Nácher Marrahí, de 45 años, carnicero, calle Alicante n.º 23 (hoy Arqueólogo Ballester). Uno de estos guardias civiles, Eliseo Vila, se hizo famoso por su dureza en estas tareas.¹² Dos sufridores de estos interrogatorios así lo atestiguan que interrogatorio y tortura iban juntos:

Vicente Altabert Calatayud, Maestro, dice en su declaración "el 19 de junio de 1939, se me llevó a la finca llamada "Torreta" o "Laberinto", Casa-Cuartel de la Guardia Civil para hacerme el llamado atestado".¹³

Testimonio de Rafael Nacher Farinós - De Atzeneta de Albaida, que dice: "El 12 de mayo de dicho año nos llevaron a "la Torre" de Albaida donde nos hicieron el atestado y nos "arreglaron".¹⁴

4.-Proceso de la elaboración del expediente. Informes y avales

El proceso de elaboración de los expedientes, en todos los sumarios, mantienen siempre el mismo orden procesal: 1.-El inicio de estas parten del informe-denuncia de la Falange, nunca de la denuncia de un particular. 2.- Le sigue la declaración del acusado quién designa a dos testigos de descargo. 3.- El juez interroga a los testigos. 4.- El juez militar pide a la Falange, alcaldía y Guardia Civil nuevos informes que aclaren o amplíen lo afirmado por los testigos. El cual contiene entre Juicios Sumarísimos y Consejos de Guerra más de 27.000 expedientes y los juicios sumarísimos del resto de Castilla la Mancha y de Extremadura, pero están por clasificar y digitalizar. Multitud de Juicios sumarísimos (Consejos de Guerra) están repartidos por archivos de Ejército de Tierra, Aire y Marina de las distintas regiones Militares. En algunos casos se citan a nuevos testigos. 6.-El juez realiza la *Declaración indagatoria*, además, por la que al procesado se le da a conocer el delito concreto en el que ha participado y la totalidad de los cargos, no por escrito, sino siguiendo un Procedimiento de interrogatorio, el juez pregunta si admite o no si cometió tal delito, solo podía decir sí o no y razonar su respuesta. Al final preguntaba si tenía algo más que decir. Aquí acaba su defensa. No existe ningún alegato del abogado defensor. En casos excepcionales y se admitían documentos presentados por los procesados en su defensa. 7.-El juez elaboraba el "autorresumen", basado en la parte más

dura de las acusaciones de los informes y no incluye acusaciones menores (en muchos casos) y en el resumen que presenta la fiscalía y se señala la tipificación penal. 8.- Se dicta la Sentencia. 9.- El Auditor examina el expediente y emite su juicio de si se han seguido o no el proceso reglamentado y en contadas ocasiones modifica las sentencias. 10.- A partir de ese momento la Sentencia es firme y se ejecuta la condena.

Todos los informes, tanto de la Falange como los del alcalde, tienen como destino el Juez Militar. En primer término, como denuncia contra un izquierdista considerado culpable, ya que, el juez, no sabía nada de lo acontecido en el pueblo, y, posteriormente, los hacía a requerimiento del juez o del alcalde. Los que presentan los informes de la Falange son: En abril de 1939, El Delegado de Orden público. Ricardo Lloret. A partir del 22 de abril, el Delegado de Información e Investigación: Francisco Giner (que son los más duros) y desde el 31 de julio el Delegado de Información es Baltasar Monzó que suaviza el contenido de estos. A partir de 1940 presenta los informes el Jefe de la Falange, Cándido Martínez Lloret, que aún hace más positivos o neutros sus informes.¹⁵

En el cuadro n.º 1, se especifica la distribución, separando informes y avales porque cada tipo tiene utilidad y finalidad distinta:

Faltan muchos informes y atestados de la Falange, los más duros, tal vez figu-

Cuadro n.º 1.-Informes y Avales 1939-1943: ¹⁶			
Años	Negativos	Positivos	Totales
1939	67	31	98
1940	39	18	57
1941-1943	15	6	21
	121 - 68 %	55 - 32 %	176
Avales: 1939 - 1940		86	86
		Totales.....	262

Elaboración propia partiendo de las fuentes señaladas

rababan entre la documentación que fue quemada en 1975, muriendo Franco, por los dirigentes falangistas, ante el temor del regreso de los izquierdistas y efectuaran venganzas.

Los informes positivos libraron a muchos de ser enjuiciados y otros, gracias a ellos, vieron reducidas o suavizadas sus penas. No así los acusados de delito de sangre que estaban predestinados a la muerte. Es el caso de Salvador Valero Pérez (Sumario n.º 10645/1939). Acusación: Se negó a avalar al sacerdote D. Vicente Segrelles que fue asesinado en Valencia. Pero protegió a D. Ángel Tormo para que no le ocurriera nada a su regreso de Valencia, testimonió a su favor la Hija de la Caridad Rosa Biosca Terol, ayudó a un sacerdote de Alcoy y que en su casa se celebró la misa por D. Vicente Vidal, todos estos testimonios no sirvieron de nada, ni para rebajarle la condena, y fue ejecutado, en Paterna, el 9 de diciembre de 1939.

Los atestados de la Guardia Civil de los interrogatorios (efectuados posiblemente con torturas) no aparecen entre estos informes. Se empezaron a realizar a finales del mes de abril, fecha probable de su instalación en Albaida. A partir de este momento la Guardia Civil pasó informes de sus interrogatorios al juez militar y posteriormente presentaban información de lo que figuraba en sus archivos o que recogían preguntando al vecindario, según se iba desarrollando el juicio y ante la aparición de nuevos indicios al declarar testigos o nuevas acusaciones. El juez Militar también pedía, en este sentido, informes al alcalde y a la Falange.

El aval, en cambio, no se utilizaba en los juicios. Era necesario para casi todo: para los funcionarios, reincorporarse al trabajo, los ferroviarios ser readmitidos, para ejercer los médicos y farmacéuticos, para ser readmitidos en las empresas que no los querían al denunciarlos como revolucionarios, para po-

der ser admitidos en el hospital, conseguir una cartilla racionamiento, etc., etc. Un texto impreso del aval decía: "

GARANTÍA: Fulanito de tal con residencia en esta antes del Glorioso Alzamiento nacional, no conociendo dato alguno que le perjudique y no tuvo ninguna actuación durante el período Rojo y siendo por ello conceptualizado como afecto al Glorioso Movimiento Nacional Sindicalista... Para que lo haga constar donde le convenga y a petición del interesado Con la firma de dos avalistas. Y la autentificación de la firma lo hacía el Delegado de Información de la Falange: señalando que son "auténticas y de personas completamente afectas a la Causa Nacional Sindicalista", en otros añaden para darle contundencia, "tanto como él como sus padres y hermanos son fervientes Católicos".

5.-Juicios Sumarísimos y fusilados: Cifras globales en toda España.

Lo que está muy estudiado es la cantidad de víctimas de la posguerra. Según las últimas investigaciones de 2014 concluyen que en el período 1936 a 1945 la cantidad de víctimas mortales de la represión franquista, ejecutados tras Juicios Sumarísimos, se elevó, a la cifra de 152.043 personas¹⁶. No se puede sacar un promedio de los juicios sumarísimos aplicable al conjunto de España, al no existir una proporcionalidad entre población, número de víctimas y número de juicios comparable entre provincias. Menos estudiado es el número global de Juicios sumarísimos que hubo, pues toda la información sobre los Procedimientos sumarísimos y Consejos de Guerra, que se celebraron desde 1938 a 1950, está dispersa en multitud de archivos militares de las diferentes Re-

INDULTO TOTAL

CERTIFICADO DE LIBERACION DEFINITIVA

on **EMILIO CALVO BLANCO** Director de la Prisión
PROVINCIAL de **PALMA DE MALLORCA**
Presidente de la Junta de Disciplina de la misma. T. P. A. - Mod. 141.

FILIACION Y RESEÑA
Nombre **Camilo Bas Oriola**
Lugar de nacimiento **Albaida (Valencia)**
Edad **51 años**

CERTIFICO: Que en el día de hoy, y previa aprobación del Tribunal sentenciador, se concede libertad definitiva a **CAMILO** de **Albaida** por haber extinguido su condena.

Al mentado pasado **al mentado pasado** cuya filiación se expresa al margen, fué puesto en libertad condicional el día **veinte** de **noviembre** de **1939** y desde entonces a la fecha su comportamiento ha sido irreprochable, demostrando con ello que ha hecho buen uso de la gracia que se le concedió.

Y para que conste, expido la presente en **Palma de Mallorca** a **28** de **octubre** de mil novecientos **cuarenta y siete**.

SEÑAS PARTICULARES

Firma del liberado e impresión dactilar del pulgar derecho.)

Camilo Bas Oriola

Pulgar derecho.

IMPRESION PROVINCIAL DE PALMA DE MALLORCA
DIRECCION

1947-10-28-Cerificado de Liberación Definitiva. Expedido por el Director de la Cárcel Provincial de Palma de Mallorca a favor de Camilo Bas Oriola de Albaida. Preso desde 1939.

giones militares del Ejército de Tierra, de la Marina, del Aire, de los Gobiernos Militares y de los distintos Archivos Generales del ejército.

Por lo que, de momento, es difícil el cuantificar la cantidad abrumadora de los mismos que se pudieron producir en este período. Lo podemos comprobar fijándonos en el cuadro siguiente, elaborado con los únicos datos digitalizados en dos archivos públicos y los aportados por sendos investigadores de Murcia:

	Juicios sumarísimos	Penados a muerte	%	Provincias
Archivo G. Histórico de la Defensa ¹⁸	418.185	11.617 ¹⁹	2,78	5 - Madrid, Albacete, Castellón, Valencia, Alicante
Badajoz	8.336	2.133 ²⁰	25,5	1 - Badajoz
Cataluña	81.966	3.358 ²¹	4,10	4 - Cataluña
Murcia	21.452 ²²	1.395 ²³	6,50	1 - Murcia
León	9.711 ²⁴	1.873	19,2	1 - León
Zamora	3.163 ¹⁷	45	1,50	1 - Zamora
Totales	542.813	20.421	3,41	14 provincias

Elaboración propia partiendo de las fuentes señaladas

Probablemente, el número de juicios sea más elevado en Albacete y el País Valenciano para dar una lección ejemplarizante, por ser los últimos territorios en ser "ocupados":¹⁷ El País Valenciano, esta zona tienen el mayor número de expedientes no así de víctimas, al ser la última "liberada" se le aplicó mano dura.

6.-Ejecutados en la Comunidad Valenciana y en la Vall d'Albaida

A finales de 1939 fueron cerrados todos los campos de concentración, en Valencia quedó únicamente el de Porta Coeli como campo base de clasificación y, a principio de 1940, fueron clausuradas las cárceles de partido, concentrando a todos los presos en unas pocas cárceles para rebajar costes.

Quedaron las cárceles comarcales y Juzgados Militares de Xàtiva (agrupaba a los presos pertenecientes a la Vall d'Albaida, Ayora y Xàtiva)¹⁸ y las de: Alcira, Gandia,

Liria y Sueca. En todas ellas se siguieron celebrando Juicios Sumarísimos.

En 1940, el Monasterio del Puig se transformaría en prisión Central¹⁹ y con la mayor concentración de presos en: San Miguel de los Reyes y en la Modelo, y en otras prisiones menores.

La cifra de fusilados fue mayor al comienzo de la guerra en las regiones que iba conquistando el ejército nacional: Andalucía, Extremadura y las dos Castillas, pero desde el principio esta represión

el número de los condenados a muerte, que son 197. Pero, además, comprobado en tan solo unos pocos sumarios estudiados pertenecientes a Benigànim, en los que en 16 juicios sumarios se juzgan a 41 personas (20 fusilados), en Albaida en 63 sumario (de los 78 localizados) hay 79 personas condenadas (17 fusilados) y el último caso visto es el de Lluixent en un sumario se enjuicia a 10 personas condenándolas a prisión. En total, entre estas tres poblaciones suman 121 enjuiciados encuadrados dentro de tan solo 80 sumarios estudiados.²¹

Lo que es cierto que todos los componentes de los Comités Ejecutivos Populares de cada uno de los 34 pueblos de la comarca, más algunos de otros organismos (Comité de Fincas Incautadas, de Milicianos...), pasaron por el Tribunal de Albaida y el de Xàtiva.

Pero seguro que los enjuiciados superarían con creces los 600, teniendo en cuenta que, en último semestre de 1939, el promedio de presos en la cárcel de Albaida oscilaba entre los 300 a 450 presos, calculo que se desprende por la cantidad de raciones alimenticias repartidas y dada la gran movilidad de entrada y salida de presos, estos pudieron ser muchos más.²²

7.-Los Sumarios de Urgencia, personas de Albaida: Muerte y Prisión

La aplicación del Código de Justicia Mi-

brutal pretendía lo mismo: crear el máximo terror en todas partes, amansar a la población y juzgar imprecisos delitos.

La distribución de las ejecuciones en las provincias valencianas fue la siguiente 1939-1943²⁰:

En Castellón: 1.014, Valencia: 2.980, Alicante: 720, en total: 4.714.

Albaida	17	Benigànim	20	Bocairent	24	L'Olleria	17
Aielo de Malferit	7	La Pobla del Duc	8	Castelló de Rugat	6	Bélgida	4
Fontanars dels Alforins	1	Beniatjar	1	Rugat	1	---	
Ontinyent	89	Montaverner	2	---		Total: 197	

Elaboración propia partiendo de las fuentes señaladas

Es difícil el determinar el número de sumarios y menos el número de procesados porque un sumario contiene varios, realizados a personas de nuestra comarca, pero tenemos que suponer que fue muy grande dado que ya conocemos

litar se basó en la falsa legalidad de las Declaraciones de Guerra que hacía cada general sublevado en su territorio, por las que se apropiaban del poder total. Dada la Declaración de Guerra se aplicó inmediatamente el Código Militar de

1890²³ que en su artículo 237 dice:

“Son reos del delito de rebelión militar los que se alcen en armas contra la constitución del Estado, contra el Rey, los Cuerpos Colegisladores o el Gobierno legítimo, ... que sean partidas militarmente formadas y de más de 10 individuos, que hostilicen a las fuerzas del Ejército antes o después de haberse declarado el estado de guerra”.

Para los sublevados, lógicamente el Ejército y el gobierno legítimo era el franquista, en cambio, el ilegítimo y rebelde eran todos los republicanos, que socavaron el orden establecido al establecer la república. Así que todos ellos habían incurrido en un delito de rebelión en mayor o menor grado.

De acuerdo con lo ordenado en este Código, en todos los Procedimientos Sumarísimos, tanto de urgencia como ordinarios, se aplicaron tres tipos de delitos, según el grado de implicación y participación en los hechos del período posterior al 18 de julio de 1936, y llegó a alcanzar también a algunos hechos anteriores a estas fechas y estos son.

Tan solo los condenados por delitos de sangre tenían la sentencia predeterminada, la muerte. Pero para el resto, cada juicio sigue una pauta distinta en la tipificación de los hechos, el juez instructor y el fiscal son los que valoraban la gravedad de los hechos, la validez e importancia de los testimonios de descargo y el grado de aplicación de las penas. *“No se daba la supuesta inocencia sino la culpabilidad, de modo que era la primera la que debía de ser probada.”*²⁴

Existe una excepción. Los delitos de Auxilio a la Rebelión, con agravante de perversión y trascendencia (Art. 173) pueden ser penados con la muerte (Por ejemplo, en el Juicio Procedimiento sumarísimo de urgencia n.º 2254, en el que tres hombres son condenados a muerte y fusilados siendo colaboradores sin ser participantes directos en el asesinato de Ibi).

Por eso llama la atención que, en bastantes casos y ante hechos idénticos, sean evaluados de manera distinta y se les aplicaban penas muy dispares. Interpretación libre de unos supuestos delitos civiles y penales que debían hacerlos encajar en la casuística militar, de ahí la libertad de criterio y la disparidad de sentencias ante hechos iguales.

A todos los vivos que permanecían en prisión, se les aplica La ley de Responsabilidades Políticas del 9 de febrero de 1939, en cuyo art. 72, se prefija el carácter retroactivo de la misma para todos los delitos cometidos con anterioridad a su promulgación, a partir del 18 de julio de 1936. Con la pena dineraria correspondiente.

La mayor o menor contundencia de la pena impuesta dependía de la cantidad y calidad de los testigos de descargo y de los posibles hechos eximentes (haber ayudado a personas de derechas o no). En dos casos solo se entienden así las sentencias aplicadas, de absolución o sobreseimiento en los juicios de José Segrelles (pintor) por la intermediación del gobernador civil: el coronel Francisco Plana de Tovar, y en la del factor (Subjefe, encargado de la circulación de trenes) de la estación de Renfe de Albaida: Juan Pifarré Gombau, por la calidad de los testigos de descargo, empresarios y falangistas.

El Tribunal estaba compuesto por militares y también lo era el abogado defensor, quién debía obediencia al presidente del Tribunal. El acusado solo podía recurrir a la defensa de este abogado militar. Al tener que asignar defensor, como no conocían ningún abogado militar, decían *“el que por turno me toque”*. Escasa defensa podían tener. Las penas impuestas, por supuesto, fueron las que señalan anteriormente que fueron concebidas para juzgar actos dentro del ámbito militar y que se utilizó para juzgar delitos civiles y penales ordinarios.

A continuación, se agrupan por delito

que son acusados y sintetiza lo más interesante que aparece en los 63 sumarios de gente de Albaida y también se ha conseguido documentación de parte de los expedientes de revisión de penas del Archivo General Militar de Guadalajara.

8.-Delitos más comunes que aparecen en los sumarios estudiados y las distintas condenas

El Código de Justicia Militar reseñado clasificaba las condenas por el tipo para los delitos de rebelión militar según el grado de participación en los hechos. Partiendo de esta premisa se puede valorar el cómo se aplicaba la normativa de este código militar a hechos civiles y penales ocurridos tres años antes, después del 18 de julio de 1936. Se puede comprobar en el anexo de cuadros, que figuran al final de este artículo, relación de condenados, los delitos de los que se les acusa, las condenas y la libertad concedida. A continuación, se detalla de manera resumida de la calificación de los delitos, el motivo y las penas que se aplican:

ADHESIÓN A LA REBELIÓN:²⁵ Pena de muerte. Se aplicaba a los jefes, a sus colaboradores directos que los ejecuten y a los ejecutores de delitos de sangre. (Artículo n.º 237 y 238.1). Con agravante de perversidad y trascendencia Art. 173.

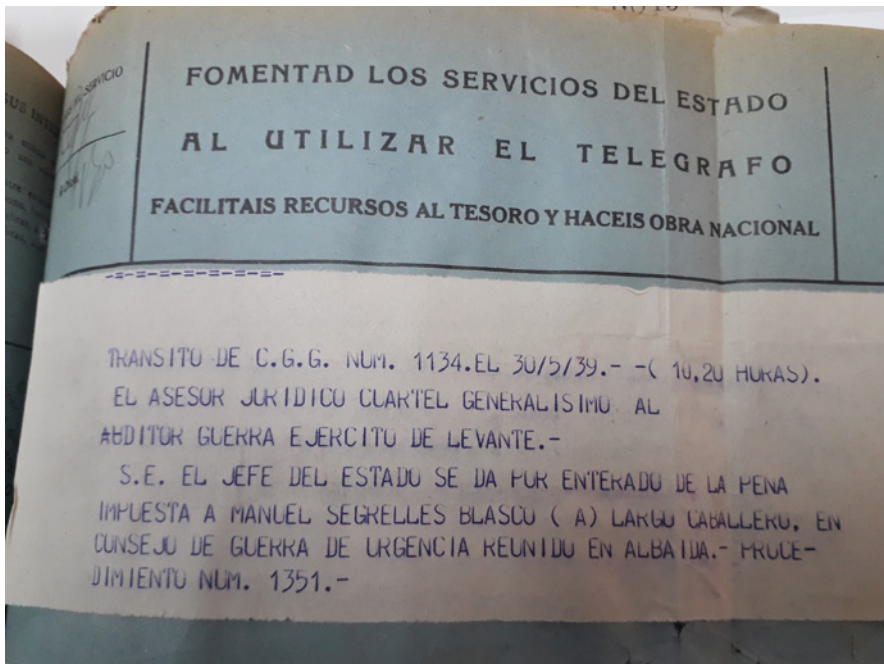
Acusación de participación en asesinatos que supuso la condena a muerte:

Condenados: 18 – Ejecutados: 17
 -Participó en la reunión del Ayuntamiento y el Consejo Ejecutivo Popular que entregó a Adolfo Pastor Monzó y José Bono Arjó para que fueran asesinados.

-Participaron activamente en este asesinato.

-Se desplazaron a Ibi y participaron en el asesinato de un sacerdote y un joven que era Jefe Local de la Falange.

-Intervino en la denuncia del sacerdote o se negó a firmar el aval para salvar al

Telegrama del Cuartel del Generalísimo (Franco) confirmando la sentencia de muerte de Manuel Segrelles Blasco. 30 de mayo de 1939

D. José Segrelles Company, sacerdote, que fue asesinado en Valencia.

-Intervino en la denuncia de los Sres. José y Juan Ferrándiz de Mergelina que también fueron asesinados en Valencia

ADHESIÓN A LA REBELIÓN (Como autores o colaboradores necesarios de los hechos más importantes, sin agravantes). Con carácter continuado, pertenecer a organización marxista o Comité y el estar implicado en actos criminales pena de 30 años (Cadena perpetua) y un día de Reclusión Mayor. (Art. 238.2 y 237).

Delitos que son tipificados como más graves aplicados a menos gente y los colaboradores en los hechos de muerte sin ser ejecutores:

Condenados: 9 a 30 años de Reclusión Mayor

-Con la agravante es el haber pertenecido a uno de los Comités Ejecutivos Populares de 1936.

-Intervino en la detención de personas de derechas

-Apuntaba con un revolver a los derechistas.

-Abofeteo a un detenido de derechas.

-Participó en el saqueo de la casa del secretario del Juzgado de Instrucción y también en el incendio de sus muebles.

-Participó en la destrucción de la iglesia y de los archivos de Juzgado y Ayuntamiento.

AUXILIO A LA REBELIÓN (Por ayudar a realizar actos sin ser actores principales) por haber participado en la detención de personas o en el saqueo de casas. Haber defendido o proclamado consignas marxistas. Se castigaba con Prisión Mayor (Art. 240.1). Con la Pena de reclusión: 12 años y un día a 20 años y un día.

Condenados:

14 a 12 años de Reclusión Mayor

3 a 20 años de Reclusión Mayor

AUXILIO A LA REBELIÓN condenados a una pena correccional de 6 meses y un día a 6 años o de 6 a 12 años de Reclusión Menor. (Art. 241). Por ayudar a la conspiración sin ningún tipo de agravante con eximentes y testigos de descargo.

Condenados: 2 a 7 años de Reclusión Menor

Delitos más ordinarios o frecuentes que se imputan a la mayoría de los en-

causados y tipificados de forma arbitraria según entendía el fiscal y el juez y por la existencia de testimonios a su favor:

-Era un escopetero a las órdenes del Comité, armado hacia guardias por el pueblo.

-Miliciano armado en el control de carreteras.

-Intervino en la destrucción de la iglesia (o iglesias) y en la destrucción de las imágenes de santos.

-Intervino en el asalto y saqueo de las fincas agrícolas y casas del pueblo.

-Intervino en registros domiciliarios.

-Participó en el incendio del archivo del juzgado, Guardia Civil, Registro, Juzgado Municipal y del Ayuntamiento.

-Hombre de confianza del Comité.

-Participó en el saqueo del local de Derecha Regional Valenciana y de las Bandas de Música.

PROCESADOS ABSUELTOS O SUS CASOS SOBRESUELTOS: Por escasa trascendencia de los hechos..., por falta de pruebas o porque sus actos no son constitutivos de delito... Absueltos: 12

Otros se señalan como delitos, añadidos a los anteriores, cuando realmente son juicios de fama o reputación:

-Se dedicaba a comilonas. Le gustaba lo ajeno.

-Era un mal trabajador.

-Le gusta la bebida y borracheras.

9.-Las sentencias:

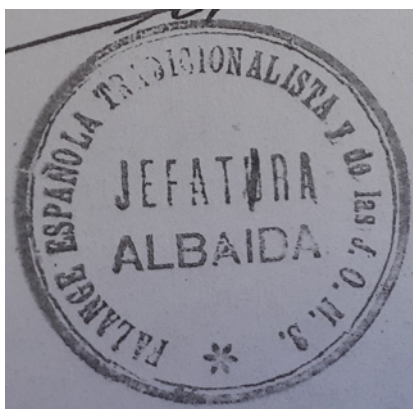
Las condenas son más o menos duras dependiendo de cuando se fallaron. Son más duras las emitidas en 1939 que las de 1940 y cómo van pasando los años se van suavizando. Todo ello, claro está, teniendo en cuenta que son delitos semejantes en todos los casos.

Todas las sentencias y sus condenas se atemperan a partir del indulto del 1 de octubre de 1939 y, sobre todo, tras el primer gran indulto de 1 de abril de 1941 por el que se ponía en libertad a los que cumplían condena de hasta doce años. Se puso en libertad a más de 40.000 pre-

sos. El indulto general a condenados a 30 años de prisión se produjo en 1945.²⁶

Ante el gran atasco de expedientes en los juzgados militares, no tuvieron más remedio que ir liberando a los que estaba en prisión, pendientes de juicio y no habían cometido ningún delito de sangre, aplicando la prisión atenuada o la más benevolente prisión condicional.

Libertad atenuada: se cumplía condena en casa, saliendo solo para trabajar,

1939- Sello de la Falange, Jefatura de Albaida

1939- Cuño de la Guardia Civil, puesto de Albaida

Cuadro n.º 4 - Ejemplos más significativos de libertad atenuada y condicional						
Encausado	Año Inicio	Prisión Atenuada	Sentencia	Condena	Libertad condicional	Indulto Total
Soler Belda, Rafael. "Monja"	1939	1943	1941	12 R.M.	1943	
Albert Soler, Francisco	1939	---	1939	12 R.M.	----	1946
Monzó Mateu, Antonio	1939	9/10/1941	1943	12 R.M.	1943	1946
Tormo Soler, Vicente. "Capote"	1939	23/1/1940	1942	6 R.M.	1944	1946
Marrahi Penadés, José. "Boira"	1939	28/9/1941	1943	6 R.M.	1942	1945
Molina Albert, Vicente	1939	1/12/1939	1940	8 R.M.	1942	1946
Tormo Navarro, J. "Ximo Cutes"	1940	23/12/1939	1943	12 R.M.	1943	1946
Tormo Bellver, Bautista	1940	22/5/1940	1943	6 R.M.	1943	1945
Tormo Ferri, Vte. "Colipaxes"	1940	25/2/1941	1943	12 R.M.	1943	1947
Madrid García, José	1940	6/6/1942	1943	12 R.M.	1943	1946

cumplir deberes religiosos u órdenes de la autoridad y no podía abandonar la población.

Libertad condicional: se podía hacer vida normal teniéndose que presentar los días señalados ante la autoridad asignada. Cuartel de la Guardia Civil, ayuntamiento.

En todos los condenados por Auxilio a la Rebelión, las acusaciones son semejantes, la implicación en la denuncia a gente de derechas supone más condena (el caso de José Madrid)²⁷ y favorecer a personas de derechas le supuso menos condena como es el caso de Rafael Soler "Monja"²⁸, aunque fue Presidente de Comité del Frente Popular a finales de 1938, y Emilio Nicolau Tormo²⁹, miembro del C.E.P. y con informes favorables de 18 personas influyentes, ambos vieron reducidas sus condenas. En todo caso, es evidente que la aplicación de un tipo determinado de condena depende del criterio del juez de turno.

De hecho, todos son Procedimientos Sumarísimos de Urgencia, pero muchos

se convierten en Ordinarios al tardar en resolverse y con aplazamiento "sine die", hecho por lo que perdían su condición de Urgencia.

10.-Sumarios localizados y estudiados de personas de Albaida

De los más de cien expedientes vistos al final han quedado de personas de Albaida:

SUMARIOS LOCALIZADOS: 78

Estudiados: 63

Deteriorados no se pueden consultar: 15

Cuadro n.º 5.-Resumen de condenas y condenados según los 63 Sumarios estudiados:		
Condenas	N.º Condenados	%
Muerte	18	28,57
30 años de Reclusión Mayor	11	17,5
12 a 20 años de Reclusión Mayor	14	22,22
6 años a 12 años de Reclusión Menor	07	11,11
6 meses a 6 años de Reclusión Menor	01	1,87
Absueltos o sobreesidos	12	19,04

Elaboración propia partiendo de las fuentes señaladas

Los condenados a muerte y a cadena perpetua (30 años) representan el 46 % de los condenados. Fueron sentenciados rápidamente porque fueron perso-

nas protagonistas y que participaron en delitos de sangre, incluidos en los sumarios 1351 (Asesinato de dos personas en Albaida en agosto de 1936) y 2254 (Haber participado en dos asesinatos en Ibi).

Los que, al final, fueron condenados a prisión pasaron largo período de espera encerrados hasta conocer su suerte final. Incluso los que fueron absueltos o sus casos sobreesidos pasaron en prisión entre uno y tres años, excepto el pintor Segrelles, que tan solo pasó tres días en la cárcel. Entre ellos tres falangistas, uno de ellos, Juan Vidal Vidal (Sumario 2278/1940), pasó tres años de prisión hasta que gracias a varios testimonios pudo demostrar que fue enlace con José Antonio Primo de Rivera cuando este estuvo encerrado en la cárcel de Alicante.

La edad media de los fusilados oscilaba entre los 31,5 años y del conjunto

de todos los juzgados era ligeramente superior: 34,5 años, calculado en 1939, cuando tuvieron lugar los juicios. Cuando ocurrieron los hechos, 1936, la me-

Edad	N.º	%	PSOE	UGT	IR	CNT	PC	Otros	Total
20 a 30	24	38'10	8	5	1	5	5	1	25
31 a 40	21	30,15	4	6	3	4	2	2	21
41 a 50	11	19'05	2	4	2	-	2	1	11
51 a 60	6	12'70	1	3	-	-	1	1	6
	63		15	18	7	9	9	5	63

Nota: En Otros: Un autonomista, un carlista y tres falangistas

dia de edad sería inferior a los 30 años. Cabe destacar que el más joven de los fusilados tenía tan solo 23 años: Miguel Seguí Vidal (Alias: *Marrau*) labrador y el de más edad, Enrique Tormo Tormo (*Pitorreo*) de 54 años, contable. El más joven de los condenados a muerte y de los enjuiciados, tenía 19 años, fue Enrique Ferri Martínez (*Arriero*), a quién le sería conmutada por treinta años de prisión al contar con tan solo 16 años en la fecha de los hechos y la edad penal ese situaba en los 18 años.

El mayor de todos los enjuiciados fue José Vicente Soler Lloret de 60 años,

do de pertenecientes al PC, que fue un partido con poca influencia al principio, ninguno perteneció al Comité, y que fue incrementando su protagonismo poco a poco, al pasarse a sus filas componentes de otros partidos.

Varios: Pintor artístico, pintor, panadero, ganadero, correos, chófer, sastre, viajante, carnicero, metalúrgico, recaudador.

11 -Mecánica de la instrucción y represión urgente

El 8 de noviembre de 1939, en todas las prisiones militares de distrito se recibió la orden de que los acusados a

Hasta finales de mayo los juicios, tanto la instrucción como la vista final, se efectuaron en Albaida. Emitida la sentencia pasaba al Auditor General de Guerra en Valencia y una vez este daba el visto bueno o hacia las modificaciones de la clasificación de los delitos y las penas impuestas, devolvía el sumario para que el Juez Militar de Albaida fallase la sentencia definitiva y, en las condenas a muerte una vez era recibido el enterado de Franco la sentencia era ejecutoria y se daba parte al juez ejecutor para que ejecutase la sentencia.

Ya desde finales de mayo la mecánica se modifica. El Juez Militar de Albaida actúa como juez Instructor de todos los delitos cometidos en el distrito de Albaida. De modo que todos los presos que pertenecían a estas poblaciones estaban internados en la prisión del Palacio. Incluso los que estaban en Valencia eran trasladados a la cárcel del Juzgado de 1.ª Instancia de Albaida y eran "pasados" por el centro del pueblo, hasta el Palacio, tantas veces como pedía el Juez Militar para ser interrogados. Una vez instruido el sumario y el juez hubiera elaborado el Auto-resumen, este, junto a las acusaciones de fiscal, eran remitidos a uno de los Consejos de Guerra de Valencia y los acusados pasaban a la Cárcel Modelo. La vista oral tenía lugar en este Consejo de Guerra de Valencia, el cual emitía la sentencia final.

En Valencia se agrupaba a los acusados para los juicios y era tal la cantidad de presos a juzgar que las vistas se convirtieron en actos multitudinarios, como ocurrió en Albaida, pero en Valencia, fueron más frecuentes y con multitud de presos juzgados al mismo tiempo, como explica la hija del maestro Altabert:

"En la mañana del 29 de agosto (1939) fueron juzgados en bloque, quizá más de ochenta hombres. Mi madre y yo los vimos salir atados. Hoy incluso puedo saber con quién iba atado, muñeca con muñeca... Cabe pensar que ni llegarían a leer su declaración"⁹⁰.

Edad	Comité	PSOE	UGT	IR	CNT	PC	
20 a 30	4	5	-	1	3	-	9
31 a 40	4	1	2	3	1	-	7
41 a c50	1	1	-	-	-	-	1
51 a 60	1	1	-	-	-	-	1
	10	8	2	4	4		18

funcionario y Rafael Soler Belda, (*Monja*) electricista de 56 años, fue el último Presidente de Frente Popular en los años 1938-39.

Entre PSOE y UGT sumaban algo más del 60% de los condenados, fueron las dos organizaciones de más implantación más influyentes y de más poder durante todo el período revolucionario y de guerra. Sorprende el número eleva-

la última pena, aunque no tuvieran sentencia en firme, pasasen a ser juzgados en Valencia.

La urgencia de juicio y ejecución en Albaida de los primeros días solamente se entiende por la acción aleccionadora y represora con la que se pretendía detener preventivamente toda acción involucionista por parte de los republicanos (*"los rojos"*).

Labrador - Jornalero	Funcionario- Contable	Ferrovionario- Telégrafos Electricista	Albañil	Maestro- Médico	Varios	Total
25 (40 %)	11 (17,4 %)	8 (12,6 %)	5 (8 %)	3 (4,7 %)	11(17,4 %)	63

Varios: Pintor artístico, pintor, panadero, ganadero, correos, chófer, sastre, viajante, carnicero, metalúrgico, recaudador.

Lo mismo se daba con las ejecuciones: el día 9 de diciembre de 1939 se fusilan, entre otros, a dos de Albaida, juzgados en días diferentes: a Eduardo Vidal Quilis (Sumario 10659) y a Salvador Valero Pérez (Sumario 19645) y, el día 8 de marzo de 1940, a dos que sí fueron sentenciados el mismo día: Vicente Altabert Calatayud (Sumario 10648) y Juan B. Tormo Pont (Sumario 10656).

El último fusilado de Albaida lo fue Miguel Beneito Belda (*Garrofero*) en Paterna el día 28 de marzo de 1940, después de permanecer más de ocho meses en la prisión de Albaida y en la Cárcel Modelo de Valencia.

12.-Consideración final

Al desconocer el Juez Militar los hechos ocurridos en Albaida en el período de la Guerra Civil, este recurrió a pedir informes a la Falange y a la Guardia Civil. En un principio conseguían la información por medio de interrogatorios, muchos de ellos acompañados de torturas. Para contrastar la información, el juez pedía información de los mismos individuos al alcalde, que siempre la matizaba.

Ante el juez, la veracidad de los hechos de los que son acusados no se desmiente, sino que niegan su participación en alguno de los hechos. Algunos admiten su participación, el caso más flagrante es el de Enrique Tormo Tormo. En su declaración se inculpa de la entrega de las dos personas que son asesinadas. De ahí la importancia de los testimonios y de las averiguaciones que hace el juez. No pueden más de trescientos testigos (entre dos y cinco por encausado), decir mentiras sobre los hechos que vivieron durante el segundo semestre de 1936 y todo el resto de la guerra. Los hechos y sus protagonistas eran conocidos por todo el mundo.

No todos los informes fueron negativos (cuadro n.º 1) el 32 % fueron positivos, eso explica que se redujeran penas o el mismo Juez Militar desestimara denun-

cias que nunca llegaron a sustanciarse en juicios, denuncias de hechos nimios e irrelevantes. Por ejemplo: El caso de los hermanos Salvador y José Ferri Martínez (este fue concejal del Ayuntamiento en el año 1937)³¹, el hermano de ambos, Enrique, fue condenado a muerte. Se presentó denuncia contra ellos, pero al informar la Falange que no participaron en ningún hecho punible, el Juez Militar no les enjuició. El 19 % de los procesados fueron absueltos o vieron sus causas sobreesidas por *“carecer de relevancia penal por los hechos que se imputan..., por falta de pruebas, sin que aparezca justificado la perpetración del delito perseguido, etc., etc.”*

Las imputaciones no fueron indiscriminadas. A nadie condenaron solo por soplar en un tubo del órgano parroquial, por diversión, sería por algo más. Ni, por otra parte, se puede montar una historia de hechos tan graves, con rumores y recuerdos acomodaticios al pensar de cada uno, ni utilizar informaciones dadas por familiares que suelen ser justificativas de lo que hicieron los que fueron protagonistas de los hechos y que, realmente, se deben de contrastar documentalmente. Sí que es verdad que hay condenas que son desproporcionadas con los hechos que se les imputan y que son injustos los juicios sumarísimos por la falta de garantías procesales al no disponer, los procesados, de una defensa adecuada, y son escasamente contratadas muchas de las acusaciones.

Sorprende la juventud de los juzgados, el 38,10 % (Cuadros 6 y 7) tenían entre 20 a 24 años y el 30,15 % entre 31 a 40 años. Eso explica la fuerza con la que se vivieron los hechos de julio a diciembre de 1936, la mayoría tendría menos de 30 años. Esa misma proporción se mantiene entre los componentes de los Comités Ejecutivos Popular. Lógicamente, la profesión más numerosa es la de labrador, que representan el 40 % de los 63 juzgados (Cuadro n.º 8).

El gran número de prisiones atenuadas e incondicionales que se dictaron para aligerar la carga en las cárceles y, junto a los sucesivos indultos, ayudaron a suavizar el dolor y la carga económica que suponía el estar preso, tanto para el preso como para sus familiares (cuadro n.º 4). Ya que aparte de los fusilados que fueron 18 (28,57 %), el resto quedaron en la cárcel con condenas largas de 30 años (17,5 %) y entre 12 a 20 años (22,22 %) y para los que se les concedió prisión atenuada o condicional. La condena la tenían que cumplirla en casa, ello, lógicamente, suponía un alivio, aunque siempre tenían el peligro que por cualquier desliz o pequeña falta que fuera denunciada, les hiciera volver a la cárcel. El resto el 19 % salieron absueltos (cuadro n.º 5).

¿Qué hicieron para merecer tales castigos? En el estudio de los expedientes de estos Juicios Sumarísimos se entiende el porqué. Los asesinatos y otros daños a personas y cosas.

Otra cosa muy diferente es considerar estos Juicios Sumarísimos como parte de la represión franquista, que lo fueron. O si son justos o injustos, una gran mayoría fue injusta la condena por desproporcionada.

Hay que entenderlo todo, pero todo, contextualizando todos los hechos en las circunstancias muy especiales en que ocurrió en ambos casos, *“orgia de pasiones”*. Tanto los de la revolución izquierdista de 1936 que se prolongó durante toda la Guerra Civil, como las circunstancias de la posguerra que la dictadura franquista postergó y alargó en exceso.

ANEXO

Los 63 Sumarios estudiados. Todos los procesados, acusaciones, las condenas a muerte, a prisión y la costosa libertad de los castigados a prisión.

POR ADHESIÓN A LA REBELIÓN: (Con agravante de perversidad y trascendencia Art. 173) Arts.237 y 238.1 Ejecutores de delito de sangre y colaboradores. Conlleva pena de muerte.							
Acusado	Edad	E.	oficio	Partido	Pena	Ejecutado	Fecha
1.-Segrelles Blasco, Manuel	27	C	Jornalero	PS	Muerte	Albaida	10-6-39
Sumario n.º 1351/1939 –(Alias: Largo Caballero) Miembro del 1º Comité, en el que se tomó el acuerdo de asesinar a José Bono Arjó y Adolfo Pastor Monzó. Siendo, además, uno de los que participaron en el asesinato							
2.-Segrelles Blasco, Fco.	31	C	Labrador	IR	Muerte	Albaida	10-6-39
Sumario n.º 1351/1939 – (A.: Valera) Fue en uno de los coches en los que se llevaron al falangista de Albaida José Bono y a Adolfo Pastor Monzó hasta la “Serra Grosa” donde los asesinaron. Capitaneó a unos cuantos exaltados y se dedicaba a requisar las tierras							
3.-Seguí Vidal, Vicente	23	C	Labrador	PS	Muerte	Albaida	10-6-39
Sumario n.º 1351/1939 – (A: Marrau) Intervino en el asesinato del falangista José Bono Arjó y Adolfo Pastor Monzó, tomó parte en la quema del Convento del pueblo de Albaida - Tomó parte en el asalto y saqueo del cuartel de la Guardia Civil.							
4.-Soler Bataller, Bautista	32	C	Labrador	IR	Muerte	Albaida	10-6-39
Sumario n.º 1351/1939 –(Alias Manchaes) Formó parte del 1.º y 2º Comité que fue el que tomó el acuerdo de asesinar a José Bono y Adolfo Pastor y estuvo en la prisión la noche y a la hora en que sacaron los presos para asesinarlos.							
5.-Tormo Tormo, Enrique	54	C	Contable	PS	Muerte	Albaida	10-6-39
Sumario n.º 1351/1939 – (A: Pitorreo) secretario del PSOE - Socialista, fue elegido jefe del pueblo, presidente del 1º Comité de Albaida -Procedió a detener con pistolas en mano, sembrando el terror en las personas de derechas y, otras veces, ordenaba tales detenciones – Con los demás miembros del Comité tomó el acuerdo de darles el “paseo” a José Bono y Adolfo Pastor, siendo el principal responsable de estos asesinatos.							
6.-Lluch Esplugues, Vte.	31	S	Albañil	UGT	Muerte	Paterna	31-10-39
Sumario n.º - 1351/1939 –(A.: Porra) Maltrató a un niño derechista de 15 años por llevar un lazo negro en la manga en señal de duelo por la muerte de Calvo Sotelo. Intervino en el saqueo, destrucción e incendio de varias iglesias del pueblo – 17 de agosto de 1936 fue a casa del carcelero a las 4 de la mañana en unión con otro pistolero a pedirle la llave de la prisión con amenazas e insultos y después lo obligaron a ir a abrirles la cárcel para entregarles los dos presos, lo que así realizaron y se los llevaron a la “Serra Grosa” donde los asesinaron.							
7.-Soler Vicedo, Bautista	27	S	Metal	PS	Muerte	Albaida	16-6-39
Sumario n.º 2254/1939 –(Pichirri) Miliciano escopetero – Hizo guardias por el pueblo – Intervino en el incendio de la iglesia parroquial y la ermita de San Juan — Intervino directamente en el asesinato de dos personas, una de							

ellas sacerdote, entre Ibi y Banyeres (Alicante) -Formo parte del 2º Comité.							
8.-Sempere Tormo, Rafael	27	C	Labrador	I.R.	Muerte	Albaida	16-6-39
Sumario n.º 2254/1939 –(Melons) Escopetero de confianza del 1º Comité – Hizo guardias por el pueblo – Intervino en el asesinato de dos personas en el mes de agosto de 1936, y una de ellas religiosa, entre Ibi y Banyeres (Alicante) – Se alistó voluntario al Ejército Rojo –.							
9.-Ferrándiz Cháfer, Ant.	24	S	Chófer	CNT	Muerte	Albaida	16-6-39
Sumario n.º 2254/1939 – (Casimiro) Requisó un coche en los primeros momentos presentándose al Comité para prestar, voluntariamente, los servicios que le encomendasen – Fue el conductor que llevó a varios individuos de Albaida y de Ontinyent a Ibi (Alicante) donde asesinaron a dos personas.							
10.-Beneito Belda, Miguel	28	C	Albañil	IR-PS	Muerte	Paterna	28-3-40
Sumario n.º 1441/1939 – (Garrofero) Intervino en la denuncia contra los hermanos Ferrándiz, los cuales fueron asesinados en Valencia. – Como miembro del 2º Comité se negó a dar el aval al sacerdote Vicente Segrelles y este fue asesinado en Paterna - Intervino en registros y requisas en algunas casitas de campo.							
11.-Altbert Calatayud, V.	36	C	Maestro	IR	Muerte	Paterna	8-3-40
Sumario n.º 19648/1940 - Perteneció al 1º y 2.º Comité Revolucionarios, siendo uno de sus jefes y organizador de los desmanes. Cuando pertenecía al Comité fueron sacados de la cárcel de este pueblo, previo acuerdo de dicho Comité, y asesinados José Bono y Adolfo Pastor. En el mes de agosto de 1936 fue a buscar a Antonio Ferrándiz Cháfer a su casa y le ordenó realizara un servicio con el camión a Ibi (Alicante). De dicho pueblo sacaron a un cura y a un joven y los asesinaron en la carretera de Ibi a Banyeres.							
12.-Tormo Pont, Juan B.	26	C	Labrador	PS	Muerte	Paterna	8-3-40
Sumario n.º 10656/1939 – (Feliciano) Como miembro del primer Comité revolucionario, fue unos de los que tomaron el acuerdo por unanimidad de “pasear” a José Bono y Adolfo Pastor que fueron asesinados.							
13.-Benavent Martínez, J.	30	C	Labrador	IR-CNT	Muerte	Paterna	9-12-39
Sumario n.º 11340/1939 – (Tárbeno) Formó parte del 1º Comité Revolucionario de Albaida. – Fue uno de los que iban en el coche a asesinar a José Bono y Adolfo Pastor en agosto del año 1936, al llegar a las inmediaciones de Játiva los bajaron del coche y dirigiéndose a Adolfo Pastor le dijo: “Cobarde, ahora vas a pagar todo lo que has hecho a mis padres” y al José Bono, cuando manifestó que él moría por su ideal, le contestó: “Ahora vas a morir por tu ideal, ahora”, y acto seguido disparó su pistola matándolos.							
14.-Vidal Quilis, Eduardo	35	C	Panadero	UGT	Muerte	Paterna	9-12-39
Sumario n.º 10659/1939 –(Panader) Fue miembro del 2º Comité Ejecutivo Popular y delegado de Abastos. Facilitó informes del sacerdote D. Vicente Segrelles Company, detenido en la Cárcel de Valencia, y de los hermanos Juan y José Ferrándiz de Mergelina, que fueron asesinados al poco tiempo.							
15.-Nácher Company, Fco.	45	C	Jornalero	PS	Muerte	Paterna	27-11-39
Sumario n.º 6221/1939 – (El Niño) Uno de los fundadores del partido socialista. Perteneció al 1º Comité. – Durante su actuación en el Comité se acordó el asesinato de José Bono y de Adolfo Pastor, hecho en agosto de 1936.							
16.-Pla Tormo, José	37	C	Contable	PS	Muerte	Paterna	17-11-39
Sumario n.º 2276/1939 –(Pepito Gabán) Fue uno de los fundadores y dirigentes más radicales del Partido Socialista de Albaida – Tras las elecciones de febrero de 1936 fue nombrado alcalde, hasta octubre del mismo año – Autorizó la salida de un auto que conducía al Jefe de Falange, José Bono y a Adolfo Pastor, que fueron asesinados – Intervino en saqueos, requisas y petición de fuertes sumas de dinero – Detuvo al Teniente Garrido que fue abofeteado y entregado a la Guardia de Asalto y fusilado en Valencia.							
17.-Valero Pérez, Salvador	31	C	Electricista	PS	Muerte	Paterna	9-12-39
Sumario n.º 10645/1939 - Fue uno de los fundadores de la CNT de Albaida – Perteneció al 2.º Comité. Jefe de las Milicias, Defensa y Orden. Dio malos informes de los hermanos Ferrándiz que fueron asesinados– Se negó a avalar al sacerdote D. Vicente Segrelles que fue asesinado en Valencia - Protegió a D. Ángel Tormo para que no le ocurriera nada a su regreso de Valencia.							
18.-Ferri Martínez, Enrique	19	S	Jornalero	IR-CNT	Muerte	---	---
Sumario n.º 1351/1939 –(Arriero) Se fue con el coche e intervino en el asesinato de José Bono Arjó y Adolfo Pastor Monzó. Asistiendo después a un almuerzo con el que obsequiaron a los asesinos. Conmutada la condena de muerte por la de 30 años de R.M., por ser menor - San Miguel de los Reyes- Indulto y Libertad el 28-2-1946.							

POR ADHESIÓN A LA REBELIÓN (Como autores y colaboradores sin agravantes, pertenecer a organización marxista o Comité. Art. 238.2 y 237). Pena de 30 años						
	Condenado	Edad	E	Oficio	Partido	Condena años
	19.-Bas Sempere, Guzmán	37	C	Alguacil	---	30 R. M.
Sumario n.º 1351/1939 - Abusó de su autoridad maltratando a elementos derechistas -- Intervino en las detenciones de José Bono y Adolfo Pastor, que después fueron asesinados. 8-4-1943-Se mantiene la condena -30-4-44 - Preso en la 3.ª Agrupación de C.P.M. de Talavera (Toledo) – y en la Prisión Escuela de Madrid - 1-2-1946 se le concede el indulto total.						
	20.-Albert Lloret, Ismael	25	C	Ferrovionario	CNT	30 R. M.
Sumario n.º 1351/1939 – (<i>Alias: De la Lloreta</i>) Miliciano escopetero actuó a las órdenes del 1º y 2º Comité - Intervino en robos y saqueos – Intervino, no directamente, en el asesinato de José Bono y Adolfo Pastor. El 4-7-1944- Se le redujo la condena a 20 años de R. m.- el 13-12-1946 – Sale indultado de la Prisión Central de Cuéllar (Segovia). Ha estado 7 años en prisión.						
	21.-Vila Albert, Antonio	33	S	Chofer	UGT	30 R. M.
Sumario n.º 1351/1939 – (<i>A.: Galayo</i>) Miembro del Comité y chofer a su servicio - Estaba en la plaza en el momento de sacar de la prisión a los Sres. Bono y Pastor - Le obligaron a que fuese en un coche al sitio donde fueron asesinados sin que se haya probado que interviniese en la ejecución de estos. - De la cárcel Central de San Miguel de los Reyes pasó a Prisión Escuela de Madrid y de allí se le concede el indulto y libertad el 1-2-1946.						
	22.-Segrelles Albert, Vicente	31	S	Labrador	IR-CNT	30 R.M.
Sumario n.º 10657/1939 – Miliciano armado - Perteneció al 2º Comité - Vocal de Agricultura- Intervino en el asalto de varias fincas - Negó el aval para su tío, el sacerdote D. Vicente Segrelles Company, siendo este asesinado por no tener dicho aval. Secretario pagador del Comité de las Fincas incautadas. El 2-6-1943 – Se le conmuta la pena a 20 años de R.M. -El 4-3-1947– Se le concede el indulto.						
	23.-Albert Lloret, Francisco	27	S	Ferrovionario	CNT-PS	30 R.M.
Sumario n.º 10657/1939 – Acusación: Miliciano armado. Se negó a firmar un aval al Sacerdote D. Vicente Segrelles, por lo que fue asesinado en Paterna. - Tomó parte en los saqueos y requisas efectuadas en el pueblo de Albaida, las cuales asciende a más de medio millón de ptas. El 4-7-1944- Se le redujo la condena a 20 años de R. m.- el 13-12-1946 – Sale indultado de la Prisión Central de Cuéllar (Segovia). Ha estado 7 años en prisión.						
	24.-Molina Seguí, Eleuterio, “El Sant”	41	C	Jornalero	PS/UGT	30 R.M.
Sumario: 1467-V-1939 (<i>El Sant</i>) Acusación: Miliciano armado - Fue presidente del PS- Participó en saqueos del Juzgado, Iglesia, Juzgado Municipal. Fue uno de los que desarmaron y abofetearon al teniente Garrido. Persona de confianza del Comité. Protegió a dos sacerdotes e intervino para liberar a un derechista. Sentencia (el 2-11-1939): Condena a Muerte. El 19-11-1940. - El Auditor General le conmutó la pena por una de 30 años de R.M. y el 23-12-1943- Otra rebaja a 20 años de R.M. – Prisión: San Miguel de los Reyes (Valencia) - Indultado el año 1946.						
	25.-Pastor Pont, Joaquín “El Tort”	28	S	Campesino	UGT-PC	30 R.M.
Sumario n.º 12136/1939 – (El Tort) Acusación: Secretario del Partido Comunista. Miembro del 2º Comité. Jefe Miliciano - Intervino en la destrucción de la iglesia, del Convento. Efectuaba encarcelamientos de personas derechistas aprovechando las primeras horas de la madrugada. Era contrario de los asesinatos. - No se acogió a ningún indulto - Destinado a la Agrupación de Colonias Penitenciarias de Toledo – El 16-2-1946: Sale en libertad al aplicarle el indulto general.						
	26.-Nicolau Tortosa, Emilio	28	C	Correos	UGT	30 R.M.
Sumario n.º 14897/1939 – Acusación: Perteneció a UGT - Organizador y presidente del 2º Comité Revolucionario, - Formó parte de la patrulla que fue a Ontinyent a buscar a unos falangistas de Albaida, a los que intentaron asesinar en el “Pont dels Arbres” (Benisoda). Era el cajero del Comité, pagaba a los milicianos. Consiguio avales para Vicente Martínez Pont. Escondió al falangista Ernesto Gil Mascarell. -14-4-1939: Empiezan diligencias en Albaida- 22-11-1939: Sentencia en Valencia – 15-6-1943: Dada la baja gravedad de los hechos se le reduce la pena a 12 años de R. m.- 6-2-1946: Indultado sale libre de la cárcel de S. Miguel de los Reyes						
	27.-Segrelles Martínez, Ramón	31	C	Albañil	P.A./CNT	30 R.M.

Sumario n.º 11861/1939 (Alias: Polinyá) Pasó por las cárceles de Lérida, Cáceres, Madrid y es trasladado a Albaida el 12-7-1939 – En enero de 1940 pasa a Xàtiva. Empiezan las diligencias en Albaida.
Acusación: De antecedentes izquierdistas. Prestó servicios armados a las órdenes del Comité. Por orden del alcalde José Pla, requisó muebles. Intervino en la quema de los archivos del ayuntamiento, juzgado y las imágenes de la Iglesia. Intervino en la requisa de bienes.
Sentencia 23-4-1940 -Excarcelación, prisión atenuada en su domicilio, el 24-1-1943, porque los hechos no parecen ser constitutivos de delito - El 2 de junio de 1944 se le concedió el indulto.

POR AUXILIO A LA REBELIÓN: (Ayudar a realizar actos sin ser actores principales) Haber colaborado y ayudado a los diferentes comités, participado en la detención de personas. Art. 240.1 Se castiga con penas de 12 a 20 años de Reclusión Mayor

28.-Tormo Ferri, Vte. "Colipaxes"	26	S	Carpintero	PS	12 R. m.
-----------------------------------	----	---	------------	----	----------

Sumario n.º 558/1941 Inicio diligencias enero 1941- Alistado voluntario al Ejército Rojo. Estuvo preso en el Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores n.º 115 en Bonmartí (Gerona) desde 30-8-1939 y sale en prisión atenuada 31-5-1940, debe presentarse los días uno, 10 y 20 de cada mes, en el Cuartel de Albaida. Queda pendiente de Juicio
Acusación: Autor de requisas de ropas y comidas. Apolítico. Se dedicaba a comilonas y amenazaba a personas de derechas, intervino en la quema del archivo del juzgado y Cuartel de la Guardia Civil, y en la quema de imágenes.
 25-2-1941 -Continúa en prisión atenuada en su domicilio

Sentencia-1943: Auxilio a la Rebelión. Prisión atenuada en su domicilio, Calle Fraga,14

29.-Tormo Navarro, Joaquín	35	C	Labrador	IR	12 R. m.
----------------------------	----	---	----------	----	----------

Sumario n.º 1291/1940 -"Ximo Cutes"- **Acusación:** Antes de Julio 1936 perteneció a la Sociedad Obrera y al Partido Radical Socialista. Formo parte del 2º Comité durante tres meses. Considerado moderado. Como miliciano armado hizo guardias de control de carretera, hizo propaganda a favor de la causa roja. Intervino en requisas de fincas. Componente de las Delegaciones de Cultura y Sanidad.

No participó en saqueos, detenciones ni registros. Fue conserje de CNT

Sentencia del 17-5-1943-: Auxilio la Rebelión – En prisión desde el 5-2-1940 y el 12-6-1940. Prisión atenuada en su domicilio. Calle Verónica, 16, hasta la extinción de su pena en 1953. Estando poco tiempo en la cárcel.

30.-Soler Belda, Rafael "Monja"	56	V	Electricista	UGT	12 R. m.
---------------------------------	----	---	--------------	-----	----------

Sumario n.º 16842/1939 - **Acusación:** Se dedicó a hacer ensayos de bombas y explosivos. El 2.º Trimestre de 1938 fue nombrado Presidente del Frente Popular hasta acabada la guerra. Durante ese período no se cometió ningún desmán en la población. Al principio de la revolución marxista favoreció a varias personas de derechas. Declara a su favor el sacerdote D. Vicente Alegre.

Sentencia: Valencia, 10-3-1941 – El 9-6-1943 se le concede la libertad condicional vigilada. El 27-7-1946 se le aplica el indulto y recupera la libertad total.

31.-Bas Oriola, Camilo		C	Alguacil	E	12 años y un día
------------------------	--	---	----------	---	------------------

Sumario n.º 1351/1939: **Acusación:** Fue carcelero y alguacil a las órdenes de las hordas marxistas de Albaida. – Tuvo detenidos a los Sres. Bono y Pastor, los cuales fueron sacados una noche y asesinados – Cumpliendo con exageración las órdenes recibidas. Influyendo para que fueran puestos en libertad a los presos.

-**Sentencia:**22-5-1939- En prisión desde 4-4-1939 – 15-11-1942 libertad condicional saliendo de la Prisión Provincial de Palma de Mallorca. -28-10-1947- Indulto total recuperando sus derechos

32.-Vidal Quilis, Juan	31	C	Viajante	Falange	12 años de R. m.
------------------------	----	---	----------	---------	------------------

Sumario n.º 2278/1939: **Acusación:** Fue hecho prisionero en Zaragoza y trasladado a Albaida. Recibió varios avales positivos que confirmaban su condición de enlace del jefe de la Falange de Barcelona con José Antonio Primo de Ribera encarcelado en Alicante, a quien visitó varias veces.

-**Sentencia** el 6-4-1943 -En prisión desde 4-4-39. Revisada la pena el 14-11-42 (al demostrarse que es de falange) es reducida su pena a 6 meses y un día. Sale de prisión el 6-4-1943-Tras 4 años y dos días de prisión pendiente de sentencia.

33.-Nacher Marrahí, Salvador	45	C	Carnicero	PS	12 años de r. m.
------------------------------	----	---	-----------	----	------------------

Sumario n.º 5085/1940 – (Cabrero) **Acusación:** Miliciano armado a las órdenes del Comité. Intervino en la quema y destrucción de la Iglesia. Estando detenido desde el 2 de abril, ya en 1940, en un registro efectuado en su casa, le fueron requisadas dos escopetas con cartuchos, una pistola y 5.000 ptas. de billetes rojos.

Sentencia: 4-5-43 - Prisión: 19-9-40 -Prisión atenuada desde 17-12-41- Condena a 12 años, pero propone el juez, una condena de 6 meses y un día. Libertad: 26-5-43-Está en prisión: 2 años y 8 meses					
34.-Calatayud Ballester, Salvador	30	v	campesino	PC	12 años R. m.
Sumario n.º 1213/1941 – Acusación: Miliciano armado con escopeta a cambio de jornal. Obligaba al vecindario a recluirse en sus casas y a levantar, a cualquier hora del día, las persianas de rejas y balcones. Tomó parte en el saqueo y destrucción de las iglesias y oratorios de masías. Prisión:7-8-1939 en Xàtiva–Prisión atenuada: 12-10-1941- Sentencia: Ejecutoria condena: 10-5-1043 – Permanencia en prisión: 3 años, 9 meses y tres días. Indulto y libertad: 30-6-1945.					
35.-Calatayud Marrahí, José	24	S	Labrador	UGT-PC	12 años R. m.
Sumario n.º 16824/1939 - Acusación: Afiliado al PC, Miliciano. Practicó detenciones y requisas llevándose objetos a su casa y que han sido halladas. Parece que no denunció a personas de derechas. Prisión: 3-5-1939 – Sentencia: 9-2-1940 – Revisión condena: 7-8-1942, la dejan como está. -21-12-1946 libertad por indulto desde Prisión de Xàtiva					
36.-Calabuig Soler, Salvador	27	S	Albañil	PS-CNT	20 años R. m.
Sumario n.º 10675/1939 –(<i>Elies Mayo</i>) Acusación: Prestó servicio de miliciano armado, de confianza y a las órdenes del Comité -Participó tanto en controles como en registros - Intervino en la destrucción de la Iglesia de Albaida – Intervino en la detención de personas de derechas y guardia de estas. - Prisión: 3-5-1939 – Sentencia: 9-2-1940 – Revisión condena: 7-8-1942, la dejan como está. -21-12-1946 libertad por indulto desde Prisión de Xàtiva					
37.-Company Giner, Rafael	29	S	Panadero	P.C.	20 años R M
Sumario n.º 14439-V/1939 – (LLuisna) Acusación: Miliciano con escopeta y pistola. Actuó en registro, detenciones, requisas de víveres y en la quema de los muebles del secretario judicial, en la destrucción de la Iglesia, así como el Archivo del Juzgado y del Cuartel de la Guardia Civil. Fue voluntario al ejército rojo. Sentencia: Juicio el 2-11-1939—El 19-5-1943 Se le concede la libertad condicional con destierro a 25 km de su residencia habitual.					
38.-Albert Soler, Francisco	53		Agricultor	PS	12 años de R.M.
Sumario n.º 16816/1939 - Acusación: 6-11-1939-Miliciano. Miembro de la Junta de incautación de Fincas. Intervino en la destrucción de la Ermita del Roser. En un registro de su casa se hallaron 13.150 ptas., 100 K. de abono y dos cargadores de fusil. Cargaba cartuchos para el Comité. -En prisión de Albaida desde el 13-4-1939. Sentencia: condenado a 12 años. -Recluido en la Prisión de Formentera, pasó a la Celular de Valencia - Indultado el 9-9-1946					
39.-Pifarré Gombau, Bautista	38	C	Ferroviario	PS-UGT	12 años de R. m.
Sumario n.º 16817/1939 – Acusación: Secretario de UGT – Tomó parte en actos de propaganda marxista – Responsable moral de muchos de los saqueos. Fue elemento organizador de la política de izquierdas desde antes del 18 de julio. Tenía mucha ascendencia sobre los cabecillas rojos. Participó en el saqueo de la Casa Gran de la Plaza – Benefició a personas de derechas dándoles salvoconductos. - Prisión:27-4-1939 – Sentencia: 6-3-42- Por tener avales se conmuta de pena por 3 años de R. m. -Disfruta de prisión atenuada desde 15-9-1941-Libertad por condena cumplida el 30-4-1942					
40.-Nicolau Tormo, Emilio	56	C	Sastre	PS-UGT	12 años R. m.
Sumario n.º 16817/1939 – Acusación: Perteneció al 1º Comité. Desempeñó los cargos de Teniente-alcalde y juez municipal. Participó en el saqueo de la Casa Gran de la Plaza. Los dirigentes rojos se reunían en su casa. Avisó a un sacerdote para que se escondiera y así salvó su vida. Ayudó en la liberación de 19 personas de derechas detenidas que después declararon a su favor. - Prisión:27-4-1939 – Sentencia: 6-3-42- Por tener avales se conmuta de pena por 3 años de R. m. -Disfruta de prisión atenuada desde 15-9-1941 -Extinta su condena 26-4-1942					
41.-Soler Penalba, Francisco	41	C	Ferroviario	UGT-PC	12 años R. m.
Sumario n.º 16817/1939 – Acusación: Fue presidente de UGT-Intervino en varios saqueos y en la denuncia del sacerdote Basilio Gálvez que fue encarcelado – Prestó servicio de vigilancia en la Estación – No consta que interviniera en malos tratos de personas. -Prisión:27-4-1939 – Sentencia: 6-3-42- Se conmuta de pena por 6 años de R. m. -Disfrutaba de prisión atenuada desde 15-9-1941- Desde la sentencia vuelve a prisión y libertad provisional el 15-7-1944					
42.-Marrahí Penadés, José	44	C	Labrador	PS-UGT	12 años R. m.

Sumario n.º 16761/1939- (Boira) Acusación: Miliciano armado a las órdenes del Comité. Amigo íntimo del cabecilla rojo José Pla. Cacheaba, pistola en mano a la gente de derechas, obligándola a retirarse a sus casas. Ayudó al saqueo de la Iglesia y de casas particulares. Intervino en el incendio de los muebles del secretario del Juzgado, siendo él el que llevó la gasolina. Se opuso a que asesinaran a unos falangistas y protegió a las religiosas de la Beneficencia. - Prisión en Albaida:24-4-39 -Juicio: 13-1-1940 – Sentencia firme: 15-5-1943- Prisión Celular de Valencia -Conmuta la pena por 6 meses R. m.-Queda extinta la condena el 24-5-1945.					
43.-Madrid García, José	41	C	Telégrafos	IR	12 años R. m.
Sumario n.º 2022/1940 – Celador de telégrafos. Acusación: Prestó servicio de armas, con entusiasmo, al servicio del Comité. Denunciando a personas de derechas por la posesión de aparatos de radio. Interviniendo en registros domiciliarios, con pistola en mano. Elemento peligroso y contrario al glorioso movimiento. El 28-4-1938 denunció el escondite de Ramón Ferrándiz y sus primos Joaquín y Carlos Ferrándiz. - Prisión en Játiva:5-2-1940 - Prisión atenuada en su domicilio: 6-6-42 – Antes de sentencia pasa en prisión: 3 años y 3 meses- Sentencia: 15-5-43 -Libertad total por indulto: 31-8-1946					
44.- Roig Bodí, Pedro “Pere”	26	S	Ganadero	UGT	20 años de R.M.
Sumario n.º 16380/1939 - Acusación: Intervino en la quema de los archivos del Cuartel de la Guardia Civil, llevándose una caja de munición. Participó en la destrucción y quema de las imágenes sagradas. En la prisión de Albaida comenzaron las diligencias. Prisión Preventiva desde el 13-6-1939 Sentencia: Xàtiva, 18-2-1940- El 31-5-1941 se le conmuta la pena por otra inferior de 10 años de R. m. – Prisión atenuada en su domicilio desde el 18-8-1941(Estando en la Prisión de San Miguel de los Reyes desde el 20-2-1940) - El 21-2-1942 se le concede la Libertad condicional.					

AUXILIO A LA REBELIÓN (por ayudar a la conspiración sin ningún tipo de agravante, con eximentes y testigos de descargo.) - Entre 3 y 6 años y un día de condena o entre 6 y 12 años.					
	edad	estado	profesión	partido	condena
45.-Molina Albert, Vicente	50	C	Labrador	PS	8 años de R. m.
-Sumario n.º 1124-V/1940- Acusación: Cabo de Guardas Rurales. Destituyó a los otros guardas al considerarlos derechistas. Actuó de jefe de la guardia de los detenidos derechistas, negándose a dar facilidades a los familiares para que pudieran entrar a verlos y darles comida. - Detenido el 15-5-1939 - Condena: 8 años R. m.-Prisión atenuada el 23-12-1939 - Sentencia firme el 5-11-1943-Libertad por indulto el 18 de noviembre de 1946.					
46.-Monzó Mateu, Antonio	40	C	Ferroviario	PS	8 años de R. m.
Sumario n.º 1173/1940- Acusación: Fue concejal del Ayuntamiento. Intervino en registros domiciliarios, hizo guardias, armado. Tomó parte en la destrucción de la Iglesia y del Convento. -Prisión desde 5-2-1940- Prisión atenuada en su domicilio desde 9-10-1941- Sentencia firme: 11-1-1943- Continuó en libertad atenuada hasta 25-10-1946, fecha en la que se le concede libertad total por indulto.					
47.-Monzó Maestre, Tomás	44	C	Recaudador	IR	6 años R. m.
Sumario n.º 1170/1940 - Acusación: Alcalde desde finales de 1937 hasta el fin de la guerra. Hizo denuncias contra personas de derechas escondidas. Se autonombró para el puesto militar de la Defensa Aérea de Albaida. Recabó dinero en pro de la defensa pasiva de Valencia. Actuando como orador en mítines. Colaboró con los mandos militares del C.R.I.M. n.º 11 de Albaida. -Prisión de Albaida: 4-8-1939 -Se decreta una 1.ª prisión atenuada estando en la Prisión de Xàtiva el 11-4-1940 - Prisión atenuada en su domicilio: 20-5-1942. Sentencia en Valencia: 25-11-43-Continuó en prisión atenuada- Libertad definitiva por indulto: 21-6-1946.					
48.-Senabre Felicio, José	48	C	Maestro	PS	6 años R. m.
Sumario n.º 16844 /1939- Acusación: Secretario del Partido Socialista. El 1 de octubre de 1936 era componente del Comité Sanitario de Albaida. Hizo propaganda marxista, intervino en la detención de personas de derechas. Se incautó de dos casas: primero una de Isabel Vidal y después otra de Antonio Monzó Albert, se quedó a deber 8 meses de alquiler. Las dos casas pasaron al Comité cuando se trasladó al maestro. Sentencia. 1940 – El 17 de junio de 1940 se le concede prisión atenuada en su domicilio por enfermedad. En 1942 se confirma su condena.					
49.-Tormo Bellver, Bautista	27	S	Campesino	PS/PC	6 años R. m.
Sumario n.º 5024-V/1940- Acusación: Escopetero a las órdenes del Comité. Vigilancia del pueblo y de las					

carreteras. Intervino en la destrucción de la Iglesia. No constan otros hechos delictivos. Posiblemente, aceptara esa ocupación para cobrar un jornal. Es un elemento adaptable. -En prisión desde el 21-6-1939- Sentencia: 22-5-1940- Estando en la prisión del Puig sale en libertad atenuada en su domicilio -El 21-5-1941 permanecía en prisión atenuada en su domicilio. El juicio que tuvo lugar 21-5-1943. Continuó en prisión atenuada hasta que extinguió su condena en 1945.					
50.-Tormo Soler, Vicente	36	C	Jornalero	UGT	6 años R. m.
Sumario n.º 1955-V /1939 - Acusación: Elemento de Izquierda. Hizo guardias como miliciano, relacionado con elementos destacados, rojos de Albaida y de pueblos de su vecindad. Habiendo tenido intervención en la destrucción de la Iglesia y en requisa de muebles y comestibles. En prisión desde 30-10-1939 – En diciembre pasa a la Prisión del Puig – 23-1-1940: Prisión atenuada en su domicilio. Sentencia: 10-9-1942 – Continúa en prisión atenuada. El 9-7-1944 se le concede la libertad condicional y el 4-1-1946 se da como extinguida su condena.					
51.-Pastor Soler. Joaquín	27	-	Jornalero	UGT	3 años R. m.
Sumario n.º 370/1939 - El expediente está en mal estado y no se puede consultar en sala. (notas pasadas por el Archivo General e Histórico de la Defensa). Jefe de Milicias. - Detenido en 1939 –De Albaida pasa a la prisión de Xàtiva. La Sentencia es de 1941 – Condenado a 3 años de prisión por Auxilio a la Rebelión.					
52.-Tormo Ases, José Ramón	40	C	Funcionario	AU/CNT	1 año R. m.
Sumario n.º 1170/1941 – Con gran cantidad de informes y declaraciones a su favor. 1939-9-8 – Escrito de la alcaldía a su favor, se necesitaba su trabajo como funcionario de la Secretaria Municipal. Acusación: Oficial de secretaría del Ayuntamiento. Con otros salvó la imagen de la patrona y objetos de culto que guardaron en una casa particular. Como funcionario intervino en algunas incautaciones. El 1.º de mayo de 1938, por ser sargento en la reserva, fue movilizado como instructor en el C.R.I.M. 11 de Albaida, donde ayudó a personas afectas al Movimiento Nacional. Sentencia: Juzgado especial de Funcionarios Civiles. 5 de abril de 1940, es condenado a un año de prisión, y pérdida de empleo y sueldo. En libertad condicional desde 2-9-1939- Desde el 28-10-1939, cumplía prisión atenuada en Albaida y reemprendió su trabajo en el Ayuntamiento, debiéndose presentar cada sábado al alcalde y permaneciendo en su casa.					

PROCESADOS SIN CONDENA,ABSUELTOS, SOBRESEIMIENTO, LIBERTAD					
53.-Gras Sempere, Manuel	26	S	Contable	Falangista	Sin cargo
Sumario n.º 601/1939 - Teniente del Ejército Republicano -El 5-4-39-Es enviado a casa sin cargo- 30-4-39 es detenido en Albaida y llevado a Presión de Porta-Coeli - 10-5-1940- Consejo de Guerra, al ser demostrado que era falangista se le conceden prisión atenuada debiendo presentarse a diario en el Cuartel de la Guardia Civil. 4 meses encerrado. En prisión sin juicio: 13 meses.					
54.-Company Giner, Bernardino	28	S	Labrador	PS/PC	Sobreseimiento
Sumario n.º 17888/8/1940 - Tomó parte en requisas en grupo de comestibles y ropa de abrigo, estando en comilonas en aquellos días. Miliciano armado. No conociéndosele otros hechos delictivos. Al terminar la Guerra es detenido y pasó por El Campo de Concentración de Porta-Coeli y Cárcel Celular de Valencia- Liberado sin juicio- En prisión atenuada desde 7-12-1943 y el 10-1-1944 - Se decreta el sobreseimiento de su causa por la escasa trascendencia de los hechos y se le da libertad.					
55.-Juan Estaña, José	37	C	Médico	Au-PC	Sobreseimiento
Sumario n.º 1133/1940 – Acusación: Acaparó todos los cargos sanitarios de la localidad: Director Hospital Beneficencia, Inspector Municipal de Sanidad, Miembro de Comité Sanitario del Distrito de Albaida. Se opuso al Comité y al alcalde, José Pla, en su pretensión de despedir a las Hermanas de la Caridad de la Beneficencia y sustituirlas por mujeres del pueblo. Siempre las protegió. Ayudó y favoreció a hombres de derechas movilizados, certificando enfermedades inexistentes que alargaban su estancia en sus casas y haciendo que otros fueran destinados a puestos del C.R.I.M. 11 de Albaida. Preso en Xàtiva -8-6-40: Sentencia: 12 R. m. Prisión atenuada-10-8-40- Se decreta su prisión por nuevas pruebas – 17-4-41: Sobreseimiento por falta de pruebas, se le concede libertad en agosto 1941.					
56.-Segrelles Albert, José "Pintor"	54	C	Pintor artíst.	Falangista	Absuelto
Sumario n.º 6164/1939 - Acusación: Fue arrestado por ser el director y ejecutor de la destrucción de la iglesia					

parroquial y de otras iglesias. Salvó objetos religiosos. Participó en el salvamento de la Virgen patrona de Albaida. Sentencia: Absuelto por debilidad de carácter y forzado por las circunstancias.					
57.-Santamaria Vidal, José Rafael	38	C	Labrador	IR-UGT	Sobreseimiento
Sumario n.º 251/1941 – Acusación: Fue alcalde desde de enero de 1937 hasta finales de ese año. Siendo alcalde se emitió moneda municipal. Hombre de buena voluntad, pero escasa cultura, sin duda lo eligieron porque era manejable por los izquierdistas más radicales y avispados - Estando detenidos 22 derechistas en Valencia, ostentando su cargo oficial, se presentó en la Audiencia de Valencia y consiguió su libertad de todos ellos. -Preso desde mayo 1939- En la prisión del Puig – Sentencia: se pide 6 años R.M.-Libertad provisional desde 30-11-1940 – aplicársele la Orden de Presidencia de 9-1-1940 – En 1941 – Sobreseimiento					
58.-Escrivá Tormo, Jesús	25	S	Labrador	IR/UGT	Sobreseimiento
Sumario n.º 1133-V-Licenciado del Ejército el 24 de julio de 1926 – Volvió a Albaida y se puso al servicio del Comité como Miliciano. Intervino en el asalto al juzgado y al Cuartel de la Guardia Civil quemando los archivos. Encargado de llevar a Valencia a los que volvían del frente. En noviembre de 1936 es movilizado. Estaba considerado como un chico serio, formal y con algo de cultura. En la Prisión de Xàtiva desde 9-6-1939 – En libertad provisional desde 26-9-1940 – El 3-2-1943 Se le concede libertad atenuada en su domicilio- El 5-7-1943- Se decreta el Sobreseimiento.					
59.-Pons Bataller, Emilio	23	S	Contable	UGT	Absuelto
Sumario n.º 9127-V/1939 -Sin antecedentes políticos. Después del 18 de julio se afilió a UGT y Juventudes Socialistas Unificadas (S.J.U.). Presto servicio como mecanógrafo en Asistencia Social. Fue movilizado en marzo de 1937, incorporándose al Ejército rojo, ascendiendo a sargento. En julio de 1939 estaba preso en Porta-Coeli. Sentencia del 21-3-1940: Se absuelve por sus hechos no son constitutivos de delito.					
60.-Sisternes Quilis, Antonio	35	C	Pintor	UGT/PS	Sobreseimiento
Sumario n.º 16844/1939 - Presidente de JSU Se aprovechó de la requisa de muebles. Conserje del Círculo Socialista. Asistía a manifestaciones y en una de ella dirigió la palabra. De Albaida pasa a la Cárcel Celular de Valencia. Sobreseimiento provisional el 3-4-1940: Porque su intervención en la causa marxista no aparece que revistan responsabilidad criminal, quién quedará en situación de libertad definitiva.					
61.-Soler Lloret, José Vte	60	C	Funcionario	IR/CNT	Sobreseimiento
Sumario n.º 11645-V/1939- Acusación: Oficial mayor y secretario interino del Ayuntamiento desde abril de 1936 hasta el 31 de marzo de 1939 - Redactó los informes para destinar a hombres a las Brigadas Rojas, siempre favoreció a los de derechas. Se sabe que fue importante su intervención salvando a la patrona y los ornamentos sagrados. Carece de ideología izquierdista y antecedentes republicanos Sentencia: Juzgado Especial de Funcionarios Civiles: 6-12-1939-Sobreseimiento por carecer de relevancia penal por los hechos que se imputan. El 19-12-1939 se decreta su libertad definitiva.					
62.-Tormo Benet, Fernando	28	C	Contable	PS	Sobreseimiento
Sumario 9285-V/1939 – Acusación: No se tenía de izquierdista. De buenas costumbres y no había intervenido en actos delictivos. Se incorporó voluntario a la escuela de guerra de Paterna consiguiendo el grado de Teniente e intervino en acciones de guerra en varios frentes. Se adjuntan varios testimonios favorables. Prisión en Albaida: 10-4-1939 -El 29-6-1939-Pasa a la Prisión de Porta-Coeli. Desde finales de 1939 permanece en Albaida con libertad atenuada, debiéndose presentar cada semana en el Cuartel. Sentencia: 25-2-1942 – Procede al sobreseimiento de la causa, agotada la investigación de los autos sin que aparezca justificado la perpetración de delito perseguido.					
63.-Vañó Gil, Vicente	54	C	Alguacil	Carlista	Sobreseimiento
Sumario n.º 10976-V/1939 – Acusación: Trató mal a algún derechista y, por otra parte, se conoce que a personas de derechas les avisó que iban a detenerles, y se pudieron ocultar como Vte. Gil Mascarell y Juan Verdejo Quilis. Fue conserje del Casino Carlista. Cobrador puestos públicos. Prisión atenuada -Juzgado Especial de funcionarios Civiles- Sentencia: 27-11-1939- El Auditor dicta el sobreseimiento de la causa, carecer de relevancia penal, los hechos que se imputan y libertad definitiva.					
64.-Vidal Albert, Juan	24	S	labrador	---	Sobreseimiento

Sumario n.º 5923-V/1941 – “Fill del Hostaler”-24-10-1939- Detenido en la Cárcel del Puig, se pide informes al alcalde de Albaida.

Acusación: Sin antecedentes políticos. Fue voluntario al Ejército rojo del Centro, en transmisiones no tomó parte en ninguna acción de guerra. No obtuvo ningún ascenso. No ejerció de escopetero. Religiosamente indiferente. De buena conducta.

Sentencia: 27-2-1940 – Terminar este procedimiento sin declaración de responsabilidad. Se notifique al inculpado la libertad definitiva del mismo. Se comunica al inculpado el 6-3-1940. Un año en prisión sin ser culpable de algún acto punible.

CONDENADOS SIN DATOS POR ESTAR LOS SUMARIOS DAÑADOS Y NO SE PUEDEN CONSULTAR				
		Fecha	Sumario	Caja n.º
65	Albert Martínez, Emilio	1939	11104	19428/6
	-Primo del pintor José Segrelles			
66	Bataller Ferrándiz, Antonio	1939	7675	18644/8
	“Caragol” – Recluido en Porta-Coeli			
	Gras Sempere, Manuel	1939	601	19111/6
	Documentación cedida por su hija Cecilia Gras.			
67	Pardo Esteve, Carlos	1939	1193	18967/3
	Oficial del Ejército del C.R.I.M. 11 de Albaida			
68	Pastor Soler, Joaquín	1939	370	18460/1
	Sumario no se puede consultar – Solo tenemos unas notas			
69	Quilis Tormo, Enrique	1940	4964	198962/2
70	Soler Pla, Vicente	1939	5663	18536/4
71	Soler Planelles, Juan	1940	1288	18652/5
72	Soriano Tormo, Francisco	1940	4978	19366/4
73	Tormo Pont, Vicente	1939	1287	19107/8
	-“Panchurro” padre			
74	Tormo Tormo, Vicente	1940	1287	19107/8
	-“Panchurro” hijo – Conserje del local de UGT -1-8-1939-Acusa Fco. Giner			
75	Vidal Juan, Juan	1940	5022	1788/7
	-Alias “el Pillo” - AMAH-Informe 5/1/1942 – No tenemos sumario			
76	Vidal Bellver, José (Sedaser)	1940	4213	18769/6
77	Vidal Soler, Vicente	1943	25	19621/2
78	Vidal Tormo, Rafael	1940	709	18625/3

NOTAS

1 CALZADO ALDARIA, ANTONIO (2005): *Entre la nit i el Maresme* -Edit. Germania- Alzira, p. 45

2 LLIN LLOPIS, GUILLEM (2009): *Mort i represió a Ontinyent*. Edit. Por Associació del Llob, Ontinyent, p. 28

3 JORDÀ AGULLÓ, SALVADOR (2010). -Mis memorias de la Guerra Civil Española (1936-1939) Edit. CEHA. Alcoi, p.199

4 Archivo General e Histórico de Defensa (AGHD). Sumario n.º 17905/V 1939 de Salvador Nacher Marrahí que declara: "Fui detenido el 2 de abril de 1939 (domingo), a los dos días de entrar el Ejército Nacional en Albaida".

5 CALZADO ALDARIA, ANTONIO (2005). "Entre la nit..." p. 103-107. Entresacando frases de esos informes, monta un relato interpretativo de la represión a partir de lo que dicen los informes (sin referenciarlos) para llegar a la conclusión de lo que con la represión se quiere comunicar a la población: "treballador analfabet i inculte, has de guardar per les teues entranyes qualsevol ideari polític o sindical que t'han inculcat persones amb més cultura que tú. Mira com han acabat tots...Només se situó un entarimado, sobre él y sentados en una mesa estaban el tribunal y otras personas. Los procesados, sobre el suelo permanecían de pie, atados entre". No tiene en cuenta que había también personas cultas y que todos ellos actuaron así, por sus creencias, sentimientos y por la necesidad de comer. Los informes son de hechos realizados por personas, inconexos entre sí, para informar al Juez Militar.

VIDAL PORTA, RAÚLF. (2019):- *Se acaba la guerra y nace la represión - Batallones de trabajo con albaidenses y la Prisión Militar de Albaida* - Almag XXV. Edit. La Nostra Terra - Ontinyent 2019

6 AMAH - Actas de plenos abril 1939 a 9 de diciembre 1939, C-497/1.

7 Testimonio de Jorge Guerola Santamaria.

8 GGHD - Sumario n.º 1351/1939 - De Enrique Tormo Tormo y diez más.

9 Testimonio de J.B. Vañó Soler

10 Archivo General e Histórico de la Defensa (AGHD)- Juicio Sumarísimo n.º 2254

11 AGHD - Sumario n.º 11340 - Rafael Benavent Martínez (Tárbena) - Al final condenado a muerte

12 AGHD- Sumario n.º 5085-V/- 1940 -Contra Salvador Nacher Marrahí p 24

13 AGHD - Sumario n.º 19648/1940 - Vicente Altabert Calatayud

14 Testimonio de Rafael Nacher Farinós - De Atzeneta de Albaida, efectuado en 1990.

15 CALZADO ALDARIA, ANTONIO (2005): Anticipaba Calzado que la cantidad de informes era de 237 entre 1939 y 1943 y que eran emitidos por la Jefatura Falangista de Albaida, la Guardia Civil y la Alcaldía- p 103 de los expedientes, en todos los sumarios, Este dato no es del todo exacto, pues en esta cifra se incluyen los avales, normalmente presentados por dos avalistas, que garantizan la consonancia del avalado con las querencias de la nueva política del régimen

16 BIBIANO, JOSÉ (coord...) Y OTROS: J -(2018).- *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistémica de los derechos humanos*. Edit. Pasado y Presente Barcelona 2018. p. 12

17 BIBIANO, JOSÉ (coord...) Y OTROS: J -(2018). - *Verdugos impunes...* Obra, cit.- dice que los procesados podían superar los 600.000 sin contar los ejecutados. p. 101

18 VIDAL PORTA, R.F. (2019) Probablemente, el número de juicios sea más elevado en Albacete y el País Valenciano para dar una lección ejemplarizante, por ser los últimos territorios en ser

1939- "Se acaba la Guerra..." obra citada. p.p. 49-64.

19 ²⁵ TORRES FABRA, R.C.- *Alambradas, muros y corrientes de aire, El universo penitenciario Franquista de la postguerra en El País Valenciano*-Editorial Ulleye - Xàtiva, 2013, pp.119 y 196

20 GABARDA ABELLÁN, V. (1993) - *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. Edicions Alfons el Margnànim _Valencia, 1993, p 79

21 AGHD: Benignànim, por ejemplo, se enjuician en los sumarios, 3212-V/1939 y en el 3214: 8 hombres en cada uno; en el sumario 1245/1940 se enjuician a 9 mujeres y en 13 sumarios más al resto hasta 41. Llutxent: Sumario n.º 15118/1939, se juzgan a 10 personas y se condenan a prisión.

22 VIDAL PORTA, R.F. (2019 y obra citada.

23 GACETA DE MADRID (GM) n.º 279 de 6 de octubre de 1890. Código de Justicia Militar

24 TUSELL, JAVIER (2007): *Historia de España en el siglo XX, la Dictadura de Franco* - Volumen 3 - Santillana Ediciones - Madrid, 2007. p 76.

25 Perversidad (cualidad de perverso): Sumamente malo, que causa daño intencionadamente -Trascendencia (trascendencia): aquello que está más allá de los límites humanos (maldad incomprensible) -Diccionario RAE

26 PAREDES ALONSO, JAVIER (2018): *Así trató Franco a los presos republicanos*. En la Revista Hispanidad del 9 de septiembre de 2018.

27 AHGD - Sumario n.º 2022/1940

28 Sumario n.º 16842/1939- Juicio Sumarísimo de Rafael Soler Belda (*Monja*)

29 AHGD - Sumario n.º 16817/1939 - Juicio Sumarísimo de Rafael Nicolau Tormo

30 ALTABERT CUEVAS, M.C. - (2004) - pg. 54

31 AMAH - C-1010/19 - 14/8/1939 - Informe de Salvador Ferri Martínez

La Memòria dels fiscals franquista Felipe Acedo Colunga analitzada des de huit consells de guerra contra veïns de la Vall d'Albaida

David Mahiques Alberola

Felipe Acedo Colunga (1896-1965) era un militar del cos jurídic de l'exèrcit i també de l'arma d'aviació. La seua fidelitat al franquisme el va portar a ser governador civil de Barcelona entre 1951 i 1960. Tanmateix, a nosaltres el que ens importa per al present treball és la seua actuació com a fiscal en els primers consells de guerra que anaven a instruir-se pels militars revoltats contra la República en el territori que anaven ocupant. La figura de Felipe Acedo Colunga ha tornat a fer-se coneguda després d'haver trobat l'historiador Francisco Espinosa a finals de la darrera dècada del segle xx, en l'Arxiu del Tribunal Militar Territorial Segon de Sevilla, un document fet per ell. Aquest document mecanografiat, de huitanta-una pàgines grapades, està signat per Felipe Acedo Colunga i està datat el 15 de gener de 1939 en la ciutat de Saragossa, "*III Año triunfal*". Tanmateix, el títol que l'encapçala, "*Memoria del Fiscal del Ejército de Ocupación*" és el més revelador. Aquesta troballa ha permès la publicació d'un treball conjunt de tres investigadors, on es descriu l'autor del document com el que dissenya com havia de ser la persecució i la repressió des dels tribunals militars contra els que s'havien oposat a la revolta militar contra la República¹.

Aquest intenta sistematitzar com s'havien de comportar els fiscals en els consells de guerra que anaven a instruir-se de manera massiva una vegada finalitzada la guerra civil, i ho fa de forma voluntària, sense cap imposició, com deixa molt clar de manera inequívoca al començament de la Memòria. El fis-

cal Felipe Acedo Colunga ho va ser en el judici a Julián Besteiro i va proposar la pena de mort². La qual justifica per la significació política que tenia i no per la conducta personal de Julián Besteiro, al qual no podia imputar cap delictes de violència. Aquest aspecte il·lustra molt bé com pensava orientar la política repressiva.

La quantitat de consells de guerra que anaven a instruir-se i s'estaven instruint anava a ser aclaparadora i calia deixar clar com havien d'actuar els fiscals per tal d'uniformar totes les propostes de condemna que feien els fiscals. Per què era de vital importància fer-ho? Primer, per donar unes mateixes propostes de condemna segons l'acusació que tenen les persones sotmeses al consell de guerra, la qual cosa feia més efectiva la repressió política i segon, perquè es preveia tan gran la quantitat de consells de guerra que convertia el fiscal, de fet, en la persona que determinava de manera clara com anaven a desenvolupar-se els consells de guerra, amb la quasi total seguretat que el tribunal acabaria dictant sentència segons la proposta del fiscal, passant la defensa a ser una actuació purament protocol·lària i poc determinant. Tot el que portem dit s'entén millor si ens adonem que havien de ser uns consells de guerra sumaríssims en la seua immensa majoria. Tanmateix, per tal d'entendre la importància del fiscal en els consells de guerra del franquisme i, més concretament, què pensava Felipe Acedo Colunga de l'activitat del fiscal, res millor que reproduir el que havia escrit en la seua Memòria quan parla de l'activitat del fiscal.

"Nosotros no entendemos que el fiscal es solamente el representante de la ley, porque superamos el concepto frío de esta representación y de este modo pretendemos dotar al Ministerio Fiscal de un dinamismo apasionado y combativo constituyéndolo más que nada en mandatario y vocero de la consciencia jurídico-social.

Surge así su extraordinaria importancia en el régimen autoritario de una España Imperial.

Mientras la nación discurría por los cauces liberales e individualistas, la bella teoría de la exposición de motivos de la Ley de Enjuiciamiento Criminal vigente, parecía conservar toda su fragancia sofisticada, colocando al Fiscal y a la Defensa, a la sociedad y al individuo dirimiendo sus derechos ante la serena imparcialidad del tribunal, pero colocados fuera de toda discusión los derechos del individuo que tienen su lugar en el derecho natural, lo que importa sobre manera resolver ante la justicia estatal es la entidad de la violación social contenida en el delito y así se explica el novísimo ordenamiento procesal alemán en donde el Fiscal registra su actividad con verdadera personalidad creadora, con facultades propias durante la tramitación del procedimiento. Porqué es la sociedad quien allí consigna su emoción y por el instrumento técnico adecuado actualiza su presencia no solo pidiendo sino haciendo, aumentando su capacidad de obrar y su área de acción procesal!"³

La veritat és que parla amb total claredat, dient el que pensa i sense pèls en la llengua. El fiscal com un actor que guia el procés judicial, el fiscal es converteix en un fiscal propi d'un estat absolutista i rebutja tota interpretació d'un fiscal de l'estat liberal nascut de la Il·lustració i de les revolucions liberals i finalment el fiscal valorarà no el delictes en si, sinó la violació dels valors de la societat que hi ha en el delictes. I per si algú tenia algun dubte afirma que el fiscal que ell dibuixa és el que l'ordenament legal del nazisme està fent a Alemanya per perseguir a tots els que s'oposen a la dictadura en l'Alemanya nazi. Si a açò afegim que el franquisme fa com una justícia al revés, perquè els que s'han revoltat no són els militars alçats contra la República, sinó els espanyols que s'han oposat als militars i han defensat la República. Evidentment, els consells de guerra anaven a ser una farsa. Els consells tenien la missió de perseguir, reprimir i atemorir la població.

La nostra metodologia de treball serà veure el que es deia en la mencionada Memòria i analitzar-ho sobre uns consells de guerra determinats que varen sotmetre a la justícia militar uns veïns dels pobles de Quatretonda, Benigànim i Castelló de Rugat.

Els consells guerra són els següents:

1. Sumari 1156, any 1939. Aquest és un macroconsell de guerra sumaríssim seguit contra setze veïns de Quatretonda.
2. Sumari 1182, any 1940. Aquest és un consell de guerra sumaríssim contra cinc veïns de Quatretonda.
3. Sumari 3212, any 1939. Aquest és un consell de guerra sumaríssim contra huit veïns de Benigànim.
4. Sumari 3214, any 1939. Aquest és un consell de guerra sumaríssim contra huit veïns de Benigànim.

5. Sumari 1146, any 1940. Aquest és un consell de guerra sumaríssim contra quatre veïns de Benigànim. Acusats d'espionatge a persones de dretes per activitats contraries a l'estat republicà.

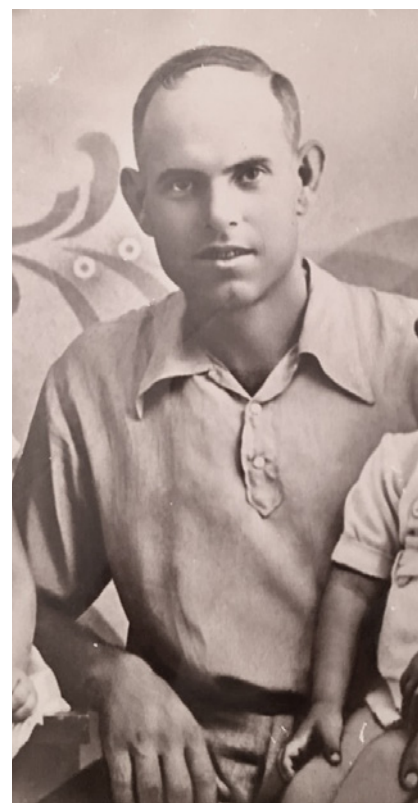
6. Sumari 13666, any 1939. Aquest és un consell de guerra contra un veí de Benigànim. Acusat de desertió de l'exèrcit.

7. Sumari 10644, any 1939. Aquest és un consell de guerra sumaríssim contra tres veïns de Castelló de Rugat.

8. Sumari 42, any 1959. Aquest és un consell de guerra sumaríssim contra un veí de Castelló de Rugat. El consell està fet l'any 1959, perquè aquest veí havia estat amagat vint anys en la seua casa. Aquest any va eixir al carrer amb 73 anys i malgrat tot va ser sotmés a consell de guerra sumaríssim.

Sumari núm. 1156 any 1939

Aquest sumari com hem dit és un macroconsell de guerra contra 16 veïns de Quatretonda i 3 del Genovés. Nosaltres només farem referència als veïns de Quatretonda. Aquest consell comença a instruir-se només acabada la guerra, però la proposta del fiscal serà molt més tard, el 13 de gener de 1943 i la sentència del consell de guerra serà de 6 de maig de 1943. La proposta del fiscal acusa d'adhesió a la rebel·lió dos veïns i la resta d'auxili a la rebel·lió. Aquesta separació entre adhesió a la rebel·lió i auxili a la rebel·lió segueix els criteris del fiscal Acedo Colunga. El que crida l'atenció és que només s'acusara d'adhesió a la rebel·lió dos veïns quan els altres o havien estat milicians, o havien participat en el comitè del front popular i se'ls hauria també pogut acusar d'adhesió a la rebel·lió seguint els criteris del fiscal, la qual cosa va passar en molts consells de guerra instruïts per complet en els primers mesos o any després de finalitzada la guerra. Què va passar? L'adhesió a la rebel·lió es condemnava entre 30

Antonio Camarena Alfonso. Regidor ajuntament de Castelló de Rugat des de febrer de 1936 a febrer de 1937 i vocal del Comitè del Front Popular. Afussellat a Paterna en desembre de 1939

anys de presó o pena de mort, i condemnar a mort un grup gran de persones com havia passat freqüentment, finalitzada la guerra i veurem més endavant, hauria suposat una molt mala imatge per al règim de Franco quan la guerra mundial començava a tornar-se contra els aliats de la dictadura franquista (nazisme i feixisme). Aquesta raó va fer que el fiscal optara per acusar d'adhesió a la rebel·lió els dos veïns que tenien informes en la majoria més desfavorables i aquests informes els vinculen com a responsables del comitè quan varen vindre uns forasters de Benigànim i detingueren tres rectors que posteriorment van ser morts. Després hi ha set veïns que malgrat ser acusats d'auxili a la rebel·lió aplicant l'article 173 del Codi de Justícia Militar de 1890 se'ls aplica una agreujant i aquesta seria al meu paréixer haver format part del comitè o haver estat milicians quan varen detindre els rectors. I en un cas de ser una mena de líder polític. Aquests set veïns,

si la proposta fiscal s'haguera formulat immediatament després de la guerra, el més segur és que haurien estat acusats d'adhesió a la rebel·lió. Finalment hi ha quatre veïns que se'ls apliquen atenuants i són aquells amb informes favorables i haver estat només milicians a les ordres del comitè. La proposta del fiscal és la següent:

- Dos penes de mort a reclusió de 30 anys per als acusats d'adhesió a la rebel·lió.
- Pena de 20 anys de presó per a set veïns.
- Pena de 12 anys de presó per a 3 veïns.
- Pena de 6 anys de presó per a quatre veïns.

La sentència del tribunal pareix més acord amb els plantejaments d'Acedo Colunga i condemna a pena de mort els dos veïns acusats d'adhesió a la rebel·lió i als veïns que tenien una pena de 20 anys de presó els l'augmenta a 30 anys de presó. Per als altres veïns jutjats se'ls confirma la proposta del fiscal. Què podem concloure? Doncs que cinc anys després de finalitzar la guerra els criteris d'acusació són els mateixos que defenia el fiscal Acedo Colunga en la seua Memòria, però relativament amb un menor abast de persones. És a dir, ho limita a un menor nombre de persones.

Sumari 1182 any 1940

Aquest sumari afecta cinc veïns de Quatretonda que havien estat milicians a les ordres del comitè. L'atestat de la Guàrdia Civil i la seua detenció té lloc el mes de maig de 1939, tanmateix, no serà fins als darrers mesos de 1943 en què el fiscal farà la seua proposta i dictarà sentència el tribunal militar, és a dir, quasi cinc anys després. És un cas similar a l'anterior sumari pel que fa a la duració del procés, extraordinàriament llarg, la qual cosa també afavorirà els jutjats. Tots havien estat milicians, però

el fiscal acusarà d'adhesió a la rebel·lió només tres i els altres dos d'auxili a la rebel·lió. Quin criteri va seguir el fiscal? Doncs acusar d'adhesió a la rebel·lió els milicians que segons els informes varen estar de guàrdia quan varen detindre els rectors i els altres dos acusar-los d'auxili a la rebel·lió. Segons el fiscal Acedo Colunga caldria haver acusat a tots cinc d'adhesió a la rebel·lió. Els dos acusats d'auxili a la rebel·lió varen acceptar la pena proposta pel fiscal de 12 anys de presó i no varen anar a judici. El més segur és que varen pensar que millor això que arriscar-se a anar al tribunal i que els posaren una condemna major. Els altres tres varen anar a judici amb una proposta fiscal de reclusió major a pena de mort. La sentència del tribunal serà de pena de mort a dos i una pena de reclusió perpètua per al que quedava. Aquest va aconseguir demostrar penediment i va demostrar que va deixar de ser milicià quan varen detindre els rectors. Tot açò farà que el capità general de València propose la commutació de la presó perpètua per presó de 20 anys. Als dos condemnats a mort des del quarter del cap de l'Estat, entre els mesos d'abril i maig de 1944, també se'ls va commutar la pena de mort per presó de 30 anys⁴. A l'altura de 1943 i 1944 es volia evitar nous afusellaments. Calia donar una nova imatge per part del règim. Cal pensar que aquest fet faria minvar el furor repressiu que el fiscal Acedo Colunga deixa clar en la seua Memòria.

Sumari 3212 any 1939

Aquest sumari afecta huit veïns de Benigànim. Quatre dels quals havien estat components del comitè, un havia estat alcalde de Benigànim des de la proclamació de la República fins a l'any 1937 i els altres tres havien estat milicians a les ordres del comitè. A diferència dels anteriors consells de guerra de Quatretonda, aquest consell es resoldrà extraordinàriament ràpid, és a dir, serà veritablement sumaríssim. Els atestats

de la Guàrdia Civil comencen el 17 d'abril de 1939 i el 5 de maig són entregades aquestes huit persones en el jutjat militar d'Albaida. L'interrogatori del jutge és a l'endemà i el dia 15 de maig el fiscal els acusa d'adhesió a la rebel·lió i proposa la pena de mort per a tots huit. El consell de guerra es reuneix el 22 de maig i accepta la proposta del fiscal condemnant-los a pena de mort a tots huit. Cap condemna de mort s'executava fins que no arribava l'autorització del cap de l'Estat. Aquest confirma la pena de mort per a sis i per als altres dos els rebaixa la pena a la immediatament inferior, és a dir, presó de trenta anys. No sabem si finalment aquestes dues persones van aconseguir algun informe favorable. Els condemnats a mort van ser executats entre els mesos de juny i setembre, tres a Albaida i tres a Paterna. El fiscal en aquest consell aplica el que plantejava Acedo Colunga en la seua Memòria sobre l'actuació del fiscal, tant en formular l'acusació d'adhesió a la rebel·lió i proposar la pena de mort per als huit, atés que havien estat com a autoritats després del colp d'estat, un com a alcalde i els altres com components del comitè, o havien estat milicians. No cal dir que els informes que es fan des de Benigànim (alcalde, jefe de Falange i caporal de la Guàrdia Civil) de tots els condemnats a mort són extremadament roïns, els quals seran determinants per a l'acusació que formule el fiscal.

Sumari 3214 any 1939

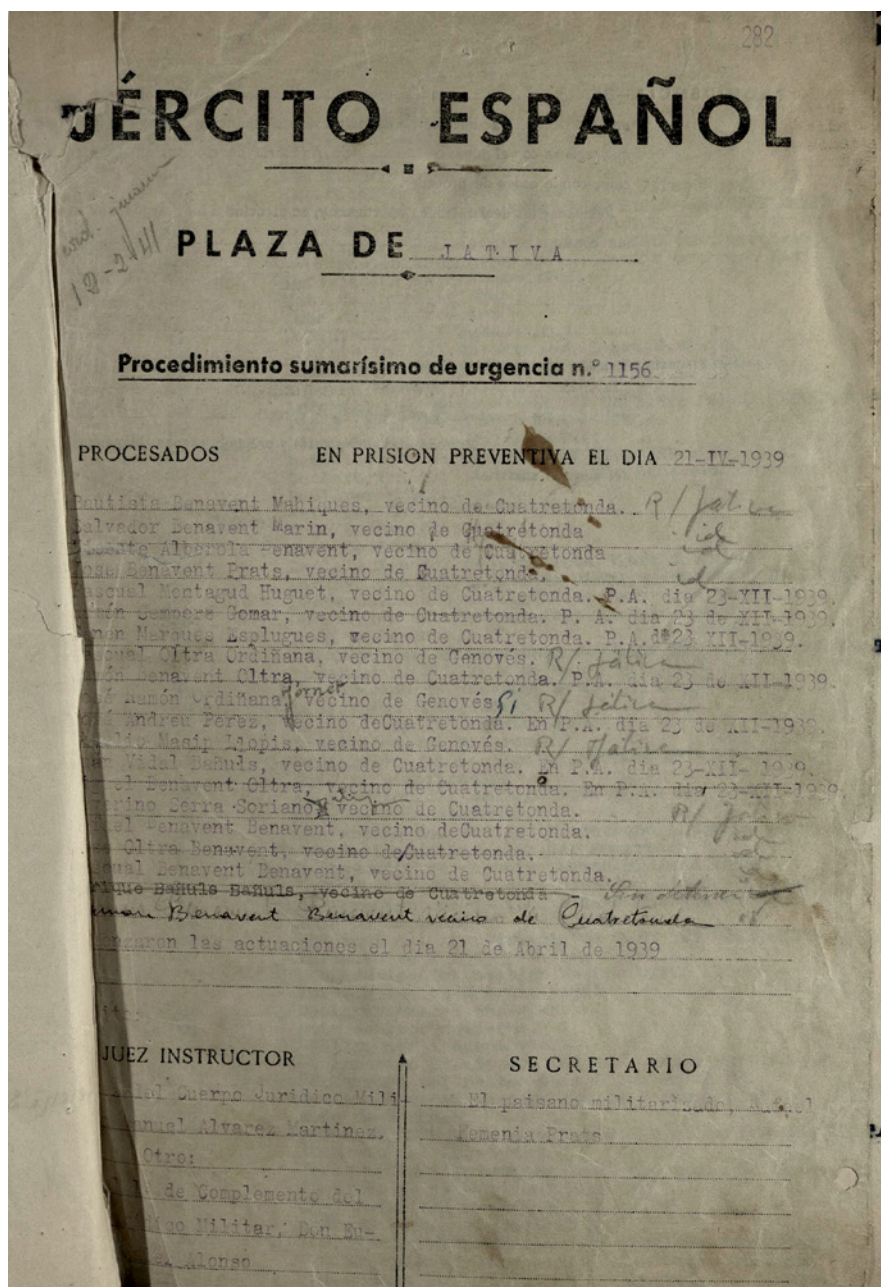
Aquest sumari afecta també, igualment que l'anterior, huit veïns de Benigànim. Un d'ells era component del comitè revolucionari, quatre havien estat milicians a les ordres del comitè, dos havien fet serveis com a xofers del comitè alguna vegada i un no es diu si havia format part del comitè o havia estat milicià. Tots tenen informes molt roïns des de Benigànim menys els xofers, que tenen informes prou favorables. La proposta del fiscal té data de 19 de maig

de 1939 i els acusa a tots d'adhesió a la rebel·lió, però diu que hi ha agreujant en tots menys en els conductors. La seua proposta de penes és pena de mort per a tots menys per als xòfers, que a un rebaixa la pena a condemna de 30 anys de presó i a l'altre a 20 anys de presó. El dia 23 de maig es reuneix el tribunal, però no coneixem la sentència del tribunal ni la sort que van tindre per no disposar de la documentació restant. Cal destacar la sumaríssima i ràpida actuació de la justícia militar igual que en el judici anterior, que és molt perjudicial per als sotmesos a judici. Una vegada més el fiscal actua tal com defensa en la seua Memòria el fiscal Acedo Colunga en acusar-los a tots d'adhesió a la rebel·lió.

Sumari núm. 1146 any 1940

Aquest sumari és contra quatre veïns de Benigànim per haver espiat i denunciat en algun cas veïns de dretes, els quals van arribar a estar detinguts pel Servei d'Intel·ligència Militar de l'exèrcit de la República. Tot comença amb unes denúncies de veïns de Benigànim fetes el juliol de 1939 que portarà a la detenció d'aquests veïns, i la seua entrega a la justícia militar d'Albaida el dia 27 de juliol. Els informes que arriben des del poble són prou favorables. La proposta del fiscal és d'auxili a la rebel·lió i té data de 23 de setembre de 1943. El fiscal proposa quinze anys de reclusió major per a un d'ells i de dotze anys i un dia de reclusió menor per als altres tres. Aquests tres accepten la pena imposada i l'altre va a consell de guerra, que li la rebaixa també a dotze anys.

Felipe Acedo Colunga entén que l'auxili a la rebel·lió "... contiene la complicidad, el encubrimiento y se refiere por lo general a hechos de menor importancia. A hechos accesorios o complementarios, a hechos no decisivos o elevándose a las conductas dada la extensión en el tiempo y en el espacio que ha alcanzado la rebelión marxista, a todas aquellas de una menor entidad o significación.

Consell de guerra corresponent al Sumari 1156, any 1939, contra setze veïns de Cuatretonda i tres del Genovés

En buena doctrina, el auxilio parece entrañar la falta de adhesión ideológica"

Evidentment aquestes actuacions que són sotmeses a judici en aquest sumari entren perfectament en el que afirma el fiscal en la seua Memòria. El que no entenem massa bé és l'afirmació que l'auxili a la rebel·lió suposa una falta d'adhesió ideològica. I cas d'haver-se aplicat aquest plantejament a aquests quatre veïns se'ls hauria d'haver acusat d'adhesió a la rebel·lió. El que és ben evident és el desig de sotmetre a persecució qualsevol

actitud que anara contra el colp d'estat militar per lleugera que fora.

Sumari núm. 13666, any 1939

Aquest sumari és contra un veí de Benigànim acusat de ser desertor de l'exèrcit. Aquest veí primer va desertar de l'exèrcit de la República i va passar a l'exèrcit dels militars rebel·lats contra la República, però, posteriorment, i segons paraules seues per por a represàlies sobre els seus familiars que li deien què feia "el gobierno de Negrín",

torna a desertar passant altra vegada a l'exèrcit de la República. És sotmés a un interrogatori on no va dir res, segons ell, va tornar de permís al seu poble i se'n va anar amagat a la serra fins al final de la guerra. Aquest veïns tenen informes favorables des de Benigànim. El fiscal formula l'acusació de deserció i proposa una pena de 6 anys de presó que confirmarà el jutge militar.

Felipe Acedo Colunga afirma que hi ha altres figures delictives que no caben en la de rebel·lió, però que no per això s'ha de deixar de jutjar i això passa en *"...los delitos de traición, deserción, contra el derecho de gentes, espionaje. (...) La deserción ya hemos dicho que si es para trasladarse a la facción rebelde constituye un delito de Rebelión militar dotado de mayor gravedad"*. Ate-nent-se a aquests plantejaments, evidentment, la primera deserció no seria delictes tal com també ho diu, però, el fet d'haver tornat a desertar, retornant a l'exèrcit de la República, sí que ho és i cabria qualificar-ho de rebel·lió. Per tant, el fiscal d'aquest cas es troba en una situació difícil, perquè abans havia desertat de l'exèrcit de la República. Al final el fiscal, ajudat pels bons informes que han arribat des de Benigànim, decideix acusar-lo però només de deserció, proposant una condemna de sis anys que serà ratificada pel tribunal militar el 13 de maig de 1940.

Sumari núm. 10644, any 1939

Aquest consell de guerra és contra tres veïns de Castelló de Rugat que un d'ells havia estat alcalde des de febrer de 1936 fins a gener de 1937. I els altres regidors i components del comitè fins a gener de 1937. Tenen denúncies contra ells fetes per veïns de Castelló de Rugat i en algun cas pareix ser que forçat a fer-les, per la mort de tres rectors. Estaven al front del municipi i pareix ser que això ja era suficient. Un dels jutjats va arribar a avisar els rectors

que anaven a buscar-los i per tant que s'amagaren i així ho van fer, tanmateix, unes dones anònimes quan els milicians marxaven els van dir on estaven amagats els rectors, cosa que va canviar la situació i va portar a la detenció dels rectors. Les denúncies tenen lloc entre els mesos d'abril i maig i el 21 de maig són entregats al tribunal militar d'Albaida. Els denunciants es reafirmen i els informes del poble en absolut els són favorables, més aïnes, tot el contrari. El 17 d'agost el fiscal els acusa d'adhesió a la rebel·lió i proposa la pena de mort. Cinc dies després es reunirà el tribunal militar que dicta sentència en plena consonància amb la proposta fiscal. El quarter general del cap d'Estat confirmarà la pena de mort per a dos d'ells, que seran afusellats a Paterna el mes de desembre i un tercer salvarà la vida, en ser-li commutada per la pena immediatament posterior, és a dir, trenta anys de presó. Per què li va ser commutada la pena de mort? Possiblement cal buscar la raó en les declaracions d'un testimoni que diu que aquest veí va evitar que s'emportaren uns milicians forasters a persones de dretes que estaven detingudes. El judici és molt ràpid i és similar als casos que hem vist de Benigànim. La doctrina d'Acedo Colunga la segueix el fiscal al peu de la lletra i només per haver estat al front de les institucions oposades al colp d'estat, era motiu per ser acusat d'adhesió a la rebel·lió i ser condemnat a mort. La quantitat de denúncies que hi ha en aquest judici és una demostració de com per part de persones de dretes es *"... va aprovechar el marc repressor franquista per a llançar-se impunement a la vengança política i social..."*⁵ sota l'excusa de la mort de rectors en què no va participar cap veí dels pobles afectats. Antonio Calzado fa aquesta afirmació referint-se a Llutxent, però és extensible a altres localitats de la Vall d'Albaida similars a Llutxent, com ben bé pot ser el cas de Quatretonda o Castelló de Rugat.

Sumari núm. 42, any 1959

Aquest consell de guerra és contra un veí de Castelló de Rugat que havia estat amagat en la casa del seu fill vint anys sense eixir al carrer, és a dir, des de finalitzada la guerra fins a l'any 1959, en què va eixir al carrer a l'edat de 73 anys. I vint anys després de finalitzada la guerra la reacció de la justícia franquista és com si fora al final de la guerra. Aquesta singularitat el fa un cas peculiar per analitzar el comportament de la justícia franquista. El judici correspon a un tribunal militar i és un judici sumaríssim, el qual comença en maig de 1959 i la sentència es dictarà en novembre de 1959. Immediatament és públic que aquesta persona s'ha fet visible, la Guàrdia Civil li fa un atestat, on ell explica que finalitzada la guerra i *"... por temor a ser detenido huyo de su domicilio dirigiéndose en primer lugar al pueblo de Guadasequies (Valencia), donde tenía un amigo llamado Antonio-Vicente, cuyos apellidos ignora, así como los de su esposa que se llamaba Rosario (ambos fallecidos), permaneciendo en el domicilio de los mismos por espacio de dos días y medio, al cabo de los cuales y siempre andando por el campo se trasladó a Puebla Larga, de esta provincia, donde entonces residía un hermano suyo llamado José Navarro Boronat, el cual, en seguida le manifestó que allí no podía estar, ya que el día anterior habían ido a registrar su casa, razón por la que el manifestante, en evitación de poner en compromiso a su mentado hermano, se marchó en seguida, no sin antes ponerse en contacto con su hijo Vicente Navarro Gil, vecino de Castellón de Rugat, con el que se puso de acuerdo indicándole el sitio donde se verían a los pocos días, continuando en esta situación hasta que transcurrieron unos trece días que regreso de nuevo a su pueblo natal, y desde un campo que poseía, oculto entre la hierba que cargo en el carro su antedicho hijo, penetro de nuevo en su domicilio, sin que hasta la fecha haya vuelto a salir del mismo, si bien, al menos en los primeros años,*

estaba continuamente oculto durante el día en un montón de hierba, de forma que no pudieron encontrarle a pesar de haberle registrado la casa...⁶.

Tot seguit començarà a desenvolupar-se un procediment igual que acabada la guerra. Hi haurà unes denúncies contra la persona detinguda des de persones individuals, però fomentades des de les autoritats amb informes no massa favorables. Hi haurà un acarament entre la persona sotmesa a judici i les persones que el denuncien, la qual cosa no era habitual que ho acceptara el jutge. Només en els consells de guerra que s'allarguen fins a 1943 ho podem trobar. El nostre detingut havia estat milicià, però no havia format part de cap comitè, però els denunciants diuen que era un "...cabecilla de los marxistas..." i havia estat en uns fets que varen provocar la mort sense voler d'una persona de Rugat. El fiscal, seguint la doctrina d'Acedo Colunga, l'acusa d'adhesió a la rebel·lió i proposa la pena de 30 anys de presó en agost de 1959. El defensor demana 12 anys de presó atés l'edat que té, haver ajudat persones de dretes i que s'ha entregat voluntàriament. La sentència del tribunal que tindrà lloc el 25 de novembre de 1959 el condemna a trenta anys de presó. És clar que els plantejaments d'Aceto Colunga per aplicar l'acusació d'adhesió a la rebel·lió són els mateixos. El Codi de Justícia Militar de 1890 estava encara vigent en l'any 1959 i se'l menciona en el judici per justificar l'adhesió a la rebel·lió, tanmateix, és l'única vegada que apareix mencionat en un judici de tots els que he vist. Acusar-lo d'auxili a la rebel·lió també hauria estat possible i no arriscar-lo a una condemna a pena de mort, però, tornem a dir-ho, el fiscal segueix el que defensava el fiscal Aceto Colunga en la seua Memòria.

Es pot concloure que els plantejaments del fiscal Felipe Aceto Colunga estan presents en les acusacions que formulen tots els fiscals i en general els segueixen. Alguns fiscals intentar temperar

aquests plantejaments quan afecta persones que es pot dir que són obligades a intervindre, com poden ser els cas dels xofers que hem vist en algun sumari. Un altre aspecte és que els tribunals generalment aplicaven les penes proposades pel fiscal quasi sempre, encara que podien haver-hi excepcions. Una altra conclusió i pot ser la més important, és com clarament es veu que al tall que passa el temps i arribem a l'any 1943, els fiscals intenten moderar les acusacions a diferència del que passava quan va finalitzar la guerra. Els fiscals i també els tribunals són menys proclius a dictar sentències de pena de mort l'any 1943, encara que ho fan, però sempre s'intenta evitar la seua aplicació. I finalment és important també observar com passa en el veí de Castelló de Rugat que se'l jutja en 1959 per uns fets ocorreguts en 1939, que la justícia militar franquista està plenament operativa malgrat que han passat vint anys de finalitzada la guerra.

NOTES

1. ESPINOSA, F., VIÑAS A. i PORTILLA, G.: *Castigar a los rojos. Aceto Colunga, el gran arquitecto de la represión franquista*, ed. CRÍTICA, Barcelona, 2022.

2. *Ibidem*, p. 194.

3. *Ibidem*, p. 244-245.

4. Aquest judici i l'anterior sembla similar al que descriu per a Llutxent la professora PEREZ ESPI, Mª Jesús, *La represió franquista a Llutxent, 1939-1944*, ed. Ajuntament de Llutxent amb la col·laboració de la Generalitat Valenciana, p. 73-81.

5. CALZADO ALDARIA, Antonio, *Entre la nit i el marasme. La Vall d'Albaida, 1939-1952*, IV Premi d'investigació de l'Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida, ed. Germania, p. 108.

6. Archivo General e Histórico de Defensa. Fondo Valencia, Sumario 42, Legajo 2038/3.

Salvador Ramon Cucarella, un engalipador amb sotana

Moisés Tormo Martínez

Cert és que la figura de l'engalipador, *embaucador* en castellà, *trickster* en anglès, ha existit en totes les cultures i literatures des de temps ha. Forma part, fins i tot, de les mitologies de les cultures antigues. Així, tenim a Loki en la cultura nòrdica, a Anansi en l'afriana, al kitsune en la japonesa o a Hermes en la grega.

Els engalipadors, revestits de figura humana o animal, siga la que siga, caracteritzaran un arquetip. Són transgressors de les normes de comportament. Són intel·ligents i estan dotats de l'habilitat de l'engany. No importa com ni de quina manera, amb bones paraules, amb falses promeses i aparences, tot s'hi val per aconseguir el seu objectiu: estafar.

Els trets que caracteritzen el personatge mitològic es traspassen al real, al de carn i os, al protagonista de la història de la humanitat. El llistat d'engalipadors que ha parit l'ésser humà és infinit, tot i això, sempre hi ha alguns que han reeixit i resten gravats en la nostra memòria. Remarquem dos d'ells per comprendre millor les qualitats d'aquests personatges.

El primer és Bernard Madoff, un nord-americà, que a partir de 1960 va muntar l'estafa financera piramidal més gran que s'haja conegut fins a hores d'ara. Una estafa que va fer trontollar el sistema financer dels EUA i, en conseqüència, de la resta del món capitalista, la qual cosa es va fer palesa en la crisi econòmica que s'inicià en 2008. Recordem que esta crisi, a Espanya es va materialitzar amb la precarització laboral, la baixada dels salaris, l'augment de l'atur i la posada en pràctica de polítiques d'austeritat

i retallades les conseqüències de les quals encara són palpables.

Un altre engalipador que va sortir de l'anonimat a penes fa uns anys, molt conegut a escala popular espanyola, i que defineix molt bé l'essència d'aquests individus és Francisco Nicolás Gómez Iglesias, més conegut com el "Pequeño Nicolás". Un jove estudiant de Dret que suplantà identitats, falsejà documents, estafà, usurpà funcions públiques i s'endinsà en els cercles del poder polític i econòmic espanyol.

Amb aquesta idea del que és un engalipador ens aproparem a la vida d'un personatge pintoresc que transcorre en el

primer terç del segle passat. Valencià i de la Safor, Salvador Ramon Cucarella és la personificació de l'arquetip del *trickster*. Revestit de sotana i amb el nom d'un Borbó com a aval, va recórrer la geografia valenciana i més enllà amb un únic objectiu: donar gat per llebre.

Quinze llauradors poblans en foren víctimes, per innocents o per cobdícia?

Els orígens

La cosa va començar en els primers anys del segle XX. Per ser més exactes en 1906. El 30 de gener d'aquest any, essent rei d'Espanya el Borbó Alfons XIII i president del Consell de Ministres el

liberal Segismundo Moret s'aprovava la Llei de Sindicats Agraris. Una llei força necessària per a corregir la crisi que arrossegava el sector agrari des de feia un grapat d'anys.

A l'empara de la Llei de Sindicats Agraris sorgiren nombroses associacions, sindicats, agrupacions, caixes rurals, etc. com a instruments de millora en el món rural. En les zones rurals, gran part d'aquest moviment associacionista, va ser capitalitzat per l'Església catòlica que va aprofitar el moment per a reafirmar-se com a defensora dels interessos de la classe treballadora rural. Entre altres causes perquè el proletariat rural cada vegada més veia amb bons ulls les idees socialistes i anarquistes com a remei als seus mals.

El rector José Garcia Sunyer, natural de la Pobla del Duc, fou un gran difusor i activista del sindicalisme catòlic. Va intervenir en la fundació de nombrosos sindicats i caixes d'estalvi arreu de la província de València i, evidentment, fou l'organitzador del sindicalisme catòlic en el seu poble, el Sindicat Agrícola, del qual formarien part els grans propietaris i llauradors mitjans que els seguien la corda.

En aquest ambient social, sorgí la figura del religiós Salvador Ramon Cucarella. Nascut a Gandia el 1868, s'educà en els Escolapis, s'ordenà sacerdot, es doctora en Sagrada Teologia, es llicencià en Dret Canònic i, finalment, també es doctorà en Filosofia i Lletres. En poques paraules, una eminència eclesialística i en molts afers de la vida laica com ara veurem.

Primers afers en la solitud del camp

Temps després d'haver-se ordenat sacerdot, el pare Salvador Ramon trobà el lloc adequat per posar en pràctica tant el do religiós com el do carnal amb els quals Nostre Senyor l'havia dotat.

Vicente Mariano Noguera i Aquavera, marquès de Càceres, va convèncer el

jove retor, Salvador Ramon, perquè exercira com a tal en una heretat que tenia a l'Elia. El pare Salvador acceptà l'encàrrec i allí que anà a impartir consol i aconsellar resignació a les famílies dels llauradors, jornaleres, que treballaven les terres del marquès.

En la soledat del camp, els dies se li feien llargs i avorrits al pare Salvador. Aleshores, entre sermó i sermó, per molt religiós que fora i per molt vot de castedat que prometera, l'instint carnal se li despertava prou sovint. No hi havia fadrina, casada o vídua en l'heretat que no sentira, de tant en tant, el seu alé a prop.

El zel del religiós arribà fins a un punt que el marquès, de tantes queixes que els llauradors li feien arribar, decidí donar-li via ampla, al capellà. Era un perill que posava en dubte la reputació del noble.

Allunyat de l'ambient campestre que li provocava una lascívia incontinent, l'espavilat clergue va trobar de seguida un nou treball molt diferent de l'anterior. Li donaren faena en la secretaria del Palau Arquebisbal.

Secretari del Palau Arquebisbal

El secretari arquebisbal, mossén Bonifacio Marín, prompte es va adonar d'una de les flaqueses que posseïa i perseguiria el pare Salvador: els diners. En escoltar de prop el tritllejar dels diners perdia el seny. En fer-se càrrec de l'administració dels béns de l'arquebisbat, al pare Salvador se li obrí un camp immens de possibilitats d'emplenar el faldó de la sotana. El pare Bonifaci, testimoni de les martingales de Salvador, bonament i sense armar soroll, aconseguí traure-se'l de damunt.

Capellà honorari

Les autoritats religioses buscaren al pare Salvador una altra destinació. Donaren el vistiplau perquè es fera càrrec d'una capellania honorària de la infanta Isabel.

En aquestes estàvem en l'última dècada del segle XIX.

Aleshores, el pare Salvador, que li agradava moure's per ambients socials respectables de la capital, va conèixer el cap de la secció de quintes de la Diputació de València, Mariano Garcia. I com que el religiós no pegava puntada sense fil, l'instint depredador de Salvador va veure en aquesta amistat un possible negoci.

El servici militar, per aquells anys, era dolent per a moltes famílies. Les més pobres perquè perdien braços que aportaven menjar a la unitat familiar. Les més riques perquè no volien perdre els fills en les guerres colonials en què la mare pàtria estava immersa. Per tant, alliberar-se de la mili era una prioritat de vida. Un jove es lliurava si pagava una quantitat de diners, aproximadament unes dos mil pessetes (les famílies pobres no les podien pagar), o bé al·legava que tenia alguna malaltia o defecte físic. Aleshores, per tramitar els expedients que facilitara als jòvens deslliurar-se de la mili sorgí tota una xarxa de corrupció d'allò de no dir. Al pare Salvador, podeu imaginar-vos el camp que se li obria.

L'incaut Mariano Garcia es deixà engatussar per l'apetit insaciable de cobdícia del religiós. Qui era en Mariano per dur la contrària a mossén Salvador? Així doncs, falsificaren firmes, es taxaren noms de quintos, falsejaren informes mèdics i un llarg etcètera. Això sí, sempre a canvi d'un grapat de pessetes. L'escàndol fou tal que la cosa arribà als tribunals i el pobre don Mariano del disgust la va palmar.

S'emportà la palma de les magarrufes que realitzà mentre s'ocupava de la capellania de la infanta Isabel un afer que tingué amb un notari de prestigi a Sagunt. El notari tenia un fill que era retor. Assabentat el pare Salvador es va presentar un dia en el despatx del notari i amb la verborrea que el caracteritzava li va manifestar que ell podia aplanar el camí perquè el seu fill ascendira a ca-

Grand Hotel de París a València

nonge per influència de la infanta Isabel. Això sí, a canvi d'unes bones prebendes. El notari va caure com un drap.

Arreglat el tracte, quedaren un dia en el luxós Grand Hotel de París, en el carrer del Mar de València, per celebrar-ho i, alhora, el retor arreplegar els diners de la corredoria. Hi acudiren el notari, el fill i un grup d'amics del fill. El suculent dinar fou remullat, ja que eren a un hotel francès, amb el millor xampany de la casa. Entre enhorabones, brindis i bones paraules, entre glop i glop, el pare Salvador Ramon va arreplegar el feix de bitllets i en un moment determinat es va alçar i va fer mutis pel fòrum. Notari i fill encara estan esperant el retor i la canongia.

Fundació del banc

El pare Salvador isqué de València i posà destí a Roma, a prop del Sant Pare. En la ciutat santa, a més d'estudiar Teologia, s'hi preparà per a entrar en el món de les finances, el gran projecte de la seua vida. Mentrestant, a Espanya s'aprovava la Llei de Sindicats Agraris.

En tornar de la Roma pontifícia amb avals d'alt llinatge pontifici, mossén Salvador no va parar fins que va complir el desig de fer fortuna amb el menor esforç físic possible encara que de cap treballara de

valent. Es relacionà amb gent del món de les finances, de la noblesa aristocràtica, amb polítics d'estatus alt, i adinerats de família. En una primera estada a Barcelona presentà un llibre que havia escrit en el qual exaltava les virtuts de la reina mare Maria Cristina d'Habsburg.

Quan el gener de 1906 es va aprovar la Llei de Sindicats Agraris la porta del cel se li va obrir al pare Salvador Ramon. Aquesta llei, a més de fomentar el cooperativisme agrari, promouria, entre d'altres, la creació d'entitats de crèdit i, caixes rurals, guiades totes elles pels propagandistes del catolicisme agrari.

Un banc. El pare Salvador necessitava crear un banc. Seria l'obra de la seua vida, el somni d'un estafador. Va buscar valedors entre personatges de renom i els va trobar. El marquès de Comillas fou la corretja de transmissió que du-

gué a mossén Salvador al Palau Real de Madrid, on va explicar a la reina mare i al rei Alfons XIII el seu projecte. Al remat, no sols aconseguí el vistiplau reial sinó que, a més, el rei autoritzà que el banc duiguera el seu nom: Banc Agrícola Alfons XIII.

El principal objectiu del banc segons els estatuts era: "redimir de la usura a los agricultores y facilitarles cuantos medios necesitan para mejorar los cultivos, haciéndolos más productivos."

A mitjan maig de 1906 quedava configurat el Consell d'Administració del dit banc:

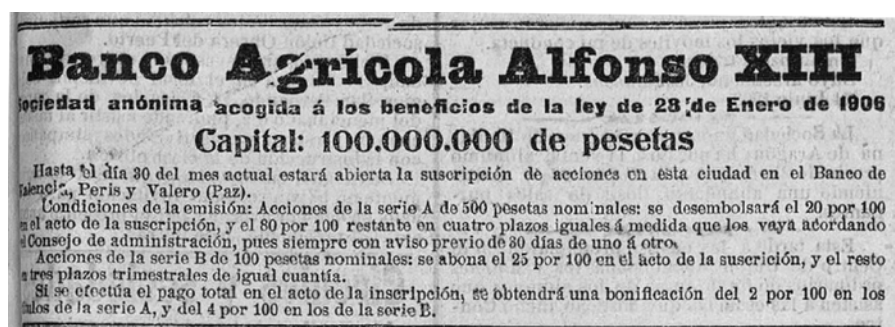
Governador: Tirso Rodríguez y Sagasta, exministre d'Hisenda.

President: Augusto González Besada, exministre de Governació; vicepresident, marquès de Valdefuentes, majordom de sa Majestat.

Secretari: comte d'Aguilar d'Inestrillas i de Villalba; vicesecretari, marquès de Pico Velasco, gran d'Espanya i general de l'exèrcit.

Vocals: comte d'Orea, Juan d'Ascanio, mestrat de la Reial de Granada, Salvador Ramon, presbiteri; José Oller i Burguer, advocat.

Un Consell d'Administració notable i de prestigi social que, a més a més, comptava amb el vistiplau de la monarquia i la benedicció del cap de l'Església catòlica, Pius X. Dos reclams infal·libles a l'hora de captar els estalvis de la ruralia, de grans i mitjans propietaris.

Publicitat del banc. Diario El Pueblo, 26-6-1906

Tot enllestit només restava que el Banc Agrícola Alfons XIII començara a ser operatiu. Com que l'operació era d'alta envergadura van decidir una data significativa, el dia 31 de maig, el dia del casament del rei Alfons XIII amb la princesa britànica Victòria Eugènia de Battenberg. Eixe dia el banc faria pública una emissió d'accions: 120.000 títols de 500 pessetes i uns altres 400.000 de 100 pessetes.

De vegades, en la vida, la coincidència de fets presagia el futur, ja sia per a bé, ja sia per a mal. La cerimònia nupcial va tindre lloc en la basílica de Sant Jeroni de Madrid. Quan es va acabar el ceremonial religiós, el matrimoni, amb una carrossa engalanada, es va dirigir cap al Palau Reial per tal de continuar la festa nupcial. Una vintena de carrosses pertanyents a grans de la noblesa espanyola els acompanyaven.

En arribar la comitiva matrimonial al carrer Major, des de la terrassa d'un edifici van llançar un ram de flors a la carrossa dels monarques. El ram amagava una bomba que va explotar a pocs metres de la carrossa reial. Vint-i-huit persones perderen la vida i un centenar en resultaren ferides. Els monarques eixiren ben parats de l'atemptat perpetrat per un anarquista, Mateu Morral, que fou detingut pocs dies després.

Va ocórrer el dia en el qual el Banc Agrícola Alfons XIII començava la seua caminada. Una casualitat del destí?

El propòsit fonamental de l'aventura financera del pare Salvador era treballar en terres valencianes, el seu hàbitat natural. Aleshores, va contactar amb vividors del seu patró moral i en el mes de juliol de 1906 s'inaugurava la primera sucursal del Banc Agrícola Alfons XIII a València.

Per la Puebla de Rugat

Mentrestant, a la Puebla de Rugat, una vila de 1954 habitants, la majoria d'ells jornalers al servici de grans propietaris, la vida transcorria plantant vinyes i produint vi i derivats.

A la Poble del Duc, aquell any, el 1906, igualment, arran de la Llei de Sindicats Agrícoles, un grup de terratinents entre els quals estaven August Bataller, José María Capcir, Ladislau Soriano, i d'altres propietaris mitjans, al caliu de l'Església catòlica s'uniren i formaren el Sindicat Agrícola. Un cooperativisme que buscava més que res solucionar el problema del crèdit i abaratir els costos dels subministraments.

Una vegada establert a València el Banc Agrícola, a l'instant, els tentacles bancaris s'expandiren arreu dels pobles valencians. Calia captar, com més promp-

te millor tot el capital que es poguera. Fer caixa.

A la Puebla del Rugat va arribar un dels tentacles fraudulents de la banca alfonsina de la mà dels qui tenien diners, dels terratinents que havien fundat el Sindicat Agrícola. Una caixa auxiliar del Banc Agrícola Alfons XIII es va establir a la Poble per l'estiu del 1906. Quinze poblans, propietaris de terra, van caure com un tord en un parany, atrets per les promeses de negoci rendible.

Així ho narrava el diari republicà *El Pueblo* en l'edició de 20 d'agost de 1908:

A las ya publicadas (estafes) hay que añadir las que denuncian unos labradores de Puebla de Rugat que al establecerse en dicho pueblo la caja auxiliar del Banco en 1906 se inscribieron quince vecinos, quienes se inscribieron como asociados para tener derecho a usar de las ventajas consignadas en los estatutos, como indemnización de perjuicios, compra de primeras materias para abonos, etc. Cuando al año siguiente reclamaron los asociados las ventajas ofrecidas, la Regional Autónoma, que funcionaba a las órdenes del Sr. Sancho Tello, contestó haciendo protestas de sus buenos deseos para cumplir lo prometido, pero en definitiva ningún beneficio percibieron los labradores.

Irregularitats

La cosa va començar a esclafir pocs mesos després d'inaugurar-se la sucursal valenciana al carrer Peris i Valero. En el mes de desembre de 1906, alguns membres del Consell d'Administració de la sucursal valenciana filtren a la premsa les irregularitats que comet el banc. Manifestaven que allò era un engany i avisaren als accionistes i associats que serien víctimes d'una estafa.

El Consell d'Administració de Madrid, el dels marquesos, comtes, polítics, adine-

Atemptat contra Alfons XIII i Victòria Eugènia. Foto Mesonero Romanos en 1906 - ABC

La Pobla del Duc a principis de segle XX. Foto Xara

rats, va reaccionar i desmentí les difamacions proferides sobre el banc i amenaçà de dur als tribunals als difamadors.

Malgrat això, l'alerta ja havia sonat. Al llarg del 1907, la gent que havia deixat els diners en el banc com a accionista o associada reclamà els diners i els beneficis que els havien promés. Entre ells, recordeu, estaven els quinze veïns de la Puebla de Rugat.

Els dirigents de la sucursal valenciana del Banc Agrícola Alfons XIII, que és d'on ix tot l'afer, respongueren amb bones paraules i amb promeses d'arreglar-ho tot al més prompte possible.

Mentrestant, de l'artífex de l'assumpte, el pare Salvador Ramon, no se'n sabia res de res. Com si se l'haguera engolit la terra.

No seria fins a 1908 quan es judicialitzà la farsa.

Els primers a denunciar foren tres cobradors que havia contractat el banc quan va crear la sucursal a València. José Pallardó, Pasqual Bartual i Luís Aleixandre per accedir a ser cobradors van haver de pagar al banc una fiança de 3.000 pessetes cadascú. Una exigència del director José Oller Burguete.

Els cobradors, en veure que allò anava de mal en pitjor, reclamaren que se'ls tornara la fiança de 3.000 pessetes. No hi havia manera. Les 9.000 pessetes apareixien en la comptabilitat, però en la realitat no existien. Aleshores, el 8

d'agost de 1908, un dels cobradors va presentar una denúncia per estafa contra els directius de la sucursal valenciana. A la denúncia s'adheriren centenars d'afectats, entre ells els quinze poblans.

Enrere quedaven les adulacions amb què el diari republicà *El Pueblo* exaltava la banca agrícola: "Celebramos que los agricultores consigan pronto los beneficios que tan importante sociedad les ha de reportar".

Mentre el Banc Agrícola d'Alfons XIII se n'anava a pic, el pare Cucarella no perdia el temps en lamentacions. Una persona del seu ímpetu financer i del coratge que mostrava en apropiar-se dels béns monetaris aliens, no podia estar-se quieta. En el 1907 inicià un pelegrinatge per capitals de província i ciutats importants de la costa lleuantina per continuar expandint el negoci bancari i anar formant consells d'administració a la seua mida en les noves sucursals. Nombroses personalitats, atretes pel que suposaven un negoci fàcil i rendible s'adherien als projectes de mossén Salvador i se li oferien com a directors gerents de les sucursals provincials.

A Barcelona

En 1908 arribà a Barcelona, la capital comtal. Llogà en el carrer Clarís un cinquè pis. Segons el corresponsal del diari *El Pueblo* a Barcelona: "Hace un mes aquello era un destartalado cuchitril que utilizaba un sacerdote como nido de amores." La castedat era un dels

tants preceptes que Salvador Ramon es passava per baix cama. Només faltaria.

Acomodà el pis amb mobles adequats com si fos una oficina i el convertí en seu del Banc Agrícola de Llevant i de Canàries. Així, com sona. Va atraure, de bell nou, nombrosos inversors confiats en les promeses de l'eclesiàstic d'obtenir extraordinaris beneficis. Adinerats que confiaven cegament en el poder d'una sotana que deia comptar amb la benedició de sa santedat Pius X.

El pare Salvador Ramon aprofità l'estada a Barcelona no solament per ocupar-se dels negocis bancaris, igualment, en el temps lliure visità famílies que tenien fills en edat de fer la mili, a les quals s'oferia com a gestor per deslliurar-los del servici militar a canvi d'una sucosa comissió. En caigueren alguns encisats per la loquaç sotana.

Com que els problemes a Barcelona se li amuntegaven, agafà el tren amb destinació a la capital de la Costa Blanca, Alacant, a la qual arribà per l'estiu del 1908, disposat, una vegada més, a fer negoci.

Es presentà a la societat alacantina com a governador del Banc Agrícola del Llevant i de Canàries. Allí estant, contactà amb el ric comerciant dedicat al món dels transports, duanes i representacions, Francisco Visconti Morata que cau encisat en braços del retor. En l'hotel Victòria, d'Alacant Visconti i Cucarella van aconseguir reunir l'elit adinerada alacantina. En possessió de

la paraula, el pare Salvador els exposà els beneficis que podrien obtenir de participar com a inversors en el Banc Agrícola i, a més a més, els revelà un projecte molt ambiciós que tenia el banc per desenvolupar el transport de passatgers i comerç marítim: la compra de huit vapors a una empresa britànica.

Per terres alacantines

El mes de setembre de 1908 fou d'una activitat frenètica per al capellà. Una vegada lligat el negoci a Alacant, Cucarella es dirigí cap a Cartagena, cap a Màlaga on repetiria el mateix esquema d'actuació i la trama fraudulenta va anar creixent i deixant rastre. Tornà a Alacant per traure comptes amb el Sr. Visconti dels ingressos dels inversors, les despeses, les quotes d'afiliats, etc. i la comptabilitat no quadrava. No era d'estranyar. Viatjà a Madrid, de Madrid a París i posteriorment a Londres. Les estades a París i Londres tenien com a objectiu trobar inversors per a les seues fantasies. A Londres contactà amb el Sindicat Emissor que es va comprometre a finançar els vaixells de vapor que havia promès als alacantins, cartaginesos i malaguenys.

Un dia, mentre desdejunava a l'hotel Metropole de Londres, repassava un diari espanyol, l'*Heraldo* de Madrid, i llig en un titular: *Sacerdote estafador*. Era un article que es referia a ell. Immediatament, va agafar l'equipatge i mamprengué viatge cap a Madrid.

El que no sabia el pare Salvador era que mentre ell peregrinava buscant la llum i el centelleig de les pessetes, la premsa valenciana de tendència republicana, en concret, *El Pueblo*, havia alertat els alacantins de la farsa financera que pregonava mossén Salvador i un corresponsal de l'*Heraldo* a Alacant havia passat la informació de l'estafa a la seu del periòdic, a Madrid.

La reacció del religiós no va ser la d'acovardir-se, més aviat tot el contrari. Di-

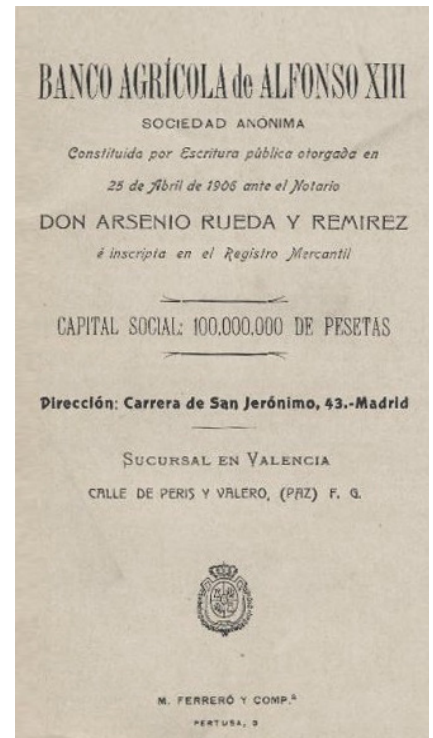
uen que la millor defensa és un atac i això és el que va fer el retor Cucarella, contraatacar. A Madrid va obligar el diari l'*Heraldo* a retractar-se i tot seguit acudí a cadascuna de les poblacions on s'havien creat sucursals, d'Alacant cap al sud, a exigir als mitjans que havien escrit sobre ell que rectificaren.

El pare Salvador Ramon sabia, ben bé, que en tot aquell aldarull la sotana que vestia era el millor advocat defensor que podia tindre, el millor garant davant d'una judicialització dels fets. Aleshores, amb aquest as a la mànega, fou ell qui denuncià i acusà els directius d'Alacant d'abús de confiança, de malversació de fons, d'alçament de béns, de rebel·lia contra els superiors i falsedat en document públic.

El jutjat d'Alacant va obrir causa contra els directius Visconti i París, mentre que el religiós fou exculpat de tot. A punt d'agafar el tren en l'estació d'Alacant confessava als periodistes que sospitava que darrere del que li estava passant hi havia una mà negra d'alguna persona que no aprovava la seua manera de ser i actuar. També els va dir que el dia 24 d'octubre tindria lloc a Barcelona una junta general d'accionistes i que ell presentaria la dimissió com a governador del banc amb caràcter irrevocable per tot seguit retirar-se a viure tranquil·lament i recuperar-se dels sofriments morals que havia patit.

La junta d'accionistes no va admetre la dimissió del retor i governador del banc, Salvador Ramon, tot el contrari, li donaren un vot de confiança i li digueren que s'agarrara un temps de descans, el que volguera, "para que descansara de sus rudas tareas y de la lucha que habia venido teniendo".

Tot i que els accionistes del Banc Agrícola del Llevant i de Canàries confiaven, de cap a peus, en el prevere, la credibilitat de Salvador ja feia un muntó de temps que es qüestionava. El reguer d'enganyys que deixava per on passava

Llibreta d'estalvi Banc Agrícola Alfonso XIII. todocoleccion.net

era tan llarg i ample que la justícia va haver de prendre part, no per pròpia voluntat sinó per les reclamacions dels afectats.

Madrid i la viuda

El novembre de 1908 es trobava a Madrid. La Policia el buscava des del mes de març per una denúncia de temptativa d'estafa a una senyora. Quan el 20 de novembre el van detenir, la Policia es va assegurar d'identificar-lo bé perquè dies abans havien detingut un altre retor pensant que era el pare Cucarella i en comprovar-ho va resultar que no l'era.

El policia que el va arrestar li va preguntar si era el pare Salvador Ramon Cucarella i la resposta van ser aquestes paraules:

Sí, es cierto que yo soy el padre Cucarella, destinado por el Altísimo a empresas financiera de miles de millones; pero señores, ¿cómo cabe en una cabeza bien organizada que yo, Cucarella, el mismo que tiene que aportar dentro de unos días cinco millones de pesetas para que co-

mience en gran escala a funcionar el Banco por mi pensado y creado y del cual son consejeros personas respetables y dignas, fuera a manchar mi nombre cometiendo esa pequeña estafa?

Eixa nit, per molt que Salvador va apel·lar a la bonhomia va dormir en el calabós del jutjat de Buenavista. Era la primera vegada que entrava en una presó i la causa no era cap de les querelles que existien a València, Alacant, Cartagena, Màlaga, etc. contra l'artífex del Banc Agrícola Alfons XIII, sinó una vulgar estafa a una senyora separada, a casa de la qual va acudir el pare Salvador, fent-se passar pel vicari de la diòcesi madrilena, a consolar-la i procurar que s'acabaren les querelles entre marit i muller. A canvi, la senyora li havia d'entregar una suma de diners que gustosament va agafar el religiós, per a rengló seguit desaparèixer de l'escena. La senyora, en sentir-se enganyada, ho va denunciar a la policia.

El pare Salvador es fa defensar a capa i espasa, amb vehemència va argumentar, davant del jutge, que la seua intenció era posar pau cristiana en un matrimoni desavingut que allò dels diners era una argücia de la senyora. Un raonament que va convèncer el jutge. L'afar es va solucionar tancant, el jutge, la diligència i deixant Salvador Ramon en llibertat.

El retor financer i aprofitador dels avantatges que li proporcionava el fet de vestir de sotana va eixir de Madrid comes a judeu-me. I, conscient com n'era, que la justícia el reclamava a tort i a dret, desaparegué, de bell nou, dels possibles escenaris en els quals podia ser reconegut per alguna víctima innocent de la seua astúcia.

Per Algemesí. La detenció

Salvador Ramon, capejant el temporal de demandes judicials, buscarà refugi en terres valencianes, a Algemesí, on tenia una casa. Allí intentà passar desperce-

but, sense alçar polseguera. No ho aconseguí. Determinats comportaments el delataren. Com que l'home es veu que no podia viure sol, va buscar el servici d'una ama i una criada, ambdós jóvens i ben plantades. Així ho escrivia el correspon-sal del diari *El Pueblo*: "...he averiguado que el padre Cucarella hacía vida retirada en Algemesí, viéndosele muy poco por la población. En esta vida de cenobita le acompañaban una morena de 30 años y una rubia de 20, ama y criada, respectivamente, y ambas muy agradecidas."

La bona qüestió és que, durant els primers dies de gener de 1909, al jutjat d'Alzira arribaren nombrosos requeriments per delictes d'estafa contra la persona del pare Salvador. L'autoritat judicial sabedora de domicili del retor, envià la Guàrdia Civil a fi que el detinguera. El sergent de la Benemèrita, encarregat de la detenció, en arribar a casa del retor el trobà en el llit. Quan li llig l'ordre de detenció, el pare Salvador feu ús del seu enginy i digué al sergent que no pot acompanyar-lo perquè està malalt. El guàrdia civil tornà al jutjat d'Alzira i informà el jutge de la situació.

El jutge creia que creia que era una maniobra més del pare Salvador per evadir la justícia. Aleshores, hi remeté un forense perquè l'examinés. Efectivament, el dictamen del forense deia que el pare Salvador Cucarella Ramon es trobava en un estat de salut excepcional. Tot seguit, el jutge instructor cursà l'ordre d'ingrés en presó del retor. Tanmateix, el pare d'ànimes se les enginyà perquè l'ingressaren en l'hospital d'Alzira.

Detingut en l'hospital, el retor ocupà una sala de visites habilitada a propòsit per a ell amb llit inclòs. Un llit de la seua propietat que va aconseguir que li'l portaren a l'hospital. Unes monges s'ocupaven que estiguera ben atés i no li faltara res.

El 25 de gener de 1909, el traslladen a València al jutjat del districte del Mar per declarar davant el jutge Víctor Gon-

zález Echevarri. El jutge, després de prendre declaració a moltes persones víctimes del pare Salvador, va decidir processar-lo i, a més, el seu l'ingrés en presó. Tot i això, dictaminà que el deixaria en llibertat si pagava una fiança en metàl·lic, cosa que el retor va fer.

Els mesos següents van ser un anar i vindre dels jutjats, no donava coll a tant de requeriment dels advocats de les víctimes, malgrat això, sempre sortia airós. I una vegada més va desaparèixer del focus mediàtic, la premsa.

A primeries del mes de març de 1910 trobava el pare Salvador per terres catalanes. A Barcelona fou detingut, jutjat i empresonat durant un any. Res més tornaria a saber-se del prevere fins a 1914, quan pel juliol la fiscalia de Barcelona retirà totes les acusacions que pesaven sobre el ja exrector Salvador Cucarella Ramon referides a la fundació del Banc Agrícola de Llevant.

Tot i eixir-se'n amb rosa dels afers financers, el pare Salvador, com que ho portava mamat, continuava valent-se de la seua condició de religiós per sobreviure. Tant és així que el juliol de 1915 l'arquebisbat de València va fer pública una nota en la qual remarcava i avisava tots els retors de l'arxidiòcesi valenciana que Salvador Cucarella Ramon no tenia llicències ministerials perquè havia sigut desposseït del pasaport religiós.

Pel que sembla, Salvador Ramon Cucarella continuà fent de les seues fins que desaparegué del focus mediàtic.

De corruptes, n'hi ha hagut sempre. Dona igual que fora en època d'estaments que de classes socials. És com si la corrupció fora un dels gens de l'ésser humà. Sembla que la tendència a apropiarse dels béns dels altres, de propietat privada o de propietat pública, de tothom, amb l'ús de qualsevol estratagema ve de sèrie en un nombre destacat d'éssers humans.

Gent que no té escrúpol, roba i estafa a gent de qualsevol condició i en qualsevol situació. Ho hem vist en plena epidèmia. Malànimes que s'han aprofitat d'una situació crítica com és l'epidèmia de covid per estafar entitats públiques i fer saca en benefici propi fent valdre el seu estatus social.

El prevere Salvador Ramon Cucarella fou, fa poc més d'un segle, un d'aquests miserables. Un oportunista, trampós i enredaire, que valent-se d'una legislació, la Llei de Sindicats Agraris, que afavoria la creació d'entitats de crèdit per tal que els llauradors pogueren alliberar-se de la cobdícia dels usurers, trobarà la via adequada per desenvolupar el seu instint depravat. Un escurabutxaques que es va aprofitar de vestir sotana, una indumentària que li obria portes, ànimes i carteres. Un desvergonyit que va encaixar a la perfecció en l'Espanya de les corrupteles del Borbó Alfons XIII.

BIBLIOGRAFIA

ZAAR, Miriam Hermi. El movimiento cooperativo agrario en España durante la segunda mitad del siglo XIX y primer tercio del siglo XX. Biblio 3W. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, Vol. XV, nº 868, 15 de abril de 2010. <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-868.htm>>. [ISSN 1138-9796].

Banco Agrícola de Alfonso XIII. (17 de mayo de 1906) *Las Provincias*, p.1

Noticias. (27 de septiembre de 1906) *Diario El Pueblo*, p.2

Valencia. (24 de mayo de 1906) *Las Provincias*, p.1

Banco Agrícola de Alfonso XIII. (6 de junio de 1906) *Las Provincias*, p.2

La Boda del rey. (2 de junio de 1906). *La Correspondencia de Valencia*, p.1

Un banco. (3 de diciembre de 1907). *La Opinión: periódico político y de intereses generales*, p. 2

El Banco Agrícola. (2 de enero de 1907) *El Pueblo: diario republicano de Valencia*, p. 2

Memoria descriptiva de las Entidades Agrícolas. Ministerio de Fomento. Dirección General de Agricultura, Minas y Montes. Acción Social. 1914

El Banco Agrícola de Alfonso XIII. Denuncia por estafa. (9 de agosto de 1908). *El Pueblo*, p.1

El Banco Agrícola de Alfonso XIII. La estafa en acción. (20 de agosto de 1908). *El Pueblo*, p.1

El Banco Agrícola de Alfonso XIII. La estafa en acción. Tres cobradores estafados en 9.000 pesetas. ¡A la cárcel los ladrones! (10 de agosto de 1908). *El Pueblo*, p.1

El Banco Agrícola de Alfonso XIII. La estafa en acción. (14 de agosto de 1908). *El Pueblo*, p.1

Un cura como hay muchos ó la historia de Salvador Ramon. (14 de agosto de 1908). *El Pueblo*, p.1

Crónica general. (3 de abril de 1908) *El Progreso: diario republicano*, p.2

De Alicante. (2 de septiembre de 1908). *El Adelanto: Diario político de Salamanca*, p.3

¡Vaya un Cucarella! (27 de septiembre de 1908). *Gedeón: semanario satírico*, p.4

El cura Salvador Ramon. (10 de octubre de 1908). *El Pueblo*, p. 4

Cucarella y su asunto. (14 de octubre de 1908). *Diario de Alicante*, p. 1

Los escándalos de Cucarella. (22 de noviembre de 1908). *El Radical*, p. 2

El cura Cucarella. (25 de noviembre de 1908). *El Radical*, p. 1,2

El cura Salvador Ramon. Segunda edición del Banco Agrícola Alfonso XIII. Las estafas de

Alicante. El Padre Salvador Ramon se fuga. ¡A las autoridades! (27 de septiembre 1908). *El Pueblo*, p. 1

El cura Salvador Ramon se querellará contra la prensa. (9 de octubre de 1908). *El Pueblo*, p. 3

Lo del Banco Agrícola y el famoso Cucarella. (3 de noviembre 1908) *El Radical*, p. 1

El famoso cura Ramon. (9 de octubre de 1908). *El Pueblo*, p. 1

Lo del Banco Agrícola, Cucarella en acción. Demanda por injuria (10 de octubre 1908) *La Correspondencia de España*, p. 1

Lo del Banco Agrícola, Cucarella en Madrid. (12 de octubre 1908) *La Correspondencia de España*, p. 1

Huida de Cucarella. (9 de octubre de 1908). *El Pueblo (Alicante)*, p. 1

Cucarella y su asunto. (16 de octubre de 1908) *El Diario de Alicante*, p. 2

No parece. (29 de septiembre de 1908) *Heraldo de Alcoy: diario de avisos, noticias e intereses generales*, p.4

Justicia ante todo. (28 de noviembre de 1908) *El Bien Público*: p. 1

Noticias. (26 de enero de 1909). *Las Provincias*, p.3

Captura del cura Cucarella. (13 de enero de 1909). *El Pueblo: diario republicano de Valencia*, p. 1

El padre Cucarella. Desde Alcira. (16 de enero de 1909). *El Pueblo*, p.3

Causa contra Cucarella. (7 de abril 1910). *La Correspondencia de España*, p. 4

El cura Cucarella. (31 de marzo de 1910) *La Correspondencia de España : diario universal de noticias*, p.4

Causa contra Cucarella. (11 de abril de 1910) *La Correspondencia de España : diario universal de noticias*, p. 7

Causa contra Cucarella. (12 de abril de 1910) *La Correspondencia de España : diario universal de noticias*, p. 3

Fotografía atemptat Alfonso XIII.

<https://www.abc.es/cultura/20150330/abc-fotografia-mesonero-romanos-201503281800.html>

Atentado anarquista contra Alfonso XIII. Alfonso Berzal.

<https://www.elnortedecastilla.es/valladolid/el-cronista/1906-atentado-anarquista-20200602183613-nt.html>

Infomag baleares 11 noviembre, 2021 ciencia & investigación, Cine & Literatura.

Pícaro Divino: Sobre la figura del trickster o embaucador - infomag.es

De Bocairent a Annual: Els herois anònims de la Guerra del Rif

María Josefa Sempere Doménech

Arxivera. Cronista Oficial de Bocairent

El 15 de setembre de 1928 es va reunir en sessió extraordinària el ple de l'ajuntament de Bocairent. El motiu principal de dita convocatòria era donar compte de l'homenatge que des de tots els pobles d'Espanya es tributaria al President del Consell de Ministres, el general Miguel Primo de Rivera. Els representants del poble de Bocairent van acordar adherir-se al festejos que els dies següents durien a terme el comitès de la Unió Patriòtica de Espanya, enviant representants a la gran manifestació del dia 13 a Madrid.

No va ser eixa l'única contribució als fets. També van decidir denominar Avinguda Primo de Rivera al tram del poble comprès entre el final de carrer José Castelló (actual Diputat Castelló) i les fàbriques dels senyors Ibáñez i Beneyto. Este carrer, que començava en l'Hospital *Asilo Beneficencia Nuestra Señora de Gracia*, i finalitzava en el passeig de l'albereda, soles manté d'aquella època l'hospital, les fàbriques i els arbres han deixat pas a modernes finques de pisos. El dia 9 del mateix més, amb tota solemnitat, es va descobrir la plaça commemorativa, amb assistència de les autoritats civils i eclesiàstiques, amenitzat per la banda de música i coronat per un eloqüent discurs.

Però per què tan gran homenatge? Cal fer un repàs a la seua trajectòria.

Els primers anys de la dècada des 20, del segle passat, van estar farcits d'una gran inestabilitat en la vida política. La descomposició del sistema de partits de la Restauració, el terrorisme anarquista, el comportament de la patronal, la situació marroquina, etc., van provocar el descontent de determinats sectors social.

Al fons l'ajuntament. Arxiu Pepe Llorca

En este punt, un militar amb ideals nacionalistes i autoritaris, va donar un colp d'estat el 13 de setembre de 1923. Miquel Primo de Rivera, amb el vistiplau del rei Alfonso XIII, el suport de la patronal, de l'exercit i de gran part de la societat, va encapçalar un Directori Militar, va suspendre la constitució de 1876 i va concentrar en ell tots els poders de l'Estat.

La major part de la carrera militar de Miguel Primo de Rivera va transcórrer en destins colonials: el Marroc, Cuba i Filipines. En el desastre d'Annual, al juliol de 1921, va perdre la vida el seu germà Fernando, fet que el va reafirmar en la seua postura d'abandonar les colònies nord-africanes. L'ambient polític, impregnat pel Desastre d'Annual i l'expedient Picasso, el van conduir a encapçalar un pronunciament militar. Després d'aconseguir el poder, es va autoproclamar alt comissari del Marroc. La retirada de Xauen, la cooperació francesa i el desembarcament d'Alhucemas van portar la guerra a

la seua recta final. Encara va durar esta campanya dos anys més. Per fi, en la primavera de 1927, el protectorat espanyol va ser pacificat. Estos fets van atorgar popularitat a Primo de Ribera, que, a més, havia aconseguit el control del partit polític Unió Patriòtica, amb la finalitat de reforçar i donar legalitat al seu govern.

Tot este maridatge va conduir a la convocatòria d'una multitudinària manifestació dels alcaldes d'Espanya, per mostrar el seu suport al dictador, el 13 de setembre de 1928 a Madrid. Com ja hem llegit, Bocairent no sols es va adherir als festejos, també van dedicar una gran avinguda al General.

La Guerra del Rif

La presència espanyola en el nord d'Àfrica es remunta a l'època medieval, amb els projectes duts a terme per Ferran III el Sant i el seu fill Alfons X el Savi, ja que l'estret de Gibraltar ha sigut fàcilment

Bocairent. Fons Joaquín Beneyto

Bocairent. Arxiu Antonio B. Castelló

franquejat per pobles musulmans. La ciutat de Melilla es va incorporar a la Corona a la fi del segle XV. Posteriorment, a meitat del segle XVII, la plaça de Ceuta queda sota sobirania espanyola.

No és fins a 1957 quan el Marroc aconsegueix la seua independència. Espanya reconeix a Mohammed V com a rei del dit territori i li cedeix la zona nord sense condicions.

En eixe interval de segles, es van a dur a terme contínues intervencions militars, en les quals els països europeus es repartien les colònies. En 1906, amb l'acta

d'Algesires, es crea el protectorat espanyol de Marroc al nord i el francès al sud. Esta repartició no és efectiva fins a 1912 amb el Tractat de Fes. El protectorat espanyol al Marroc s'allargava per tres regions geogràfiques: Yebala, Gomara i el Rif. Militarment estava dividit en tres comandàncies generals, amb capitals en Ceuta, Melilla i Larache.

El Rif es una regió àrida, muntanyosa i amb fama d'indòmita. Poblada per berebers molt guerrers, dividits en 24 cabiles o tribus, el terme rifeñy era utilitzat com a sinònim de salvatge, primitiu i incivilitzat, sent les seues ocupacions principals l'agricultura i la ramaderia. Amb la creació del protectorat, part d'ells passaren a treballar com a peons en les mines, en la construcció del ferrocarril o com a jornalers.

L'hostilitat cap als espanyols es remun-tava segles, però a principis del segle XX es considerava el Rif com una caldera amb oli bullint. Els governats espanyols no van saber guanyar-se la voluntat dels locals i les revoltes dels rifeñys eren contínues. La situació política en Espanya tampoc afavoria a coordinar les actuacions al protectorat, el que va contribuir al creixement de la resistència, encapçalada per Abd-el-Krim.

La lluita dirigida a acabar amb les tribus revoltades, porta l'exercit espanyol a establir-se en la foia d'Annual, al gener de 1921. Durant mesos, les tropes es van desplaçar i van ocupar posicions en diferents places des de la ciutat de Melilla cap a la badia d'Alhucemas, punt vital a l'hora d'establir contacte entre la zona oriental i occidental del protectorat espanyol de Marroc. Així arriben fins les fatídiques dates de finals de juliol i principis d'agost d'aquell any, quan es van alinear una sèrie de factors com l'orografia, males decisions estratègiques i posicionament de les tropes, que va aprofitar el cabdill rifeñy Abdel Krim per fer-se amb el control del Rif i assetjar Melilla, posant-la en un gran perill. Estos fets van suposar la total des-

trucció de les tropes de la Comandància Militar de Melilla i del Regiment de Caçadors de Cavalleria Alcántara N.14, que els van auxiliar, a més de defensar la posició d'Igueriben.

El dia 21 de juliol de 1921 ha passat a la història per la desfeta d'Annual, però encara no havia acabat el malson. Posteriorment anaren caent: Sidi Dris, Nador, Zeluán, Monte Arruit... es va produir una massacre després d'una altra.

Milers de soldats espanyols morts (uns al camp de combat, altres assassinats després de rendir-se), centenars de ferits i més de cinc-cents captius va ser el tràgic balanç de la campanya. La majoria dels morts van continuar insepults al llarg de mesos.

Davant d'estos fets, el Ministre de la Guerra va nomenar el general de divisió Juan Picasso perquè investigara el fets ocorreguts en Annual. L'informe, conegut com Expedient Picasso, descriu detalladament les accions dutes a terme els últims set dies de juliol i els primers d'agost, i mostra com va quedar desfet un exèrcit de 20.000 homes, la meitat dels quals morts o ferits, i la resta, desorganitzats i presos del pànic.

Han transcorregut cent anys, s'han dut a terme nombroses publicacions, s'han creat blogs per part dels familiars dels morts, ferits i presoners en aquella campanya, en els quals es recullen noms, fotografies, testimonis..., però les commemoracions han quedat minvades per part de les autoritats competents i els mitjans de comunicació.

De fet, cal fer menció que no va ser fins a l'any 2012 quan el Regiment de Caçadors de Cavalleria Alcántara N.14 va rebre la *Cruz Laureada de San Fernando*, en la seua modalitat col·lectiva, que reconeixia així, 90 anys després, el comportament heroic de tots i cadascun dels seus integrants, des de soldats de 2n, com el bocairentí **Vicente Vañó Bodí**, fins al tinent coronel Fernando Primo de

Rivera, germà del general Miguel Primo de Rivera. Els dos van faltar en aquella èpica actuació.

El Bocairent del soldats al protectorat espanyol

A les dos primeres dècades del segle XX, Bocairent estava en plena expansió demogràfica. De fet va arribar a tindre alguns centenars d'habitants més que en l'actualitat. Eixe fet era conseqüència de l'evolució social i econòmica de la població.

Con la resta del territori espanyol, els habitants de Bocairent patien les greus conseqüències de l'epidèmia de grip de 1918 i de la Guerra del Rif de 1920 a 1927. Però, quan es va produir l'allistament de 1918, el poble de Bocairent no sabia tan fatídic com seria aquell any i l'angoixa dels posteriors, especialment de 1921.

En 1918 l'ajuntament de Bocairent estava presidit per en Vicente Gisbert Cabanes. El secretari era Agustín Calabuig Vañó. Ells dos, junt als regidors Francisco Vañó Ferre, Juan Mira Molina, Baltasar Beneyto Cabanes, José Cabanes Valls i Leonardo Calatayud Vañó, el representant del Jutjat Enrique Reig Terol i el prevere Sixto Belda Martínez, componien la Junta de Reclutament. Els metges, que duïen a terme el reconeixement, eren Miguel Boronat i José Cirujeda. A tots ells es pertanyia dur a terme l'allistament del soldat de reemplaç del dit any.

El dia 1 de gener es va emetre el ban i, a partir d'eixe dia, va començar el procés de citació, l'estudi de les al·legacions, alçament d'actes dels declarats exclosos i dels aptes, fins al seu ingrés en Caixa i entrega de la cartilla militar.

Dels 89 mossos inicials van quedar 40 per a complir el servei militar, una vegada feta la tria i eliminats els difunts, els allistats en altres poblacions, i els exempts per diversos motius, sense oblidar els pròfugs. Entre les exempcions trobem: per pobresa familiar, viudetat de la mare, inutilitat del pare, edat sexagenària del

pare, per falta de talla o qualsevol defecte físic determinat pel metge.

D'entre els quaranta considerats aptes i reclutats, hi havia un barber, un moliner, un calderer, un bataner, un carreter, un estudiant, tres forners, quatre *maquineros*, huit teixidors, nou jornalers i deu llauradors.

Un dels jornalers, José Francés Vañó, vivia a França. Això no va evitar que fora reclutat, en ser considerat apte en el certificat expedit pel Vicecònsol d'Espanya a Narbona. Va ser destinat a Melilla, on va faltar en l'assalt a la comandància.

Al Poblet dels Ferre vivia un dels llauradors que en la quinta de 1918 van ser allistat. Vicente Vañó Bodí, destinat al 3r esquadró del Regiment de Caçadors de Cavalleria Alcántara núm.14, també va perdre la vida quan cobria la retirada de les tropes d'Annual. Els dos soldats eren cosins germans.

L'any següent, el 1919, es repeteix tot el procés. En este ocasió van ser 87 els mossos allistats i sols 31 els que finalment van fer la mili. D'oficis semblants als de 1918, predominen els llauradors, teixidors i jornalers.

Dos dels llauradors allistats van ser destinats a la Comandància d'Artilleria de Melilla, Miguel Jordá Pascual, que vivia al mas del Mirador, i Pascual Puerto Albero, al carrer Mare de Deu d'Agost. Cap dels dos va tornar a casa.

Un gran percentatge del quintos dels dos anys signen personalment la pape-rassa del reclutament. L'alt índex d'alfabetització dins de la classe treballadora es pot relacionar amb la faena duta a terme per Rvd. J. Castelló al Patronat de Joventut Catòlica de Bocairent, que donava classes nocturnes perquè tothom pogueren saber llegir i escriure.

Les quintes posteriors també van tindre soldats destinats a l'Àfrica. Tenim cons-

tància de Tomás Blasco i Pedro Castelló Castelló, que, després de llicenciar-se, van rebre ajudes econòmiques des de l'ajuntament, atorgades a soldats llicenciats per malalties o ferides.

A Bocairent he localitzat quatre soldats que van faltar al Desastre d'Annual, al juliol de 1921, i que ja hem mencionat: Pascual Puerto Albero, Miguel Jorda Pascual, i els cosins germans Vicente Vañó Bodí i José Francés Vañó. Fins al moment no podem afirmar que foren els únics difunts, ni que no hi haguera més quintos destinats a l'Àfrica, a més de Tomás Blasco i Pedro Castelló. Però quatre difunts, per un poble d'uns quatre-mil cinc cents habitants, en aquells anys, resulta molt elevat.

Com ja hem ressenyat, a Bocairent tenim un dels herois del Regiment Alcántara, el soldat de 2n Vicente Vañó Bodí. Les altres tres víctimes van caure en l'assalt a Melilla: Pascual Puerto Albero i Miguel Jordá Pascual, pertanyents a la Comandància d'Artilleria, i Jose Francés Vañó, que formava part de les tropes d'intendència. Malauradament, este últim era cosí germà de Vicente Vañó Bodí, per la qual cosa la família es va vore colpejada doblement.

Miguel Jordá Pascual, va nàixer a Bocairent el 1898. Era el fill major i l'únic xic del matrimoni format per Miguel Jordá Belda, veí d'Alfara, i Mª Magdalena Pascual Vañó. Junt a les seues germanes Francisca, Magdalena, Josefa i Dolores vivien al desaparegut mas del Mirador, enfront de l'ermita de Sant Antoni de Pàdua. Després de faltar Miguel, els pares van continuar vivint al mas, fins que l'edat i les forces els ho van permetre. La pensió rebuda del Ministeri de la Guerra va afavorir que pogueren comprar una casa al carrer Ereta de Peña, que a dia de hui encara és propietat de la família.

Al Barri Medieval, en una casa del carrer Mare de Déu d'Agost, residia el matrimoni format per Pascual Puerto Pascual i Agustina Albero Ribera, ella natural de

Soldat a Melilla. Fons propi

Banyeres de Mariola. Tenien cinc fills, Miguel, Salvador, Pascual, Eleuterio i José, que, seguint les empremtes de son pare, eren també llauradors. Posteriorment es van traslladar a una casa en el carrer Tras la Villa, ara Mossén Hilario, on els pares van residir fins a la seua defunció i on van compartir l'habitatge amb el fill xicotet José, casat amb María Vicent Berenguer.

Pel novembre de 1894 Mariano Vañó Blasco i María Bodí Vañó van celebrar el seu matrimoni. D'eixa unió van nàixer María, Vicente, Bautista, José i Vicenta. Formaven part del nucli de més de seixanta persones del Poblet dels Ferre, on van continuar vivint fins a finals dels anys trenta del segle passat.

Al mas del Bardalet (Alfafara), vivia Juan Bta. Francés Silvestre. Després de casar-se amb María Vañó Blasco (germana de Mariano), es van traslladar a Bocairent, al carrer del Pòsit. Allí va creixer la família: Juan Bautista, Vicente, Blas, José, María, Fernando i Amparo. Buscant un futur millor per als fills, van emigrar a França, on residien quan va ser cridat a files José. La casa del carrer Pòsit, actual carrer Diputat Castelló, va passar a ser la llar dels iaïos dels dos soldats, Vicente i José. Els iaïos eren Vicente Vañó Beneito i Rita Blasco Vañó.

Tant de Miguel com de Pascual he pogut reconstruir l'arbre genealògic fins a l'actualitat, en continuar residint a Bocairent els germans i descendents. No ho he aconseguit de Vicente i José.

El Poble de Bocairent davant la guerra

Després de les accions bèl·liques mencionades, les tropes espanyoles van emprendre una campanya que seria llarga i sagnant. Els vaixells amb tropes de refresc partien de tots els ports espanyols, però abans deixaven en terra un llastimós carregament de ferits i malalts.

Rastrejant les notícies dels periòdics d'ara fa un segle, podem llegir una secció al periòdic Las Provincias, denominada "Nuestra acción en Marruecos". Allí relataven l'embarcament i desembarcament dels soldats. També es publicaven esqueles dels militars caiguts en combat. Però cal ressaltar que a penes si apareixen esqueles, ja que poques famílies podien pagar les despeses, per això normalment són de militars de graduació, no de soldat ras. Fins ara no hem pogut trobar cap que fera referència als reclutes bocairentins que van desaparèixer en aquelles terres.

Però el poble de Bocairent volia estar al costat dels seus militars, per això sí que hi ha una notícia de la qual es fa ressò la premsa: el festival infantil a benefici dels soldats fills del poble que estaven al Marroc. Els periòdics Las Provincias i Diario de Valencia pel desembre de 1924 reflecteixen la notícia. Així sabem que ho va organitzar la mestra Avelina Sevilla Sanchez, que l'alcalde va cedir el teatre, que els músics i la resta de personal van treballar debades i el programa de les actuacions dels xiquets.

Però, on s'aprecia l'angoixa que vivia el poble, és al llibre de memòries de l'ermita del Sant Crist. La festa de les Tres Llums, celebrada els dies 17 i 18 de setembre de 1921, va tindre un caire especial. Segons la crònica, la secció de l'Adoració Nocturna va dur a terme

una vigília extraordinària per a demanar gràcia i fortalesa per als soldats que lluitaven en Àfrica contra els moros i en sufragi per les ànimes dels espanyols que havien sigut víctimes al camp de batalla. La vesprada del dia 18 les autoritats eclesiàstiques i civils van encapçalar la comitiva que va partir de l'ajuntament i va recórrer els carrers del poble, fent l'acapte per als soldats fills de Bocairent, que estaven lluitant contra els moros.

Al llarg del següent any, l'ombra del general Primo de Rivera anava estenent-se, també a Bocairent, pels èxits en la campanya del nord d'Àfrica. De fet, al ple del 31 d'octubre de 1925, sota la presidència de l'alcalde José Puig, es va acordar aportar "*diez pesetas para la adquisición de las grandes cruces concedidas al Excmo. Sr. D. Miguel Primo de Rivera, Presidente del Directorio Militar y Alto Comisario de España en Marruecos, por la brillante campaña de África, en la que derrotó nuestro glorioso ejercito a las huestes de Abd el Krim*". També s'acorda per unanimitat sol·licitar que siga declarat *Benemèrit de la Pàtria*. Posteriorment, el 29 de maig de 1926, amb motiu de la derrota i rendició de Abd el Krim, es decidix dur a terme un acte patriòtic al passeig de l'Albereda. Al mes següent la corporació aprova elevar proposta al Rei perquè li concedisca al general el tercer entorxat pels excel·lents fets d'armes. Mig any després, la mateixa corporació pren un altra decisió: penjar al saló de plens el quadre al·legòric rebut del Comité Permanente de l'homenatge al soldat mutilat d'Àfrica.

I així, goteta a goteta, arribem a la primavera de 1927, quan s'aconseguí pacificar el protectorat i donar per finalitzada la guerra. El 24 de setembre es va publicar al butlletí oficial l'ordre per a celebrar la Festa de la Pau. A tal efecte, els membres del ajuntament acordaren organitzar diversos festejos. Per a donar-los a conèixer al veïnat i que pogueren participar, s'imprimiren programes

d'actes. A més, es va convidar personalment els excombatents que hagueren pres part a la campanya del Marroc.

Excepte per a les famílies que havien perdut algun membre i per als soldats que havien tornat en millor o pitjor condicions d'esta bogeria de guerra, l'angoixa havia acabat.

Ser militar a l'Àfrica: tres noms propis

La situació dels soldats al protectorat espanyol era desastrosa. El corcó de la corrupció duia anys menjant-se els fonaments de l'exercit espanyol. Tant l'heroi de cavalleria, el tinent coronel Fernando Primo de Rivera, com el general Silvestre, els dos morts als successos d'Annual, ho van denunciar en repetides ocasions. Però el govern va fer cas omís.

Amb este panorama, quan un soldat de reemplaçament era destinat a l'exercit del Marroc, anar a Àfrica es convertia en un malson. En l'any 1921 feia nou anys que la nova llei de reclutament havia eliminat la redempció en metàl·lic. Així i tot, quan un recluta acabava els cinc mesos d'instrucció, li quedaven dos anys i mig dels quals podia lliurar-se pagant dos-mil pessetes i l'informe favorable dels oficials. Una altra manera d'obtenir la dispensa era comprar un vehicle ràpid (emboscament Ford), que costava unes quatre-mil pessetes i aconseguir un destí de xòfer en un lloc lluny del front de batalla.

En mig d'esta situació, un militar de carrera i dos soldats de reemplaçament, vinculats a Bocairent, han deixat gravat el seu nom en estos successos.

Luis Castelló Pantoja, nascut a Guadalcanal (Sevilla) en 1881, va ser general de Infanteria i Ministre de la Guerra republicà. La seua carrera militar es va produir a la guerra del Rif. Allí va ascendir a Comandant i a Coronel per mèrits de guerra, va obtindre diverses condecoracions entre les quals destaquem la Legió de Honor, mentre combatia junt

als francesos contra Abd-el Krim. El seu cognom Castelló procedeix de Bocairent, on ja al segle XVI, els seus avantpassats ocupaven càrrecs en el govern local. Una branca familiar es va traslladar a Albacete, després a Extremadura i, finalment, es va establir a Sevilla, i així arribem al general Castelló Pantoja.

En 1573 el justícia de la vila de Bocairent Lluís Calatayud proveeix d'una justificació a Bertomeu Amat i Joana Camarasa, per poder deixar el regne de Valencia i establir-se al regne de Granada. Quasi quatre segles després, un descendent d'aquells bocairentins, Melchor Amate Hernandez, natural de Fuente Álamo (Múrcia), va obtindre la *Cruz Laureada de San Fernando* per la seua acció en la defensa de la posició de Chentafa en 1924. El caporal Melchor ha passat a la història com l'heroi de Chentafa.

Pere Castelló Castelló va nàixer a Bocairent en l'any 1899. Era el tercer fill del matrimoni format per Antonio Blas y María Rita. El seu pare era fuster i sagristà del Monestir de les RRMM Agustines. Va faltar abans de complir quaranta anys i va deixar viuda i cinc fills menors. El tres fills mascles van ser allistats als anys 1918, 1920 i 1922. Al reemplaçament de 1920 li va correspondre anar a la mili a Pedro. Es va incorporar al regiment d'infanteria Bailén i destinat a Larache. Al llarg de la seua vida mai va poder esborrar de la ment les imatges del reguer de mort que va vore des que va desembarcar al nord de Àfrica. Per les seues accions en les intervencions militars se li va concedir la medalla del Marroc amb el passador Larache, a proposta del Comandant General de Ceuta. Pedro Castelló va faltar al seu poble als 88 anys. Les seues gestes militars han quedat en l'oblit, però sempre serà recordat per la trajectòria com a xirimiter.

La memòria dels desapareguts

Els familiars de la majoria dels morts (gran part d'ells tan sols consten com

Foto Arxiu Pepe Llorca (2)

a desapareguts, sense possibilitat de recuperar el seu cos) van rebre una carta del Ministeri de Guerra en la qual es comunicava el fet i, dos anys després, el cobrament d'una pensió com a compensació. No van poder vetllar el seu cos, amortallar-los, donar-los terra al cementiri del poble. Davant i damunt de què deixar caure les llàgrimes?

Escriure sobre les persones que van faltar al desastre d'Annual als nostres pobles es faena molt dolorosa. No parlem de xifres, de fets històrics, d'accions de guerra; parlem de persones, de famílies trencades, de patiments, de sentiments.

Després de 100 anys, poques famílies de Bocairent rememoren aquelles pèrdues, i les que ho fan, difuminades pel temps. Quan preguntes, alguns recorden la foto d'aquell soldat a la còmoda del dormitori dels iaïos, les llàgrimes amagades de les mares, les nòvies que van acabar casant-se amb altres pretendents, la paga que van rebre els pares del difunt i, que en molts casos, van ser decisives per a la supervivència familiar, les misses que encomanaven per la seua ànima. Al calaixos de les cases encara quedaven objectes personals, alguna foto, les cartes dels qui sabien escriure...

Fotos arxíu Pepe Llorca

Les particulars circumstàncies dels morts al front de batalla del nord d'Àfrica, alguns torturats i mutilats per les tribus rifeñyes, va fer que en la majoria de les ocasions no es pogueren recuperar els cossos. Finalment, en 1923, el Ministeri de la Guerra va publicar el Real Decret de 19 de febrer en el qual establia les quanties de les pensions que cobrarien les famílies dels desapareguts o morts en acció de guerra, que havien rebut del Ministeri de Gràcia i Justícia el certificat d'inscripció de defunció, encara que fora provisional. Per als soldats de 2n, l'import era de 328,50 pessetes a l'any.

Després de quasi dos anys des de la Desfeta d'Annual, el pares dels soldats desapareguts ja podien rebre el certificat de defunció i començar els tràmits per cobrar la pensió. No va ser un camí fàcil i, al llarg dels mesos següents, es van succeir els escrits, les reclamacions, els certificats, fins a aconseguir cobrar la indemnització.

Localitzar els difunts ha sigut possible gràcies a les reclamacions fetes des de l'ajuntament per cobrar la pensió corresponent. Els diners no els tornarien el fills, germans o parelles, però, en algun cas, estos soldats eren l'única esperança de futur de les famílies. Cal afegir que eren xics joves, en la vintena, majoritàriament llauradors, que no havien eixit mai del poble, però ho van fer amb l'esperança de tornar prompte, i ni tant sols ho van aconseguir en una caixa per rebre sepultura al cementeri de Bocairent.

Recordar estos fets, indagar en el records de les famílies, traure dels baguls els sentiments amagats, acostar-se al patiment d'eixes persones, encara resulta molt dur després de cent anys.

Cal fer menció que a este treball no estan tots els soldats de reemplaçament de Bocairent destinats a l'Àfrica. Sols els que fins ara hem pogut aconseguir documentar. Els expedients militars estan dis-

persos per diferents arxius, que, desgraciadament, pateixen dels mals comuns: falta de personal i de fons per a digitalitzar i per a indexar tota la paperassa.

No vull finalitzar este article sense reflexionar sobre un fet: ara que, per qualsevol motiu, hi ha plaques commemoratives, nom de places i carrers, homenatges, etc. Per què no trobem, a la majoria dels nostres pobles, cap indici de record i reconeixement als que van lluitar, fins a perdre la vida, en aquella cruenta guerra? No són mereixedors de formar part de la història local?

NOTES

1. Llibre d'actes de l'ajuntament en ple de la vila de Bocairent (1927-29). AMB. Sig. 3006. Imatges 79-80.
2. En 1979, amb la nova rotulació de diversos carrers, se li va donar el nom de Juan Beneyto Bernacer.
3. En l'actualitat és la residència de la 3r edat Sagrat Cor de Jesús.
4. <http://www.memoriademadrid.es/busador.php?accion=VerFicha&id=19012>
5. Sempere Doménech, M. J. «Morir a Àfrica, faltar a Bocairent». Programa de festes a Sant Agustí, Bocairent, 2022. Pag. 84-89.
6. MUÑOZ LORENTE, G.: El desastre de Annual. Los españoles que lucharon en África. Ed. Almuzara, Madrid, 2021.
7. <https://www.rah.es/annual-1921/>
8. <https://losnombresdeldesastre.blogspot.com/>
9. Sempere Doménech, M.J.: «La Cucarata de 1918 a Aielo de Malferit i Bocairent». Almag, Ontinyent, 2018, pàg. 70-80
10. Expediente General de las operaciones de reclutamiento y reemplazo del ejército. Año 1918. AMB. Caixa 96
11. Expediente General de las operaciones de reclutamiento y reemplazo del ejército. Año 1919. AMB. Caixa 99. Sig. 99/01
12. Revista de Estudios Militares (REM) nº 18, abril, 2022. Pag. 11
13. Avelina era natural de Albacete, estaba casada amb Alfonso Esteve Martínez, de Montesa, també mestre. Junt als seus fills Alfonso i Antonio vivien al carrer Tras la Villa.
14. Arxíu Parroquial de Bocairent. Memorias del Smo Cristo del Calvario 1536-1965 (transcripción de 1940). Pag. 18 i 19.
15. Castelló Gauthier, D. Retazos de la vida del general Castelló. Madrid: Siddharth Mehta ediciones, 1988.
16. El seu net Melchor Amate Conesa, al llarg de les seues visites a Bocairent ha anat aportant documentació dels seus avantpassats.
17. Expedient militar facilitat per l'Arxíu Militar de Guadalajara. Pedro era germà de la meua iaia paterna.
18. Gaceta de Madrid. Año CCLXII-Tomo I. Sábado 24 de febrero 1923. Núm. 55. Pàg. 689 i 690.

Una cova - refugi medieval andalusina: La Balma dels Murets (Ontinyent)

Agustí Ribera; Maria Pau Sanz Nadal; Manuel Albuixech

MAOVA

A la memòria d'en Pere Vidal Colomer; Sempre disposat a ajudar i incansable col·laborador del MAOVA.

Situació i antecedents

La Balma dels Murets és una gran cova natural, de molta altura però poca profunditat, que s'obri en una paret rocosa en el marge dret del riu d'Ontinyent (o Clariano). Està situada a uns 4 km al nord d'Ontinyent, en el ramal de la Serra Grossa que separa les valls d'Ontinyent i Aiello de Malferit, i que és travessada pel riu, creant una gorga, fos o barranc estret, (la Fos de l'Agrillent, o la Fos d'Aiello) amb grans cingleres calcàries, on s'obren nombroses coves i balmes o abrics. Des de la prehistòria fins a època medieval aquests llocs han segut aprofitats per l'home, per a habitat ocasional, refugi o altres activitats, pel que representa un paratge de gran interès arqueològic, amb jaciments tals com el Molló de les Mentires (Edat del Bronze; Ribera, 1986; Ribera i Pascual 1994, 1995, 1997), Cova Gran del Puntal o de la Fos, (prehistòrica i amb pintures rupestres en un abric adjunt; (Ribera, Galiana i Torregrosa, 1998), Cova Redona del Puntal, o de la Fos II (Ribera, 1982), La Serratella (estructures i jaciment ibèric; Ribera i Rosselló, 2019), o la mateixa Balma dels Murets que ara tractem.

Aquest barranc de la Fos també allotja diversos bens d'interès etnològic, com ara les runes del Molí de la Fos (o Molí Batà per als aieloners), la gran sèquia subterrània desguàs de la Clariana, els diferents assuts, la pròpia sèquia ampla de l'Arcada, encara en ús, la pròpia Arcada, o les runes de l'antiga sèquia de la Sénia. Es tracta en qualsevol cas,

1: La Balma dels Murets, al centre

d'un paratge també amb un elevat valor mediambiental i paisatgístic¹.

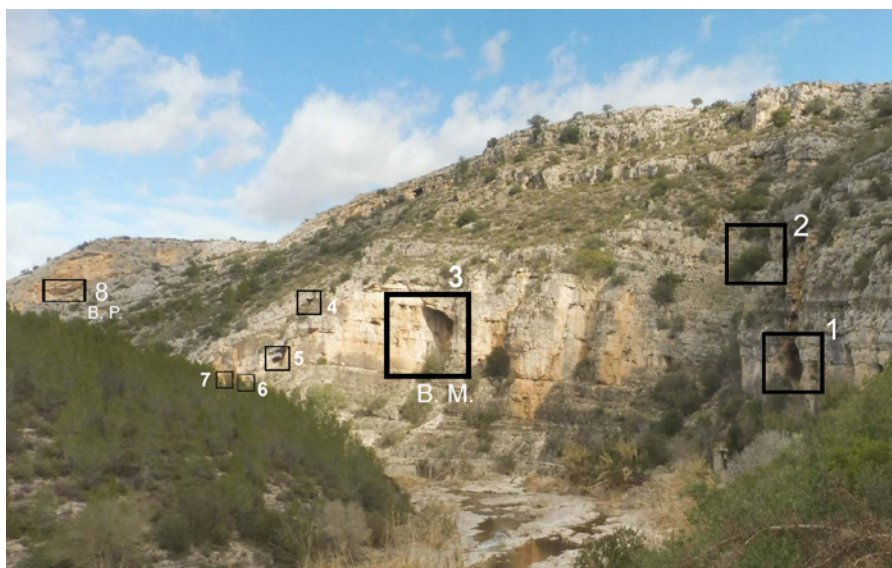
La balma està en terme d'Ontinyent, però molt prop del límit amb Aiello de Malferit. Són les seues coordenades geogràfiques: 38°51'57,49"N - 0°35'26,89"W. Altura snm.: 300 m. Utm (30). X: 709.022,82 - Y: 4.304.661,81. Cadastre: Polígon 6, Parcel·la 776 (Ref. 46186100600776), corresponent a muntanya pública, amb titularitat actual de la Generalitat Valenciana.

Des de fa molts anys tenim constància que en època andalusina avançada aquesta gorga del riu deuria estar molt trafegada ja que són moltes les coves naturals on s'ha atestat la presència, superficial i sempre minsas, de ceràmica andalusina. Així, a la col·lecció fundacional del Maova, núm. 85.26, corresponent a arplegades de l'any 1976, per un de nosaltres (A.R.), hi ha, junt a altres prehistòrics de les coves del vessant occidental, uns quants fragments medievals

de les del marge dret o oriental, especialment de l'anomenada Balma Penjada, gran cavitat orientada al sud, en terme d'Aiello, al nord-est del congost.

Posteriorment hi ha altres entrades dels anys 90, on hi figura algun fragment medieval, entre altres, de les coves que ara anomenem com a 1 i 2 de la Fos de l'Agrillent Est. Però en concret la Balma dels Murets, o cova 3 de la Fos de l'Agrillent Est, va cridar la nostra atenció més darrerament, a partir del 2013, a arrel que un de nosaltres (M.A.) advertira l'existència de restes constructives que fins aleshores ens havien passat desapercebudes.

Açò ens mogué, en anys subsegüents, a estudiar més a fons l'indret, realitzant l'exploració de les parts altes o penjades, la planimetria o croquis etc., avançant en el procés d'investigació primària, i en el tràmit de catalogació per part d'aquest Museu Arqueològic². Fins i tot esperàvem fer una investigació més

2: Situació de les principals cavitats del marge dret o oriental del barranc de la Fos

a fons, planificant una actuació arqueològica amb neteja i excavació extensiva del fràgil nivell sedimentari existent al peu, però que finalment ha esdevingut impossible, com tantes altres iniciatives, amb els precaris mitjans actuals del museu.

Per fi, cap a 2016 informarem negativament, o desaconsellant totalment la possibilitat que s'instal·lés una via ferrada al lloc, (promoguda per l'Ajuntament d'Aielo), per l'impacte en un espai de tant alt valor arqueològic i mediambiental, amb el consegüent perill per a les restes que hi romanien³.

Llevat d'alguna cita o al·lusió en altres articles o estudis, (Ribera, 2016: 219. Ribera i Rosselló, 2019) fins avui no s'ha publicat res d'aquest jaciment, en estar

a l'espera de poder realitzar, com s'ha dit, la neteja i l'excavació del nivell sedimentari basal i completar la informació. Vista la impossibilitat de dur-ho a cap, i que inexorablement van passant els anys, és pel que ens hem decidit a donar a conèixer el que fins ara hem pogut documentar.

Descripció de la cavitat i les restes muraries

Cap a la mitjanja del congost, on el riu va fent voltes, en el vessant dret, en una estreta terrassa a uns 18 m per damunt de la sèquia ampla, s'obri la gran boca de la cavitat, amb sostre molt alt, almenys 15 m i una amplària d'uns 11 m. La profunditat o llargària interior en aquest tram inferior i accessible serà d'uns 6 m de màxima, el que està a plom o cobert,

amb el sol en moderada pendent ascendent. Aquestes dimensions van disminuint progressivament cap a l'interior, de manera que a uns 3 m de la paret del fons l'altura és d'uns 12 m i l'amplària d'uns 9 m, com a màxims.

En la part alta de dins la cova, penjada a uns 6 m del sol, s'obri una altra galeria o cavitat, amb mesures màximes d'uns 6 m d'ampla, per uns 5 m d'alta per 3 de profunditat, que va tancant-se progressivament, però amb el sòl relativament pla. En el seu costat sud-est i a cosa d'1,5 m d'altura, trobem finalment la boca d'una altra galeria interior, allargada cap al llevant, d'uns 2 m d'ampla per 7 m de llarga i amb una alçària de 2 a 2,5 m. Amb el seu sòl relativament pla, és també prou apta per a ser utilitzada.

Sobre aquesta matriu natural de roca calcària que hem descrit és construïren diferents murs, per a obtenir en essència un tancament de l'espai, segurament en almenys tota la meitat inferior, fins a uns 8 m d'alçària com a mínim.

Per les senyes de dos sèries d'osques practicades a la paret, d'escassa entitat i quasi imperceptibles, es pot deduir l'existència de dos nivells, plantes o altures habitables, més la part baixa, més la plataforma o galeria superior.

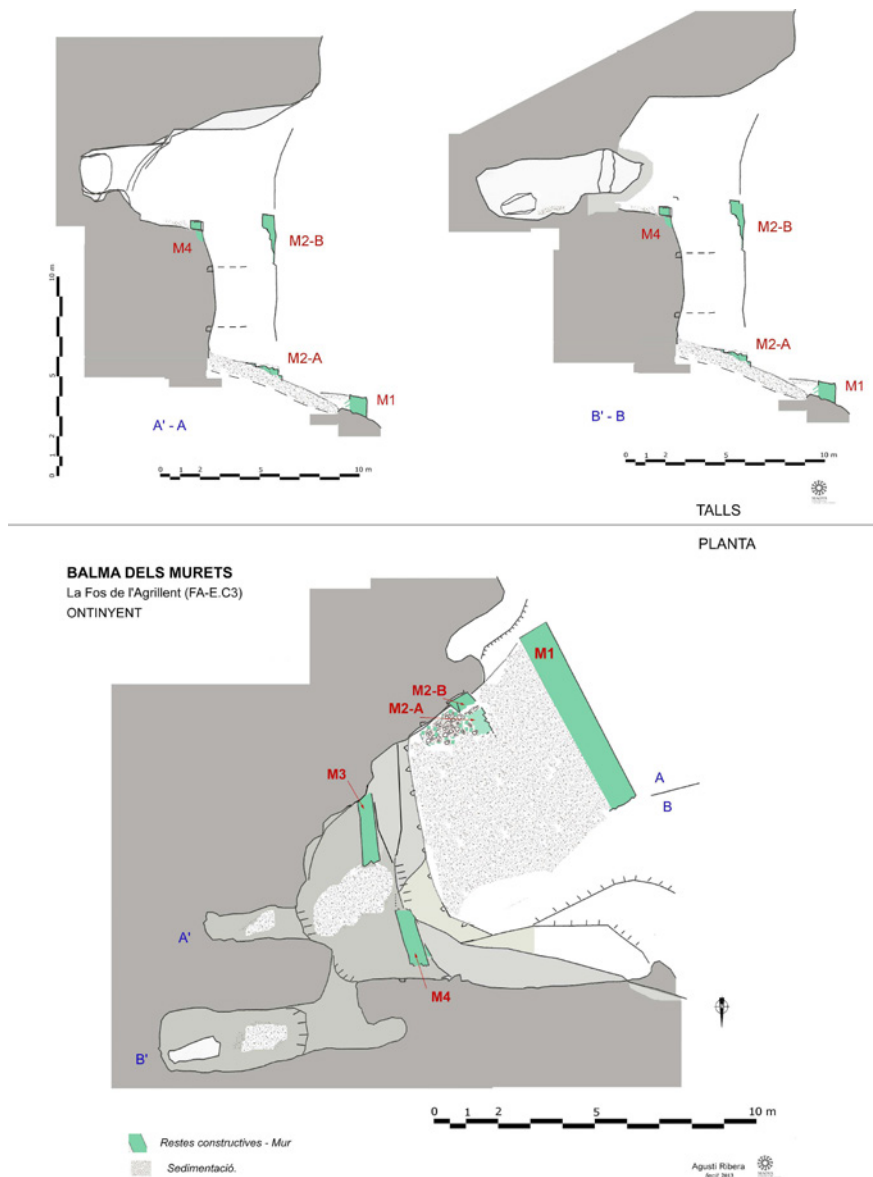
Per dissort per a descriure les restes muraries, ens trobem amb moltes limitacions, degut a que no hem pogut fer la imprescindible neteja arbustiva i de les terres més superficials que impedeix

3: Balma dels Murets. Vista des de l'interior de la part alta

4: Aspecte des de dins, de l'entrada a la galeria interna superior

5: Croquis de B.M., amb situació dels murs identificats

la visura dels mateixos, sobretot en la zona dels murs M1 i en M2-A, on a més caldria realitzar una completa actuació arqueològica ja que és on s'acumula el fràgil nivell de sediments i runes de construcció, així com la informació de la disposició de les possibles restes immobles i mobiliàries, etc.

És per això que farem una descripció esquemàtica dels elements estructurals que s'ha de considerar provisional, a l'espera del que puguem dir dades més contrastades.

M1: El primer que trobem, en posició exterior, es tracta d'un potent mur, realitzat amb blocs calcaris grans, ben

ordenats i molta calç i grava; encara que està prou descrostat, amb aspecte de maçoneria, deu estar fet amb encofrats o tapia com, per altra banda creguem que deurien estar fets la majoria sinó tots els murs d'aquest refugi, a pesar de no poder-se veure clar, per la parcialitat del que resta i per les dificultats d'observació actuals. S'inicia afermat a la roca en el seu costat sud i prossegueix uns 6 m en direcció nord-oest, amb una altura conservada, en el front oest, que és l'únic visible, d'entre 0,80 i poc més d'un metre. En la base va adaptant-se a les irregularitats del terreny, mentre que la corona es manté en línia horitzontal; Retirat per damunt d'ella uns 20 o 30 cm, trobem altre nivell irregular de pedres amb morter,

d'uns 30 o 40 cm de potència, tot tapat per terres superficials i vegetació. Per això tampoc tenim dades certes de la seua grossària que hem d'estimar aproximadament en un metre.

M1 es disposa transversalment a la zona d'accés, tancant-la en més de la meitat del seu espai, i és molt possible que tinguera continuïtat cap al nord, i en aquest cas que arribara, recte o en angle, fins a la paret rocosa nord, sector per on s'hi accediria primerament. No podem saber l'altura que tindria aquest mur però hem de creure que no arribaria a ser molt gran. Ens fa la impressió que seria com una mena d'antemural i que el fet de ser tan potent en la base deuria obeir a que faria de contenció de totes les obres superiors, afermant la base i potser la plataforma sobre la que es construiria M2.

M2: Seria el mur de tanca principal, que al nostre parer tancaria tota la cova fins almenys els 8 m d'altura. Tanmateix pràcticament no queda res, i hem d'imaginar com seria a partir dels dos únics fragments que en resten i indirectament, pels nivells de les sèries d'osques per a col·locar les biguetes dels sostres que haurien per força de suportar-se en ell.

M2-A; o inferior. A uns 3 m allevant de M1; en realitat solament es veu ara, sense netejar, l'extrem sud, arrimat a la paret, on fa una mena de matriu de pedres, algunes prou grans, amb morter de calç i grava, irregular i com escalonat d'uns 2,40 per 2,60 m, amb una potència en altura d'1,20 m. Per l'amplària que s'intueix potser deu-

6: Aspecte del mur 1 (M1), des del sud-oest

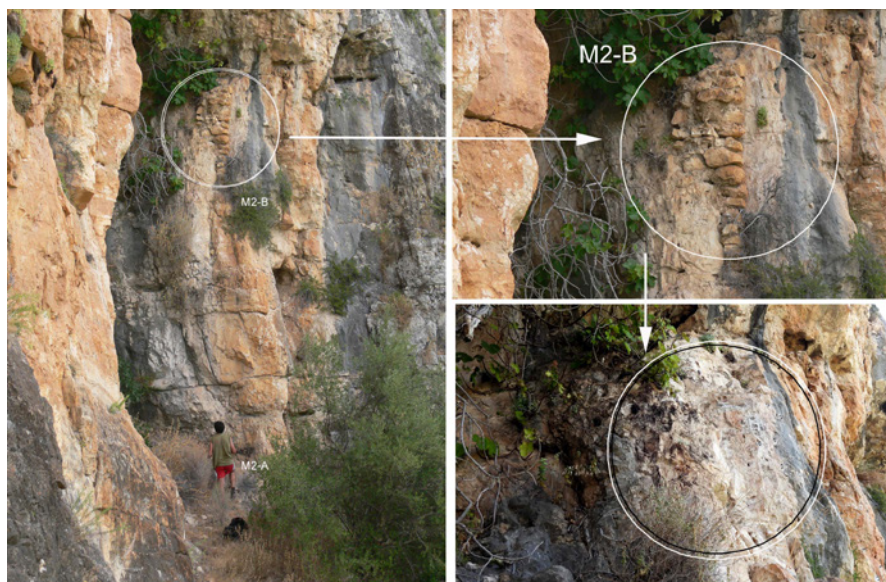
7: Aspecte del mur 2, en la base (M2-A)

ria correspondre, a banda de la base del mur, a una plataforma per regularitzar el nivell inferior. Però això no se sabrà fins que no s'actue arqueològicament.

M2-B; o superior. Situat en la vertical al damunt de M2-A, entre uns 6 i 8 m per sobre, en una mena de reentrant de la roca que ha pogut aguantar aquest fràgil testimoni. Es veu la secció del mur a base de pedres grans i morter, que sembla més terrós i fluix que els anteriors. Amb uns 50 cm d'amplària, les mesures aproximades del conservat seran uns 2 m d'alt, encara que de la seua meitat inferior solament resta la filada de pedres del costat exterior encastada en una escaleta, metre que la resta ha desaparegut. El que queda de longitud, entre la roca i el volat, tan sols arribarà a poc més dels 50 cm.

Tot i ser tan minses les seues deixalles, són de gran importància, car ens certifiquen la veritable existència del mur indirectament imaginat. Hem de suposar que aquest gran mur col·lapsaria en un moment qualsevol dels huit segles que fa que es construiria. De la seua massa de pedres caiguda, a banda el poc que pugui restar encara suportat gràcies a la contenció de M1, tot se n'aniria vessant avall, i potser fou aprofitat com a material per a la construcció de la sèquia de la Sénia. Dissortadament hem de lamentar la recent desaparició d'aquest muret testimonial M2B, a causa del pas de la via ferrada⁴.

M3: Segment de mur penjat al sud de la balma superior; Naix a l'extrem sud-oest de la cavitat o plataforma penjada,

8: Emplaçament de les restes de M2 en altura (M2-B), amb ampliació i aspecte del lloc que ocupava, després de la seua desaparició

des de la paret rocosa cap al centre, en direcció nord-oest. A base de pedres mitjanes, posades als dos laterals i fracció menor al nucli, tot lligat amb morter de calç. Les mesures són imprecises en no haver-se netejat, i estar deteriorat i molt parcialment conservat, però tindrà aproximadament uns 50 cm d'ample, per uns 2 m de llarg amb altura variable, almenys 1 m en la seua cara oest, ja que s'adapta a la base rocosa. La seua funció, a banda de sustentar el límit de la plataforma superior, també seria de tancament de l'espai en altura, segons que s'intueix del tros millor conservat, al sud, però no creuem que arribara al trespol.

M4: Segment de mur penjat al nord de la balma superior; Naix a l'extrem nord-oest de la cavitat penjada, des de la paret rocosa cap al centre, en direcció sud-est. Val tot el que s'ha dit per M3, essent una mica menor en llargària, però potser major en altura. Ambdós segments no arriben a contactar però sembla que en origen haurien d'estar units, havent desaparegut la part central; Tanmateix, per la seua diversa orientació, no sembla que fora un mur rectilini, sinó que s'adaptaria al límit del cingle amb variacions d'angle. En la paret rocosa, a la vora de M4, i entre aquest i la boca de la

galeria interior, hi ha una mossa u osca quadrangular ben marcada, que deuria aprofitar per a encaixar una biga o element de fusta.

En la nostra opinió, aquests murs M3 i M4, a banda de condicionar i sustentar el límit extern de la plataforma o espai superior, també el tancarien parcialment, potser fins a 2 m d'altura, constituint segurament un darrer element defensiu.

Les sèries d'osques: Ja s'ha dit que hem constatat les senyes de dos sèries d'osques o modificacions artificials practicades horitzontalment a la paret de la balma. Són d'escassa entitat i quasi imperceptibles, però són importants perquè servien d'encaix a sengles bigues de fusta que haurien de suportar-se en una paret exterior que tancaria la cova, per tal de formar dos nivells de sostres..

Les osques són de tendència quadrangular, amb mesures molt variables, però al voltant dels 12/15 cm de costat i sols 8/12 de profunditat. Sovint aprofiten algun forat o ressalt preexistent modificant-lo mínimament.

La sèrie inferior manté el nivell a uns 2 m d'altura del sòl, però en ser aquest molt variable, per l'acumulació de terra i pe-

9: Part alta de B.M.; A la dreta es veu el mur M2-B; A la esquerra el mur M3

10: Part alta de B.M.; A la dreta es veu el mur M3; A la esquerra el mur M4

dres, varia des de 2,80 en la primera osca, en l'extrem nord, on el sòl és la roca, fins al 1,22 a l'extrem sud, on major és el cúmul de terres, en passant pels 1,60/1,70, cap a la mitjanja. La distància d'un encaix a l'altre també és variable, més tenint en compte que s'ha d'adaptar a la curvatura de la paret; però està sempre al voltant de 80/95 cm. En total hem constatat 9 osques o encaixos en la sèrie inferior, totes a semblant nivell, excepte la de l'extrem sud, de tipus pedal, que es situa uns 20 cm per davall; No sabem a què pot obeir, potser això es podria relacionar amb la situació de l'accés en aquest cantó.

Pel que fa a la sèrie superior d'osques, que fins ara no hem pogut examinar en detall per la seua ubicació elevada, es troba situada en un nivell a 2,80 m d'altura per sobre de l'anterior. Els encaixos que hem vist són similars als descrits.

Relacionant totes les minses restes estructurals constatades i descrites podríem fer l'exercici d'imaginar la balma tancada per una paret fins almenys la meitat de la seua altura; fins i tot li podríem posar uns merlets en la cimera. Podria tindre la porta cap al sud, protegida de la vista per la paret antemural, o M1, que també serviria per sustentat una plataforma que regularitzaria el terra i afermarien la base del mur M2. El primer accés es faria pel costat nord, per l'espai que deixés lliure M1, i obligant a una entrada indirecta o en colze.

A l'interior trobaríem una planta baixa, no molt àmplia i de poca altura, on es podrien potser deixar reserves i inclús un poc de ramat o alguns animals domèstics. Potser per una escala mòbil de fusta s'arribés a una trampa en el primer sostre i estaríem al primer pis, un poc més ampli i prou més alt, més habitable. Si seguïem pujant arribaríem al segon pis, també confortable però no sabem si desllunat. Més amunt encara trobaríem una porta central en els murs de la plataforma que ens menaria a la cavitat natural superior, tercer pis o quarta planta. Pel cantó de l'esquerra, pujant un poc més podríem per fi entrar a la darrera galeria o saleta interior, últim espai del refugi.

Tanmateix tot açò, encara que basat en relatives certes, no és més que un exercici de la imaginació, que hauríem de renunciar a fer en no haver esgotat totes les possibilitats d'obtenir més informació, a partir d'una actuació amb l'excavació arqueològica del lloc.

El material superficial atestat

El conjunt de materials mobiliaris documentats superficialment al peu, en la banda interior del mur principal i inclús dins de la cova alta o penjada interior, correspon tot a fragments ceràmics d'època medieval andalusina. Es tracta d'un conjunt d'uns 147 fragments, però altament esmicolat, amb bocins molt menuts que en la majoria dels casos són difícils d'ava-

11: Aspecte d'algunes de les osques de la sèrie inferior

12: Vista la ubicació dels dos nivells, inferior i superior de les sèries d'osques

luar en quant a la forma concreta a que pertanyerien, dins de la vaixella genèrica, que sí que es pot arribar a identificar, per la major coneixença que es té de la ceràmica dels darrers moments andalusins⁵

Així, com es pot veure a l'inventari esquemàtic que s'adjunta al final (Apèndix

1), la immensa majoria són trossos del cos, i molt poques les vores, anses bases, o altres parts més definidores dels tipus al que podrien pertànyer

Primerament, pel que fa a la ceràmica de servei o de taula, solament es constaten dos tipus, les safes i les gerretes. Trobem uns pocs fragments de cos de safes (*ataïfor*), amb vidrat en verd turquesa o verd oliva i molt nombrosos (37) de gerreta (*jarrita*), amb un parell amb decoració en línies d'òxid de ferro i algun altre de manganés. No hem atestat per ara cap tros de setrill o alcussa (*redoma*), ni de safeta (*jofaina*).

La ceràmica de cuina és la més representada, ja que quasi la meitat del total dels fragments -67- corresponen a olla (*marmita*) que són majorment sense vidrat, car solament 13 trossos tenen vidrat plumbífer melat interior. De cassola tan sols s'han identificat 2 fragments, i un de tapadora còncava, mentre que són mes abundants les tapadores convexes, de vora en ala i botó central (4 individus).

En quant a la ceràmica de transport i/o magatzem, tenim 23 trossos de cànthers (*jarra*), i 3 d'ampolles, amb la decoració incisa pentinada a la panxa, així com 5 de gerra gran o alfàbia (*tinaja*), o contenidors en general.

Tanca el conjunt la ceràmica no vascular, solament atestada per 5 trossos de teula corba i un de rajola. A banda hi ha,

com a elements diversos, una mostra de morter o formigó de calç i grava, una ascla de sílex, un tros de porcellana aïllant contemporània i una anelleta de control d'aus, òbviament actual.

En conclusió d'aquest apartat, malgrat el grau de fragmentació i tot i faltar gran part del repertori domèstic habitual, la coherència de la mostra és molt elevada, i quasi miraculosa que s'haja pogut identificar, donat que prové de la superfície d'un indret on el dipòsit sedimentari que resta actualment és molt parcial i no s'ha excavat, a banda que segurament els esllavissaments naturals, i/o la reutilització probable per a la construcció de la sèquia de la Sénia, hauran comportat la destrucció majoritària de les restes.

Amb tot de la mostra analitzada es desprèn un ús important del refugi, que segurament cal considerar prou més que esporàdic, en un moment ben determinat durant la primera meitat del segle XIII.

Altres coves en el context més immediat.

Com es veurà tot seguit, encara que la Balma dels Murets seria el refugi principal, i única cavitat on es van realitzar obres de murs de tanca o defensius, també es constata la utilització d'altres coves naturals del barranc de la Fos en el mateix moment històric, tant al sud com al nord de la pròpia Balma dels Murets, que es troba cap a la mitjanja del congost.

Mentre que en tot el vessant oest del barranc a penes s'ha pogut constatar algun escàs fragment andalusí en alguna de les nombroses cavitats, és diferent en el vessant oriental. En aquest, de sud a nord, trobem primer la Cova 1, cavitat relativament gran, amb boca d'uns 5 m d'ample per uns 6 d'altura, semipenjada a uns 11 m per sobre la sèquia ampla. A l'exterior fa com una prolongació tipus balma cap al sud, d'uns 7 m de llarga, però la cova pròpiament dita s'endinsa cap a l'est, amb sòl ascendent i poc apte. Als 6 m i salvant un desnivell d'uns 2 m, s'obri una profunda galeria d'uns 13 m de llarga, de tendència horitzontal, prou irregular, amb estretiments però ben practicable, al fons de la qual s'amplia fent una saleta d'uns 4 m per uns 2 d'altura i altres 2 m d'ampla. De la superfície d'aquesta saleta interior és d'on provenen almenys 3 trossos d'olla, 2 de gerreta, 2 de cànther i un de safa vidrat en verd clar, que ens testimonien l'ús segur en aquest moment..

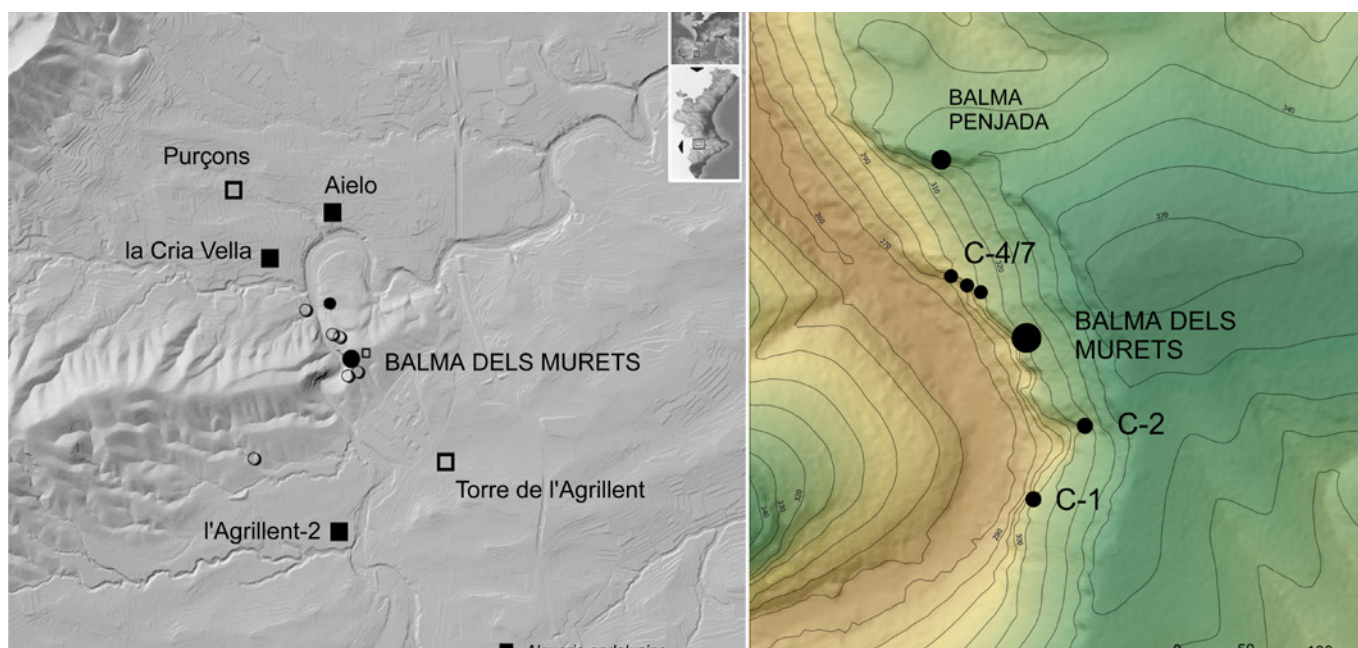
La cova 2, també semi penjada en una terrasetta d'accés dificultós i a major altura que la cova anterior⁶, és espaiosa i té forma de túnel, amb el sostre arquejat. La boca té una amplària de 7 m, amb una altura de 3 m. Penetra en direcció est/nord-est per uns 9 m, reduint-se progressivament en dimensions. El sòl és pla i cobert de molta terra i pedres. Transversal a la boca es veu un bon amuntegament de terra, com si cobriera

13: Mostra del material ceràmic de B.M., exterior

14: Mostra del material ceràmic de B.M., interior

15: Situació del poblament andalusí detectat en l'entorn i ubicació de les coves de referència en la Fos

un muret en la base, que nodreix abundant vegetació i fa que part de les terres que arrossega l'aigua vagin a parar a l'interior. És una cova molt apta, si no fora per l'accés tan complicat, i en part és semblant a les grans coves de l'altra banda del riu, però en aquest cas amb molta potència sedimentària. Tanmateix solament s'ha constatat un fragment de vora d'olla andalusina i altres dos de cos, junt alguns ossos d'animals.

La número 3 és la pròpia Balma dels Murets, mentre que la resta fins la 7, totes adjuntes al nord, són coves semipenjadades, prou inaptes i de les que tampoc tenim més que algun tros d'olla.

Canvia el panorama amb la cova 8, o Balma Penjada, situada ja més allunyada, quasi a l'eixida del barranc, al nord. És a penes accessible, i no sense fortes dificultats en estar penjada a prou altura. A pesar de tindre notables dimensions: 16 m de llarga per uns 3 d'altura i 4 de profunditat màxima, no és molt aprofitable, ja que els dos terços orientals de l'interior estan ocupats per estrats rocosos bussats, amb molta inclinació cap a dins. Està orientada d'est a oest, mirant al sud; Té part de la superfície plana i amb terres. D'ella provenen les prime-

res deixalles trobades ja l'any 1976: Una base, amb repeu en anell i amb espiral interior, de safà, vidrada en turquesa, i un fragment de cos de safà amb vidrat verd clar, que estaven ambdós junt a un parell de pinyols de dàtil d'aspecte semi carbonitzat; 14 fragments de gerreta, dels quals una vora pintada en línies d'òxid de ferro i un tros de coll, pintat en línies de manganés, 26 d'olla, dos dels quals amb vidrat melat intern, i dos de cànter; tanca el repertori una vora de tapadora còncava⁷.

Conclourem de tot açò que a banda del refugi principal, la majoria de les coves també van ser habitades o utilitzades esporàdicament o en un moment determinat, del període tardoandalusí, especialment la Balma Penjada, que potser precisament per les seues característiques físiques de difícil accessibilitat, no va requerir altres modificacions antròpiques per obtenir certa o presumpta seguretat.

El poblament proper fora del congost

Considerant que les condicions físiques i d'accessibilitat dificultosa de l'emplaçament impliquen que no siga un lloc natural per a viure, sinó un refugi ocasional

per amagar-se o defensar-se d'alguna amenaça seriosa, cal buscar d'on podrien procedir els constructors i usuaris dels refugis.

Al nord de la clusa, on desemboca el barranc, trobaríem almenys dos punts de poblament pròxims. En primer lloc l'alqueria d'Aielo, a 1,2 km de la BM, en l'emplaçament de la part vella de l'actual població homònima, encara que no coneguem registres de la seua cultura material; En segon lloc l'Alqueria Vella (popularment *la Cria Vella*), a uns 1,1 km al nord-oest de BM. D'aquella zona sí que tenim als arxius del museu uns pocs conjunts de materials andalusins, -junt a d'algun altre romà-, que són contemporanis dels de la Balma dels Murets. Van ser arreplegats els anys 90 i, tot i que no són molt nombrosos, una cinquantena de fragments, n'hi ha un poc de tot, des de trossos de safà vidrada en turquesa i altres, gerreta, olla, cassola, cànter, llibrell etc.; àdhuc un bocí de gerreta amb pintura al manganés esgrafiada. Tot i no ser gran cosa, ens indica que és segur que hi existiria una alqueria, o potser un punt de poblament part de l'alqueria de Purçons, que juntament a Aielo i Cairent sí que són expressament citades al Llibre del Repartiment, de mitjans del segle XIII⁸.

16: Aspecte de la C-2 (o Cova 2 de la Fos de l'Agrillent Est)

17: Vista de la C-8, o Balma Penjada

Al sud de la gorga també tenim algun punt de poblament andalusí, tot i que més problemàtic. Primerament està el que denominem l'Agrillent -2 (Oest), a 1,6 km al sud de BM. Es tracta d'un jaciment que a penes ha donat materials de superfície però que tanmateix, en estar tallat pel talús d'un camí, s'hi observen algunes sitges o estructures subterrànies, d'on procedeixen uns quants conjunts de materials, fruit de l'arreglada constant d'elements a la vista, des de que el localitzarem cap a 1992 i entre els que descolla, per inhabitual, una gerreta o gerret, sencer. Tanmateix hi ha el problema de que el registre atestat fins ara, majorment olles de coll acanalat i pasta grollera, tot i no haver-se estudiat al detall, no dona pràcticament cap fragment vidrat ni altres més indicatius que són corrents a partir del segle XI, pel que

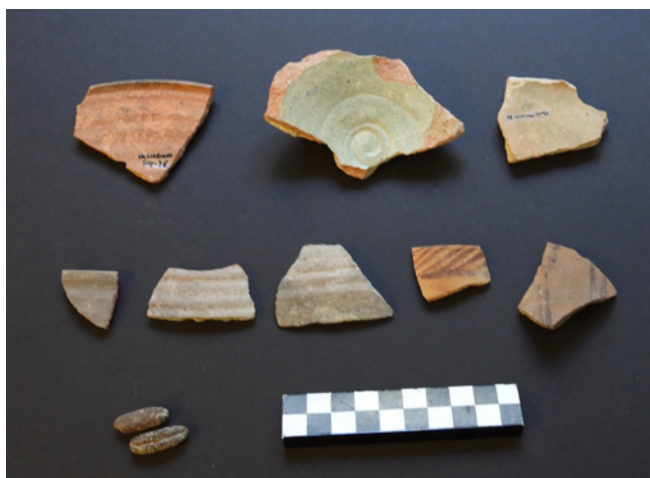
cal pensar en un jaciment de cronologia andalusina però anterior al moment de la Balma dels Murets. És probable, però hipotètic per ara, que hi hagués un punt de poblament andalusí més tardà als voltants d'on s'ubica la Torre de l'Agrillent, a 1,3 km al sud-est de BM, de cronologia baixmedieval, pel poc que d'ella sabem i a falta de prospeccions més intensives en la zona, més coneguda ara com la Torre de Ferrero.

Llevat d'açò i d'algun altre indicador més circumstancial encara, com seria alguns fragments d'olla de la Cova de l'Hedra, a 1,2 km al sud-oest de BM, ja fora de la clusa (Vadillo et al., 2021: 33), o algun altre fragment de safra vidrada en verd, procedent de dalt la Serratella, sens dubte indicador d'un punt de vigilància vinculat als refugis de la Fos, res més podem aportar ara.

Amb tot, vist el panorama, hem de creure com a més probable que seria amb aquestes alqueries del nord, en especial la Cria Vella, amb les que hauria de relacionar-se el refugi de la Balma dels Murets. I això a pesar de que l'accés per la llera del riu des de el nord deuria ser prou més abrupte i complicat, en estretir-se molt el barranc i segurament fer-se grans tolls d'aigua, mentre que des del sud seria un poc més llarg però més suau i amb un llit més ampli.

Alguns possibles paral·lels

L'ús de coves naturals, com a lloc de refugi, amagatall, habitació esporàdica, aguait, emparament de ramats i molts altres, en època medieval andalusina, és ben conegut i prou generalitzat. A la comarca tenim casos ben especials, com el de la Cova de la Mola, -amb interes-

18: Materials de la Balma Penjada

19: Mostra de materials de la Cria Vella

20: Gerret andalusí sencer de l'Agrillent-2

sants materials encara per estudiar, o més corrents, com podria ser el de la Cova de l'Ombria del Portell, ambdós a Bocairent; Se'n podrien citar molts, sense eixir del país, com ara la Coveta de la Penya de l'Algutzir a Castell de Castells (Miret et al., 2014), la Cueva Santa d'Enguera, o de la Cueva de Jualentejas (Fuentes de Ayódar), en l'estudi de la qual André Bazzana (1996), ja dona un ampli repertori d'aquesta mena de coves, d'arreu del país valencià, moltes d'elles titllades de rituals, o santuaris.

D'entre els innumerables exemples escampats per tota la península, citarem sols, per ben estudiat, el de la Cueva de la Dehesilla, amb ocupació de base ramadera, en Cadis (Taylor et al. 2018), o el de Priego de Córdoba, amb nombroses coves naturals amb troballes mobiliàries andalusines (Cano Montoro, 2008), amb una suggerent hipòtesi com a possible ocupació d'ascetes sufís (Carmona Àvila, 2012).

Independentment de la interpretació del seu ús, la cronologia de gran part d'estes coves sol ser antiga o plena, dins el món andalusí.

Però hi ha altres exemples que poden aproximar-se més al moment i circumstàncies de la Balma dels Murets i coves adjacents, com seria el cas, per exemple, de la Balma del Puig d'en Xoroi, a Artà (Mallorca), on es van refugiar un grup de camperols andalusins en el primer terç del segle XIII, fugint de la

conquesta dels feudals. Amb un emplaçament diferent a la nostra ja que aquella balma no està en un lloc amagat, sinó que té gran domini visual, tanmateix és de molt difícil accés. Com demostra l'excel·lent treball de documentació realitzat, sobre unes restes pràcticament sense alteracions des del moment en que es van abandonar, allí s'hi refugiarien durant un curt període temporal, algunes setmanes, una quarantena de persones, realitzant mínimes transformacions de l'espai, de forma prou improvisada (Barceló, Kirchner i Riera, 2013). Tot i amb una base tan precària, la informació contextual extreta del treball arqueològic és considerable i adquireix gran valor històric en poder-se contrastar, com ho fan els autors, amb el relat o la versió escrita dels conqueridors: el *Llibre dels Fets del rei Jaume I*. La balma salvaria als desesperats del primer embat, però no els lliuraria d'un tràgic final. Amagades sota una pedra van quedar les claus de les cases dels refugiats, com a testimoni de l'esperança de tornar a casa d'aquells andalusins -en paraules dels mateixos autors, que les retrobaren (Barceló, Kirchner i Riera, 2013: 239).

Però si en aquest cas concret es feren algunes transformacions com ara breus murets de contenció amb pedra seca o lligats amb fang i potser alguna barraca, en la majoria dels anteriorment esmentats es tracta de l'ús de coves naturals sense haver-les modificat gens, molt menys amb murs o amb excavacions artificials⁹.

Es clar que en pot haver d'altres on les adequacions siguin molt sumàries i tant o més circumstancials que en el cas citat d'Artà. Se'ns acut la gran balma de la Cerrada de la Ermita, de Xera, d'accés tampoc fàcil i a gran altura, on es van fer precàries adequacions per facilitar l'accés a la part alta, i s'inicià un mur amb grans blocs; Però en aquesta ocasió sembla que la motivació no seria la de

refugiar-se, sinó segurament la de vigilància o talaia pel seu gran domini visual, i per la cronologia, cap al segle X-XI

Tanmateix hi ha també no pocs exemples de coves complementades amb murs amb morter i/o de tàpia i altres adequacions antròpiques, cosa que implica una certa planificació o intenció d'ús més continuat. Per no fer-ho llarg en citarem alguns.

A les Penyetes de la Cova Negra, (Catalamarruc, Planes), davall d'un grup de coves finestra andalusines, hi ha una gran balma natural, on es va construir un mur que la tancaria quasi per complet en la base, ja que l'altura conservada és de poc més d'un metre. El mur, de 12 m de llarg, està fet d'encofrat, amb pedra i dur morter. Amb un metre d'amplària, potser continuaria en altura amb tàpia de terra, si és que es va acabar; però la intenció de construir-hi un refugi sembla òbvia (Ribera, 2016: 212-229).

A Casarabonela (Málaga), al lloc de Las Cuevas, també conegut segons la documentació amb l'expressiu nom d'Algaraseit, hi ha una agrupació de coves naturals, retocades i ampliades artificialment i parcialment penjades, on també es va construir un mur, segurament defensiu, en la que fa d'accés. A pesar de les grans transformacions posteriors, en haver-se viscut fins als anys 1960, als voltants hi ha senyes d'hàbitat andalusí (Marmolejo Cantos, 2021). Tot i haver-se volgut relacionar amb les coves finestra, o amb altres tipologies de coves artificials, com ara les de la zona de Guadix, i inclús com a possible origen d'elles, creguem que es tracta més aviat, o simplement, de l'aprofitament oportú de la cova preexistent, molt ben situada i al costat d'una font abundant.

Per fi posarem dos exemples de la utilització de grans coves naturals per a instal·lar-hi veritables castells o fortificacions molt més complexes. Un cas proper seria el de Garadén (Alcalá del

21: Vista de la Cueva del Rey Moro (Caravaca). Ens pot donar una idea de l'aspecte que tindria la Balma dels Murets

Júcar), enorme cova penjada natural, amb modificacions artificials al seu interior (Simón García, 2011:51-54). Els esllavissaments han fet desaparèixer, la majoria d'estructures edificades que hi hauria a l'interior de la cavitat, establides sobre uns aterrossaments escalonats, i de les que solament queden les marques i ampliacions artificials, sobre les que s'assentarien, l'aljub, prou complet, i un parell de grans dipòsits, tot excavat al terreny natural.

S'accedia per una obertura interior que travessa la roca, a peu pla, comunicant amb un discret barranquet adjunt. Altre exemple més llunyà seria la Cueva del Caco (Los Fayos, Saragossa). Aquesta fortificació, millor conservada que Garadén, s'emplaça igualment a l'interior d'una gran cova penjada de planta ultra semicircular, esgraonada, amb un aljub, restes de construccions, dependències i sitges penjades (Gutiérrez, 2010).

22: Vista interior de la Cueva del Rey Moro

Amb tot, el paral·lel més acostat a la Balma dels Murets, malgrat la problemàtica de no conèixer dades de la seua exacta cronologia, seria la denominada Cueva del Rey Moro (Caravaca). Tot i les evidents diferències, sobretot en quant a la conservació del mur de tanca, desaparegut en el nostre cas i encara prou sencer allà, hi ha la relativa coincidència de dimensions i, aparentment, també d'emplaçament.

El lloc on s'obri la cova de Caravaca és un dels punts més estrets de la fos o canó del riu Quípar. Però, a diferència del nostre barranc, fora dels eixos dels camins tradicionals i esquivat per poc practicable, aquell canó del Quípar és encara hui ben transitable i per la vora del riu hi passa un camí. Precisament per allí, davall la cova, hi passava en època medieval un dels principals camins que des de Caravaca anava cap a Granada. És per això que la Cueva del Rey Moro no seria el millor lloc per a establir un refugi, i les interpretacions que es fan de la seua funcionalitat són més aviat de lloc de control del pas i inclús de peatge del trànsit. Res a veure conceptualment doncs, malgrat l'aparença formal, que podria ser notòria.

En conclusió

La Balma dels Murets és un exemple de l'aprofitament humà d'una cova natural, emplaçada en un barranc abrupte i molt amagada. Va ser adaptada per a l'hàbitat i defensa mitjançant la construcció de diversos murs, la majoria desapareguts però deduïbles per les poques evidències que romanen i s'han pogut documentar. Seria utilitzada com a refugi en els darrers moments de l'època andalusina, cap a la primera meitat del segle XIII, segons el registre material atestat.

A més d'aquest refugi principal, es comprova també l'ús o freqüentació durant el mateix període històric, de moltes altres coves naturals properes, encara

que en menor grau i sense constatar adequacions artificials de cap mena, o almenys d'alguna entitat.

Amb les dades que ara disposem del poblament de l'entorn, hem de creure que els constructors i usuaris d'aquests refugis serien els camperols andalusins de l'Alqueria Vella, punt de poblament ubicat a poc més d'un km al nord.

Les possibilitats d'incrementar les dades i la informació de tota mena que tenim sobre aquest artefacte són grans, ja que encara existeixen dipòsits sedimentaris al lloc, tot i que en estat precari. Caldria realitzar una intervenció arqueològica, amb excavació extensiva en el cúmul sedimentari de la base de la cavitat, neteja arbustiva en el mur M1, i documentar en detall els murs en altura M3 i M4 -en M2B, ja no podrà ser, per la seua recent desaparició-, prevenint alhora la consolidació constructiva de tot el que resta.

Fa huit segles, la por remogué els ànims i les pedres. S'afanyaren a buscar resguard més segur. Potser es pensaven que seria una ràtzia més, tot i que haurien sentit que ara venien forts, que tot ho devastarien i furtarien tot allò que pogueren... Però que al remat se n'anirien, com altres vegades segurament. I podrien eixir dels seus amagatalls i refer-se, i seguir la seua vida.

No va ser així en aquesta ocasió, car ara els forasters arribaren per a quedar-se.

BIBLIOGRAFIA

- AZUAR, R.; BORREGO, M.; MARTÍ, J.; NAVARRO, C.; PASCUAL, J.; SARANOVA, R.; BURGUERA, V.; GISBERT, J.A. (1995): Cerámica tardo-andalusí del País Valenciano (primera mitad del siglo XIII. Ve. *Colloque sur la Céramique Médiévale*. Rabat. Pp.: 140-152.
- AZUAR, R.; MARTÍ, J.; PASCUAL, J. (1999): El Castell d'Ambra (Pego). De las producciones andalusíes a las cerámicas de la conquista feudal (siglo XIII). La cerámica andalusí. 20 años de investigación. *Arqueología y Territorio Medieval*, 6. Jaén. Pp.: 279-301.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; RIERA, M. (2013): Primavera de 1230: andalusins refugiats a la serra de Llevant (Mallorca). V *Jornades d'Arqueologia de les Balears*. Palma de Mallorca, 2014. Pp.: 229-239.
- BAZZANA, A. (1996): Site-refuge, grotte-sanctuaire ou abri de bergers du haut Moyen Âge. La grotte de "Las Jualentejas", à Fuentes de Ayódar. *Quaderns. Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. Nº 17. Pp.: 527-550.
- CANO MONTORO, E. (2008): *La ocupación de cuevas naturales durante la edad media andalusí, en el entorno de Madinat Baguh: Priego de Cordoba*. Alhuia. Salobreña.
- CARMONA ÁVILA, R. (2012): Ascetas, devotos y misticismo islámico: nuevas perspectivas sobre la ocupación de cuevas naturales en Baguh (Priego de Córdoba). *Antiqitas*. Nº 24. Pp.: 223-264.
- GISBERT, J.A.; BURGUERA, V.; BOLUFER, J. (1992) *La cerámica de Daniya (Dénia). Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII y XIII*. Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia. València.
- GUTIÉRREZ, A. (2010). Construcción, abandono y adaptación: el caso de las fortificaciones de Tarazona. In Ortega y Escriche (Ed.): *Actas de las I Jornades de Arqueologia Medieval en Aragón*. Pp.: 111-133. I.E.T. Teruel
- MARMOLEJO CANTOS, F. (2021): Un conjunto de cuevas acantiladas con alquería: El despoblado andalusí de Algaraceite (Casarabonela, Málaga). *Lvcentvm XL*, Alacant. Pp.: 329-344.
- MIRET I ESTRUCH, C.; SEGURA HERRERO, G.; MARIA DE WIT, H. (2014): Coveta de la Penya de l'Algutzir: una ocupació esporàdica d'època califal al cingle del Pla de Petracos (Castell de Castells, Marina Alta, País Valencià). *Recerques del Museu d'Alcoi* nº 22-23. Pp.: 69-76.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2011): El horizonte almohade en el registro cerámico de El Castellar (Alcoi, Alacant). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20. Alcoi. Pp.: 181-190.
- RIBERA, A. (1982): Cinc coves d'Ontinyent. *Revista Lapiaz*, núm. 9. València. Pp.: 21-24.
- RIBERA, A. (1986). La Lloma de Bleda o Molló de les Mentires. Ontinyent. *Almaig*. Estudis i Documents, núm. II. Ontinyent. Pp.: 35-39.
- RIBERA, A.; PASCUAL BENEYTO, J. (1994): Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (I). *Alba*, Nº 9. Ontinyent. Pp.: 13-53.
- RIBERA, A. (1995): Catàleg de l'Exposició L'Islam a la Vall d'Albaida. En *750 Anys com a Valencians: Albaida i la Vall 1245 - 1995*. (V. Terol, Ed.). Caixa d'Estalvis d'Ontinyent. Ontinyent. Pp.: 235-245.
- RIBERA, A. (2016): *Covetes dels Moros: Coves finestra en el Xarq al-Andalus*. *Arqueologia de les coves penjades artificials valencianes*. Tesi doctoral. U.A., Alacant
- RIBERA, A.; PASCUAL BENEYTO, J. (1995): Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (II), els materials. *Alba*, revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida. Nº 10. Ontinyent. Pp.: 101-138.
- RIBERA, A.; PASCUAL BENEYTO, J. (1997): Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (III), anàlisi i consideracions. *Alba: revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, Nº 12. Ontinyent. Pp.: 25-78.
- RIBERA, A.; GALIANA, M. F.; TORREGROSA, P. (1998): Els abrics de la Creu, la Monja i la Fos: Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent (València). *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de València*. Núm. 31. Pp.: 89-98.
- RIBERA, A.; ROSELLÓ, P.J. (2019): Les restes ibèriques de la Serratella. *Alba, revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*. Nº 30. Ontinyent. Pp.: 26-49.
- RUIZ, A. L.; ROSSELLÓ, M.; BURRIEL, J.M. (2015): El Castellet de Carrícola. Una fortificació andalusina tardana, segles XXII-XXIII. *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la C. Valenciana*. València. Pp.: 221-239.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (2011). DVD *Castillos y Torres de Albacete*. I.E.A. 2011, Albacete.
- SOLER, A. (2011): Aiolo de Malferit. Geografia, història, patrimoni. Ajuntament d'Aiolo de Malferit.
- TAYLOR, R.; PÉREZ AGUILAR, L.G.; GARCIA RIVERO, D. (2018): La secuencia arqueológica andalusí (siglos XI-XII) de la Cueva de la Dehesilla (Sierra de Cádiz, Andalucía, España). *Arqueología y territorio medieval*. Nº 25. Universidad de Jaén. Pp.: 107-143.
- VADILLO CONESA, M.; REAL, C.; SANCHO PERIS, S.; PASCUAL BENEYTO, J.; RIBERA, A. (2021): La Cova de l'Hedra (Ontinyent). Un yacimiento arqueológico con una amplia secuencia prehistòrica. *Recerques del Museu d'Alcoi*. Nº 30. Pp.: 27-35.

NOTES

1. L'atenció i cura dels valors del paratge, de la Clariana en avall, per part de l'administració ontinyentina, ha segut malauradament molt minsa, per diversos factors: En primer lloc per la relativa llunyania geogràfica respecte al nucli urbà (a diferència d'Aielo, que està molt pròxim), en segon lloc perquè tradicionalment el pas de les aigües ans d'instal·lar la depuradora era molt desagradable a la vista i a qualsevol percepció, incrementada exponencialment encara durant els anys que va estar en funcionament la granja de porcs de la casa Osca, etc.

Tot i que corregits substancialment aquests factors, la darrera actuació al polígon industrial de l'Altet d'Osca, ha alterat i inclús impedit en bona part l'accés fàcil des de la part ontinyentina, almenys en el marge dret, més apte per a travessar i per a fer-ho a nivell pròxim al corrent de l'aigua. Tanmateix, d'uns anys cap ací, s'ha constatat una creixent ocupació o ús de l'espai per part de diferents grups de la veïna població d'Aielo. Si en un primer moment ens felicitem de la iniciativa, amb la creació d'una ruta o sender que arribava al Molló de les Mentires, travessant també al terme d'Ontinyent, i a la Cova Gran del Puntal o de la Fos, etc., darrerament l'increment de les actuacions indiscriminades i l'antropització considerable de l'entorn creuem que estava adquirint caràcters ja preocupants o indesitjats, com ara omplir-ho tot de senyalística excessiva, nombrosos ancoratges i cables metàl·lics per arreu, inclús banquetes en mig la serra, etc., desvirtuant notòriament els valors naturals del paratge.

2. Per als treballs de camp, bàsicament els anys 2013-14 i 16, comptarem amb l'ajut de l'operari del Museu Albert Garcia i els col·laboradors voluntaris Josep A. Ribera, Vicent Llin i Esteve Ribera, especialment per a les exploracions en altura. També hem d'agrair l'atenció en les gestions dels arqueòlegs Miguel Vicente Gavarda i José Luis de Madaria.

3. El sector concret on es pretenia ubicar la via ferrada, incloïa l'existència de diverses cavitats amb sedimentació, susceptibles de contindre nivells arqueològics fèrtils d'època prehistòrica i medieval. En la part ontinyentina de la fita és on es troba la Balma dels Murets, amb un fràgil nivell sedimentari, corresponent a finals del segle XII, principis del XIII, que es veuria afectat per les actuacions proposades, bé directament i/o bé indirecta, en facilitar l'accés indiscriminat de persones a l'indret, modificant substancialment les circumstàncies de preservació actual. Cal tindre en compte que la barrera física que suposa la presència de la gran sèquia que va a l'Arcada, ha actuat de factor protector dels esmentats jaciments, en reduir sensiblement l'impacte del transit humà pels seus encontorns. A pesar d'açò i de la irregularitat de que la via ferrada programada s'ubicava en terme d'Ontinyent, la instal·lació acabà duent-se a cap, essent posteriorment desmantellada per ordre de Conselleria de Cultura, (amb la supervisió tècnica, ara sí, de l'arqueòleg M. Vicente Gavarda).

En un futur seria possible i inclús recomanable una major facilitat d'accés, però això hauria d'anar precedit de la realització de les actuacions arqueològiques corresponents, de documentació i excavació prèvia per poder posar en valor posteriorment el lloc. En eixa direcció veníem treballant de fa temps, però degut a la falta de recursos -pressupostaris i humans-, aquest Museu i servei arqueològic ha vingut aplaçant-ho reiteradament, com tantes altres actuacions pendents de realització, en els darrers anys.

4. En la darrera inspecció, d'enguany, per comprovar els efectes en el jaciment de la instal·lació de la via ferrada i el seu posterior desmantellament, ens trobarem amb la desagradable sorpresa de que aquest tros de mur M2-B, havia desaparegut completament, apareixent en el seu lloc exacte les restes de ferralla incrustada i coles sintètiques utilitzades per a eixa instal·lació esportiva. Els promotors prosseguien amb els seu empeny a pesar dels advertiments i flagrant il·legalitat, obtenint com a resultat la destrucció irrecuperable del patrimoni.

5. Per a les ceràmiques tardoandalusines de la nostra àrea, vid. p.e.: Azuar et al., 1995; Ribera, 1995; Gisbert, Burguera i Bolufer, 1992; Azuar, Martí i Pascual, 1999; Pérez Botí, 2011; Ruíz, Rosselló i Burriel, 2015.

6. Es troba sobre uns bancalets escalonats amb calçades o parats de pedra que ocupen el pas o caiguda d'una mena de barranquera, segurament plantats d'oliveres i garrofers, segons es veuen els exemplars rebordonits actuals. No creuem que la seua construcció es fera en època medieval, sinó que estaria associada a la sèquia de la Sènia, precisament per a retindre l'aigua i evitar l'arrossegament de la sèquia.

7. També es va arrebregar una espardenyia d'espert que, tot i la bona insolació de l'abric per a la seua possible bona conservació, pensem que deu ser ben moderna, pel seu aspecte, i potser relacionada amb algunes visites dels anys 1960 que van deixar grafitos a les parets, o alguna altra anterior.

8. El nom de Purçons inclou una gran extensió del terme d'Aielo, i la casa homònima es troba relativament propera, més al nord de l'Alqueria Vella. Tal com ve a dir Abel Soler (2011:121), les restes que apareixen a la Cria Vella potser foren part de l'alqueria anomenada Purçons al Repartiment. En una visita al lloc, el 17 d'abril de 1993 -després de la paella a la caseta familiar de Pere Vidal-, vam anotar que als bancals de llevant es veien abundants fragments de teula i moltíssima pedra als marges. En posteriors visites del 1994 i el 1995, es recullen alguns fragments ceràmics més.

9. D'aquestes darreres, les coves artificials penjades, coves-finestra, o covetes dels moros, en tenim bona representació al sud de la comarca, però no en farem esment ara perquè són tot un altre món.

Balma dels Murets							
Jaciment	N. MAOVA	Part	Forma	Decoració	Observacions	Funció	Datació
B. Murets	213.071.01	Cos, panxa	Safa	Verd turquesa	Vidrat int. Dèbil ext.	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.02	Vora en ala	Tapadora convexa			Conservació	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.03	Cos, base	Gerreta		Base plana	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.04	Vora	Gerreta/orça		Vora engrossida	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.05	Cos	Olla	Vidrat melat clar int.	Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.06	Cos	Olla	Vidrat melat fosc int.	Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.07	Cos	Olla	Vidrat melat clar int.	Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.08	Ansa plana	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.09	Cos	Olla		Arranc ansa	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.10	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.11	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.12	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.13	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.14	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.15	Cos, base	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.16	Cos, base	Cànter			Trans./Emma	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.17	Cos	Cànter			Trans./Emma	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.18	Cos	Cànter			Trans./Emma	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.19	Cos	Teula corba		Pasta blanquinosa	Construcció	s. XII- XIII
B. Murets	213.071.20	NO ceràmic	Fang cremat		Subc. 3 fragments	Indet.	
B. Murets	213.078.01	Cos, Base	Gerreta			Taula	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.02	Cos	Gerreta			Taula	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.03	Cos	Gerreta			Taula	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.04	Cos	Gerreta			Taula	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.05	Ansa plana	Olla			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.06	Cos	Olla			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.07	Cos	Olla			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.08	Cos	Olla			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.09	Cos	Olla			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.10	Cos	Olla			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.11	Base	Cassola			Cuina	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.12	Cos	Cànter			Transport/ em	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.13	Fragment	Teula corba			Construcció	S. XII- XIII
B. Murets	213.078.14	Cos	Indet.		Fet a mà prehistòric	Indet.	
B. Murets	213.084.01	Cos, panxa	Safa	Verd fosc	Vidrat interior	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.02	Cos, panxa	Olla	Vidrat melat int.	Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.03	Ansa de cinta	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.04	Cos	Gerreta			Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.05	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.06	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.07	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.08	Cos	Olla	Vidrat melat int.	Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.09	Cos	Cànter	2 lín. òxid ferro		Trans./Emma	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.10	Cos	Gerreta	Lín. òxid ferro		Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.11	Cos	Cànter/gerreta			Taula/Transpors.	XII- XIII
B. Murets	213.084.12	Cos	Cànter/gerreta			Taula/Transpors.	XII- XIII
B. Murets	213.084.13	Cos, base plana	Cànter/gerreta			Taula/Transpors.	XII- XIII
B. Murets	213.084.14	Cos, base plana	Cànter/gerreta			Taula/Transpors.	XII- XIII
B. Murets	213.084.15	Cos	Cànter/gerreta			Taula/Transpors.	XII- XIII
B. Murets	213.084.16	Cos, base plana	Cànter/gerreta			Taula/Transpors.	XII- XIII
B. Murets	213.084.17	Cos	Cànter			Trans./Emma	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.18	Cos	Cànter/gerra gran			Trans./Emma	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.19	Cos	Gerra gran		Contenedor	Emmag.	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.20	Cos	Teula corba		Pasta blanquinosa	Construcció	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.21	Cos	Teula corba		Pasta blanquinosa	Construcció	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.21	Cos	Indet.		Bocí ceràmic indet.	Indet.	s. XII- XIII
B. Murets	213.084.21	NO ceràmic	Ascla lítica			Indet.	indet.
B. Murets GS	213.087.01	Cos	Olla		Part externa calcificada	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets GS	213.087.02	Cos	Olla		Part externa calcificada	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets GS	213.087.03	Cos	Olla		Part externa calcificada	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets GS	213.087.04	Cos	Olla		Part externa calcificada	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.01	Vora	Tapadora convexa			Conservació	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.02	Cos	Ampolla	Pentinada incisa	Bandes horitz. i ondulades	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.03	Cos	Ampolla	Pentinada incisa	Bandes horitz. i ondulades	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.04	Cos	Gerreta			Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.05	Cos	Gerreta			Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.06	Cos	Gerreta			Taula	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.07	Base	Tapadora convexa		Botó central	Conservació	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.08	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.09	Cos	Olla	Vidrat melat clar int.	Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.10	Cos	Olla		Ext. engalva	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.11	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.12	Cos, base	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	213.088.13	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets C4	216.049.01	Base	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.01	Cos	Safa	Vidrat verd	Vidrat interior i exterior	Taula	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.02	Vora	Cànter		Vora ressaltada	Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.03	Vora	Tapadora còncava			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.04	Base	Cassola	Vidrat melat clar int.		Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.05	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.06	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.07	Cos	Olla			Cuina	s. XII- XIII
B. Murets	216.050.08	Cos	Olla	Vidrat fosc int.		Cuina	s. XII- XIII

Un diari de guerra, un diari d'amor

Carles Tormo i Camallonga

Es coneix per *intrahistòria* eixe conjunt de cròniques i relats de la gent anònima, l'anomenada gent normal, que per quedar reclosos en un àmbit majorment familiar, no arriben a convertir-se en records oficials del poble; no arriben a entrar en la "veritable" història, la reconeguda i assumida per tots com a pròpia. Com a paraula introduïda al castellà per Miguel de Unamuno, la *Real Academia Española* la defineix com "vida tradicional, que serve de fondo permanente a la història cambiante y visible". El Diccionari de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua fa seua aquesta definició, per a dir que és la "vida tradicional i domèstica que servix de fons permanent a la història canviant i visible". És, en definitiva, tota la història a l'ombra de la més coneguda i reconeguda com a tal.

Ara bé, la intrahistòria pot convertir-se en història quan eixe relat ix de l'anonimat, per a compartir-se per un major grup d'individus i, consegüentment, per haver obtingut d'ells el seu reconeixement. El poble —qui és el poble?— li atorga el seu vist i plau perquè vol ser part i protagonista d'eixa narració, i vol —i açò és molt important—, que no caiga en l'oblit. El que habitualment havia romàs en l'oralitat de pocs individus, passa a ser escrit per a facilitar el seu coneixement i la seua fixació en la memòria col·lectiva, per a que perdure en el temps i per a tots.

La gent sap, i això és veritat, que la història és la base de la seua naturalesa definitiva, i per això també sap que definir-la i compartir-la, al menys mínimament, és la millor manera de poder

Dibuix de la península Ibèrica del diari de Ricardo Camallonga Morales

arribar a entendre el present comú i, si es vol, millorar-lo. Però açò ja és tot un vot de confiança, perquè, malauradament, no sembla que siga una cosa tan senzilla, ans al contrari.

La nostra guerra civil per antonomàsia, la Guerra Civil en majúscules —al seu costat oblidem que les carlistes també foren civils, per a reduir-les simplement a guerres monàrquiques—, el conflicte bèl·lic total, l'esdevingut arran i com a conseqüència del fracassat colp militar del mes de juliol del 36, és objecte d'estudi recurrent dels historiadors espanyols més contemporanis, i no sempre amb els mateixos punts de partida ni les mateixes interpretacions del que va passar. El seu caràcter de nacional, intern o civil, l'ha feta especialment abel·lidora també per als investigadors estrangers, sorpresos per la radicalitat que van adoptar les propostes ideològiques així com per la seua materialització. Se'ns oblida, però, que era la tònica general i, en gran part conseqüència, del

que estava passant a tota l'Europa d'entreguerres.

La qüestió és que questa atracció envers la Guerra Civil és comprensible després de quatre dècades d'història ideada, per no dir inventada, i després d'una transició cap a la democràcia que va fer ben poc per sanejar-la; una transició política què entenia que amagar tot conflicte sota l'estora era el més adient per a superar eixe enfrontament caïnita al que feia referència Antonio Machado quan deia això d'*Españolito que vienes al mundo te guarde Dios. Una de las dos Españas ha de helarte el corazón*. Però no hi ha res més lluny de la realitat que aquest intent d'oblit. Hom encara no entén —o sí— que els polítics del moment no saberen o no pogueren fer-ho millor. És tota una galtada a la memòria, a la col·lectiva i també a la individual de tots i de cadascun d'aquells que van viure i patir aquells desgraciats i dolorosos episodis. I així, no són pocs els que a dia de hui continuen buscant el bàlsam

que cure les seues ferides, mentre que altres intenten que la seua narració dels fets, partidista, siga la Història oficial, la que cal escriure amb majúscula.

Tot açò ve amb motiu de la importància que té, en opinió del que escriu, la *microhistòria*, és a dir, el relat de la quotidianitat social, de la realitat essencialment humana i individual, i vet ací la diferència amb la intrahistòria. Com li passa a aquesta última, la microhistòria tampoc sol ser objecte dels grans estudis ni monografies històriques, ni molt menys s'inclou als llibres de text dels estudiants. I açò malgrat la seua gran importància, ja que és la suma de totes aquestes menudències el que dona lloc a la història social general, la de tots, la que, desafortunadament, sol veure's desplaçada i arraconada per una història institucional que, contràriament, és confeccionada per molt poques persones.

De nou, tot açò ve al cas de la troballa i recuperació d'un diari de guerra —de la Guerra Civil—, del què la família del que escriu tenia notícia, però que s'havia perdut dècades enrere sense que ningú sabera o recordara on havia anat a parar. Per causes que no venen al cas, i de manera totalment fortuïta, va ser recuperat a Gandia a finals de l'any passat 2021. Amb el diari també es va recuperar la correspondència familiar del seu autor, la qual, encara que amb un to més familiar, no podia abstraure's de les circumstàncies bèl·liques del moment. Tot aquest material forma part, historiogràficament parlant, tant de la intrahistòria com de la microhistòria de la Guerra Civil, sense faltar referències contínues a la història general i, fins i tot, a la global. L'autor d'aquest diari i comunicació epistolar és Ricardo Camallonga Morales, nat al Comtat, però que vivia a Benissoda des del principi del segle XIX. Casat amb Ramona Pont Guerola, de coneguda família albaïdina, i amb un fill ben menut, *Ricardín*, fou traslladat a Osca com a treballador del banc

Banesto, des d'on no va poder tornar a casa i veure la seua família fins que no va acabar la Guerra. Mentrestant, en la seua soledat, confeccionava per escrit les seues vivències i, amb grans dificultats, intentava mantenir-se en contacte amb els seus familiars més estimats, i quan parlem d'estimats no és un simple lloc comú al que hom fa referència en aquests casos.

Tot aquest material, diari i correspondència, juntament amb la transmissió oral si es vol —més complicada aquesta als efectes historiogràfics—, ens mostra la vida i les inquietuds dels protagonistes del moment, amb interessants referències també a qüestions que hui dia enquadriem en el que s'anomena la història cultural, l'econòmica, la popular, i, fins i tot, la de gènere. La naturalitat amb què Ricardo Camallonga transmet la quotidianitat del seu dia a dia ens apropa als sentiments i als afectes més bàsics i purs de eixes persones, algunes de les quals hem conegut, i per als episodis tal vegada més difícils de la seua vida. En aquest material resulta molt fàcil veure com l'alta política militar s'entrelliga sense solució de continuïtat amb les necessitats i els desitjos humans més grans, però al mateix temps més bàsics i senzills.

Tornant a la part més metodològica, resulta ben interessant veure com el nostre autor era plenament conscient de la rellevància, no només del que estava passant, sinó del que ell mateix estava escrivint, per molt que la seua perspectiva o mirada no anara més enllà de l'àmbit familiar. Òbviament, no és versemblant que Camallonga pensara en la publicitat del que escrivia, ni molt menys en la seua publicació —que és el que pretén el que escriu—. En aquest sentit, el 7 d'abril de l'any 39, pocs dies abans de tornar a casa després de 39 mesos sense vore la dona i el fill, Ricardo els escriu i, dirigint-se al seu fill, que en aquells moments comptava amb cinc anys i mig, li diu:

Dile a mamá que guarde todos los periódicos y libros que te mandé, que ellos cuando seas mayor te hablarán de la guerra. También te traeré un libro de mapas que he hecho yo y que, desde Huesca, cuando los rojos la bombardeaban, te lo dedicaba a ti.

És més, en una carta del dia d'abans, Ricardo ja li deia a la seua dona "guárdame bien los periódicos, libros y otras cosas, que las estimo mucho, y que el niño no las rompa". La filla que Ricardo Camallonga va tindre amb Ramona Pont tan

Retalls de personatges significatius de la Guerra Civil del diari de Ricardo C. M.

punt va acabar la contesa militar, l'any 1940, recorda que, malalta al llit, sa mare li deixava el diari per tal que s'entretinguera; com a conseqüència, algun gargot o inscripció s'hi pot llegir en la portada i contraportada. Però el diari prompte es va perdre... Al remat, tal vegada va ser això el que l'ha salvat de malbaratar-se o, fins i tot, de desaparèixer completament entre mans infantils poc curosos. Amb el pas del temps, i tal com ha evolucionat la societat espanyola, aquest material crec que adquireix una significació renovada, especialment per a la gent dels pobles que s'hi pot veure reflectida. Parlem fonamentalment de la gent de Benissoda i d'Albaida, però també d'Agullent, Atzeneta o Ontinyent. La germana de Ricardo Camallonga, Maria, que en temps de Guerra vivia amb els pares a Alzira, va tornar a la casa de Benissoda on el seu germà va viure de casat i va morir. I destaque especialment aquest apunt perquè és ella la que va mantenir ben viu el record del seu germà i de totes les seues desventures. La seua cunyada, l'esposa de Ricardo, tampoc no va poder gaudir d'una vida suficientment llarga com per a poder transmetre-ho als seus néts. Amb eixa afició a les historietes i a les narratives a vora foc, tan pròpia de la gent crescuda abans que la televisió acabara amb aquesta cultura popular, la tia Maria va ser l'encarregada de conservar les històries del nostre protagonista i de transmetre-les, especialment als seus néts.

Aquesta és una transmissió de primera categoria, a la qual es para molt poca atenció, i que, desafortunadament estan perdent-se els xiquets i les xiquetes del present. I recalque de nou el protagonisme dels néts, i no tant dels nebots, perquè aquests últims van ser part d'una generació que, amb la il·lusió i l'esperança dels nous temps, volien deixar de banda, volien deixar enrere, un passat que, lluny de considerar-lo meritori, entenien que era millor deixar-lo córrer. És el fidel reflex del que ha passat amb

Retall de periòdic durant la Guerra Civil adherit al diari de Ricardo C. M.

el que hui dia coneixem com a *memòria històrica*. Però, insistim, l'oblit mai és bo i el passat sempre torna, per a incomodar-nos les consciències però, sobretot, per a sanar-nos-les. Només cal una miqueta de tretall i bona voluntat per a entendre-ho.

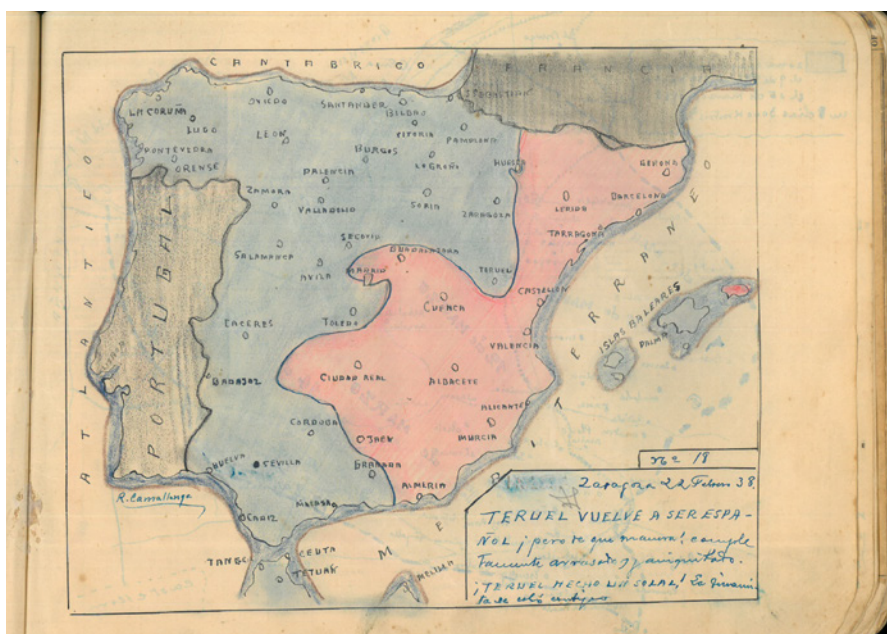
El material escrit

Més enllà de la informació oral, que ens pot servir de gran ajut per a connectar dades i notes escrites aïllades, el material escrit per Ricardo Camallonga el conforma, com ja hem dit, un diari i la correspondència privada. Quant el diari, el podem dividir en tres parts: la gràfica, la de les *Efemérides* i el *Recordatorio*. La part gràfica està formada per trossos de paper de periòdic, dibuixos i molt destacadament 29 mapes, d'una Espanya dividida sempre en dues zones, la roja i la blava, aquesta segona cada vegada més gran segons evolucionava la contesa. Tant els dibuixos com els mapes són elaborats pel mateix Ricardo, del qual sempre s'ha dit que era una persona summament detallista i manyosa per a totes les activitats manuals.

La segona part, les *Efemérides del Movimiento Nacional*, escrita a la cara de darrere d'alguns mapes, és una relació cronològica i concisa sobre els fets bè-

l·lics més destacats de la Guerra —batalles, setges, rendicions...—, tal com l'escriptor ho veia i segons la informació que li arribava, ja què, com tots sabem, la informació en tota guerra sempre és poca i essencialment propagandística. En la tercera part o *Recordatorio*, l'autor descriu el que era la vida del dia a dia en temps de guerra, des dels bombardejos que patia la ciutat d'Osca, al preu dels productes més bàsics per a viure, passant per la descripció del treball al banc i, fins i tot, pels moments d'oci i, sobretot, d'angoixes de tot tipus. Són tot una sèrie de narracions i descripcions, també en forma de diari cronològic, que s'inicia el mateix dia que la seua família l'acomia a l'estació d'Albaida, i que acaba el dia en què torna a la mateixa ciutat. Durant tots aquests llargs anys —tota una vida—, l'existència de Ricardo transcorre no solament a Osca, sinó també a Saragossa i finalment a Terol, per a acabar l'1 d'agost presentant-se en l'oficina del banc Banesto de Xàtiva, i començar de nou els seus serveis a l'endemà a la sucursal d'Albaida.

El diari s'acaba amb paraules tan demolidores com aquestes: *De Albaida salí para Huesca el 13 Junio 1935 y vuelvo a la misma el 31 Julio de 1939. ¡4 años, un mes y 18 días!* Però a Ricardo encara li va

Dibuix de l'avanç de la Guerra Civil fet al diari de Ricardo C. M.

tinguem la mateixa paciència i fortalesa dels nostres avantpassats. És això al que hom fa referència quan parla de la “resistència davant la frustració”.

Cal dir, no obstant això, que el diari en el seu conjunt, i especialment el *Recordatorio*, ens planteja un dubte que no és propi de la correspondència. Les cartes, que són una font d'informació immediata, no tenen filtres ni retalls, com tampoc correccions ni afegits posteriors. Les cartes reflecteixen la realitat emocional del mateix moment en què cada paraula és escrita. El diari, però, ja és una altra cosa. Si bé algunes parts sembla que les escriu Ricardo immediatament després dels fets que narra, són molts els indicis que ens fan pensar que anava escrivint notes en papers solts i separats, i que després els uniria, donant-li a la redacció una major correcció expositiva i, segons creiem, afegint alguna informació que no és probable que fora coneguda per ell en eixos precisos moments.

La bondat d'un home poc comú

Entendre el contingut del diari, com també de la correspondència, passa per veure Ricardo com un home a qui els avalots anticlericals d'eixos anys li afectaven de mala manera, com li afectaven als seus pares i a la seua germana. De família molt devota, Ricardo era un home essencialment catòlic, gran admirador de l'obra jesuítica. De fet, la seua relació amb el clergat era molt estreta, d'ahí que siguen contínues les referències a rectors de diverses parròquies, algunes d'elles de les rellevants de la ciutat de València, o a la Mare de Déu del Remei d'Albaida. Com a nota curiosa, la família tenia molta amistat amb el sacerdot i lingüista Fullana Mira, que també ix en la correspondència, i que era del mateix poble que la família paterna, Benimarfull. El ben cert és que en tot moment Ricardo deixa constància de la seua sòlida fe.

I encara que el nostre protagonista era un home del seu temps, és cert que deu-

donar temps per a un darrer afegit, un any més tard i totalment al marge de la Guerra: *Domingo, 24 de marzo de 1940. Nace mi hija María Josefa Camallonga Pont a las 13:45.*

Per la seua banda, la correspondència, que és majorment familiar però amb nombroses referències a gent coneguda, molt especialment de Benissoda, es pot dividir en dues parts; la d'abans de Guerra i la de la Guerra de ple. La primera és una veritable literatura epistolar, la pròpia d'un jove profundament enamorat, al que la seua estimada —tal vegada la seua família— sembla no posar-li-ho molt fàcil al principi; és ben probable que fora el costum del moment. El de Ricardo és un amor que sovint es manifesta via poesia classicista, essencialment romàntica i lluny de l'avantguarda modernista del moment. És una poesia amb freqüents referències a la natura i a paratges d'esplai del poble fàcils d'identificar. Quant a la correspondència en temps de Guerra, no deixa d'estar centrada en el vessant més íntim i humà, òbviament familiar; és, per damunt de tot, el fruit d'un patiment constant per la situació en què es trobaven la seua dona i fill, així com la necessitat de calmar el patiment d'aquests respecte a ell. Fer tot el possible per esmoreir aquest

dolor és el que motiva Ricardo a mantenir una correspondència el més fluida possible amb la família, també amb els pares i la germana, que vivien a Alzira. Però el front de Guerra havia situat Osca i València en els bàndols blau i roig respectivament, de manera que no hi havia servei de correus directe que poguera travessar una línia, gens fictícia, que els mantenia completament separats. Però s'hi va trobar la solució; les cartes anirien a París, on una cosina feia d'enllaç, ja que ella sí podia enviar correspondència als pobles de tots dos bàndols.

La grandíssima importància que la comunicació epistolar tenia per a la gent del moment és una cosa que deu costar d'entendre per a les generacions que anomenem digitals, les quals, possiblement, no poden ni fer-se una idea del que implicava la frase “*me paso todos los días una hora en la calle esperando el cartero, por ver si recibo alguna buena noticia*”. Era temps d'incertesa, d'inseguretat, i de permanent i angosiós espera. Era una espera també pròpia dels temps de pau, però que en guerra resultava molt més dramàtica. Sí podem dir que en l'actualitat fem front a aquestes situacions de manera ben diferent, i no especialment per a bé; davant l'adversitat no sembla que

ria tenir una sensibilitat que no era tan comú. Segons els comentaris de la gent que va conèixer la família, era una característica que li venia per via paterna; son pare treballava com a viatjant de cera per a una coneguda casa d'Albaida. De la part materna li devia venir la curiositat pel saber, de fet, sa mare era mestra, la primera mestra que va tenir el poble de Benissoda, i a casa no faltava mai la premsa escrita. Una altra nota curiosa és que aquesta dona era d'origen murcià i exclusivament castellanoparlant, raó per la qual Ricardo dominava tan bé el castellà, en un moment en què això no era tan habitual en les nostres terres.¹

Nombrosos xics-soldats, què, allistats en l'exèrcit del govern legítim d'Espanya, desertaven i travessaven el front de guerra cap el territori controlat pels que s'havien alçat en armes —Ricardo els anomenava *pasados*—, necessitaven que algú els reclamara i responguera per ells, amb la qual cosa obtenien el salconduit a la llibertat. Així era com el nostre protagonista, especialment durant la seua estada a Saragossa i Terol l'any 38, acudia a la Comandància Militar i a les *Oficinas de Investigación e Información de Evadidos y Prisioneros* per a signar "papelotes", com deia ell, i fer les corresponents declaracions jurades.

ha deixat. Així ens costa també per via oral, en els comentaris de la gent que el va conèixer personalment i que, malauradament, ja no són vius. I dic malauradament perquè són ells els que ara ens haurien pogut ajudar a identificar les moltes persones que apareixen en el diari i en les cartes, i no només jóvens en el front de guerra, sinó també els seus familiars a la rereguarda.

* * *

Tant per les manifestacions escrites de les quals parlem, com també per moltes d'orals, queda clar que Ricardo Camallonga Morales era el que es diu "un bon home", un home sensible, de bones intencions i ideals, familiar i summament fraternal amb els seus paisans. També va ser una persona erudita i intel·ligent, si més bé i com li va passar a la major part de la gent en la seua situació, no va ser capaç d'albirar el que li deparava la *España nacionalsindicalista*, com tant li agradava a ell referenciar; eixa España que tant la va defensar i que, al remat, tant el va fer patir. Quan es va adonar de la seua errada de càlcul, en el seu sentir i en el seu pensament, ja era molt tard; massa tard fins i tot per a parlar.

El nostre autor morirà molt prompte, massa prompte. Una cardiopatia que arrossegava des que va nàixer, i que precisament el va lliurar del servei militar, es va veure agreujada en els últims anys de la seua vida; la Guerra mata de moltes maneres. L'any 1941 deixava per sempre el seu poble de Benissoda, la seua estimada dona i dos orfes, xiquet i xiqueta. Aquesta xiqueta recorda haver sentit dir a sa mare, alguna que altra volta, que son pare, en el llit de mort, li deia: "Ramona, no era açò per lo que tant hem patit; no hem patit tant per a açò". La llarguíssima Dictadura del *Generalísimo* no havia fet més que començar i ell, com molts altres, ja li havia vist les orelles al llop.

* * *

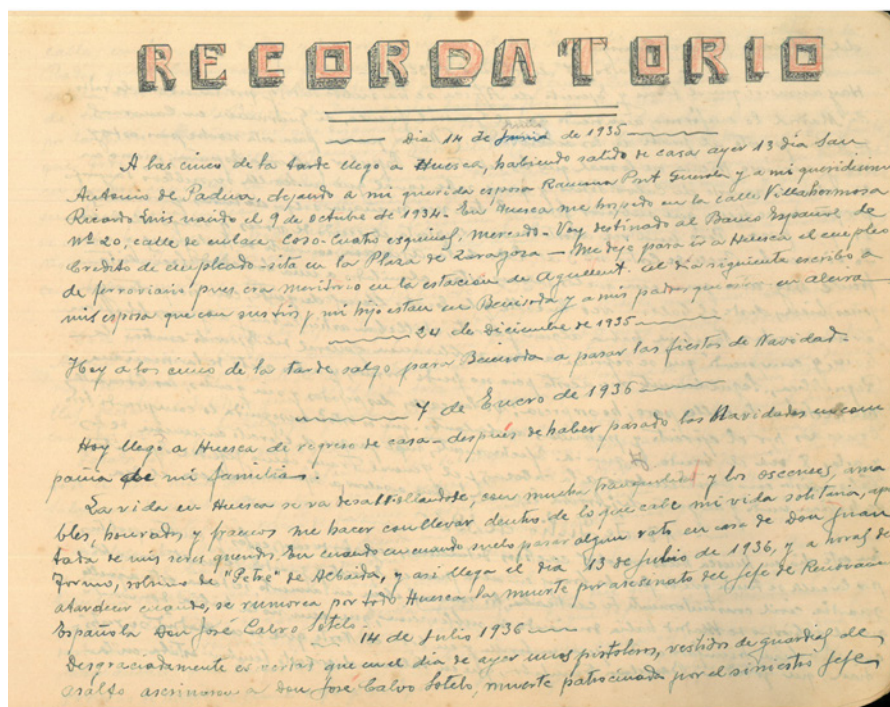

Dibuix de l'avanç de la Guerra Civil en la batalla de l'Ebre fet al diari de Ricardo C. M.

Eixa bondat tant significativa que de segur tenia el nostre protagonista es manifesta, entre altres moltes coses, en una qüestió molt significativa: els avals de guerra. I quan li'l demanava algú del seu poble —més que conegut, sempre amic—, l'alegria i la germanor amb què ho descriu, especialment el moment en que es retroba amb el seu paisà, resulta emocionant. Es repeteixen els cognoms tan benissodans com Espí, Guerola o Roig. Cap d'aquestes persones queda ja entre nosaltres, però sí els seus fills i néts. També hi ha individus d'Albaida o d'Agullent. Però expliquem-ho.

A alguns d'ells els va traure de la presó i altres voltes era la policia secreta la que el buscava a ell personalment per a demanar-li informació sobre alguns d'aquests xicots. Un d'ells, per cert, era el seu cunyat Carlos.²

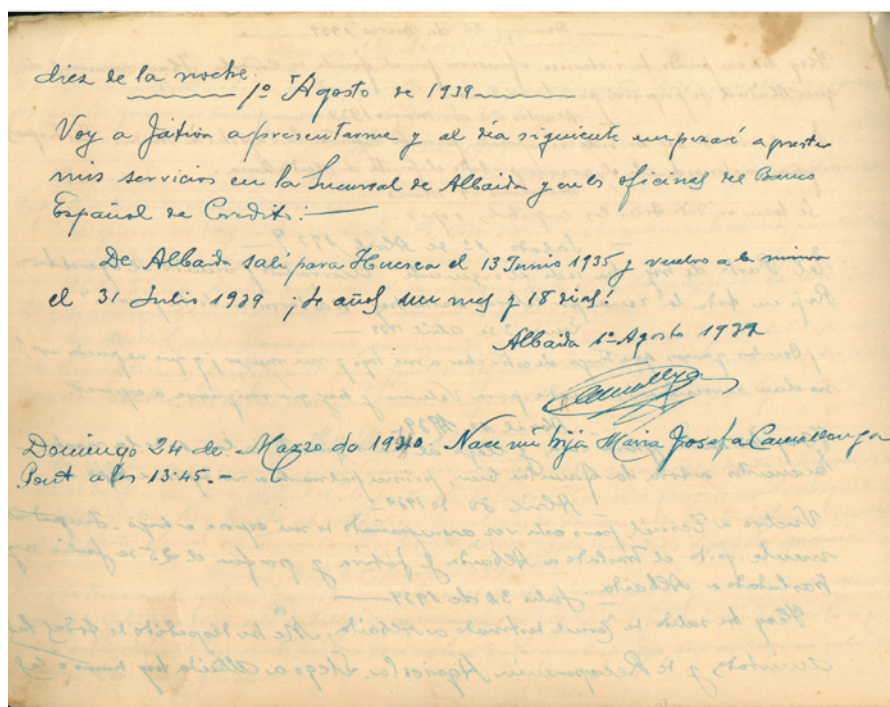
Queda clar que era enorme l'amor que Ricardo professava a la seua terra i a la seua gent, cosa que es veu a través del goig que li produïa la seua companyia. Una especial sensibilitat, una gran alegria per ajudar els amics és el que es veu contínuament reflectit en les missives i en totes les descripcions que ens

Página inicial del relat del diari de Ricardo Camallonga Morales

L'objectiu del que escriu és publicar aquest diari i la correspondència adjecta en una edició crítica. Es tractaria més que res de contextualitzar ambdues obres, tot i oferint informació tant d'àmbit general, que ens faça més fàcil la comprensió del país en cada moment, com també d'àmbit més local, que ens permeta ubicar uns personatges que, si bé ja no són entre nosaltres, sí deuen estar en el record de molta gent que els va conèixer i encara és viva. És possible que descobrisquen coses que encara no saben d'ells; com que no les van escriure, tal volta ja havien caigut en l'oblit. I tal vegada siga un bon pretext per a fer eixa història de la què parlàvem al principi.

Página final del relat del diari de Ricardo Camallonga Morales

NOTES

1 Sobre l'educació en aquest poble i en altres de similars dels voltants, podeu veure Tormo Camallonga, Carlos, "Agregacions municipals i districtes escolars a finals del XIX: casos de Benissoda i l'Aljorí", *Almaig. Estudis i documents*, XVI (2000), 60-65.

2 Amb aquesta informació cobra tot el sentit el que un dia, fa més de quaranta anys, un home de Benissoda, que devia tenir una edat similar, em va comentar que el dia que va morir el meu avi el disgust de tot el poble va ser pitjor que el propi del dia que va esclatar la Guerra.

Les traduccions d'obres italianes de Joaquín José Cervino y Ferrero

Cesáreo Calvo Rigual

Universitat de València-IULMA1

Joaquín José Cervino (1817-1887) va ser un personatge cèlebre i rellevant en la seua època, al segle XIX, però va caure després en l'oblit, com tants d'altres. Si no fora perquè va ser l'autor de les lletres de les Ambaixades de les Festes de Moros i Cristians d'Ontinyent, qui sap si hui estaríem ocupant-nos de la seua obra. La ciutat d'Ontinyent ha celebrat recentment de manera lloable el bicentenari del seu naixement i, entre d'altres iniciatives, s'ha publicat un excel·lent volum (Alcaraz, Bataller & Casanova 2018) on no només s'oferixen dades biogràfiques exhaustives, sinó que es posen de relleu les seues vessants com a literat i com a jurista, a més de publicar juntes per primera vegada totes les seues obres, literàries o no literàries.

En este treball volem contribuir al coneixement i recuperació de la figura de Cervino amb l'estudi d'un xicotet conjunt d'obres —però de notable significació i valor, com vorem— de l'ontinyentí que tenen en comú el seu origen italià, ja que són peces poètiques traduïdes des d'esta llengua.

Els seus biògrafs, Valentí Bataller i Juan Antonio Alcaraz (2018), han aclarit a bastament l'origen italià del cognom Cervino, procedent del gentilici dels habitants de la ciutat de Cervia, situada a la costa adriàtica de la regió italiana septentrional de la Romanya. El nostre autor era ben conscient d'aquesta procedència, probablement transmesa de generació en generació, i n'és una prova clara el fet que posara conscientment al seu primogènit el nom de Marcelo, en record del més il·lustre avantpassat, el

Retrat de Joaquín José Cervino y Ferrero. 1879. Joseph Teixidor. Sala Isabelina del Col·legi Notarial de Barcelona

papa Marcel·lí II (al segle Marcello Cervini degli Spannocchi), elegit en 1555.

La detallada biografia de Cervino adés citada no inclou cap dada que ens permeta esbrinar els seus coneixements de llengua italiana o la seua relació amb Itàlia i en particular amb la literatura italiana.

Al llibre citat, Francisco Ferrero estudia l'obra literària de Cervino, que s'estén al llarg de la seua vida, ja que la primera composició coneguda és de 1839, quan tenia a penes 22 anys, i l'última de 1886, un any abans de morir. La gran majoria són obres poètiques, el gènere predilecte de Cervino, però també va publicar dos tragèdies (*Sara* i *Judith*) i alguns contes. La seua producció poètica és molt variada tant pels temes com per les formes mètriques i estròfiques. Quant als primers, predominen la poesia

religiosa i patriòtica, però trobem també poesies de tema amorós i fins i tot humorístic, a més d'elegies i d'altres. Pel que fa a la poètica, presenten formes estròfiques molt variades, que inclouen el sonet, poemes en sextines, octaves, etc.

Cervino s'emmarca de ple en el moviment romàntic espanyol, dins la tendència més conservadora, que privilegia els temes religiosos i patriòtics, tractats, com era habitual, de manera exaltada i apassionada, amb una llengua ampullosa i plena d'artificis retòrics. Ferrero Campos (2018: 134) descriu de manera sintètica i eficaç el seu llenguatge, que es també el de les traduccions: *aplica Cervino els elements més propis de l'estètica romàntica: freqüència d'estructures idèntiques, repetides en part i més exaltacions, admiracions, interrogacions, sobre aspectes i sentiments molt variats [...]. Ús i abús de la retòrica i de la grandiloqüència en la majoria de les seues obres, el que dona als poemes un cert caràcter artificial o artificios.*

Les obres traduïdes per Cervino de l'italià són huit, que corresponen a set autors: set poemes són publicats al volum ontinyentí citat, mentre un altra ha estat descobert en un llibre de l'exiliat italià Salvatore Costanzo.

El primer fet que sobta en llegir les traduccions de Cervino és que es tracta d'una empresa puntual de joventut, ja que es limita a un curt període, entre els anys 1847 i 1848, quan Cervino ranejjava els 30 anys. Mai més tornarà a fer traduccions, ni de l'italià ni de cap altra llengua.² És l'època en la qual Cervino s'havia traslladat a Madrid, cridat pel

ministre Luis Mayans, també provinent d'Ontinyent. A la capital havia entrat en contacte amb els seus cercles literaris, on es va donar a conèixer aviat amb el seu poema en octaves reials *La virgen de los Dolores* (1845), del qual es va fer eco la premsa espanyola i americana. L'any 1848 és important en la trajectòria de Cervino perquè s'estrena la seua obra teatral *Sara*, que gaudeix d'un notable èxit de públic i de crítica.

Les obres italianes que va traduir són molt heterogènies i no guarden massa relació amb la producció literària pròpia. En efecte, si bé d'una banda hi ha composicions que es corresponen en certa manera amb algun dels seus temes preferits, com el patriotisme (*A España*, de Solera, i de manera menys directa *A Italia*, de Filicaja, i *En la tumba de Napoleón*, atribuïda erròniament pels editors a Cantù). Altres tres composicions veuen com a protagonistes personatges torturats i desesperats, tan cars al Romanticisme (*Tonno*, de Bisazza, *El Trovador*, de Berchet, i *La madre hebrea*, de Gianni). D'un to i un caràcter completament diferent és la traducció de la *Venus pronuba* (de Marino), un poema del Barroc de tema nupcial.

Per poder explicar l'episòdica activitat traductora de Cervino cal parar atenció a una figura present a Madrid en aquells anys, una ciutat a la qual, com el nostre autor, havia arribat uns anys abans. Ens referim a l'exiliat italià Salvatore Costanzo (1804-1869),³ home d'idees liberals però profundament catòlic i autor polifacètic⁴ a més d'activista polític a la seua Sicília natal. Precisament la seua activitat política, contrària a la monarquia borbònica napolitana, li valgué l'exili en 1839 per no tornar mai més a la seua terra. Va recalcar a Madrid en 1842 i allí desenvolupà tota la seua activitat, amb una prolífica producció en castellà, llengua que arribà a dominar en molt poc temps. Pel seu profund coneixement d'Itàlia i d'Espanya i de les seues literatures, va exercir com a pont entre

les dos, contribuint de manera decisiva a la difusió de la literatura italiana, en especial la contemporània, al nostre país.⁵ Als seus assajos sobre literatura italiana transmet al públic espanyol, en general desconegedor de quasi tota ella, una visió de conjunt, incidint de manera particular en la literatura contemporània, que Costanzo sembla seguir amb autèntica passió, ja que demostra estar al dia de tot el panorama italià. A les seues obres divulgatives traspuen certes filies i fòbies, fruit de la seua ideologia, inicialment liberal i progressivament acostada a postures reaccionàries, amb presència constant de la moral

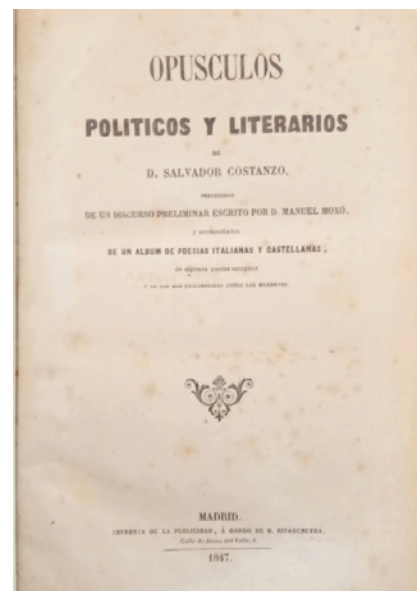

Salvador Costanzo (Palerm, 1804-Madrid, 1869), va ser un helenista, latinista, hispanista, traductor, historiador, historiador de la literatura, escriptor i assagista italià

catòlica. Els autors contemporanis que vol donar a conèixer al públic espanyol són liberals i patriotes relacionats amb el moviment italià d'alliberament nacional, el *Risorgimento*.

No hem trobat dades feaents sobre les relacions entre Costanzo i Cervino. Ni a la biografia de Cervino (Alcaraz Argente & Bataller Vegas 2018) ni a la semblança literària de Ferrero Campos (2018) hi ha cap rastre de Costanzo. Tanmateix, a l'estudi d'Alcaraz Argente et al. (2018: 538) hi ha dos pàgines amb els retrats de "[l]es amistats" de Cervino, on hi és

entre altres el nostre Salvatore Costanzo, de qui es diu al peu de foto: "Escriptor i assagista, va arribar a ser un eficaç intermediari entre la cultura espanyola i la italiana. Gran amic de Cervino, amb qui va compartir idees com a pensador liberal i catòlic". Tobío Sala (2000: 50) corrobora esta idea: "uno de sus mejores amigos es precisamente el escritor y abogado como él, Joaquín José Cervino, el poeta y traductor que más aparece en el Álbum de poesías incluido en los *Opúsculos*". És així, perquè al recull d'aquest últim intitulat *Opúsculos políticos y literarios* (1947) oferix una selecció de poesies (Álbum) dividides

Opúsculos políticos y literarios. Salvador Costanzo. Imprenta Rivadeneyra. Madrid, 1847

en dos parts, una primera bilingüe (on apareixen cinc dels huit poemes traduïts de l'italià per Cervino) i una segona de poesies en castellà (que n'inclou dos de Cervino, que es troba en companyia d'autors de la talla de Bretón de los Herreros, Nicasio Gallego, el Duque de Rivas, Ramón de Campoamor, Alberto Lista, Francisco Martínez de la Rosa o Gertrudis Gómez de Avellaneda). Les altres tres traduccions veuen la llum en altres publicacions del mateix Costanzo. Per la seua banda, l'autor de la introducció del *Opúsculos*, Manuel Moxó y Piñero (de qui no hem trobat cap dada

biogràfica, és probable que siga un pseudònim), s'expressa de la següent manera en referir-se a les traduccions: "En general todas las composiciones están traducidas de un modo que hace honor a los señores que las firman: pero atendida la dificultad que presenta la *Madre Hebrea* y la felicidad con que el señor Cervino ha superado todos los obstáculos, haciendo una traducción comparable con el original, creo que merece un puesto preferente entre las demás de este álbum." (Costanzo 1847: XLIX)

En el segon número de la *Revista Científica y Literaria* Costanzo (1847: 207) es refereix a Cervino com "uno de los mejores poetas de la Corte", en referència a la seua versió de l'*Epitafio* per la mort de Napoleó. I li dispensa nous elogis en una nota personal inserta en la seua traducció de la *Historia de cien años (1750-1850)* de Cesare Cantù (1852: 235):

Pero para dar a conocer aún más a nuestros lectores que son muy fundadas nuestras razones, vamos a insertar a continuación la *Madre Hebrea* y el *Epitafio a la tumba de Napoleón*, traducidos al castellano fiel y esmeradamente por don Joaquín José Cervino, literato español, muy conocido en esta corte; y para que aquellos que entre nuestros lectores no ignoren el italiano, puedan cotejar el original y la traducción, y prodigar mayores elogios al señor Cervino, vamos a insertar las poesías mencionadas en ambas lenguas.

Queda clar, per tant, el notable apreci de Salvatore Costanzo envers l'amic Cervino en tant que poeta. L'estima s'estén, a més a més, a les seues facetes d'autor dramàtic i fins i tot d'home de lleis, autor d'una proposta de reforma del notariat.⁶ En efecte, en el segon número de la *Revista Científica y Literaria* es publiquen vàries ressenyes d'obres de Cervino (l'estrena de *Sara*, la publicació del poema *La Virgen de los Dolores*) i es fa una anàlisi aprofundida de la seua

proposta, més tard aprovada, sobre la reforma del notariat.

És precisament l'amistat amb Costanzo la que explica l'activitat traductora de Cervino, que és, probablement, fruit d'una petició a l'ontinyentí per part d'ell. I cal atribuir també a l'autor sicilià la selecció dels textos, que no és coincident amb els interessos literaris del nostre autor i que sí respon, en canvi, a les de Costanzo. En efecte, en els *Opúsculos* i en altres obres seues es fa palés l'interès per la majoria dels autors traduïts per Cervino, des de Giovanni Berchet, Francesco Gianni o Vincenzo Filicaja fins a Giovan Battista Marino. De tots els autors traduïts, només un (Marino) forma part del cànon de la literatura italiana; altres dos poden considerar-se entre els 'menors' o de segona fila (Filicaja i Berchet) i se solen mencionar en les històries de la literatura italiana. La resta (Bisazza, Gianni, Leonesi, Solera) només els trobem en antologies molt exhaustives de poetes 'menors' del segle XIX (com Janni 1955-1958, que replega més de 150 autors).

En definitiva, Cervino va traduir cinc poesies per a l'àlbum que Costanzo tenia previst publicar en els seus *Opúsculos*, a les quals es van afegir tres traduccions en altres publicacions, una de Leonesi (l'*Epitafio* per la mort de Napoleó), una de Francesco Gianni (*Il bagno*) i una altra de Marino, la *Venus pronuba*, que precisament per la seua notable extensió va aparèixer en vàries entregues en 1848 a la citada *Revista Científica y Literaria*, publicada a Madrid.

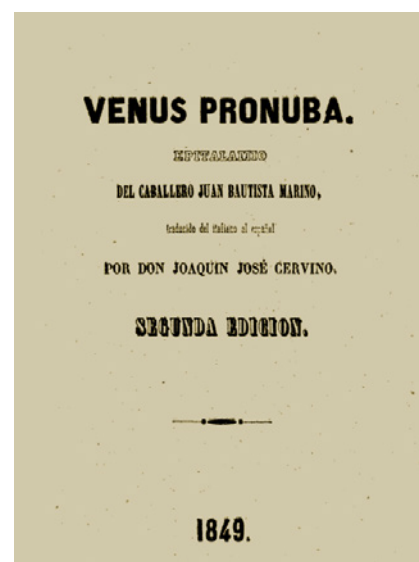
Comencem la nostra anàlisi precisament amb la traducció de *Venus pronuba*,⁷ un text llarg i de gran dificultat, a la qual, però, a la vista dels resultats, Cervino s'hi va posar amb entusiasme. Es tracta d'un poema epitalàmic, és a dir, una composició d'ocasió per unes noces, en aquest cas de dos membres de nobles famílies genoveses, Giovan Carlo Doria i Veronica Spinola. Va ser

publicat en 1616 en un recull d'*Epithalamia* de Giovan Battista Marino,⁸ considerat com el corresponent italià del nostre Luis de Góngora, és a dir, un poeta culterà, amant del llenguatge culte i recargolat, artificios, un tipus de llengua que trobem, evidentment, en esta composició. Costanzo, acostant Marino i Góngora afirma: "Juan Bautista Marini, caballero napolitano, y D. Luis de Góngora, español, son los genios gigantescos de quienes hablamos, entrambos corruptores del buen gusto y jefes de una nueva escuela poética, llamada en Italia de los seicentistas y en la península ibérica de los culteranos." (Costanzo 1847: 209)

Als seus escrits sobre literatura italiana Costanzo abomina de la poesia del segle XVII, però exceptua Marino, que considera "hombre dotado de ingenio extraordinario, poeta en toda la latitud de la palabra, porque rebosaba en figuras e imágenes brillantes" (Costanzo 1847: 153).

La poesia nupcial té una elevada càrrega eròtica (absent de l'obra de Cervino), amb mencions indissimulades al plaer sexual i al mateix coit, que el sicilià justifica així:

Entre tanta multitud de cantos epitalàmicos, escritos en Italia, no hay por cierto otro igual al que lleva por título

Venus Pronuba. Edició de 1849

la Venere pronuba del caballero Marini. Sus conceptos son demasiado verdes y licenciosos, pero tienen la elegancia y el amoroso afecto de Cátulo, el brío, la frescura y la voluptuosidad de Ovidio. (Costanzo 1847: 210)

Es tracta d'un llarg poema de 649 versos sense rima on s'alternen *endecasíllabi* (deca-síl·labs segons la mètrica catalana) i *settenari* (hexasíl·labs), si bé en les parts dialogades només trobem els últims; a la resta del poema els *settenari* predominen. Des del punt de vista formal, la traducció diferix del text italià en aspectes significatius. En primer lloc, té un nombre menor de versos (613) i front a l'original, hi ha molts més *endecasíllabi*. Però l'aspecte sense dubte més significatiu és que s'introdueix la rima en moltíssims versos, aproximadament dos tercers parts, i moltes vegades produint *rime baci* (rimes caudades: aa, bb, AA, BB...). Això comporta indubtablement una transformació radical de l'original i provoca efectes estètics particulars i canvis en el contingut del text de Marino.⁹ Per adonar-nos d'estes i d'altres diferències, proposem l'anàlisi d'un parell de fragments representatius de l'obra:¹⁰

Tra i Ligustici poggi
nel grembo erboso e molle
d'una spelonca opaca,
tapezzata e contesta
d'edre, e corimbi, e di vittici [sic] ed uve,
su l'estivo meriggio
dal rezzo lusinghiero
allettata, dormia Venere bella. (vv. 1-8)

Entre colinas de Liguria alzadas,
so pabellón sombrío
de vides y de yedras enlazadas
con flores y racimos coronadas
dormía Venus bella,
por el aura atraída deliciosa,
en siesta de verano calurosa.

Hi ha dos canvis evidents: un vers menys i la introducció de rimes. La distribució de les dos mides es capgira: és 7-7-7-7-

11-7-7-11 a l'original italià i 11-7-11-11-7-11-11 a la traducció espanyola. Això comporta un increment i una diferent distribució del contingut en la traducció. Per exemple, suposa l'addició al primer vers d'una paraula (*alzadas*) i el desdoblament o explicitació del cultisme *Ligustici* (>*de Liguria*). El segon vers és eliminat. Els dos adjectius del quart vers són separats i col·locats, per obtindre una rima, en els versos 3 i 4 de la traducció. La frase final del text italià té un indubtable valor dramàtic, en fer aparéixer la deessa després de descriure l'entorn idíl·lic on es troba, un dramatisme que es perd a la traducció, que el sacrifica anticipant tres versos este final i donant pas a una rima caudada en els dos últims, amb un hipèrbaton més violent que el de l'original (*dal rezzo lusinghiero / allettata > por el aura atraída deliciosa*) i la introducció d'un adjectiu inexistent en l'original (*calurosa*), amb l'únic propòsit, sembla, de crear una rima amb *deliciosa*.

En definitiva, Cervino ha procedit a una reelaboració profunda del text original, del qual s'allunya bastant en aspectes fonamentals, tant des del punt de vista formal com del contingut. No s'hi ha trobat però problemes de comprensió. De fet, al llarg de tot el poema no hi ha traduccions errònies degudes a una mala interpretació de l'original.

Veiem ara un segon fragment, corresponent a les primeres paraules que pronuncia Venus Pronuba (el nom de la qual desapareix a la traducció, per la qual cosa no s'entén qui pronuncia les paraules següents):

Vivete omai concordi
E le nostre dolcezze
Imparate a godere
Suonino mille baci
Di nettare umidetti
Leghin le bocche i cori
Palpitanti e tremanti (vv. 293-299)

Vivid, de hoy más unidos;
y las delicias nuestras

sabed cómo se gozan
entre caricias tiernas.
Suenen besos y besos
Bañados en el néctar:
de entrambos corazones
nudos los brazos sean;

En el segon fragment els canvis són menys radicals. Hi ha de nou l'afegitó d'un vers, el quart, forçat, com succeïa al fragment anterior, per necessitat de rima, ja que el llarg parlament presenta en la traducció rima assonant (sempre la mateixa: é-a) en els versos parells, donant lloc a una mena de romanç (en conseqüència amb *octosíl·labs* en espanyol). No cal dir que res d'això és a l'original italià, on no apareix cap tipus de rima i que usa *settenari*, versos de set síl·labs. Hi ha alguna banalització, com *mille baci > besos y besos*. No es tradueixen els dos adjectius finals (*palpitanti e tremanti*), que transmeten una intensitat absent a la traducció. Comprovem de nou que Cervino s'ha servit del poema de Marino per crear-ne un en la nova llengua molt diferent i que només parcialment es pot considerar fidel a la lletra i a la intenció de l'original.

La segona obra que comentarem és *Il trovatore*, de Giovanni Berchet (1783-1851), una de les principals figures del romanticisme italià i lloat per Costanzo (1847: 176) com a lluitador per Itàlia i la seua llibertat. La composició forma part de les *Romanze*, composades i publicades als anys 20 del segle XIX. És una obra pronunciadament romàntica, amb un personatge apassionat i torturat, el trobador, que patix les conseqüències del seu amor prohibit per la dona del seu senyor. La llengua del romanticisme italià, i per tant de Berchet, es construeix sobre el llenguatge literari del neoclassicisme, però amb uns continguts ben diferents.¹¹

El poema està compost per 12 quaternes amb *settenari* i *quinari* (hexasíl·labs i tetrasíl·labs), amb el següent esquema: 7a/7b/7b/5a. La primera rima (a) canvia

en cada estrofa, mentre la segona (b) es manté en totes; esta segona rima és particular, perquè acaba en *-or*, una terminació aguda forçada en italià, formada per apòcope de l'última vocal. Cervino, que demostra dominar la mètrica espanyola, se sent a gust en una poesia amb rimes regulars: no només manté aquí el mateix esquema, sinó que utilitza en els dos versos centrals de cada estrofa la mateixa terminació de l'italià (*-or*), que, a diferència de l'italià, en castellà no hi té res de particular; i, per ser encara més fidel, en huit de les estrofes utilitza les mateixes rimes. Esta fidelitat a la forma provoca certes pèrdues en el contingut. Analitzem la primera estrofa:

Va per la selva bruna
Solingo il Trovator,
Domato dal rigor
Della fortuna. (vv. 1-4)

Va por la selva, en puna
Continua, el trovador,
Abatido al rigor
De la fortuna.

La traducció és essencialment fidel, però hi ha dos canvis significatius motivats pel manteniment de la rima. En primer lloc, la supressió de l'adjectiu *bruna* i, en segon, la traducció expansiva de *solingo* per *en puna continua*, que expressa un sentiment ben diferent del protagonista (de 'solitari' passa a 'agitat, nerviós'), a més d'introduir un arcaisme (*puna* 'pugna').

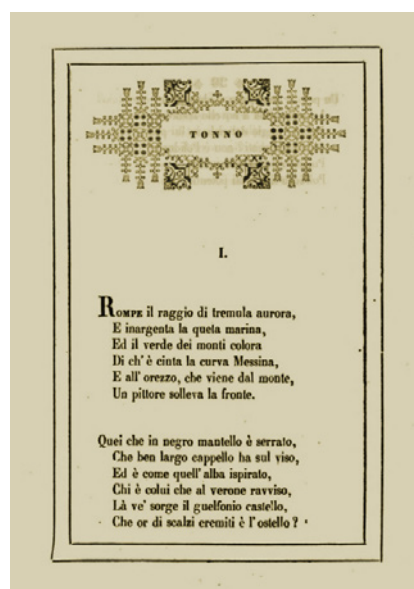
I ara un altra estrofa on no es manté la mateixa rima dels versos 1 i 4 de l'original:

Dal talamo inaccessò
Udillo il suo Signor:—
L'improvviso cantor
Tradì se stesso.— (vv. 13-16)

Del lecho no ofendido,
Oyole su señor:—
Imprudente cantor,
Ya estás perdido.

La dificultat de mantindre la rima en *-esso* porta Cervino a buscar-ne una altra (en *-ido*) i a introduir alguns canvis substancials: el canvi de *talamo* per *lecho* per tal d'estalviar una síl·laba suposa una rebaixa del registre, però té unes conseqüències majors la substitució de persona en la frase que pronuncia el senyor del trobador, de la tercera (*tradi*) a la segona (*estás*), per tant passant d'una reflexió a un advertiment.

L'obra següent és *Tonno*, de Felice Bisazza (1809-1867), poeta sicilià, inicialment neoclàssic i que més tard abraçà obertament el corrent romàntic. Abans d'exiliar-se, Costanzo li dedicà paraules poc elogioses (més aviat insultants) a Bisazza (Oddo 1968; Tobío Sala 2000: 27): però si després l'inclougué al seu àlbum als *Opúsculos* és perquè evident-

Fragment de *Tonno*, de Felice Bisazza

ment havia canviat d'opinió envers les noves obres de Bisazza, com aquesta, apareguda a un recull publicat a Messina el 1841 (*Leggende e ispirazioni*). Es un poema compost per vint *sestine* (sextines) de *decasillabi*, versos de 10 síl·labes (segons el càmput de la mètrica italiana i de l'espanyola), amb rima ABABCC. De nou és un esquema en el qual Cervino se sent còmode i intenta en alguna de les sextines fins i tot reproduir les rimes, com fa parcialment en la primera:

Rompe il raggio di tremula aurora
E inargenta la quieta marina,
Ed il verde de' monti colora
Di ch'è cinta la curva Messina,
E all'orezzo, che viene dal monte,
Un pittore solleva la fronte. (vv. 1-6)

Trémulo brilla el rayo de la aurora,
Hilo de plata, sobre el mar sereno,
El verdor de los montes avalora
Que ciñen a Mesina el curvo seno,
Y al revolar de embalsamado ambiente,
Un artista pintor alza su frente.

Els versos italians estan transvasats amb d'altres més llargs en castellà, en *endecasílabos* (decasíl·l·l·l·l·l·l·l·l·l·l·l·l), la qual cosa provoca en alguns d'ells l'afegitó d'elements estranys, com l'*artista* de l'últim vers. El manteniment d'alguna rima i de la llargària del vers porta a més a modificacions poc satisfactòries, com *colora* > *avalora*, que deixa pel camí una nota cromàtica rellevant. La transformació del penúltim vers, encara que profunda, manté almenys la sensació física de la brisa (*orezzo*) de l'italià.

Cervino traduí també un apassionat himne que el llibretista italià Temistocle Solera va dedicar a Espanya, el país que el va acollir entre 1845 i 1853, on va ser empresari, compositor, llibretista, director d'orquestra i fins i tot conseller de la reina Isabel II. Per tant, va ser composta entre 1845 i 1847, data de publicació. L'obra és fruit de l'encís de Solera amb la nació d'acollida, que enaltix amb un llenguatge ampul·lós pròxim al de l'òpera, on Solera va col·laborar amb el gran Giuseppe Verdi i altres músics menors. L'estrofa és de nou la *sestina* amb versos de dotze síl·labes (*doppi senari*) dividits en dos meitats iguals, amb la particularitat de la rima aguda en els dos últims versos de cadascuna. És un metre típic del melodrama italià del segle anterior i que adoptà la poesia romàntica. Cervino conserva la rima aguda dels dos últims versos, però, a diferència del que hem vist fins ara, manté únicament la rima

(assonant) en els versos 2 i 4 de cada sextina. Veiem un exemple d'esta mena d'estrofa i també del tipus de llenguatge elevat en el qual Cervino es mou àgilment (estrofa III):

Con qual voluttade trascorro nuotando
 Quest'aere sottile, sì fulgido e adorno,
 Che i fiori, che i frutti lascivo baciando
 Ne liba gli olezzi, li effonde d'intorno,
 Che al mare, che ai clivi salubre non men
 Di azòti espirati discioglie il velen!

¡Con cuánta delicia respira mi pecho
 Las auras sutiles que vagan suaves,
 Que flores y frutos lascivas besando
 En torno derraman esencias fragrantas,
 Pestífero germen al monte y al val,
 Y al lago arrancando miasma letal!

A més de la complexa sintaxi, el fragment utilitza nombroses paraules de l'italià àulic típic d'aquest tipus de composicions: *voluttade, aere, liba, olezzi, effonde, clivo, discioglie*. El castellà no té un registre equivalent, almenys de la dimensió de l'italià, llengua essencialment literària i escrita. Per això el nombre de paraules hipercultes és menor (*auras, pestífero, val*), tot i que aconseguix mantindre el to elevat de Solera.

El volum d'*Opúsculos* de Costanzo conté la traducció de Cervino del sonet *A Italia* ("Italia, Italia, o tu cui feo la sorte"), compost en l'últim terç del segle XVII per Vincenzo Filicaja, un poeta toscà que propugnava el retorn al petrarquisme en oposició als excessos de Marino i els marinistes. És un lament, escrit precisament en estil petrarquista, per la Itàlia desunida i dominada secularment per potències estrangeres per la falta de reacció dels italians.

El recull de traduccions de Cervino enllestí per J. A. Alcaraz, V. Bataller i E. Casanova conté un error d'identificació d'autor.¹² Es tracta de la composició intitulada en castellà *A la tumba de Napoleón*, atribuïda al famós historiadore Cesare Cantù perquè, en efecte, és

troba a la versió traduïda per Salvatore Costanzo de la seua *Storia di cent'anni: 1750-1850* (*Historia de cien años: 1750-1850*). Però no és obra de Cantù, com s'explica al mateix volum (vegeu més avall). La traducció (precedida per l'original, com era costum en Costanzo, que volia que els lectors pogueren comparar els dos textos) havia estat publicada ja en 1848, al segon volum de la *Revista Científica y Literaria*, en un article intitulat "De los improvisadores italianos y del señor Cataldi" (Costanzo 1848), on llegim: "Se repite aún con entusiasmo en Italia el *Epitafio* a la tumba de Napoleón, improvisado por Leonesi en Parma. He aquí sus versos originales con la traducción castellana a su lado, hecha por uno de los mejores poetas de esta Corte [Cervino]". I afegix una curiosa nota històrica a propòsit de l'autèntic i dissortat traductor de l'*Epitafio*:

La ínclita Maria Luisa, Archiduquesa de Austria, Ex emperatriz de los franceses, viuda de Napoleón el Grande, y a la sazón Duquesa de Parma, negando, con público escándalo, un extremo testimonio de afecto a la memoria del desventurado consorte, mandó encerraran un oscuro calabozo al poeta Leonesi, quien obtuvo solo por gracia su libertad después de seis meses de estrecha prisión. (Costanzo 1848: 208-209)

L'autor és doncs un dels molts poetes improvisadors dels inicis del XIX, anomenat Matteo Gaspare Leonesi (1793-1832), hui pràcticament oblidat, natural de Bolonya i mort a Messina després de passar per diferents corts (Nàpols, Parma, Torí). El poema està compost per sis *quartine* (quartetes) amb el següent esquema mètric: 9-/7a/7a/7c; la rima del quart vers és aguda (-ar) i idèntica en tot el poema, fàcil de reproduir en la traducció, que de fet segueix el mateix esquema, amb l'única diferència que tots els versos són de set síl·labes (*settenari*). La traducció és molt fidel a l'original, amb alguna diferència significativa, com *piangente* > *umbroso*, que no s'en-

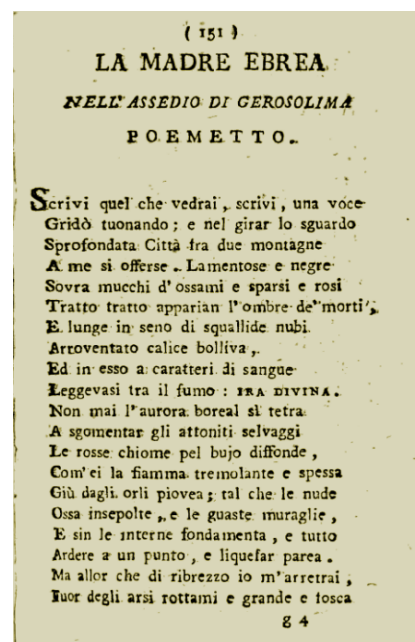
tén bé, ja que haguera pogut traduir més literalment (per exemple amb *lloroso*). Son també estranyes algunes solucions de l'estrofa següent:

Se tocca un pin lo scoglio,
 che l'océan rinserra
 bacia il viator la terra,
 va il sasso a venerar (vv. 17-20)

Si llega al pío escollo
 que el océano encierra,
 besa el viador la tierra,
 corre al sepulcro à ornar.

La traducció *pin* > *pio* podria ser un error d'impremta, per *pino*, que no canvia el còmput sil·làbic. La traducció amb *pio* canvia la perspectiva, que en italià el subjecte de *tocca* és *lo scoglio*, mentre a la traducció sembla que siga *el viador*.

Arribem així a l'última composició traduïda per Cervino, la més extensa després de la primera analitzada (*Venere pronuba*). És el "Poemetto/Poemita" *La madre ebrea* (*La madre hebrea*), de Francesco Gianni (1750-1822), poeta improvisador i famós recitador d'origen humil nascut a Roma. Costanzo (1848: 220-221) col·loca Gianni en un triumvirat amb dos figures de gran relleu en la història de la literatura italiana: Vincenzo

Fragment de *La madre ebrea*, de F. Gianni

Monti y Ugo Foscolo. El nostre autor i la seua composició susciten un gran entusiasme en el crític sicilià:

¿Quién se atreverá á tocar con sacrílega mano los laureles, que ciñeron la frente de Francisco Gianni, en cuyas verdes hojas se leen aun escritos con letras de oro los nombres de las Musas? *La batalla de Auslerlit*, la de *Jena* y de *Wagram*: y por último la *Madre Ebraea*, improvisadas por Gianni, resistirán al embate de todos los siglos, por el brillo de las imágenes, por la lozanía de los conceptos, por la armonía de los versos, por la robustez del lenguaje. (Costanzo 1848: 206-207).

És probablement la seua obra més coneguda i la que apareix sovint en les antologies. S'hi narra una història extraordinàriament tràgica, molt del gust romàntic: el lament d'una mare que descriu les calamitats de la destrucció de Jerusalem l'any 70 d.C., entre elles el sacrifici del seu propi fill. Es tracta d'una sèrie de 120 *endecasillabi sciolti* (és a dir, decasíl·labs sense rima), que són 123 en la traducció.

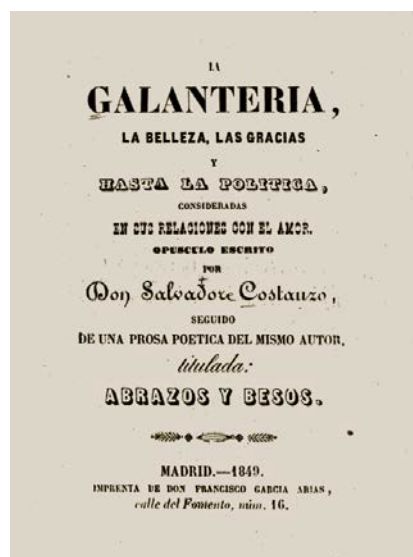
Veiem un fragment, el més dramàtic probablement del poema:

Torva col ferro nella man ritolto
Arsi a un tempo, e gelai; ma tutta al fine
L'insurta vampa m'offuscò la mente,
E fra il tumulto delle idee feroci
Membrando che neppur, neppur ai figli
Delle inospite belve il latte manca,
Diedi un fremito cupo, i lumi chiusi,
E all'egra prole fra pietate e rabbia
Il gemito, e la gola in un troncai... (vv. 69-77)

Torva, el puñal en la vibrante diestra,
Ardí y heleme a un tiempo; mas de pronto
La razón me ofuscó súbita llama,
Y en el tumulto de hórridas ideas,
Recordando que nunca ¡ay! los hijuelos
De la tigre más fiera exhausto hallaron
El seno de su madre, convulsiva
Cerré los ojos, alancé un rugido,
Y al semivivo infante en rabia y duelo
De gemido y de vida despojele.

La llengua és de nou l'altisonant registre típic de la poesia italiana del primer romanticisme que encara té ecos del neoclassicisme. Són abundants els cultismes i la sintaxi és molt complexa, aspectes que Cervino reproduïx amb solvència. Són diverses les transformacions i per algunes s'intuïx que el motiu té relació amb la mida dels versos. N'hi ha de poc significatives, com *nella man > en la [...]* diestra, on s'especifica quina és la mà que brandix l'arma o *inospite belve > tigre más fiera*, però d'altres són més crítiques, com *tutta alla fine > de pronto*, on una acció conclusiva es descriu des d'un punt de vista completament diferent, donant a entendre que és una acció sobtada i no, com diu l'italià, producte d'un procés angoixós. Els dos últims versos de l'original són traduïts d'una manera libèrrima. L'egra prole ('feble prole') es converteix en un banal *semivivo infante* i la gola passa a ser una expressió metonímica menys efectiva: *vida*.

Per acabar, afegirem una nova traducció no replegada pels antologistes de les versions de Cervino. Es tracta d'una obra d'un autor que ja hem trobat, Francesco Gianni, intitulada *Il bagno* (*anacreontica*), publicada a Milà l'any 1807. La traducció va aparèixer un curiós volum (Costanzo 1849) on l'autor dona consells de bellesa per a les dones. Per completar el capítol sobre les virtuts i beneficis

Portada de *La galantería*, de S. Costanzo. 1849

del bany, l'autor italià afegix aquesta poesia, només en versió en castellà. La composició té un caràcter marcadament lúdic i eròtic, que es manté en la traducció. L'anacrèontica està formada per 25 *sestine* amb l'esquema següent: 4a/4a/8b/4c/4c/8b. Cervino manté les *sestine*, però amb un esquema prou diferent, fins i tot amb l'eliminació de la rima de dos versos: 8-/4a/8b/8-/4a/8b. Això obliga a reestructurar a fons tot el contingut de l'estrofa.

Reproduïm tot seguit el text complet:¹³

EL BAÑO

De los rayos más ardientes
Del estío
Huyendo una vez Nerina,
Buscó la amigable sombra
Cabe un río
En desierta gruta alpina.

Allí sobre dura roca
Cenicienta
El lindo talle apoyando,
Fue el ajustado coturno
Que atormenta
El pie breve, desatando.

Ya los blondos rizos de oro
Va escondiendo
En un velo purpurino:
Ya liberta de la banda
Sonriendo
Todo el pecho alabrastrino.

Despójase de la veste
De colores,
Del albo lino, y descubre
Aquellas formas que armado
De rigores
Avido el pudor encubre.

En el agua cristalina,
Cual naciera,
Hundiose a buscar frescura
Que a los miembros delicados
Ponga fuera
Del calor que los apura.

¡Simplecilla, que no sabe
Que Filanto,
También de ardor impelido
Buscando llega angustioso
Entre tanto
El propio río escondido!

Mas en el punto en que arriba
Sitibundo
A la gélida corriente
Y a ella aplica sonrosado
Sin segundo
El puro labio ferviente,

En la antigua gruta umbrosa
Tan sencilla,
Por entre húmeda espadaña,
Vio desnuda la inocente
Pastorcilla
Que en los cristales se baña.

Y en el momento confuso,
Trastornado,
En estasis delicioso
Languidece, y luego ensancha
Angustiado
El pecho en suspiro ansioso.

Fácil una onda escucholo
Cristalina;
Lo arrebata con orgullo,
Y con él corre jugando,
Y a Nerina
Lo presenta en su murmullo.

El pastor lleno de amores
A aquel ola
Dio gracias en su embeleso,
Y en seguida de sus labios
De amapola
Dejó huir ardiente beso.

Y rogando y esperando
Se lo entrega
A otra onda rebullente,
Que audaz y voluptuosa
Con él riega
De Nerina el seno ardiente.

Alegre el pastor por ello,
Con sus brazos
Al aire vano figura
Desde lejos estasiado
Mil abrazos,
Espresión de su ventura.

Otra ola que pasaba
Entretanto,
Y murmurando reía,
A los dulces ademanes
De Filanto
Trémulo espejo ofrecía.

Y artera como ninguna,
Pura y leve,
Cuando el abrazo retrata
Vuela de la hermosa el talle;
Rosa y nieve,
Que ciñe en bendas de plata.

El pastor, a tal encanto
Ya no es dueño
De sí mismo, y se avvicina
A la entrada de la gruta,
Con empeño,
Donde se baña Nerina,

Que al mirarlo de repente,
Espantada
Se alza rápido gritando,
Mas en el propio momento,
Asustada
Se encoje otra vez temblando.

De modo que en largo espacio
Indeciso
Quedó el zagal inesperto,
Hasta que amor con sus mañas,
De improviso
Llevóle al camino cierto,

Inspiróle que robara
Atrevido
Los vestidos (¡oh qué abuso!)
De Nerina, y al momento
Decidido
Tal maldad por obra puso.

Prosternada y afligida
Ella en vano
Tiembla, gime, pide, ruega.
¡Oh corazón de diamante!
El tirano
Los vestidos no le entrega.

Y en tan terrible momento
Con descaro
Exige el pastor instante
Al trance arribar extremo
Que es más caro
A todo encendido amante.

A proposición tan dura
La pastora
Vacila en ansias mortales,
Y su faz, cual la del alba,
Se colora
Con rubies orientales.

Y además indeciso
Y perplejo,
Baja la faz, pudorosa,
Sin decidir; cual pidiendo
Un consejo
A la corriente espumosa.

Huir quiere la infelice
Finalmente,
Y resbala, y entre tanto
Solo de perlas vestida,
Blandamente
Cayó en brazos de Filanto.

Y el raptor ocultar quiso,
Con rubores,
Y suave mano gallarda
Aquellas formas que armado
De rigores
Mas ávido el pudor guarda.

La majoria dels canvis estan motivats per la reestructuració de l'esquema mètric, que obliga a canviar de vers moltes paraules i, sobretot, a afegir-ne d'altres. El més freqüent consisteix en l'expansió d'un substantiu mitjançant l'afegit d'un adjectiu, sovint superflu: *l'ombra > la amigable sombra, acque > agua cristal·lina, le vene > los miembros delicados, sospiro > sospiro ansioso, onda > onda rebullente, sen > seno ardiente, mano > mano gallarda*. Però hi ha moltes altres modificacions, en general discutibles, com les següents: *grotta*

amica > gruta umbrosa, è giunto > arriba sitibundo, il vestimento > los vestidos (joh qué abuso!), prega [...] prega > tiembla, gime, pide, ruega.

En conclusió, Cervino va col·laborar de manera eficaç en la tasca difusora de la literatura italiana entre el públic espanyol de Salvatore Costanzo traduïnt huit poemes molt diferents per la seua llargària, els temes, les formes mètriques i fins i tot les èpoques. Cervino hi va imprimir el seu segell personal de poeta ja format fent versions molt

personals condicionades pel seu gust romàntic. A les traduccions Cervino dona preferència clarament a la forma sobre el contingut, per exemple introduïnt rimes on no n'hi havia en italià o canviant en alguns casos les formes estròfiques. L'il·lustre ontinyentí ha escrit així una pàgina significativa de la història de la recepció de la literatura italiana en Espanya.

BIBLIOGRAFIA

- ALCARAZ ARGENTE, J. A., BATALLER VEGAS, V., CASANOVA HERRERO, E. (eds.): *Vida i obra de Joaquín José Cervino i Ferrero*, Diputació de València / Societat de Festers del Santíssim Crist de l'Agonia, València / Ontinyent, 2018.
- ARCE, J.: «Función de lo italiano en la literatura española del siglo XIX», *Filología Moderna*, 59-61, 1975-1976, pág. 5-31.
- BALDACCI, L. (ed.): *Poeti minori dell'Ottocento*, Ricciardi, Milà-Nàpols, 1958.
- BATALLER VEGAS, V. - ALCARAZ ARGENTE, J. A. (2018): «Joaquín José Cervino (1817-1887)», ALCARAZ ARGENTE et al. 2008, pág. 19-111.
- BOILLET, D.: «Les Epitalami de Giovan Battista Marino: le livre et sa fabrique», Danielle Boillet i Liliana Grassi (eds.): *Forme e occasioni dell'encomio tra Cinque e Seicento*, Maria Pacini Fazzi Editore, Lucca, 2011, pág. 181-212.
- CANTÙ, C.: *Historia de cien años, 1750 -1850*, Mellado, Madrid-París, 1852, trad. de Salvatore Costanzo.
- COSTANZO, S.: *Opúsculos políticos y literarios*, Imprenta de la Publicidad, a cargo de Rivadeneira, Madrid, 1847.
- COSTANZO, S.: «De los improvisadores italianos y del señor Cataldi», *Revista Científica y Literaria*, 2, 1848, pág. 205-212.
- COSTANZO, S.: *La galantería, la belleza de las gracias y hasta la política consideradas en sus relaciones con el amor. Abrazos y besos. Venus prónuba. El amor fugitivo*, Impr. de D. Francisco García Arias, Madrid, 1849.
- FERRERO CAMPOS, F.: «Joaquín José Cervino i Guerrero: aproximació al seu món literari», ALCARAZ ARGENTE et al. 2018, pág. 113-136.
- JANNI, E. (ed.): *Poeti minori dell'Ottocento*, Milà, Rizzoli 1955-1958, 4 vols.
- ODDO, F. L. (1968): «Felice Bisazza», *Dizionario Biografico degli Italiani*, Istituto Treccani, Roma, 1968, vol. 10, s.v. [en línia] [https://www.treccani.it/enciclopedia/felice-bisazza/\[Dizionario-Biografico\]/\[consulta, setembre de 2022\]](https://www.treccani.it/enciclopedia/felice-bisazza/[Dizionario-Biografico]/[consulta, setembre de 2022])
- TOBÍO SALA, A.: *Salvatore Costanzo, intermediario de cultura*, Alinea, Florència, 2000.

NOTES

- 1 Este treball s'emmarca en el projecte d'investigació *Nuevo Catalogo histórico y crítico de traducciones al castellano y al catalán de obras italianas literarias y no literarias (1300- 1939)* finançat per l'Agència Estatal de Investigación (PID2020-118134GB-I00 / AEI / 10.13039/501100011033).
- 2 Amb una excepció puntual: en 1852 publica la traducció de quatre poesies llatines dedicades a Quevedo.
- 3 Per notícies exhaustives sobre Costanzo, vegeu l'obra d'Ana Tobío Sala (2000).
- 4 Un autèntic polígraf, crític, escriptor i periodista, que va dedicar estudis a la literatura, l'economia, les belles arts, la història, la política, l'educació, la música, etc. (Tobío Sala 2000: 17).
- 5 Tobío Sala (2000) el qualifica com a "intermediario de cultura", mentre Joaquín Arce (1975-1976: 11) destaca el seu paper en termes eloqüents: "En suma, Costanzo tuvo que representar en la capital de España un importante papel como estimulador de renovadas inquietudes y como transmisor de ideas superadoras de fronteras culturales y provincianas: propulsa su lengua italiana y la historia de su país; valora y difunde, en muchos casos por primera vez, el conocimiento de los más importantes escritores de Italia; es sensible al significado revolucionario y patriótico de la nueva literatura romántica".
- 6 La seua iniciativa legislativa va portar a l'aprovació en 1862 de la *Ley y Reglamento orgánico del notariado español*, que encara hui està vigent i per la qual és recordat en el món notarial.
- 7 La localització de les traduccions es trobarà a l'edició dels textos en Alcaraz et al. (2018). Únicament s'oferirà en cas de referència errada o d'una nova localització.

8 Per l'estudi dels seus epitalamis, vegeu Boillet (2011).

9 És necessari aclarir que considerem igualment important la forma i el contingut dels textos que analitzem i per tant els nostres comentaris faran referència a tots dos. Evitarem fer una crítica anacrònica, és a dir, aplicar a traduccions fetes en un període històric diferent normes de traducció vigents en la actualitat.

10 Es reproduïxen els textos de les primeres edicions. S'ha modernitzat, com per la resta de textos citats, només l'accentuació.

11 "Il nostro romanticismo sul piano formale ed espressivo assai spesso non fece altro che aggirarsi sulle macerie del classicismo defunto, e chi legga la poesia matura del Berchet non può non avere l'impressione di un cataclisma che ha scompaginato il mondo della retorica settecentesca, senza che su quelle macerie sia stato ricostruito niente: anzi, quelle macerie stesse sono presentate abusivamente come il nuovo edificio della stilistica romantica" (Baldacci 1958: l, xi)

12 També de localització, ja que no es troba als *Opúsculos*, sinó a Cantù (1852), i no a la p. 235, sinó a la 237, en nota.

13 El text italià original és: *Il bagno. Anacronica di Francesco Gianni cantata in Parigi nel Dicembre 1806*. Milà: Da Cairo e comp. agli Scalini del Duomo, 1807. Es pot trobar a: <https://books.google.es/books?id=33MXfCt-M12kC&hl=es&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>

La casa Blanca, centre del poder polític i vinater de la Vall d'Albaida

Rafael Benavent

Publicava el periòdic *Las Provincias* una sèrie de cartes al director enviades des de diferents llocs com Xàtiva, Albaida, Carlet i Xiva, datades el 17 de juliol de 1893, informant sobre els mítings de vinyadors celebrats el diumenge abans als respectius caps de districte, tret del d'Albaida que se celebraria a la Pobla de Rugat la vesprada del dia, probablement per comptar amb la presència de l'albaidí José Vidal Vidal, president del Sindicat Central dels viticultors de la província (lligat a la Cambra Agrícola de València), que de matí assistia al míting de la Costera. Es convertia així José Vidal en animador destacat del moviment vitícola, demanant l'adhesió dels vinyadors a les conclusions que el referit sindicat havia recomanat a senadors i diputats de la província per tal que foren defenses en els centres de poder, és a dir, allà on el ministre d'Hisenda, Sr. Gamazo, preparava la nova llei de pressupostos amb una reforma dels consums sobre el vi que resultaria més lesiva, si cap, que la vigent.

Bàsicament, i com s'exposava en les conclusions, les mesures per a donar eixida als vins, amb el problema que suposava la sobreproducció i acumulació de caldos als cellers, i conseqüentment la baixada de preus, radicava en l'exportació, molt afectada d'ençà que la veïna França –principal mercat dels vins espanyols– aplicara mesures proteccionistes a la seua producció vinícola una vegada recuperades les vinyes després de la crisi fil·loxèrica. També es recomanava augmentar el consum interior, augment que els impostos dificultaven, a més d'afavorir la pràctica d'adulterar els vins, que era un problema sanitari

La casa Blanca, on termenegen Bèlgida, Otos i la Pobla del Duc, terme del primer. ©Joanot Bellver - Flickr

afegit; sense oblidar el problema de la destil·lació de l'alcohol vínic per les corresponents càrregues que també suportava.

També l'associacionisme, la constitució de sindicats de vinyadors locals i de districte era una de les recomanacions bàsiques i urgents, així per exemple, i en el referit míting del districte celebrat a la Pobla aquell 16, només es mencionen els sindicats constituïts d'Albaida i Quatretonda, iniciadors de l'esmentada reunió. De manera que semblava peremptori incrementar el teixit associatiu local i comarcal d'acord amb els reptes i problemes que se'ls presentaven, i que anirien en augment, afectant el que es considerava la principal riquesa de la comarca i del conjunt de l'Estat.

Des del punt de vista geogràfic i pel que fa a la realització a la Pobla d'aquell primer míting vitícola del qual tenim notícia, recordem haver sentit dir en alguna ocasió, i fa molts anys d'açò ja,

que aquest poble era el centre de la Vall d'Albaida, enteníem que centre geogràfic, tot i que per manifestar-ho els mateixos poblans podia considerar-se producte de l'amor a la seua terra, sent que, i en aquella comarca tan allargassada, difícilment podia situar-se en el centre. Però vet ací que el temps acabaria per donar-los la raó, entre altres coses perquè per la Vall d'Albaida en realitat havíem d'entendre que parlem districte o partit judicial d'Albaida, uns districtes que eren la base de l'organització política i judicial del territori situat entre les províncies i els municipis.

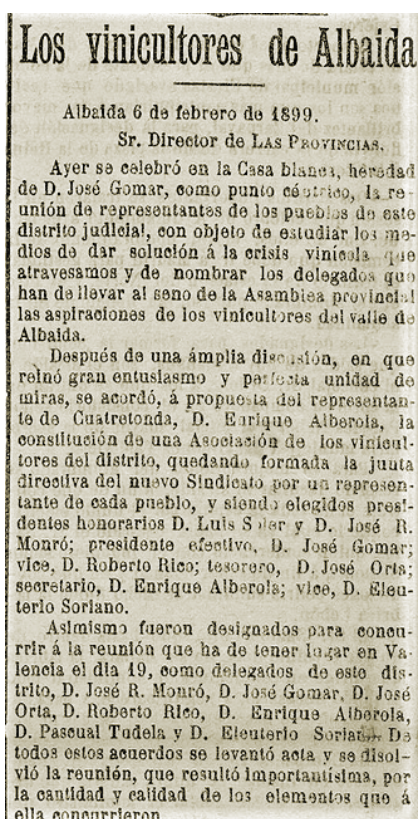
De manera que la centralitat geogràfica de la Pobla era cosa reconeguda i publicada en el seu temps, tal com llegim a *Las Provincias* (19-07-1893): "Ayer, domingo, (...) tuvo lugar en la Puebla de Rugat, como punto más céntrico del valle de Albaida, el 'meeting' de vinyadores del distrito." Centralitat que per extensió s'allargaria a l'anomenada heretat de la casa Blanca, terme de Bèl-

gida, propietat aleshores de l'advocat poblà José Gomar, un punt que pràcticament actuava de molló trifini entre Bèlgida, Otos i la Pobra. Aquell mas, que a més d'acollir per les nits, segons relats d'època anterior, el cèlebre Gatet d'Otos, serà el punt de reunió de destacats representants de la comarca i de diferents localitats, polítics, rics propietaris, vinaters...

I punt geogràfic on es decidirà una part decisiva de les directrius comarcals i de resposta davant de la crisi agrícola o vitícola que s'agreuja, encara més si cap, en el tombant de segle. Moments destacats entre els quals destacaríem la constitució del sindicat vitícola del districte d'Albaida i la constitució del gran i celebrat míting de vicultors d'Ontinyent de 1901¹, el primer gran míting de País, diríem, per la seua extensió i repercussió. Actes, tots dos, que es debatrien entre les parets d'aquella gran heretat.

Constitució del sindicat vitícola del districte d'Albaida

"La idea de agruparse se abre camino en toda esta región, y según nos dicen, en el valle de Albaida, como en Requena, en Utiel, en Enguera... y en tantas otras poblaciones se trabaja para la formación de Sindicatos o juntas de defensa, que se pondrán de acuerdo con el Sindicato de esta ciudad..." (LP 23-01-1899, p.2), és a dir, la creació de sindicats vinícoles a tots els districtes on es cultive vinya. Confirmat pel mateix periòdic d'uns dies després: "Albaida. Los agricultores de este distrito han despertado del letargo en que parecían sumidos y trabajan activamente para agruparse..." en el sentit que circulen convocatòries per tal d'eleger representants que formen la junta de districte que el represente en l'Assemblea General de vicultors de la província. (LP 26-01-1899, p.2). Any aquell de 1899 en què la producció vinícola serà molt abundant, agreujant el problema, quan l'únic mercat –el francès– pràcticament s'havia tancat.

Reunió de representants vinaters del districte d'Albaida a la casa Blanca per fer front als problemes del sector i crear el sindicat. Las Provincias, 7-2-1899

I serà en la reunió de representants dels pobles del districte d'Albaida celebrada el diumenge 5 de febrer a l'heretat de la casa Blanca, "como punto céntrico", convocada per a elegir els delegats de la comarca a la propera assemblea provincial de vicultors, on, i a proposta del representant de Quatretonda, Enrique Alberola, s'acorde la constitució d'una associació de vicultors del districte, quedant constituïda la junta directiva del nou sindicat per: presidents honoraris Luis Soler i José R. Monzó; president efectiu, José Gomar; vice, Roberto Rico; tesorero, José Orta; secretario, Enrique Alberola; D. Eleuterio Soriano.

Igualment foren elegits els delegats del districte que assistirien a la referida assemblea de València del dia 19, concretament, José R. Monzó, José Gomar, José Orta, Roberto Rico, Enrique Alberola, Pascual Tudela i Eleuterio Soriano. (LP 02-07-1899, p.3). Representants de pobles com Albaida, la Pobra, Castelló de Rugat, Quatretonda, Benigànim o

l'Olleria, als quals se sumaran després destacats representants d'Ontinyent, Otos o Montaverner.

Enrique Alberola, germà menut del popular poeta Alberola de Quatretonda, que uns anys després serà elegit diputat provincial pel partit conservador (1903-1911), i posteriorment governador maurista en diferents províncies havia de tindre un paper destacat en la nova organització, com s'hi correspon al càrrec de secretari, actuant en moltes ocasions com a representant dels vicultors de la Vall d'Albaida, a més d'ocupar la presidència efectiva del sindicat en 1905.

I en aquest sentit publicava Enrique Alberola una carta al periòdic uns dies després tractant el tema de la referida assemblea provincial i la tremenda crisi vinícola que es patia, assenyalant com l'associació a cadascun dels districtes i de tots els districtes formant una lliga de productors provincials de la qual sorgisca una junta o comissió permanent que vetle pels seus interessos era l'única solució. I afirmant que la classe agrícola és la que sosté en primer terme les càrregues de l'Estat, de manera que aquesta no pot continuar sent un instrument dòcil del caciquisme, mecanisme que facilita al govern les majories parlamentàries, amb diputats que més que representar els interessos del país estan al servei del partit polític i del govern que els designa. (Los Vicultores. La assemblea del domingo próximo. LP 13-02-1899, p.2). Sonava "bé" el seu discurs, unió, classe agrícola (és a dir, propietaris i bracers plegats), caciquisme...

El diumenge 19 se celebrava la referida assemblea presidida per l'albaidí José Vidal, assistint de la Vall d'Albaida, a més dels delegats ja ressenyats en la reunió de la casa Blanca, Antonio Colomer Conca i José Maestre, d'Ontinyent; Juan Aracil, de Bocairent; Vicente Ferri i Tomás Belda, d'Agullent i Bautista Calabuig i Adrián Sancho, d'Aielo de Mal-

Fuera de Valencia

ALBAIDA.—Los viticultores de este distrito han despertado del letargo en que parecían sumidos, y trabajan activamente para agruparse y contribuir á la obra común de salvar nuestra amenazada exportación de vinos. Al efecto, han circulado patrióticas excitaciones á todos los pueblos del distrito, invitando á los cosecheros á que se reúnan y designen de entre ellos uno ó dos representantes que vengán á formar la Junta del distrito.

Las Provincias, 25-1-1899

ferit (districte d'Ontinyent). Entre les propostes presentades s'insistia en la creació d'una poderosa associació de viticultors, que amb els representants del Sindicat Central i dels sindicats de districte, constituirà la Junta provincial de viticultors valencians.

Això no obstant, encara a finals de 1899 l'Assemblea Provincial, l'únic intermediari entre els poders públics i els colliters, funcionava interinament, de manera que urgia donar-li caràcter definitiu, sent una interinitat que es devia, segons llegim, a què manquen per constituir-se alguns dels sindicats de districte, i "uno de los pocos que por motivos muy justificados faltan, es el de Albaida, i urge constituirlo, siendo preciso para llegar a él organizar los 'locales' en los pueblos del Valle que aún no lo tengan, y esto en el plazo más breve posible." (Sindicatos vinateros. El del distrito de Albaida. LP, 1899-12-13 p.2). Informació i avís que arriba als periòdics de la veu dels presidents dels sindicats de viticultors de la Pobla del Duc i Benigànim, en el seu nom i en els d'Albaida, Quatretonda, Montaverner i Terrateig.

Un mes després, i en una reunió de l'Assemblea Provincial on, entre altres temes, es votava la prohibició absoluta de fabricar alcohol industrial (tot aquell que no fora vínic), trobem els delegats de la Vall, José Llinás, Pascual Tudela, Roberto Rico i José Monzó pel districte d'Albaida; i pel d'Ontinyent, Gonzalo Sanchis Mayans i Pedro Calatayud. Açò però, no significava que el sindicat de districte estiguera constituït formalment, no debades a la prem-

sa llegim una nova crida per a reunir-se a la casa Blanca per a crear l'Assemblea o Junta del districte on acudiria un delegat de cada sindicat local que portaria, almenys, el llistat dels membres de la junta i a poder ser la relació de tots els socis. Per tal de facilitar la formació de la junta de districte s'informa que els pobles que no tinguen sindicat podran constituir-lo encara que no tinguen totes les formalitats, que ja les completaran, sent suficient la relació nominal de la seua junta directiva. (A los viticultores de Albaida. LP, 14-01-1900 p.2).

L'any 1900 el tema de l'aprovació dels pressupostos pel Govern i el debat de la llei d'alcohols, tan important per als viticultors, ja que la destil·lació vínica era una de les poques eixides per als excedents dels cellers, va encendre els ànims dels colliters; així llegim en una carta al director enviada des d'Albaida: "Preocupa mucho en este valle la cuestión alcohólica, por ser esta de vital interés para todos sus moradores; así es que en todas las poblaciones se asocian los viticultores para adherirse a las conclusiones de la Cámara Agrícola y nombramiento de comisiones que defiendan en Madrid sus intereses." (LP, Albaida. 1900-02-06, p.2).

O altra informació de: "La cuestión batallona de los alcoholes quedará tablas por ahora. Esa es la impresión que sacamos de lo que dicen los periódicos y los corresponsales de Madrid (...). El ministro de Hacienda parece convencido de la necesidad de proteger la riqueza vinícola por medio de un derecho diferencial en la fabricación del alcohol; pero no se atreve a fijar este derecho..." Drets que, de no prohibir-se, almenys es demanava que foren més gravosos per als de caràcter industrial. Una disputa que comportarà que el debat de l'impost sobre els alcohols quede ajornat per a la nova legislatura. (LP 1900-02-08, p.1).

De la retirada d'aquesta llei es parlarà també en l'assemblea de viticultors del districte celebrada de nou a la casa Blanca el 8 d'abril d'aquell 900 i presidida per José Llinás, tractant diversos temes com la petició al ministre d'Hivernada perquè permeta la investigació, per part dels sindicats, de la fabricació d'alcohols industrials, o la recomanació de formar sindicats a tots els pobles vitícoles d'Espanya, així com felicitar els diputats que defensaren els viticultors a les Corts, especialment el Sr. Dupuy de Lome que ho és del districte. S'acordaren les quotes que havia d'aportar cada poble al sindicat per a sufragar les

Fira Modernista d'Alcoi. Recreació de les protestes en contra de l'impost dels consums, puntal bàsic de les reivindicacions vinateres. Recreació. Facebook d'Enrique Verdú

El sindicat dels vinaters del districte d'Albaida acorda que el seu president, José Llinás, siga candidat a diputat en les a Corts, i pel que sembla, sense el suport generalitzat, quan alguns dels socis eren membres actius dels cercles liberals i conservadors que recolzaven el candidat Manuel Irazo que resultaria elegit. Las Provincias, 12-12-1900

—En el distrito de Albaida ha surgido un nuevo candidato para la diputación á Cortes. El domingo se reunieron en la «Casa blanca», punto central del valle de Albaida, los representantes de los Sindicatos vinícolas de aquellos pueblos, para tratar de las próximas elecciones. Nació en esta reunión la idea de votar á un candidato ageno á la política y representante de los vinicultores. La idea fué bien acogida; pero se aplazó la resolución definitiva para otra reunión que debía celebrarse ayer, y se celebró, en efecto, acordándose en ella presentar la candidatura del teniente coronel señor Llinás, presidente del Sindicato provincial del partido de Albaida. Este señor, que está en Valencia, recibió ayer un telegrama participándole la designación, y parece que estaba dispuesto á aceptar la candidatura.

despeses segons la seua quota mitjana de producció, que per als pobles de la Vall es fixava de 24 a 30.000 hectolitres de vi. També s'acordà que la propera assemblea se celebrara el 6 de maig a la Poble de Rugat, sent el propòsit que cada vegada fora en un lloc diferent amb la finalitat de complaure a tots i servir de propaganda.

Per a tractar el tema de les pròximes eleccions generals es reuniren a la casa Blanca els representants dels sindicats del districte acordant presentar un candidat propi dels vinaters, concretament José Llinás president aleshores del sindicat, elecció que fou ben aplaudida per altres sindicats vinícoles com el de Requena, tot el contrari que el Govern que havia presentat –per compromisos adquirits - la candidatura de Marcelo Cervino, relacionat amb l'alcalde d'Albaida per la seua família política, el qual s'hauria d'enfrontar al candidat liberal Manuel Irazo, recolzat pels partits liberal i conservador de València que no veien amb bons ulls la candidatura de Llinás, ja que consideraven que dividiria els vots del districte, més encara quan Irazo, deien, era un destacat defensor dels interessos vinícoles, tal com li ho havien reconegut ja els vinicultors.

La candidatura de Llinás provocà les reticències d'alguns membres del sindicat vinater, com assenyala en les seues memòries el metge de la Po-

bla, Francesc Climent²: “Como entre los presentes había quien tenía algún compromiso adquirido, evadió el compromiso.” (10-12-1900). Compromisos polítics que anirien lligats a l'adscripció als partits de l'alternança i a la creença que els interessos vinaters estarien ben defesos pel Sr. Irazo, com podia ser el cas del secretari del sindicat, el conservador Enrique Alberola, del qual destacarà Las Provincias l'actuació a favor d'Irazo, dels seus germans (José i Estanislao Alberola), que “ha sido auxiliar eficazísimo para el triunfo de su candidatura” (LP 18-12-1900, p.2), la qual quasi duplicaria en vots la del candidat governamental Cervino, quedant en tercer lloc Llinás.

La celebració d'un gran míting a Ontinyent

La causa vinatera, aquella que pretenia salvar la considerada com la primera riquesa del país del moment, no perdia protagonisme, més aïnes el moviment associatiu i reivindicatiu augmentava,

convertint-se el sindicat del districte d'Albaida en protagonista destacat en aconseguir, des de la casa Blanca, celebrar en dos mesos escassos un 'meeting', diríem, que se celebraria el 6 d'octubre de 1901 a l'aleshores vila d'Ontinyent. Anys de crisi de producció amb la collita del 900 encara als cellers mentre es preveia encara més extraordinària la present, també a països i regions com França i Algèria.

Precedents d'aquesta “magna” assemblea ontinyentina els trobem en una carta oberta de José Vidal Vidal, president del Sindicat Central de Vinicultor i dirigida al sindicat de Requena, aconsellant-los que comencen “por organizar un 'meeting' mónstruo en la ciudad de Valencia, al que concurran veinte mil vinicultores, busquen la solidaridad con otras provincias, y que en el mismo día se organicen manifestaciones i 'meetings' en otras capitales y en cuatrocientos o quinientos pueblos vinateros.” (LP 15-07-1901, p.2). Poc després, i en una reunió celebrada en la Cambra Agrícola de València amb el Sindicat de Requena i la Cambra de Jumilla, a petició d'aquesta última que sol·licitava la creació d'una Federació Agrícola de Llevant semblant a les ja establides a Andalusia i Catalunya, la qual inclouria a més de les províncies valencianes, Albacete i Murcia. Projecte que assumiria la Cambra de València, com a capital de la regió vinícola, acordant la federació de les províncies valencianes amb les d'Albacete i Múrcia. Un marc geogràfic, en definitiva, que abastaria el futur míting d'Ontinyent. (LP 02-08-1901, p.2).

—En la última reunión celebrada por la junta organizadora del *meeting* vinícola del Valle de Albaida se tomarán los siguientes acuerdos:
Que el *meeting* se celebre el día 6 del próximo octubre á las dos de la tarde en la villa de Onteniente, población que, por su importancia puede dar mayores facilidades á la comisión organizadora.

Reunió celebrada a Benigànim on s'acordà el dia en què se celebraria el gran míting d'Ontinyent. Las Provincias, 20-09-1901

Ontinyent, la plaça d'Alfonso XIII en la celebració del gran míting del 6 d'octubre de 1901. LOCLAR. Memòria Gràfica d'Ontinyent. Foto 33

D'altre cantó, i en un apart de la mateixa notícia, s'informa que de nou "se reuniran en la casa Blanca los del distrito de Albaida, con el objeto de sentar los medios para emprender una activa campaña encaminada a la supresión del impuesto de consumos sobre el vino." Rebaixa d'un impost que es considerava exagerat perquè triplicava el valor real del producte, la qual cosa contribuiria a un augment del consum interior, i de rebot a la millora de la salut pública, ja que debilitaria el frau dels vins adulterats. A aquella reunió assistiria l'elegit diputat a Corts pel districte, Manuel Iranzo, per informar de les seues gestions al respecte.

Gestions que passaven per la presentació al Congrés per part dels diputats valencians de la proposta de suprimir, i en tot cas rebaixar, els consums dels vins, la qual, defensada per Iranzo el 17 de juliol, no va merèixer la contestació del Govern. De manera que els membres de la junta reunits a l'heretat, sent que era el diputat del districte –el seu diputat- qui havia posat veu i cara a la proposta, concordaren que: "Colocada así la cuestión a nosotros correspondía recoger, en primer término, el reto, y por eso tomamos la iniciativa.." (LP 18-08-1901, p.2)

Una iniciativa que passava: "por el nombramiento de una junta o comisión ejecutiva que se encargará de todo lo relativo a la preparación de una reunión magna que tendrá lugar en este distrito, y a la que serán invitadas todas las provincias de Levante en sus entidades, corporaciones y organismos y a los diputados que asimismo representen distritos vinateros". L'esmentada junta, i per aclamació, la conformarien Gonzalo Mompó, José Rafael Monzó, Roberto Rico, Pascual Tudela, Enrique Alberola, José Gomar, Jose Orta, José Estruch, Baldomero Alfonso, Trinitario Martí i José Ramón Ferrando. (LP 06-08-1901, p.2). Actuant de president José Gomar, de la Pobla de Rugat, i de secretari, Enrique Alberola, de Quatretonda, els quals acompanyats de Baldomero Alfonso, d'Otos, visitaren la redacció de Las Provincias per entregar la circular, manifestant l'acord de celebrar un gran míting "que coincida, poco más o menos, con la fecha de reapertura de las Cortes", i en un punt de la comarca que oportunament es designarà (LP, 18-08-1901, p.2).

A partir d'aquest moment la junta directiva del gran míting, qualificat de magne o monstre, iniciarà una activitat propagandística frenètica, subdividint-se en comissions de propaganda que recorren

els diferents districtes vinícoles informant de l'acte, recaptant adhesions de diferents organismes, institucions, societats, personalitats i càrrecs, promovent la designació de representants que han d'acudir al míting i, especialment, promovent la celebració de mítings, anomenats "preparatoris" del de la Vall d'Albaida, a celebrar en diferents llocs o caps de districte. No debades els organitzadors consideraven que res s'aconseguiria sense "l'esclafit" de l'opinió pública.

De tal manera que, i per una banda, "los Sres. Gomar, Alberola y Alfonso marcharán hoy (...) a Benicarló, y el lunes pasarán a Vinaroz y Castellón, visitarán después a Sagunto, Liria, Chiva, Requena i Utiel, para ponerse de acuerdo con los centros vinateros de estas regiones, y marchar unidos en la gran campaña que ahora se inicia, (...)" (LP 18-08-1901, p.2). Acompanyaria en moltes ocasions les diferents comissions de propaganda el diputat Iranzo que, associat a la comissió, era considerat el promotor de la campanya i, en companyia d'Enrique Alberola, "incansable representante de los pueblos del valle de Albaida (...) son los que llevan principalmente las iniciativas y trabajo de tan importante campaña." (LP, 1901-09-02, p.2).

Altres comissionats, normalment en grups de tres- com José Orta, Trinitario Martí i José Faus, José Estruch, Gonzalo Mompó, José Osca, Luís Moreno, Jose R. Monzó, i alguns dels ja citats, visitaren un ventall ampli de localitats com la Font de la Figuera, Almansa, Caudete, Jumilla, Yecla, Monóvar, Villena... també València, Albacete, Alacant, Carlet, Torrent, Sax, Elda, Novelda, Enguera, Alcoi, Beneixama o Xàtiva. Celebrant mítings preparatoris a Benicarló, Sagunt, Llíria, Carlet, Cocentaina, Alcoi, Novelda, Alcalà de Xivert, Xàtiva o Castelló, actes on la veu d'Iranzo –que realitzaria un gran esforç- es multiplicaria, també, i en menor mesura, les fonts ressenyen l'oratória d'Enrique Alberola. En resum, i

producte d'aquest esforç dinamitzador, segons que exposaria el secretari de la Junta en el preàmbul de l'acte, s'adheriren al gran míting 1.126 ajuntaments, 2.891 societats agrícoles, 2704 agricultors particulars i 54 senadors i diputats (LP 07-10-1901, p.2).

Abans, però, teníem pendent el tema de l'on i el quan, és a dir, el siti i el dia de la gran assemblea de la Vall, lloc que segons la Junta organitzadora reunida a Benigànim a un mes escàs de celebrar-se, s'acordà que fora Ontinyent (LP 06-09-1901, p.2), població que, "por su importancia puede dar mayores facilidades a la comisión organizadora." Posteriorment encara s'acordaria el dia, el 6 d'octubre, tal com es pretenia, és a dir, poc abans de reprendre's les sessions a les Corts, previst per al 16 d'aquell mes (LP 20-09-1901, p.1). També s'acordà en la reunió de Benigànim continuar amb els treballs de les comissions de propaganda.

I si el treball de la comissió de propaganda va ser intens, no devia ser-ho menys gestionar l'assemblea amb l'allau de gent que es preveia, amb els problemes d'hostatge que plantejava, de facilitar les comunicacions per a la premsa, gestionar amb la companyia del Nord

trens especials a Xàtiva i València, informar de les línies, horaris de ferrocarrils o carruatges amb què traslladar-se, etc. Un míting, pròpiament dit, que començava a les 14 h amb la presentació per part de l'alcalde Blas Guzmán -president honorífic- de l'acte i dels membres de la taula, el qual, tot seguit, cedia la presidència a Gonzalo Mompó, president de la Comissió organitzadora, que donava pas a la lectura de les adhesions rebudes, així com de la memòria dels treballs, per part del secretari Alberola. Seguidament els torns dels oradors tancats a 15 minuts, tret del Sr. Canalejas que el tenia obert. Fixat el termini de l'assemblea per a les 18 h, tancaria l'acte el secretari amb la lectura de les conclusions del míting.

D'altre cantó s'ha d'apuntar que els organitzadors tractaren que no es polititzara l'acte, prohibint de manera absoluta que els oradors atacaren les institucions, cosa que aconseguiren si atenem a les declaracions posteriors sobre què els parlaments, majorment, s'ajustaren a l'objectiu de la reunió. Això no obstant suraren alguns recels i discordances polítiques, sobretot entre els liberals, per la decisió de l'exministre Canalejas, distanciat del Govern, de fer costat a les protestes dels vinyadors,

sospitant que no es tracte d'una campanya política. I en aquesta línia, El Liberal de Valencia, alertava els fusionistes (liberals) i al mateix Irazo (promotor de l'acte) que més podia tractar-se d'una protesta contra l'actual govern que no d'una assemblea de vinyadors buscant solucions a la crisi. (LP 27-09-1901, p.1).

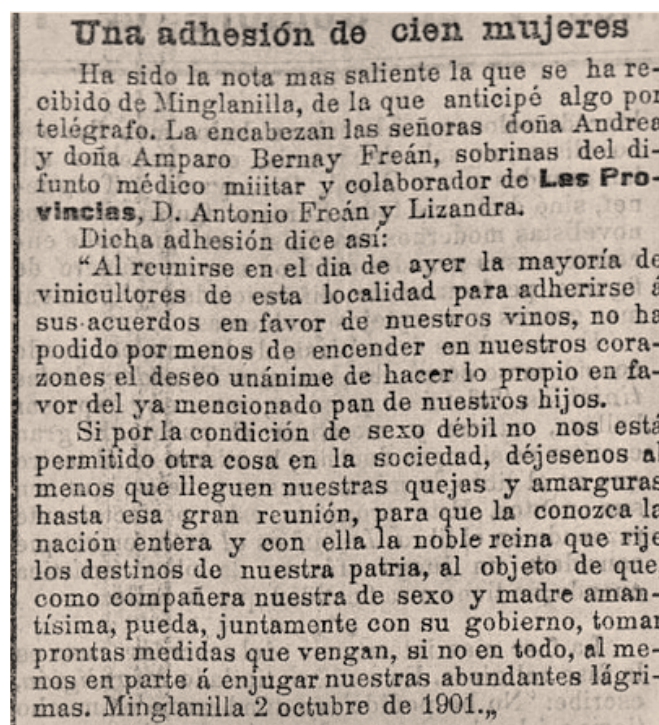
Respecte d'aquestes sospites el president de la Comissió organitzadora contestarà que "la actual campaña es agena en absoluto a menudos intereses políticos. Pruébalo la invitación dirigida a todos los diputados de los distritos vinícolas sin distinción de matices." (LP 28-09-1901, p.2). I no obstant això, sobretot a València, els liberals "andaban un poco escamados por si iría metida por enmedio la maldita cuestión política, que en este país todo lo enreda y envenena." I des d'El Liberal ja citat, s'alertava, "para que si algún orador, saliéndose de la cuestión vinícola, se metiera a hablar de política, protesten enérgicamente, haciéndole enmudecer." (LP 06-10-1901, p.2).

I tant que atengueren les seues recomanacions de manera que segons informava un rotatiu alacantí, quan pujà a la tribuna el regidor d'Alacant, José Guardiola, les seues paraules foren acompanyades de crits i manifestacions hostils, tot degut, segons aquell periòdic, a una lamentable confusió "sufrida por muchos de los que gritaban, de creer que el que hablaba era el diputado a Cortes señor Blasco Ibáñez, señor por el que se siente general antipatía en el pueblo de Onteniente". (LP 10-10-1901, p.1). I siga per aquell ambient o per algun motiu que no sabem, ni Blasco, ni Soriano, allí presents, feren ús de la paraula, un fet del qual tenien previst parlar els diputats republicans en dates posteriors.

El mateix ambient que farà manifestar a Canalejas, només iniciar el seu discurs, que la seua arribada a Ontinyent es produïa en so de pau, "y que muy lejos estaba en su ánimo desalentar en vista

Estació de trens de Benigànim. Foto d'època

Dones de Minglanilla (Conca). Las Provincias, 7-10-1901

Llutxent. Rajoleta -ja desapareguda- del partit judicial.

de las desconfianzas y suspicacias que habían nacido al solo anuncio de su llegada" (LP 10-07-1901, p.2).

Fet totalment diferent és que el dia del míting va rompre amb pluja, cosa que va provocar algun desassossec, tot i que a les dotze escamparia. També la vespra havia plogut, provocant que en el tren primer de València amb què arribaven algunes personalitats i comissions de la Pobra, Benigànim i Albaida, la màquina patinara en algunes corbes entre Albaida i Ontinyent, obligant el maquinista a separar alguns vagons per tal de continuar la marxa (LP 07-10-1901, p.2).

El míting s'acabava, com s'havia previst, a les 18 h, i el tren especial que eixia d'Ontinyent a les 19' 30 h arribava a València a les 00' 15.

Una adhesión de cien mujeres

"Ha sido la nota mas saliente la que se ha recibido de Minglanilla", destacava el corresponsal de Las Provincias enviat a Ontinyent a cobrir l'acte, una nota d'adhesió a la campanya dels vinyadors signada per cent dones d'aquell poble de la

provincia de Conca, tot manifestant que "Si por la condición de sexo débil no nos está permitido otra cosa en la sociedad, déjensenos al menos que lleguen nuestras quejas y amarguras hasta esa gran reunión, para que la conozca la nación entera y con ella la noble reina..." (LP 07-10-1901, p.2)

Adhesió signada per unes dones que va més enllà del tema del míting, més enllà de la curiositat de ser única entre la totalitat d'adhesions signades pel gènere masculí, i que d'alguna manera traspua un to reivindicatiu, de queixa "feminista" que sura entre línies en l'expressió que per la condició de dones, "no nos está permitido otra cosa", optant per la paraula escrita per fer arribar el seu missatge.

NOTES

1 Per a saber-ne més i cabal sobre el míting d'Ontinyent de 1901, en: Gandia Vidal, Rafael A. El mitin de vinyadors de la Vall d'Albaida de 1901 a través de la premsa de la època. *Almaig. Estudis i Documents* XXIX, pp. 57-64, Ontinyent, 2013.

2 Mompó, Jacob. Els dietaris de Francesc Climent Pons (La Pobra del Duc, 1855-1946). *Inquietuds socials, econòmiques i polítiques d'un metge valencià*. Universitat de València, 2018, p.85 (www.researchgate.net/publication/324151755)

Estudi acústic de les vocals de Benigànim i d'Aielo de Malferit

Iris Nadal

Benigànim i Aielo de Malferit són dues poblacions que es troben molt pròximes entre si, concretament, a 21,7 kilòmetres de distància, i formen part de la mateixa comarca, la Vall d'Albaida. Com que estan situades en el mateix territori parlen el mateix dialecte, l'occidental, i dins d'aquest, el subdialecte del valencià meridional, que és el que es parla a les comarques de la Costera, la Vall d'Albaida, la Safor, l'Alcoià-Comtat i la Marina Baixa (Beltran & Segura-Llopes 2019). Com en tot el dialecte occidental, el vocalisme tònic del valencià meridional propi d'Aielo i Benigànim conté set fonemes (/i, e, ε, a, ə, o, u/), distribuïts en quatre graus d'obertura, mentre que el vocalisme àton distingeix de cinc vocals (/i, e, a, o, u/), repartides en tres graus d'obertura (Veny & Massanell 2015: 274). Acústicament, la diferència entre tòniques i àtones és que "les vocals àtones són més breus, menys intenses i més centralitzades que les vocals tòniques del mateix timbre" (Recasens, 2014: 26).

Per a portar a terme aquest estudi s'han realitzat una sèrie de gravacions a partir d'unes frases que contenen les vocals que es volen analitzar. Les vocals es troben en tres posicions: tònica, pretònica i posttònica. Aquestes gravacions s'han

realitzat a tres dones de Benigànim i a tres dones d'Aielo de Malferit. Després dels enregistraments, s'han extret els paràmetres que, posteriorment, s'han vist reflectits en unes taules i unes gràfiques. A partir d'aquestes taules es veu com s'agrupen estadísticament les vocals dels diferents pobles, les similituds i les diferències que tenen. S'ha fer servir la rova post-hoc de Sheffé per veure com s'agrupen les vocals. En aquest estudi acústic es vol comprovar com és el sistema vocàlic, com són les vocals en posició tònica i àtona, i quines semblances i diferències hi ha entre les vocals d'Aielo de Malferit i Benigànim. Pel que fa al sistema vocàlic de la varietat dialectal d'Aielo i Benigànim, que, com ja sabem pertany, al valencià meridional, s'han obtingut els resultats que s'esperaven per al valencià: hi ha set vocals en posició tònica i cinc vocals en posició àtona, que es diferencien per la combinació d'F1 (obertura oral) i F2 (punt d'articulació del cos lingual).

Per a verificar que sí que s'han obtingut els resultats previstos en el sistema vocàlic dels dos pobles, cal fixar-se en les figures que es troben més avall. Les gràfiques representen les dades mitjanes d'F1 i F2, conjuntament, de les vocals en posició tònica, pretònica i posttònica.

En les bandes numèriques, trobem que la part horitzontal mostra l'avançament o l'endarreriment de la llengua (F2), i el plànol vertical les diferències d'altura de la llengua (F1). A la figura 1 veiem els resultats de les vocals tòniques del conjunt; cadascun dels punts que formen la gràfica representa una vocal, clarament separades i, per tant, ben definides. El que observem en la gràfica és que l'emparellament entre les vocals /i, u/ i /o, e/ es troba horitzontalment a la mateixa altura; això vol dir que estan igual d'endarrerides, mentre que verticalment es troben en posicions diferents, és a dir, que tenen una alçada de la llengua diferent. També és important destacar que la vocal /ə/ es troba més endarrerida que la /ε/. En les vocals tòniques es veu el clar exemple del trapezi del sistema vocàlic.

Les vocals àtones del conjunt mostren valors diferents depenent de la posició en què es troben. El que podem detectar en ambdues posicions és que els valors de les vocals són diferents i, per aquesta raó, les vocals es troben tan distants les unes de les altres en el seus respectius gràfics. En la gràfica 2, per una banda, veiem que la vocal /e/ es troba molt centralitzada, pràcticament està alineada en posició vertical amb la vocal /a/;

Benigànim

Aielo de Malferit

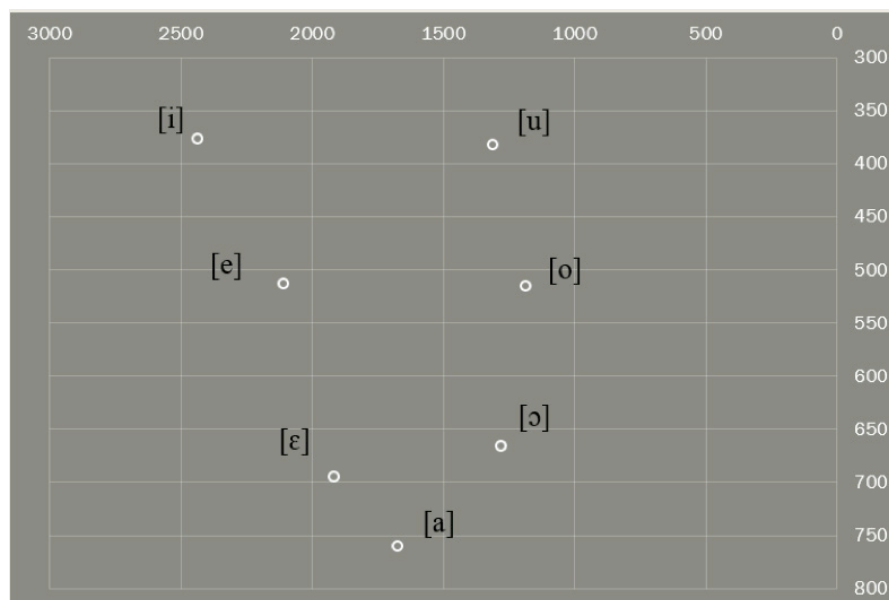

Figura 1. Gràfic de dispersió que mostra les dades mitjanes del conjunt d'F1 i F2 de les vocals tòniques

açò vol dir que tenen un endarreriment de la llengua similar. També veiem que, com en totes les posicions, la vocal /i/ és la més avançada de totes. En la figura 3, veiem la representació de les vocals posttòniques del conjunt. En aquesta gràfica és important destacar que les vocals /e, i/ i /o, u/ es troben molt distanciades de la vocal /a/ respecte als valors horitzontals; açò és perquè són més avançades i endarrerides, respectivament, que la vocal /a/. En aquestes tres gràfiques que hem comentat també podem veure que les poblacions diferencien entre obertes i tancades:

tan sols cal veure que en els resultats d'F1 les vocals tenen graus d'obertura diferents. A més, la combinació dels dos formants ens ajuda a veure que totes les vocals es diferencien entre elles. Per exemple, que /e/ i /ɛ/ es diferencien perquè la /e/ és més tancada que la /ɛ/ i, a més, el posicionament de la llengua també és diferent. En les vocals /o/ i /ɔ/ passa també el mateix, la /o/ és més tancada, però tenen un posicionament de la llengua més paregut que /e/ i /ɛ/.

Pel que fa al resultats de les vocals tòniques, s'ha pogut observar que hi ha dife-

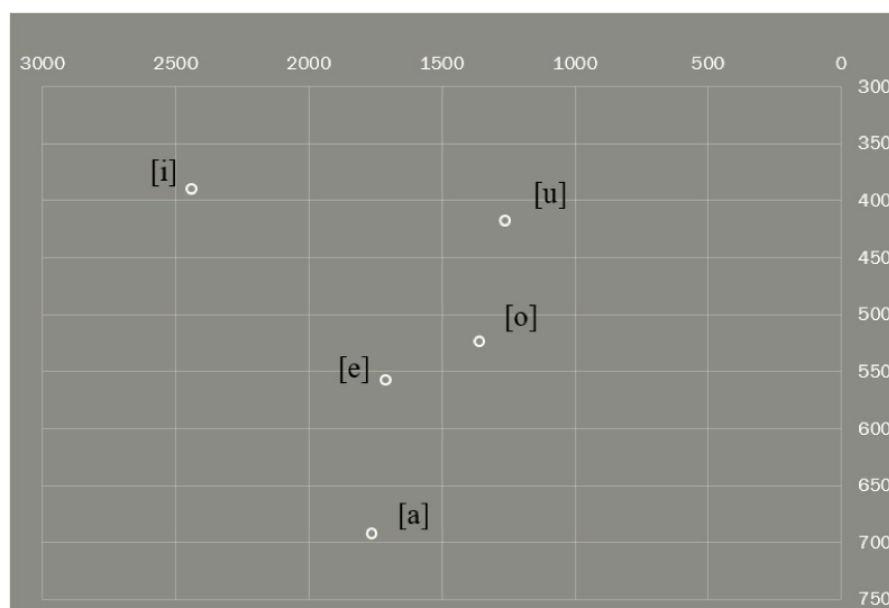

Figura 2. Gràfic de dispersió que mostra les dades mitjanes del conjunt d'F1 i F2 de les vocals pretòniques

rències entre la forma d'agrupar les vocals. Per exemple, en el primer formant s'ha vist que Aiello i el conjunt agrupaven les vocals en cinc grups, mentre que Benigànim les agrupava en quatre grups: açò passava perquè Benigànim no ha ajuntat les vocals /ɔ/ i /o/ i el conjunt i Aiello sí. En el segon formant, Benigànim agrupava les vocals en sis grups, com el conjunt, mentre que Aiello les agrupava en cinc grups: la diferència es trobava en la forma d'agrupar les vocals /u/, /o/ i /ɔ/, ja que Aiello havia ajuntat /u, ɔ, o/; Benigànim, /o, ɔ/, i el resultat dels dos, és a dir, el resultat del conjunt separaven en dos grups les vocals: /o, ɔ/ i /ɔ, u/. En la durada s'ha comprovat que, tot i que Aiello i el conjunt agrupaven les vocals de diferent forma que Benigànim, els tres ajuntaven /u/, /e/ i /i/ en un mateix grup. Per últim, en la intensitat els tres agrupaven les vocals de dues formes i coincidien que un dels grups estava format per les vocals /u, o, e, i, ɛ, a/. Els resultats de les vocals pretòniques mostraven que en el primer formant Benigànim agrupava les vocals de tres formes, ajuntant /i, u/ i /o, e/, mentre que Aiello i el conjunt separaven aquestes vocals formant en cinc grups. En el segon formant, Benigànim i el conjunt havien agrupat les vocals en quatre grups i Aiello en tres. En la durada, havíem vist que Benigànim tenia dos grups per a les vocals i Aiello i el conjunt tres; a més, tots tres tenen en comú que agrupen les vocals /a, o, u/. En l'últim paràmetre, la intensitat, s'ha vist que Benigànim i el conjunt han agrupat les vocals de dues formes, i Aiello ha format un únic grup, és a dir, que no hi ha diferència d'intensitat entre les seues vocals. Finalment, el primer formant de les vocals posttòniques de Benigànim permetia agrupar les vocals en quatre grups, com el conjunt, però Aiello, com que havia ajuntat /e, i/ en un mateix grup, tan sols tenia quatre grups per a les vocals. Pel que fa al segon formant, Benigànim i Aiello havien agrupat les vocals de quatre conjunts, però el conjunt, a l'ajuntar les vocals /e, i/, tenia tres agrupacions. La

durada en les tres poblacions tenia dos grups per a les vocals, i en el segon grup coincidien les vocals /i, e, a, u/. Per últim, la intensitat dels dos pobles i el conjunt no permet diferenciar entre les vocals i les ha agrupades totes en un únic grup. El que podem observar és que Aielo, Benigànim i el conjunt coincideixen en moltes formes d'agrupar les vocals, però hi ha paràmetres en què les vocals no s'han agrupat iguals o hi ha agrupacions rares, com en el segon formant de la posició pretònica de Benigànim, que ha ajuntat les vocals /a/ i /e/. Arribem a la conclusió que, tot i que Aielo i Benigànim són pobles de la mateixa comarca que es troben molt prop l'un de l'altre i comparteixen els trets generals propis del dialecte valencià, sí que hi ha diferències a l'hora pronunciar les vocals, ja estiguen posició tònica o àtona.

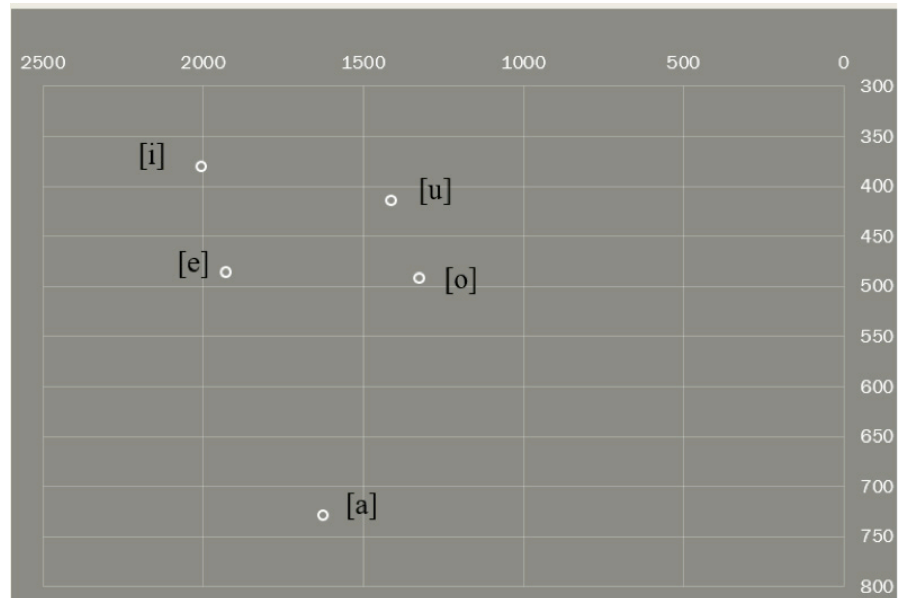

Figura 3. Gràfic de dispersió que mostra les dades mitjanes del conjunt d'F1 i F2 de les vocals posttòniques

Caracterització d'una col·lecció de varietats de pimentó valencià tipus 'pericana'

¹Salvador Soler Aleixandre, ¹M^a del Rosario Figàs Moreno, ¹Cristina Casanova Calancha, ¹Elena Soler Calabuig, ¹Miquel Martínez Busó, ²Daniel Llobell Sanchis i ¹Jaume Prohens Tomás

¹Institut de Conservació i Millora de l'Agrodiversitat Valenciana (COMAV).
Universitat Politècnica de València (UPV). Camí de Vera, 14. 46022 València.

²Natural de Montaña, S.L. Partida Alegea s/n 46820 Anna (València)

1.- INTRODUCCIÓ

1.1.- Importància econòmica

El pimentó (*Capsicum annum* L.) és la espècie més estesa i conreada del gènere *Capsicum*, pertanyent a la família *Solanaceae*. Al 2020 es cultivaren a tot el món 2.072.568 hectàrees, amb una producció de 52.814.800 tones (FAOSTAT, 2022). A l'estat espanyol es cultivaren 21.750 hectàrees (lloc 13é mundial) amb una producció de 1.472.850 tones (lloc 5é mundial). Així, el rendiment espanyol (67,72 tones/hectàrea) es molt superior al rendiment mitjà mundial (25,48 tones/hectàrea) (FAOSTAT, 2022). Açò és degut sobretot a les bones condicions productives i l'ús de varietats competitives.

Aquesta hortalissa presenta fruits amb gran varietat de formes, mides i colors. A més, els fruits poden ser dolços o molt picants, passant per diferents graus de coentor. El pimentó és originari d'Amèrica, on va ser domesticat fa més de 6.000 anys (DeWitt i Bosland,

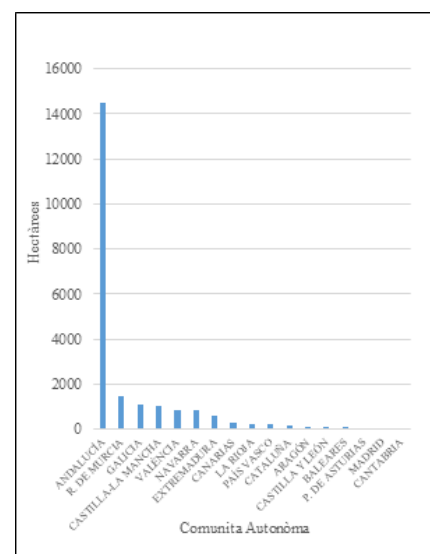
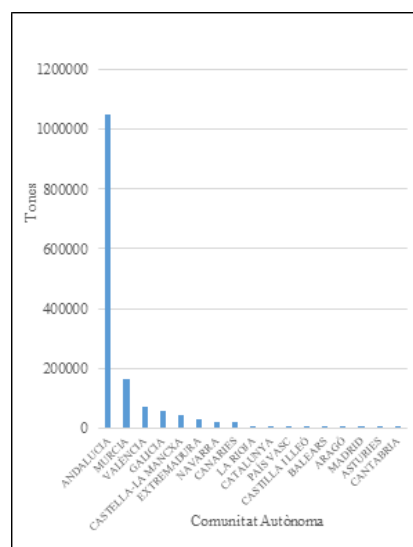

Figura 1.- Volum de producció (esquerra) i superfície cultivada (dreta) de pimentó per comunitat autònoma (Font: MAPA, 2022)

1996). A València s'anomena amb una gran varietat de noms. Així, el seu fruit es coneix com a pimentó, pebrot, pebrra, pebre o inclús bajoca (Barceló, 2012). El pimentó es una planta anual de fulles oposades sense pilositat. Presenta flors solitàries generalment blanques i fruits en baia amb moltes llavors. Hi ha molta variació en quant a la grandària i la forma del fruit (Nuez et al., 2003). Els fruits petits i allargats solen presentar

pungència amb distint grau. No obstant això, també hi ha cultivars de fruit allargat i xicotet que són dolços. Alguns tipus varietals s'utilitzen com a condiment culinari. En aquest cas, s'assequen i polvoritzen pebrots dolços que no piquen, i es fa el pebre vermell o pebre roig; o la seua variant picant a partir dels denominats bitxos. Aquestes preparacions s'usen com a aromatitzant, colorant o conservant a la cuina valenciana (Barceló, 2012).

Territori	Superfície (hectàrees)			Rendiment (kilos/hectàrea)		Producció (tones)		
	Secà	Regadiu		Secà	Regadiu			
		Aire lliure	Protegit		Aire lliure		Protegit	
Alacant	-	72	304	376	-	50000	130000	43120
Castelló	-	91	8	99	-	23750	37500	2461
València	-	281	83	364	-	59162	91602	24227
Comunitat Valenciana	-	444	395	839	-	50418	120058	69808

Taula 1.- Superfície de cultiu, rendiment i volum de producció en els diferents territoris valencians. Font: MAPA, 2022

A nivell estatal, la Comunitat Valenciana ocupa el tercer lloc en quant a volum de producció i cinquè en quant a superfície cultivada (Figura 1) (MAPA, 2022). Els distints territoris valencians presenten distintes situacions en el cultiu del pimentó. És de destacar la major importància del cultiu a Alacant i València tant en quant a superfície cultivada com per volum de producció (Taula 1) (MAPA, 2022). El fet que molt del cultiu a Alacant es faça baix hivernacle fa que els rendiments a Alacant siguin molt superiors als de València i sobretot als de Castelló.

1.2.- Tipus de pimentons, pebrots o baquetes valencians. Valor nutricional i culinari

Des de finals del segle XV varen arribar a Europa i en concret als distints comtats i regnes peninsulars gran quantitat de materials vegetals de pimentó provinents del nou món americà. A partir d'aquests materials s'anaren desenvolupant cultivars en diferents àrees de la península ibèrica i altres territoris i nacions del sud d'Europa. La diversificació produïda, gràcies al cultiu dels materials pels llauradors i la selecció practicada, es va plasmar en la generació de diversos tipus varietals de pimentons adaptats a diferents condicions agroclimàtiques (Nuez et al., 2003). Així anaren originant-se varietats tradicionals com el pimentó valencià 'De Tres Cantons' o 'De Quatre Cantons', el pimentó de 'Pericana' (Figura 2), els 'Bitxos', 'Vitets' o 'Ditets' i les 'Nyores' (Roselló, 2012).

Aquestes varietats tradicionals es troben moltes vegades en perill de desaparició a causa de la implantació generalitzada de varietats comercials híbrides amb elevats rendiments i resistències a malalties (Cebolla-Cornejo et al., 2007; Cubero et al., 2016; Rodríguez et al., 2016) i moltes vegades molt paregudes a determinades varietats tradicionals. Aquest es el cas del pimentó valencià

'Pericana' (Figura 2). El tipus 'Pericana' és un tipus varietal que presenta fruits molt llargs, a voltes enroscats i, de carn prima i fina (Figura 2). També són anomenats en alguns llocs 'De La Banya' (Roselló, 2012) o 'Cuernets', en referència a la forma enroscada dels fruits i que recorda la de les banyes d'una cabra (Barceló, 2012). Les plantes d'aquesta varietat són prou productives i són cultivades àmpliament a distintes comarques centrals valencianes com L'Alcoià, El Comtat i la Vall d'Albaida (Soler i Figàs, 2016).

Figura 2.- Fruits madurs típics de pimentó tipus 'Pericana'

El pimentó fresc destaca per un alt contingut en calci (12 mg/100 g) i vitamina A (94 mg/100 g) i C (131 mg/100 g). El contingut en vitamina C del pebrot verd és el doble que el de les taronges, i el del pebrot vermell, el triple. També conté en quantitat important potassi (186 mg/100 g) i fòsfor (26 mg/100 g). Dessecat, el seu contingut en aigua i vitamines és menor, i el seu valor calòric, per a un mateix pes, és superior (Nuez et al., 2003). Aquesta qualitat nutritiva és molt important per a la seua promoció.

A la cultura mediterrània els pebrots es consumeixen de diverses maneres. (Barceló, 2012). A València el pebrot vermell és molt utilitzat. Així, s'empra per a fer l'allipebre, per a la paella, per a condimentar carns, peixos, llegums, verdures i fins i tot anguiles. No obstant

això, un dels usos més genuïns dels pimentons o pebrots rojos, a la tradició culinària valenciana, és com a entrada per sucar amb pa fet a trossos. La denominació d'aquest tipus de plat és molt variada als territoris valencians. Així, hi ha molts pobles valencians on es diu "Pericana", d'on agafa el nom el tipus varietal de pimentó 'Pericana' ja descrit. Els ingredients bàsics són el pimentó, la tomata, els alls, l'abadejo, l'oli d'oliva i tot un munt de variants que oscil·len segons cada poble: olives, ceba tendra, moixama, albergínia, etc. Aquest mateix plat rep el nom en Castalla de "Pellicana" i de "Pericana" a Biar. També es nomena "Pericana" a pobles de les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida (Juares, 2016). Són distints els plats valencians preparats amb pimentons frescos a trossos com "espenca de pimentó" a comarques com les Marines, la Safor o les Riberes del Xúquer, "esgarraet" o "esgarraet" a la zona del Pla i Horta de la Ciutat de València, "esguellat" a molts pobles de la Costera i la Vall d'Albaida, on també s'anomena "Pericana". Totes aquestes denominacions posen de relleu la importància de l'ús del pimentó en la cuina valenciana per a l'elaboració de distintes tipus de plats que formen part del nostre patrimoni etnobotànic valencià (Pellicer, 2000; 2002). Es interessant promocionar aquests productes, tenint a més en compte la qualitat nutritiva que posseeixen (Nuez et al., 2003).

1.3.- La recuperació del cultiu de les varietats tradicionals de pimentó a través de la seua valorització

Una de les formes més eficients d'evitar la pèrdua de les varietats tradicionals d'hortalisses es promoure el seu cultiu en les seues zones d'origen (Cebolla-Cornejo et al., 2001; Zeven, 2002; Soler et al., 2010; Soler i Figàs, 2016). Es precis, en aquest sentit, posar en valor aquest tipus de varietats tradicionals d'hortalisses, mitjançant la recuperació de la seua explotació comercial (Ca-

sañas, 2006), amb uns preus rentables i dignes per als llauradors valencians (Casañas, 2006; Soler et al., 2010). L'objectiu és recuperar el cultiu de les varietats tradicionals, aprofitat les seues característiques de qualitat interna (característiques organolèptiques). Actualment, algunes empreses agrícoles estan centrades en la producció de determinades varietats tradicionals de pimentó tipus 'Pericana', que estan començant a despertar interès en els mercats (Natural de Montaña, 2022). En alguns casos, aquestes varietats s'utilitzen per a preparar productes manufacturats com la "Pericana" de reconegut prestigi (Figura 3).

És, en aquest sentit, una llàstima que no s'haja fet gaire esforç en la promoció del pimentó tipus 'Pericana' (Figura 2). La caracterització i tipificació de les varietats tradicionals de pimentó d'aquest tipus, present també a la Vall d'Albaida constitueix, un pas necessari per a definir el caràcter únic i diferenciat d'un determinat tipus varietal i per tant a assegurar un major preu de venda (Ramón Fernández, 2001; Escribà et al., 2010; Figàs et al., 2015). Així, la caracterització i tipificació del pimentó tipus 'Pericana', permetrà definir el tipus de pimentó amb el que s'ha d'elaborar el plat anomenat amb el mateix nom. D'aquesta manera, la promoció d'una "Pericana" de qualitat certificada feta a partir de pimentó tipus 'Pericana' és la manera més directa de promocionar

Figura 3.- Pot de preparat de "Pericana" elaborat amb pimentons del mateix nom (Font: Natural de montaña, 2022)

el cultiu d'aquesta varietat tradicional i evitar la seua desaparició. És de destacar, que encara tradicionalment s'ha utilitzat el pimentó tipus 'Pericana' en l'elaboració dels plats del mateix nom, moltes vegades es fan servir pimentons de cultivars comercials híbrids de tipus 'Italià'. En aquest treball s'ha caracteritzat una col·lecció de 7 varietats tradicional de pimentó en ordre a determinar les diferències amb el pimentó tipus 'Italià' i establir les seues característiques distintives.

2.- MATERIAL I MÈTODES

2.1.- Material vegetal

Es va treballar amb 7 varietats tradicionals de pimentó (Taula 2). D'aquestes 6

eren de tipus 'Pericana' i 4 eren de la Vall d'Albaida. Es va incloure una varietat del tipus 'Trompa de Vaca' com a control de varietat tradicional diferent del tipus 'Pericana'. Aquestes varietats tradicionals de pimentó pertanyen al Grup de Conservació i Millora de Varietats Tradicionals d'Hortalisses Valencianes (COMIVAL) pertanyent al Institut Universitari de Conservació i Millora de l'Agrodiversitat Valenciana (COMAV). S'incloueren a l'experiment 3 híbrids F1 com a control de varietats comercials molt paregudes al pimentó tipus 'Pericana'.

2.2.- Desinfecció de llavors i realització del planter

Amb la finalitat de prevenir diversos estressos biòtics que es transmeten per la llavor, es fa imprescindible efectuar la desinfecció de la llavor abans de la sembra (Lara, 2017). El procés de desinfecció s'inicia submergint la llavor en una solució de trifosfat de sodi (TSP) ($\text{Na}_3\text{PO}_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$) al 10% durant tres hores. Inmediatament se n'efectuen tres cicles de rentats, cadascun de 15 minuts amb aigua destil·lada. A continuació es va realitzar un tractament amb hipoclorit de sodi (lleixiu comercial) al 30 % durant una hora, seguit d'un rentat amb aigua abundant. Posteriorment es deixaven assecar les llavors a paper de filtre.

Es van pregerminar les llavors en plaques Petri sobre dues capes de paper

Taula 2.- Relació de varietats utilitzades.

ENTRADA	TIPUS DE VARIETAT	LOCALITAT	TERRITORI
CA-AGULLENT-1	Pericana	Agullent	Comarques Centrals
CA-COCENTAINA-1	Pericana	Cocentaina	Comarques Centrals
CA-BOCAIRENT-1	Pericana	Bocairent	Comarques Centrals
CA-BOLBAITE-1	Pericana	Bolbaite	Comarques Centrals
CA-FONTANARS-1	Pericana	Fontanars dels Alforins	Comarques Centrals
CA-XELVA-1	Pericana	Xelva	Comarques del Nord
CA-PILARHORADA-1	Trompa de Vaca	Pilar de la Horadada	Comarques del Sud
GIULIO F1	Italià (híbrid comercial)	Giulio F1	-
AITALRES F1	Italià (híbrid comercial)	Italres F1	-
PADUA F1	Italià (híbrid comercial)	Padua F1	-

de filtre i una de cotó, descrit anteriorment. El trasplantament es va realitzar una vegada que les plantes van assolir un diàmetre adequat presentant de 4 a 6 fulles i aspecte vigorós.

2.3.- Condicions de cultiu

Es van plantar 12 individus per cada entrada. Aquests es van distribuir en tres blocs de quatre plantes al atzar. Les plantes es cultivaren al aire lliure en una parcel·la situada al municipi d'Enguera a la comarca de La Canal de Navarrés (Figura 4). Les plantes es disposaren al camp en fileres separades 1,25 metres entre si. A dintre de cada filera, les plantes es disposaren separades entre si 0,35 metres. El cultiu es va realitzar d'acord a les practiques de cultiu típiques de la zona. Es va utilitzar encoixinat amb plàstic biodegradable i sistema de reg per degoteig. Les males herbes varen ser eliminades de forma manual i s'utilitzaren tractaments fitosanitaris autoritzats quan va ser necessari.

2.4.- Caracterització morfològica i agronòmica.

En la caracterització que se presenta s'han utilitzat els descriptors de pebrot més emprats als programes de caracterització morfològica i agronòmica, recomanats per l'International Plant Genetic Resources Institute (IPGRI, 1995). En aquest estudi es van considerar els descriptors que presenten una alta heretabilitat. En total s'han avaluat 46 descriptors als 10 materials. D'aquests 16 en van ser característiques de planta, 5 de flor i 25 de fruit. Per a mesurar el color es va utilitzar un colorímetre digital (CR-400/410 Konica Minolta) per avaluar els paràmetres de color L, a i b.

2.3.- Anàlisis estadístics.

Per tal d'explicar els resultats amb més claredat i objectivitat, es van fer distints anàlisis estadístics. Per als carà-

Figura 4.- Camp a la localitat d'Enguera amb l'experiment amb les 10 varietats de pimentó estudiades

ters quantitius o pseudoquantitius obtinguts de la caracterització convencional, les estadístiques utilitzades van ser la mitjana, la desviació típica, l'error estàndard i l'anàlisi de la variància amb un factor (ANOVA). També es va realitzar un Anàlisi de Components Principals (ACP). Totes aquestes anàlisis es van realitzar amb el programa STATGRAPHIS Centurion XVI.

3.- RESULTATS I DISCUSIÓ

La caracterització realitzada ha posat de manifest que dels 21 caràcters de planta avaluats en 13 no existeixen diferències significatives entre els materials cultivats (Taula 3). A més, a més, dos dels caràcters van ser monomòrfics. És a dir tots els materials presenten el mateix nivell. Això és degut al fet que són 10 varietats molt paregudes en morfologia. No obstant això, si s'han observat diferències significatives a nivell estadístics per 8 caràcters o descriptors. D'aquestes, les més importants han sigut per als caràcters altura de la pla, longitud de la tija i color de la fulla (Figura 5). Així els pimentons de tipus 'Pericana' i els materi-

als híbrids presenten plantes més altes que la varietat 'Trompa de Vaca'.

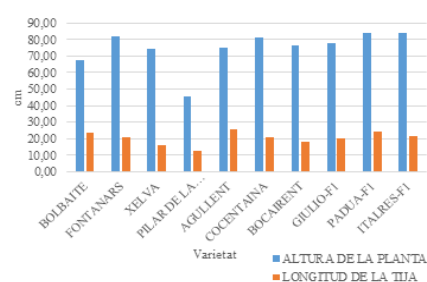

Figura 5.- Valors mitjans d'alçada de la planta i longitud de la tija per als materials avaluats

En quan a les característiques de fruit podem dir que de les 25 característiques avaluades en 17 no s'han observat diferències significatives entre les 10 varietats provades (Taula 4). Aquest resultat indiquen que les materials cultivats comparteixen moltes característiques morfològiques de fruit. De fet, 4 dels 17 caràcters esmentats han resultat ser monomòrfics.

Sí que s'han observat diferències en 8 característiques de fruit (Taula 4). Les grans diferències observades en forma del fruit, longitud del fruit, amplària del

Descriptor	Unitat/Escala	Media	Coefficient de Variació	Rang
Alçada de la planta	Cm	74,62	15,90%	42,67 – 90***
Hàbit de creixement	3, postrat; 5, intermedi; 7, erecte	6,91	3,99%	6,00 – 7,00*
Longitud de la tija	Cm	20,36	21,36%	12,17 – 28,00***
Diàmetre de la tija	Mm	1,72	13,21%	1,23 – 2,10 ns
Densitat de ramificació	3, escassa; 5, intermèdia; 7, densa	2,99	24,06%	2,00 – 5,00 ns
Brotació base de la planta	3, escassa; 5, intermèdia; 7, densa	3,44	46,00%	0,33 – 6,00 ns
Densitat de fulles	3, escassa; 5, intermèdia; 7, densa	5,73	10,17%	5,00 – 7,00*
Color de la fulla	1, groc; 2, verd clar; 3, verd; 4, verd obscur	3,13	11,03%	3,00 – 4,00***
Forma de la fulla	1, deltoide; 2, ovada; 3, lanceolada	2,15	16,33%	2,00 – 3,00 ns
Color fulla (L)	-	29,79	7,15%	26,81 – 39,15 ns
Color fulla (a)	-	-7,89	-14,54%	(-12,41) – (-5,68) ns
Color fulla (b)	-	9,25	21,61%	6,17 – 18,54 ns
Longitud fulla madura	Cm	9,49	10,93%	7,25 – 11,50*
Amplària fulla madura	Cm	5,21	12,48%	4,00 – 6,83*
Dies a floració	-	43,31	14,46%	34,67 – 58,00 ns
Nombre de flors per axil·la	-	1,00	0,00	1,00 – 1,00 ns
Posició de la flor	3, pèndula; 5, intermèdia; 7, erecta	6,87	7,396%	5,00 – 7,00 ns
Color de la corol·la	1, blanca; 2, groc clar; 3, groc 4, groc verdós	1,00	0,00	1,00 – 1,00 ns
Color de les anteres	1, blanc; 2, groc; 3, blau pàl·lid; 4, blau; 5, morat	2,67	17,06%	2,00 – 3,00**
Exerció estigmàtica	3, insert; 5, mateix nivell; 7, exsert	5,15	14,87%	3,33 – 7,00 ns
Quallat de fruits	3, baix; 5, intermedi; 7, alt	5,65	13,99%	3,50 – 7,00 ns

Taula 3.- Valors mitjans, coeficient de variació, rang i significació per als caràcters de planta avaluats en la col·lecció d'entrades de pimentó tipus 'Pericana'

fruit i pes del fruit obeeixen a que per una banda s'ha inclòs la varietat 'Trompa de Vaca' de Pilar de la Horadada, amb un fruit amb longitud, amplària, forma i pes molt diferent. Però, per altra banda,

també hem constatat l'existència de variabilitat per a aquestes característiques entre les varietats tipus 'Pericana'; especialment per a la longitud i pes del fruit (Figura 6 i 7). Aquesta variabilitat

no ens ha sorprès, tenint en compte que aquestes varietats de pimentó 'Pericana' provenen de diferents comarques ('BOLBAITE' de La Canal de Navarrés; 'COCENTAINA' d'El Comtat; 'AGULLENT',

Figura 6.- Foto de fruit madur de les 10 varietats avaluades

Descriptor	Unitat/Escala	Media	Coefficient de Variació	Rang
Pigmentació del calze	0, absent; 1, present	0,00	0,00	0,00 – 0,00 ns
Marge del calze	1, sencer; 2, intermedi; 3, dentat	3,50	28,92%	2,00 – 5,00ns
Taques antociàniques en fruit	0, absent; 1, present	0,00	0,00	0,00 – 0,00 ns
Color fruit en estat intermedi	1, blanc; 2, groc; 3, verd	3,03	6,02%	3,00 – 4,00 ns
Color fruit immadur (L)	-	35,03	10,60%	27,40 - 41,55 ns
Color fruit immadur (a)	-	-10,91	-14,53%	(-15,99) – (-8,53) ns
Color fruit immadur (b)	-	15,42	21,33%	10,53 - 28,10 ns
Color fruit estat madur	1, blanc; 2, groc llima; 3, taronja groguenc pàl·lid; 4, taronja groguenc; 5, taronja pàl·lid; 6, taronja; 7, roig clar; 8, roig; 9, roig obscur	8,43	5,98%	8,00 – 9,00 ns
Color fruit madur (L)	-	28,69	8,56%	22,62 - 33,67 ns
Color fruit madur (a)	-	24,41	16,89%	14,36 - 32,35 ns
Color fruit madur (b)	-	9,99	16,27%	6,62 - 12,85 ns
Forma del fruit	1, allargat; 2, arrodonit; 3, triangular; 4, campanulat; 5, rectangular	3,20	19,07%	3,00 – 5,00***
Longitud del fruit	Cm	21,98	25,52%	7,67 - 29,00***
Amplària del fruit	Cm	4,48	28,95%	3,13 - 8,72***
Pes del fruit	G	104,81	40,85%	39,35 - 195,27***
Nombre de fruits per planta	-	61,42	48,92%	14,00 - 161,33***
Longitud pedicel del fruit	Cm	4,43	20,29%	2,67 - 6,26**
Espessor paret fruit	Mm	3,42	30,08%	2,20 - 6,34***
Forma fruit unió pedicel	1, agut; 2, obtús; 3, truncat; 4, cordat; 5, lobulat	3,88	20,63%	2,00 – 5,00 ns
Coll base del fruit	0, absent; 1, present	0,00	0,00	0,00 – 0,00 ns
Forma àpex del fruit	1, apuntat; 2, rom; 3, enfonsat; 4, enfonsat i apuntat	3,80	8,80%	3,00 – 4,00 ns
Arrugament transversal del fruit	3, lleugerament arrugat; 5, intermedi; 7, molt arrugat	3,96	25,59%	3,00 – 7,00 ns
Nombre de lòculs	-	3,50	12,44%	3,00 – 4,33**
Tipus epidermis del fruit	1, suau; 2, semiarrugada; 3, arrugada	1,68	31,94%	1,00 – 2,67 ns
Pungència	0, absència; 1, poca; 2, moderada; 3, forta; 4, molt forta	0,00	0,00	0,00 – 0,00 ns

Taula 4.- Valors mitjans, coeficient de variació, rang i significació per als caràcters de fruit avaluats en la col·lecció d'entrades de pimentó tipus 'Pericana'

'BOCAIRENT' i 'FONTANARS' de La Vall d'Albaida; 'XELVA' d'El Serrans). Els llauradors haurien així seleccionat per a un mateix us varietats o material que difereixen en algunes característiques morfològiques.

En aquest sentit la varietat 'BOLBAITE' presenta els fruits més llargs, amples i de major pes i per contra la varietat 'XELVA' té els fruits més menuts. Altres varietats presenten característiques intermèdies com 'AGULLENT', 'BOCAI-

RENT' 'COCENTAINA' o 'FONTANARS'. Aquesta variabilitat permet seleccionar diferents varietats d'aquesta varietat tradicional amb diferents característiques. A nivell de producció, els 3 híbrids són més productius, com ja havia sigut observat en altres experiments (Lara, 2017) i també hem pogut observar variabilitat en els pimentons tipus 'Pericana'

La realització d'una anàlisi de components principals (ACP) ens ha permès confirmar les dades exposades ante-

riorment (Figura 9). El pimentó 'Pericana' presenta unes característiques morfològiques de plantes i fruit molt paregudes a les varietats de tipus 'Italià' (Lara, 2017). No obstant això, com es pot veure, les 6 varietats tipus 'Pericana' es posicionen en grup i molt prop dels tres híbrids comercials de pimentó 'Italià'; molt més separat es posiciona la varietat de 'Trompa de Vaca' amb característiques de fruit i planta clarament distintes. En aquest sentit és important esbrinar les característiques que

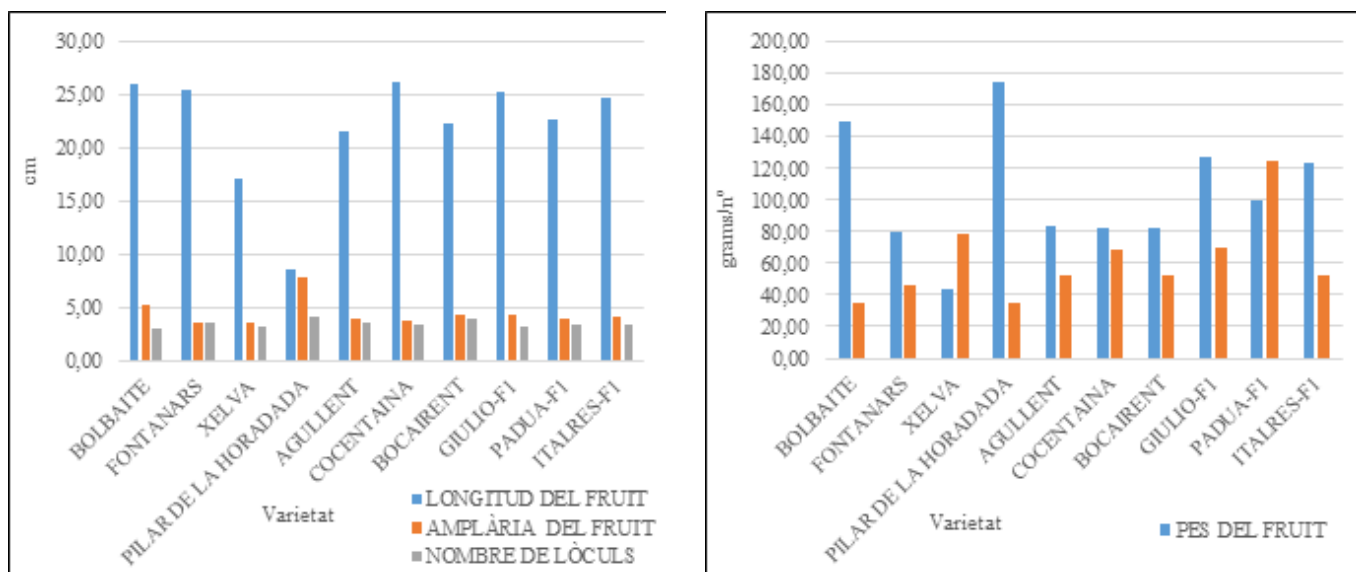

Figura 7.- Valors mitjans de longitud del fruit, amplària del fruit i nombre de lòculs per fruit (esquerra), i pes del fruit i nombre de fruits per planta (dreta) de les varietats avaluades

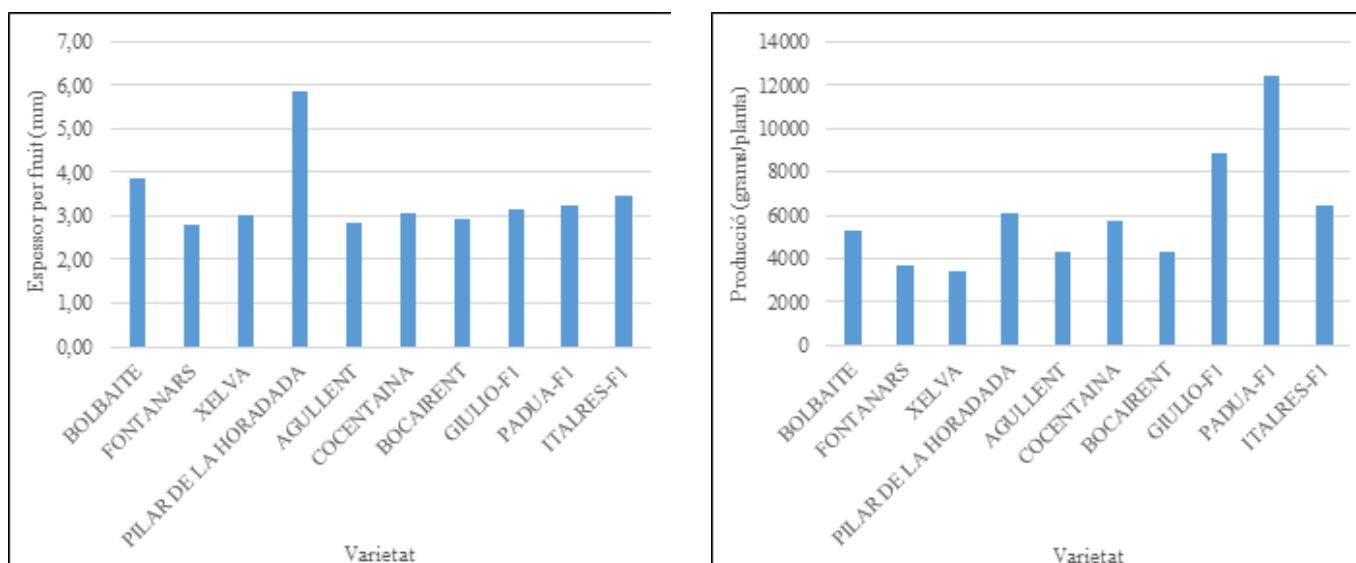

Figura 8.- Valors mitjans d'espessor de la paret del fruit (esquerra) i producció (dreta) de les varietats avaluades

permeten diferenciar al pimentó tipus 'Pericana' i establir-lo com un producte diferent tradicional i de qualitat (Soler i Figàs, 2016). En aquest treball s'ha ob-

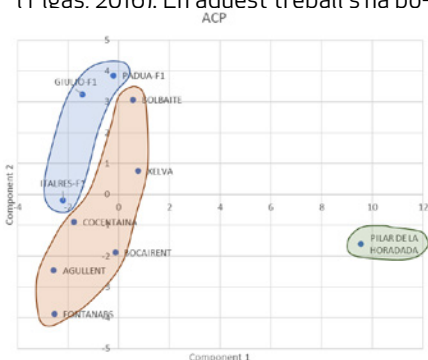

Figura 9.- Anàlisi ACP amb la distribució de la variabilitat present en quan a característiques morfològiques de planta i fruit en la col·lecció avaluada

gut constatar que aquesta varietat tradicional presenta una menor quantitat de fruits per planta, en termes generals es més primerenca i sol presentar grandàries de fruit més xicotets (Lara, 2017).

La caracterització realitzada amb els materials de 'Pericana és crucial per a aprofundir en l'establiment de les característiques morfològiques i de qualitat d'aquest pimentó tradicional valencià. També es molt important el caracteritzar aquests materials per a característiques de qualitat i determinar el perfil de composició de les varietats tipus 'Pericana'. Alguns treballs emfatitzen la com-

posició interessant d'algunes varietats de 'Pericana' per a substàncies com polifenols (quercitrina i àcid cafeic) (Llobell, 2019) amb nivells més elevats que en varietats tipus 'Italià'. Aquest és un compost saludable a tindre en compte en la composició de varietats tradicionals de qualitat (Oboh i Rocha, 2007; Segura et al., 2013). En breu el nostre grup procedirà a la determinació de la composició química de aquestes 10 varietats. Podrem aleshores, conèixer si hi ha diferències remarcables de composició entre les varietats de 'Pericana' i les de tipus 'Italià'; i també si ha variabilitat en la composició nutritiva dins del tipus tradicional.

4.- AGRAÏMENTS

Els autors agraeixen la finançament de la Conselleria d'Innovació, Universitats, Ciència i Societat Digital (Generalitat Valenciana) a través del projecte CI-PROM/2021/020. Agrair també al llaurador d'Enguera D. José Joaquín Monteagudo Tortosa per portar el cultiu de les plantes de forma tan professional.

5.- REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Barceló, S. 2012. De bajoques, pebreres i pimentons. En: <https://cullerades.wordpress.com>.
- Casañas, F. 2006. Varietats tradicionals, obtenció de cultivars amb característiques organolèptiques superiors i agricultura en espais periurbans Catalans. *Quaderns Agraris*, 30: 117-127.
- Cebolla-Cornejo, J., Soler, S., Nuez, F. 2007. Genetic erosion of traditional varieties of vegetable crops in Europe: Tomato cultivation in Valencia (Spain) as a case study. *International Journal of Plant Production*, 1: 113-128.
- Cebolla-Cornejo, J., Soler, S., Valcárcel, J.V., Fernández de Córdoba, P., Nuez, F. 2001. Las variedades tradicionales de cultivos hortícolas: recuperando un pasado. *Vida Rural*, 133: 42-45.
- Cubero, J.I. 2016. De las plantas silvestres a las variedades tradicionales: domesticación y evolución. En: Las variedades locales en la mejora genética de plantas (Ed. Ruiz de Galarreta, J.I., Prohens, J., Tierno, R.). Gobierno Vasco, pp.9-27.
- DeWitt, D., Bosland, P.W. 1996. Peppers of the world: An identification guide. Ten Speed Press, Berkeley, California, EEUU.
- Escribà, C., Baviera, A., Buitrago, J.M. 2010. Marcas de calidad agraria en la Comunidad Valenciana. En: El derecho civil valenciano tras la reforma del estatuto de autonomía. Ed.: Ramón Fernández, F. Tirant. Valencia, España.
- FAOSTAT - Food and Agriculture Organization, 2022. En: <https://www.fao.org/faostat>.
- Figàs, M.R., Prohens, J., Raigón, M.D., Fernández de Córdoba, P., Fita, A., Soler, S. 2015. Characterization of a collection of local varieties of tomato (*Solanum lycopersicum* L.) using conventional descriptors and the high-throughput phenomics tool Tomato Analyzer. *Genetic Resources and Crop Evolution*, 62: 189-204.
- IPGRI, 1995. Descriptors for capsicum (*Capsicum* spp.). International Plant Genetic Resources Institute (IPGRI). 114 pp. Roma.
- Juarez, J. 2016. Plantas tradicionales de la Vall d'Albaida. Trabajo Fin de Grado. 49 pp. Universidad de Alicante. Alicante.
- Lara, M.R. 2017. Caracterización morfológica y agronómica de una colección de variedades de tomate y pimiento de la comarca de la Vall d'Albaida. Trabajo Final de Máster. 129 pp. Universitat Politècnica de València. València.
- Llobell, M. 2019. Fenotipado del valor funcional de variedades tradicionales de pimiento (*Capsicum annuum* L.) para su uso en programas de mejora. Trabajo Final de Grado. 43 pp. Universitat Politècnica de València. València.
- MAPA - Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 2022. En: <https://www.mapa.gob.es>.
- Natural de Montaña, 2022. En: <https://naturaldemontana.com/simple>.
- Nuez, F., Gil, R., Costa, J. 2003. El cultivo de pimientos, chiles y ajíes. Mundi Prensa, 607 pp.
- Oboh, G. i Rocha, J. 2007. Polyphenols in red pepper (*Capsicum annuum* var. *aviculare* Tepin) and their protective effect on some pro-oxidants induced lipid peroxidation in brain and liver. *European Food Research and Technology*, 225: 239-247.
- Pellicer, J. 2000. Costumari botànic: recerques etnobotàniques a les comarques centrals valencianes, Volum 1. Edicions del Bullent, 256 pp.
- Pellicer, J. 2002. Costumari botànic: recerques etnobotàniques a les comarques centrals valencianes, Volum 2. Edicions del Bullent, 253 pp.
- Ramón Fernández, F. 2001. La regulación de la marca de calidad "CV" en los productos agrarios y agroalimentarios de la Comunidad Valenciana. En: " Régimen jurídico de la seguridad y calidad de la producción agraria". IX Congreso Nacional de Derecho Agrario. Logroño, España. pp. 258.
- Rodríguez, A., Pereira, L., Fita, A. 2016. Pimiento. En: Las variedades locales en la mejora genética de plantas (Ed. Ruiz de Galarreta, J.I., Prohens, J., Tierno, R.). Gobierno Vasco, pp. 405-426.
- Roselló, J. 2012. Los pimientos del verano. Método, 74: 108-109.
- Segura, M.R., Ramírez, K., Moguel, Y., Betancur, D. 2013. Polyphenols, ascorbic acid and carotenoids contents and antioxidant properties of habanero pepper (*Capsicum chinense*) fruit. *Food and Nutrition Sciences*, 4: 47-54.
- Soler, S., Figàs, M.R. 2016. Recuperant un pasat, assegurant-se un futur. *Almaig. Estudis i Documents*, 32: 112-117.
- Soler, S., Prohens, J., López, C., Aramburu, J., Galipienso, L., Nuez, F. 2010. Viruses infecting tomato in Valencia, Spain: occurrence, distribution and effect of seed origin. *Journal of Phytopathology*, 158: 797-805.
- Zeven, A.C. 2002. Traditional maintenance breeding of landraces: 2. Practical and theoretical considerations on maintenance of variation of landraces by farmers and gardeners. *Euphytica*, 123: 147-158.

Apuntes de la historia de una empresa bicentenaria: Hijo de Teodoro Mora, de Ontinyent

Antonio Calzado Aldaria

Universitat de València

La confitería-pastelería de Hijo de Teodoro Mora forma parte de la historia de Ontinyent y de la crónica sentimental de generaciones que asocian los instantes más importantes de su vida (bautizos, comuniones...) y de sus vidas cotidianas (días festivos, paseos...) a las dulces delicias confeccionadas en el obrador de la familia Mora. En buena medida, también ha oficiado de embajadora de la ciudad ante autoridades e instituciones, incluso de ámbito internacional.

Pero también, en estos tiempos de globalización, de empresas transnacionales y producción masificada, Hijo de Teodoro Mora es un ejemplo del tejido productivo y comercial tradicional, de ese conglomerado de pequeños negocios familiares, muchos de ellos creados décadas atrás, que tienen como bandera el trabajo bien hecho. Esos talleres y comercios que trabajan con productos del entorno, que se hunden en sus entornos sociales, culturales y económicos. En definitiva, de esas empresas que, contra viento y marea, sobreviven a crisis diversas y consiguen mantenerse en pie.

Así, confeccionar una historia de la confitería Mora de Ontinyent es mucho más que un trabajo de historia empresarial. Constituye un homenaje hacia una familia que se ha comprometido, década tras década, con una artesanía y con la ciudad de Ontinyent.

A pesar de todo ello, la historia de Hijo de Teodoro Mora tan solo contaba con la tradición familiar y con un artículo pionero de Mª Carmen Sanjuán Plà publica-

do en 1993.¹ La implicación y pasión personal de Teodoro Mora Segrelles para que la tradición familiar de su obrador pudiera concretarse de manera documentada, condujo a ejercer a principios de este siglo de moderno mecenas y patrocinar un proyecto de investigación para rescatar la historia empresarial familiar. El estudio se completó definitivamente, después de un arduo proceso de búsqueda archivística, aunque todavía no ha salido a la luz. Creemos que ya ha

llegado la hora de plasmar dicha investigación en una publicación que divulgue la trayectoria bisecular de las excelencias de la familia Mora. Estas páginas que siguen son, simplemente, un bosquejo apresurado del contenido del trabajo realizado que esperemos que salga a la luz próximamente.

El autor quiere reconocer la ayuda desinteresada que hizo posible estos resultados: Fernando Cremades (titular de la Parroquia de Santa María); Tomas Bordera del Arxiu Municipal d'Ontinyent y Vicent Terol, su director, que también me ofreció su extenso conocimiento del Arxiu de Ontinyent y del período del Antiguo Régimen. A Isabel Baixauli, especialista en historia de género, por sus consejos y comentarios. Por último,

a Emili Casanova, por su constante interés por este estudio.

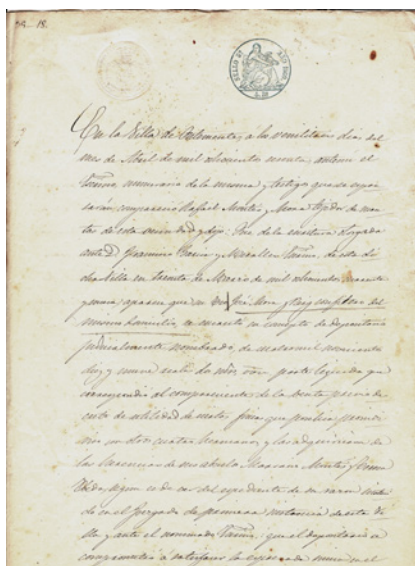
Las fuentes de una historia empresarial

El primer paso trató de crear un árbol genealógico del linaje Mora, imprescindible para concretar la línea familiar que desembocaba en José Mora Reig a principios del siglo XIX, que ya se dedicaba a la confitería-pastelería, y del que provenía el resto de los Mora confiteros desde entonces hasta la actualidad, pero del que no se conocía con precisión su parentesco con tres Moras, también confiteros, que le habían precedido: Felipe, Mariano y Miguel.

Para ello se vaciaron los *Quinque Libri* o Libros Sacramentales (bautizos, desposorios, defunciones, entre los más relevantes), custodiados en la Parroquia de Santa María (con algunos añadidos de

Teodoro Mora Segrelles

Antic document de 1860

la Parroquia de San Miguel). Una documentación con dos problemáticas: las series no estaban completas (especialmente los Libros de Defunciones) y, en segundo lugar, a lo largo del siglo XVII y parte del XVIII, se bautizaba con más de un nombre, incluso con siete. Posteriormente, en el transcurso de la vida y de las relaciones con la administración, las personas bautizadas utilizaban un solo nombre, por lo que se fue formando un enorme rompecabezas.²

Un segundo bloque en este vector genealógico viene dado por los protocolos notariales del Arxiu Municipal d'Ontinyent desde el siglo XVIII. Aquí se fueron delimitando, principalmente a través de los testamentos, las ramas familiares. Un tercer bloque se obtuvo a partir de los Vecindarios confeccionados entre 1733-1767. De esta manera, se elaboró un gran árbol genealógico del apellido Mora desde 1616 que aclaró y dio luz a la relación entre José Mora Reig y los otros Moras (Felipe, Mariano y Miguel) de los que no estaba claro su relación con José Mora.

Posteriormente, el centro de atención de la investigación residió en documentar, de manera fehaciente, la relación entre esta rama de los Mora con la artesanía de la confitería-pastelería hasta

alcanzar el período histórico de José Mora Reig. Nuevamente, acudimos a los protocolos notariales y a su amplio espectro documental: cartas de pago, compras y ventas, afermamentos, dotes matrimoniales, testamentos y sus inventarios post-mortem. Al mismo tiempo, a los repartos impositivos del Equivalente o justiprecios.³ El rompecabezas genealógico inicial volvió a activarse. Ontinyent era una microsociedad en el siglo XVIII con amplias conexiones familiares, por lo que también nos vimos obligados a intentar seguir la genealogía de otras familias que fueron entroncando con los Mora como los Úbeda, Reig y Cerdà.

Para la historia empresarial y las relaciones entre los Mora confiteros y el poder político local se utilizaron la Matrícula Industrial, los Anuarios Comerciales, los fondos del Arxiu Municipal d'Ontinyent y otros archivos igualmente importantes como el Archivo de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, el Arxiu de Gandia, el Archivo del Palacio Real, el Archivo Municipal de Madrid, el Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca para la Guerra Civil y el Archivo General de la Administración del Estado para la posguerra.

Por último, se ha utilizado documentación empresarial y familiar, en concreto, una serie de cuartillas mecanografiadas redactadas en 1974 con datos desde Teodoro Mora Delgado de Molina hasta José Mora Montes.

El linaje Mora entre 1510 y 1754

En el estudio de Enric Guinot sobre los primeros pobladores cristianos del Reino de Valencia, aparece el antropónimo Móra/Mora entre 1244 y 1421 en 19 poblamientos de la totalidad del antiguo reino. Los primeros aparecen documentados en Morvedre (1244) y los últimos en Alacant, Segorbe y Xàtiva (1421). Su origen puede ser aragonés o castellano.⁴ La primera vez que se reseñan en Ontinyent corresponde a la confección del "foc" de 1510: Pasqual Mora, molinero del Arrabal, su hijo Berthomeu, vecino de la Font de la Figuera y Joan Mora⁵ Conocemos su implicación en la Germania (1520-1522), de la que Joan fue "síndich" y su posterior represión real.⁶ A finales del siglo XVI, el linaje Mora se había extendido por la ciudad. También por Gandia, ocupando un papel relevante en la oligarquía de la ciudad durante el siglo XVIII.

Finalmente, a pesar de la documentación fragmentaria, la investigación se

Título de Proveedor de la Casa Real. 1877

fue centrandose en el linaje iniciado por Joan Mora, que ocupó cargos en la revuelta agermanada. A partir del siglo XVIII, este linaje ha podido ser completamente conocido. Pere Vicent Feliph Sebastià Gaetano se casó con María Rosa Galiana Soler con la que tuvo, al menos (no se han contabilizado los albats) tres hijos (Felipe, Francesc y Pere) y dos hijas (Leonarda y Josépa), de la que una de ellas murió en fecha temprana. Así, considerando que uno de los hijos (Pere) y la segunda de las hijas (Jusepa) murió sin descendencia, el patrimonio de cada uno de ellos retornó al patrimonio común.

Del resto de hijos, conocemos que Felipe, al parecer heredero de los bienes paternos, se casaba con María Francisca Bordera en 1749. Se trataba de una familia de clase media acomodada, con posesiones agrícolas en la Heredad de la Solana o Heredad de los Mora, entre otras como en la huerta de el Llombo y con residencia en la calle de las Casas Nuevas, futura calle Mayor y de Mayans, entonces en el arrabal de la Vila. Alfredo Bernabeu describe esta calle durante el tramo central del XVIII como "una calle advenediza de «nouveau riche», sin tradición, sin historia, pero, su apertura significó un golpe sensible para la vieja y prócer calle de Sant Jaume".⁷ Esta línea es significativa en la historia de los Mora. Uno de los hijos, Bartolomé, abogado de formación, ocupó cargos constantes en el Consejo de la Vila, participando en el bando absolutista desde 1814.⁸

Francesc, hermano de Felipe, era torcedor de oficio. Se había casado con Luisa Úbeda Borredà, hermana del maestro cirujano Alberto Úbeda, una familia de profesiones liberales. Tuvieron siete hijos, aunque solamente sobrevivieron a la incidencia de la mortalidad infantil Josepha Maria, Joseph, Felipe (1734-1830) y Mariano (1736-1811).

Mariano había realizado un contrato de "afermamento" con Mariano Cerdà,

maestro carpintero. Esto es, un contrato de aprendizaje, siguiendo el modelo gremial del Antiguo Régimen, que hacía posible, después de los años, que Mariano pudiera acceder al escalafón de maestro u oficial.⁹ Mariano Cerdà era hermano de Vicente Cerdà, esposo de Leonarda Bárbara, tía de Mariano. Sin embargo, en el Vecindario de 1754, Mariano aparece como vecino de Alzira.

Las pruebas documentales de una historia bicentenaria: julio de 1759

El 11 de julio de 1759 aparece la primera noticia de un Mora dedicado a la cerería-confitería, en la persona de Mariano Mora Úbeda. Se trata de una venta realizada a Manuel y Domingo Mollà de "un pedazo de tierras secano plantada de viña que serán de 4000 sepas con un pedasito anexo de tierra inculta" en la Partida de Carnisó por 130 L., una propiedad heredada de su abuelo Felipe. Según el protocolo notarial, Mariano Mora era un "oficial cerero" de unos 23 años, que necesitaba capitalizarse debido a "estar proximo à Crearme Maestro Serero y para pagar dicha Creacion vendo y doy en venta Real (...)". Es decir, entre 1754, año en el que Mariano aparece censado en Alzira y julio de 1759, Mariano había decidido invertir una porción sustancial de su herencia en la adquisición del título oficial de maestro cerero que consiguió

Dependientes a la puerta de la antigua tienda en la calle Mayor

Hoja publicitaria. Año 1960

antes de 1761.¹⁰ En este momento, cereros-confiteros constituían un grupo artesanal de ingresos muy reducidos, por lo que también necesitaban del aporte de otros sectores (agricultura, sector inmobiliario).

Por lo tanto, siguiendo a James Casey aunque se refiere a décadas anteriores, "Los artesanos parecen ser en su mayoría pobres, como si dedicarse al artesanado fuera señal de falta de bienes. Se trata de una clase sin capital, orientada especialmente hacia la producción de los naturales de la villa"¹¹

Para nuestra historia, la documentación conservada parece indicar que la herencia transmitida a los primogénitos varones (Felip) obligó al resto de la familia como Francesc y sus hijos a buscar alternativas diversas.

En el sistema gremial del Antiguo Régimen, cereros y confiteros estaban incluidos en un mismo gremio, puesto que compartían una de las principales materias primas: la miel de las abejas. La cerería anterior a la introducción de materias primas químicas (ceresina, parafina, estearina) se nutría de las abejas para la liturgia de la Iglesia y para las clases altas. El Gremio de Maestros Cereros y Confiteros se fundó en 1283 con la advocación de

San Miguel Arcángel. Posteriormente, ya en el siglo XVII se transformaba el Gremio en un Colegio, un nivel superior al gremio puesto que se consideraba a la cerería y a la confitería como “artes” y no como “oficios”. El Gremio de Maestros Confiteros persiste con una dinámica vida asociativa.¹² Se debe considerar que especieros, confiteros y cereros en gran parte de los casos operaban de manera similar, tanto en la producción como en la venta, aunque confiteros y pasteleros se pueden diferenciar en cuanto que los confiteros fabrican dulces obtenidos a partir principalmente del azúcar y los pasteleros con harina.¹³

En Ontinyent se trata de un sector relativamente desconocido. En 1519 trabajaba un tal Perelló, que también exportaba azúcar a Castilla. A principios del siglo XVI, la producción de confites y turrón estaba en manos de artesanos castellanos-aragoneses. En Ontinyent no se creó ningún gremio particular y por ello estaban englobados en el Colegio de Valencia puesto que nunca superaron los cuatro establecimientos. Si bien, ambas dedicaciones cereras-confiteras, se veían beneficiadas por la miel de la montaña de la Vall d'Albaida.

Mostrador de la tienda de la calle Mayor

Caseta de Mora

Agosto 1950

Mariano desarrolló una intensa y diversificada actividad económica, aunque no tuvo descendencia. La intensidad de las relaciones familiares estuvo bien presente: se casó con Felicia Mollà, sobrina de una de las mujeres de Alberto Úbeda, tío de Mariano. El inventario post-mortem de sus bienes nos ofrece una instantánea de su actividad cerero-confitera: tenía un establecimiento de venta de confites con un “lienzo de la oración del huerto”, mesas y sillas para que la clientela pudiera esperar su turno. Elaboraba turrón, caramelos, peladillas, neulas para la Eucarística y tostaba frutos secos (almendra y cacao). Aunque no legó sus bienes a sus familiares, su instrumental cerero-confitero fue adquirido por su hermano Felipe que también era maestro confitero-cerero y un activo militante en la causa liberal contra el absolutismo.

Felipe Mora Úbeda se casó en segundas nupcias con Antonia Reig Galbis (1771). De nuevo, observamos la densidad de intercambios familiares. Vicenta, una de las hermanas de Antonia, se había casado con el maestro sangrador Benito Úbeda Mollà, hijo del cirujano Alberto Úbeda, y, por tanto, un primo hermano de Felipe se casaba con una de sus cuñadas.¹⁴

Los vericuetos de la historia: de Josep Mora Úbeda (1731-1813) a Miguel Luis Mora Mas (1770-1833)

En su testamento de 1807, Felipe legaba su oficio de cerero-confitero, ya que tampoco dispuso de descendencia, a su sobrino político Juan Bautista Reig. Esta decisión obedecía al pacto o contrato similar a un “afermamento”, por el que Juan Bautista recibía esta herencia a cambio de su trabajo en el taller de Felipe. Sin embargo, Juan Bautista rompió el pacto, abandonando el taller.

Por ello, la herencia cerero-confitera se transmitió a Miguel Luis Mora Más, sobrino de Felipe, en el testamento de 1818.¹⁵ La importancia del testamento se demuestra con dos anotaciones al margen por las que sabemos que Miguel Mora pidió una copia del mismo el 23 de marzo de 1831 y su hijo José un 6 de abril de 1843.

El tercer hijo de Felipe y Luisa Úbeda fue Josep, de oficio maestro cirujano (del Hospital de Beneficencia), al igual que su tío Alberto Úbeda. Sin embargo, maestro cirujano se englobaba en los niveles más bajos de las profesiones liberales, se trataba de *profesionales de ínfima categoría, gente sin estudios, dotados de alguna habilidad empírica para emplastar o preparar toda clase*

*de cataplasmas para las curaciones, aplicar ungüentos, siendo su especialidad practicar sangrías, muy frecuentes en pasadas épocas, y, en general hacer cirugía menor, que podían ejercer, según la pragmática de 1588, sin más que adquirir un título mediante el pago de cuatro escudos de oro.*¹⁶

Joseph se casó con Thomasa Mas, aunque no se ha encontrado su testamento, dictado en enero de 1813. Tampoco se ha podido discernir el nombre de sus hijos, del que solamente conocemos el de Miguel Luis, que recibió la herencia y el oficio de su tío Felipe, que, a su vez, provenía en parte de Bartolomé Mora Bordera. Un patrimonio considerable con tres casas y la mitad de la Heredad de Mora por el que Miguel Luis se introdujo en el sector de artesanos y profesionales liberales que “intervienen en la possessió de tres quartes parts del terme conreat d’Ontinyent”.¹⁷ De hecho, en marzo de 1823 es citado en una relación de personas “pudientes” de la ciudad.

Llegados a este momento histórico, la investigación se vio paralizada por la simultaneidad de dos Miguel Mora. Finalmente, se pudo separar la rama de Miguel Mora Payà, maestro papelerero y

Miguel Luis Mora Mas. Aunque también aparece un Miguel Mora “maestro sanador” en 1798, si bien no conocemos si se trata de un joven Miguel Luis antes de su dedicación cerera-confitera.

Miguel Luis se casó con Francisca Reig Cerdà, hermana de Antonia, segunda esposa de su tío Felipe. Al contrario que su tío Felipe, Miguel militó en el sector absolutista, ocupando diversos cargos en el poder municipal. Al morir en 1833, legó su oficio y parte de su patrimonio a su hijo José Mora Reig. De esta manera, se conseguía enlazar el linaje de los Mora con el primer Mora del que se tenía una constancia plena de su oficio cerero-confitero.

Epílogo. Una tradición artesana en el Ontinyent contemporáneo

Desde José Mora Reig, el trabajo cerero-confitero ha ido acompañado por el papel de este linaje Mora en la política local. José Mora se casó tres veces. La primera con María Delgado de Molina Tomas (1832), hija de Antonio, fabricante de paños, también relacionado con los Cerdà. La segunda, con Vicenta Tomàs, cuyo sobrino, Mariano Reig Tomás también era confitero y relacionado con Felipe y Miguel Mora. Su tercer matrimonio fue con Mariana Soler, viu-

da del cirujano Alberto Úbeda, tío-abuelo de José Mora Reig.

José Mora se implicó en el bando liberal, aunque la ciudad era ya de hegemonía carlista, ocupando diversos cargos municipales, desembocando más tarde en el liberalismo moderado, en la órbita de los Mayans. Durante su última etapa como regidor, bajo la alcaldía-presidencia de José Mayans Enríquez de Navarra, se organizaron las primeras fiestas de Moros y Cristianos de Ontinyent (1860).¹⁸ Formaba parte de los mayores contribuyentes locales.

Tras la muerte de José Mora en 1869, recogía el patrimonio familiar su hijo Teodoro, quién realizó una apuesta arriesgada. En lugar de dirigirse hacia la industrialización, como estaba haciendo buena parte del sector¹⁹, decidió especializarse en, sobre todo, conseguir que sus productos se concibieran como un símbolo de distinción de la alta burguesía y nobleza de Ontinyent. No en vano su establecimiento se situaba en la calle Mayor, centro comercial y de las casas nobiliarias. Por ello, se dedicó a obtener los certificados de calidad de su época ofreciendo su especialización turrонера: medallas de la Real Sociedad Económica de Amigos del País y, muy especialmente, el título de Proveedor de la Casa Real, en 1877. De hecho, incluso abrió un despacho de venta en Madrid. Al mismo tiempo, buscó la divulgación de su empresa a través de su inclusión en el Anuario Comercial de mayor difusión: el Bailly-Baillièrre. Teodoro también continuó con la tradición familiar de participación en la vida política local.

Después de la muerte de Teodoro, su viuda Josefa Montes Soler dirigió la empresa ahora denominada “Viuda de Teodoro Mora e hijos”, dedicada a la cerería, la confitería y a la producción de turrón. Posteriormente, su hijo José dirigió el negocio familiar a principios del siglo XX, en un contexto local de crecimiento económico y de preponderancia

El rey Juan Carlos escribe una dedicatoria a Teodoro Mora en el Hotel Kazar de Ontinyent

DULCE EN TECNICOLOR

Onteniente famoso en todo el mundo a través de los turrone, caramelos y dulces de la gran fábrica de Hijo de Teodoro Mora

UNA DINASTIA DE AZUCAR

HE aquí una dinastía cariñosa y triunfante. Sin guerras, ni conflictos, ni derramamientos de sangre. Una dinastía que triunfa y convence a base de un ritual azucarado que atrae la mirada, acaricia el paladar y engolosina los sentidos.

Este es el caso de la dinastía Mora, que reina en Onteniente desde el año 1793 en que la fundó su primer monarca, Teodo Mora. Desde entonces siempre ha sido Hijo de Teodoro Mora el nombre social que ha servido para mantener enhiesta la bandera de la fama y del prestigio sumo.

Ya llevaba cerca de un siglo de éxitos ininterrumpidos, en que sus dulces se paladeaban al compás de los valeses de Strauss y de los canones de Offenbach, entre los taponazos del champaña que como salvos de ordenanza esmaltaban de fuego inofensivo el intermedio del siglo XIX desde la Plaza de Oriente al Prater, pasando por Versalles, cuando el 8 de enero de 1877 S. M. Alfonso XII, en un entreacto de "La favorita", que mu-

sitaba Julián Gayarre sobre el escenario severo y heráldico del Real, firmó el diploma, extendido por su Intendente General, nombrando a la casa Hijo de Teodoro Mora proveedor de la Real Casa...

Pero Hijo de Teodoro Mora no fué proveedor sólo de la Real Casa española...

FAMA MUNDIAL. — PERSONALIDADES QUE PALADEAN LOS DULCES MORA: De García Sanchiz al Aga Khan

El prestigio de esta gran industria ontienense ha ido siempre a más, llevando enlazados en cinta de oro los nombres de Onteniente y Mora por todas las latitudes y en los planos sociales de más elevado rango.

El actual don Teodoro Mora, hijo de Teodoro Mora, que a su vez era nieto del fundador, ha seguido elevando la fama de los dulces Mora hasta la cumbre máxima. Y así puede enseñar con legítimo orgullo ostentosas pruebas de la creciente categoría de su industria. Por ejemplo: una carta de Federico García Sanchiz, en que, entre

otros calurosos elogios, el gran charlista valenciano le califica de "mago medieval—de la alquimia maravillosa del dulce..."

Y otras cartas del general Millán Astray, del P. Ferrer, de don Esteban Bilbao, de Planas de Tovar...

También esta casa envió un estuche de dulces al Caudillo con motivo de su visita a Valencia hace algunos años. Y suyos eran los dulces que se sirvieron, a requerimiento del Aga Khan —viejo cliente—, en la boda de su hijo Ali con Rita Hayworth...

LA FABRICA: UN SUEÑO DE WALT DISNEY

En realidad no se puede ampliar con mayor elocuencia el epígrafe. La Fábrica de Dulces de Hijo de Teodoro Mora en Onteniente es eso... un sueño de Walt Disney. Nada más y nada menos.

Algo maravilloso, sugeridor, repleto de misterioso colorido oriental. Manos maestras de artesanía, máquinas modernas, nubes algodonosas de claras batidas, yemas de oro, caramelos multicolores, castillos de mazapán, fantasías de guirlache... Delantales blancos, resplandecientes de limpieza y pulcritud, como en un laboratorio que elabora sólo medicinas alegres, dulces, tónicos para el buen vivir...

Esto es la fábrica de turrone, dulces y caramelos de Hijo de Teodoro Mora en Onteniente..., un sueño.

Un sueño de Walt Disney, en tecnicolor.

ESPECIALIDADES.— EXPORTACION. SALUDO FINAL

No queremos terminar este bre-

ve reportaje sin mencionar las especialidades que más fama han dado a esta casa y que son los pasteles de yema, pastel de calabazate, yemas y nueces al *fondant*, du'ces estos que se paladean con verdadera fruición en todo el mundo.

En efecto, la casa Hijo de Teodoro Mora envía sus productos a toda España y distintos países, y, según nuestras informaciones, en territorio español las regiones preferidas son Levante, Madrid y Andalucía, y en el extranjero, Francia, Italia y Argentina. Las ciudades que más gustan de los Dulces Mora son Sevilla y París, respectivamente.

Y nada más. Ya hemos hablado bastante de los famosos Dulces Mora, de Onteniente. Son demasiado conocidos y su prestigio es tan grande que nuestras palabras en su elogio casi no tienen valor alguno.

Pero si hay una cosa que queremos decir. Y es que el nombre de Onteniente recorre el mundo y es conocido en lugares muy remotos de la Península y de la civilización, gracias a estar grabado en estuches y papelinás de DULCES MORA.

Esto es una gran verdad que nadie debe olvidar. Y por eso, nosotros, al dedicar este número extraordinario a Onteniente, queremos dedicar también un cariñosísimo saludo a este "mago medieval de la alquimia maravillosa del dulce..." que es don Teodoro Mora IV.

M. B. S.

Antiguo recorte de prensa que habla de la pastelería

burguesa. José modernizó la producción con nuevas especialidades (Nueces al Fondan), alejadas de los productos tradicionales más cercanos al entorno (calabazate, almendra). José según la documentación familiar: "Estaba al día en todo y Sabía mucho de Confitería pues Estudiaba mucho consultando todos los Laboratorios de Francia, Alemania y Suiza manteniendo Correspondencia abundante y adquiriendo Formulas y Dibujos, pues a Pesar de no ser Dibu-jante tenía mucha maña para todo lo que se refería a su Profesión y viendo la NATA que empezaba con la Trufa a ser lo mas Preferido pero que había en aquella época muchas dificultades para la adquisición y conservación empezó por Desnatar buenas cantidades de Leche y finalmente opto por comprar de Alemania unas latas de 1/2 kilo de Nata que ponía a enfriar con Hielo y con las VARILLAS levantaba haciendo Pasteles y Centros Artísticos que guar-

Unos dulces:

Los de Hijo de T. Mora

AUNQUE el extranjero que viene a nuestro país pone de moda el plato típico y atrae la atención de los demás forasteros y hasta la del propio indígena, ora hacia la fabada, ora hacia el cocido, el gazpacho o la paella valenciana, en el plan gastronómico tenemos otras especialidades muy dignas de recordar y que a veces nosotros mismos olvidamos. Una de ellas es la que entra en el capítulo de la pastelería.

Al lado del plato de arroz, de los callos o del cochinito al horno está la mantecada, el «adoquín» estilo bilbilitano o la casca fabricada por tierras alicantinas, que hay con ella para chuparse los dedos, como también sucede con la rica peladilla alcoyana y tantas otras golosinas por el estilo.

Unos dulces a los que todavía no se les ha hecho la suficiente justicia publicitaria son los pasteles de batata. Y como nosotros acabamos de probar unos, fabricados en Onteniente, que la merecen, se la hacemos sin más dilación. Esos pasteles de batata que merecen encomiástica crítica son los fabricados por la firma Hijo de T. Mora, bocado exquisito para el goloso y bocado exquisito para el sujeto poco amigo del dulce, ya que, si tiene el paladar normalmente conformado, no podrá por menos que descubrirse ante su rico sabor.

Mientras, sin que sepamos por qué, la propaganda de las campañas de publicidad y hasta la de los literatos que a veces sienten la tentación de hacer literatura gastronómica, se inclina masivamente hacia el turrón (donde descubrimos que nos dan gato por almendra), y guarda silencio sobre pastillitas tan raras como estos de batata, en las que no es difícil adivinar la virginidad de los productos empleados.

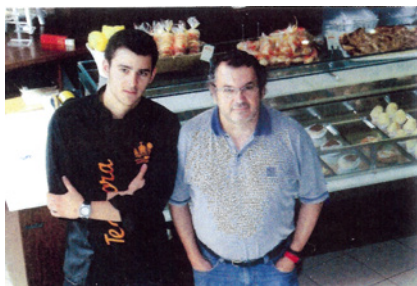
Al lector aficionado al dulce, nosotros le recomendamos el pastel de batata fabricado en Onteniente por la casa que decimos, para hacer justicia a un dulce al que le estaba haciendo mucha falta.

Recorte de prensa. Revista La Codorniz

daba en un Cajón de Madera que se hizo forrar de Cinc con tapadera hermética, pues era muy hábil y entendido".

Se introdujo la electricidad, contaba con una dirección telegráfica, se registraron los productos para evitar la intrusión profesional y se modernizó el comercio de venta en la década de los veinte. Desde 1901 se asentó el nombre de "Hijo de Teodoro Mora". Ya no se anunciaba como cerería e incorporaba la producción de peladillas y mazapán en su publicidad. Gracias al Balneario La Salud que acogía a huéspedes llegados de toda España y a la difusión en Madrid por parte de la nobleza (barón de Santa Bárbara, condesa de Torreñel...) o del Cardenal Benlloch, los productos de Mora y la ciudad de Ontinyent eran conocidos en toda España.

Después de la muerte de José, por segunda vez una mujer dirigía la empresa:

Dirección actual de la empresa, Teodoro Mora Gil y su hijo Teo Mora

su viuda María Teresa Gramaje, hasta 1942, acompañada por sus hijos José y Teodoro Blas. El segundo, finalmente, acabaría dirigiendo personalmente la empresa familiar. Tuvieron que desarrollar su gestión en los años complicados de la Guerra Civil y la postguerra autárquica, con las gravísimas carencias de materias primas importadas y el descenso de los niveles de vida. De hecho Teodoro tuvo que recurrir a cultivar remolacha en Córdoba y trigo en Zaragoza para poder contar azúcar y harina.

En estos años tan míseros, los dulces de Mora, al parecer, fueron determinantes para la obtención de Ontinyent del epígrafe de "ciudad industrial" por la que obtenía mayor racionamiento, gracias a que el alcalde Luis Mompó, a través del colegio franciscano La Concepción, utilizó los dulces Mora como embajadas en las altas esferas más cercanas a Franco. Los productos Mora traspasaban el ámbito local-comarcal-provincial, para llegar a las mesas de altas jerarquía del régimen, al mismo Franco, estar presentes en la boda de Ali, hijo del Aga Khan, con la famosa estrella de Hollywood de ascendencia española Rita Hayworth o exportarse a París. En definitiva, en los años cincuenta, gracias a los dulces y confites Mora, como bien describía el

Una tienda de la empresa Mora en la actualidad

articulista "el nombre de Onteniente recorre el mundo y es conocido en lugares muy remotos de la Península y de la civilización (...):"²⁰ A finales de la década, en 1958, la revista *La Codorniz*, en cuyas páginas escribieron y dibujaron los mejores humoristas españoles, dedicaban una columna titulada "Unos dulces: Los de Hijo de T. Mora" a glosar las excelencias de los Mora.

La sucesión familiar continuó con Teodoro Mora Segrelles (1955-1985), quién trabajó como aprendiz en la prestigiosa pastelería de la capital provincial "La Antigua de Burriel" mientras estudiaba en la Escuela de Bellas Artes de San Carlos. Teodoro realizó cambios de envergadura como la eliminación de la fábrica de caramelos y la especialización absoluta en confitería y pastelería o la apertura de nuevos puestos de venta en barriadas que estaban creciendo como en la calle de José Simó. Al mismo tiempo, empezó con el empleo de la tecnología del frío, que le permitió también vender helados y productos no fabricados en su obrador.

La tradición continuó con su hijo Teodoro Mora Gil. Como su padre, fue aprendiz en la pastelería "El Buen Gusto" de València y posteriormente en otras de León, Barcelona o Sevilla. Teodoro ha sido fiel a la capacidad de innovación y adecuación a los gustos cambiantes de la sociedad de sus antepasados, invirtiendo en diferentes proyectos de I+D. La tradición familiar está presente en la actualidad a través del trabajo y dedicación de Teo Mora.

Los dulces y confites publicitan la ciudad de Ontinyent en la mesa de la Casa Real y en el año 2006, fue incluida en Catálogo Digital de Artesanía de la Comunitat Valenciana, de la Conselleria de Comercio y Consumo. En septiembre de 2007 el Ayuntamiento acordaba bautizar con el nombre de "Teodoro Mora" a una calle paralela a las de Mayans y Gomis, en el centro histórico de la ciu-

dad. En el año 2017 fue galardonada con uno de los premios que el "9 d' octubre" otorga el Ayuntamiento de Ontinyent para premiar a personas y colectivos que han ejercido una influencia benéfica sobre la sociedad de Ontinyent, como plasmó en su discurso la profesora Mª Carmén Agulló.

Así pues, este sucinto resumen de la investigación realizada de la historia de la artesanía de los Mora, acompañado por la trascendencia extralocal de Hijos de Teodoro Mora y a su reconocimiento en los últimos años, deber servir como presentación para la culminación de este proceso de reivindicación y divulgación de esta empresa: la publicación del estudio histórico realizado que por ahora duerme en los cajones, o, más bien, en el disco duro de un ordenador.

En conclusión

La empresa Hijo de Teodoro Mora constituye un referente histórico y un símbolo nacional e internacional de Ontinyent. Se trata de un linaje familiar que ha dirigido e innovado constantemente una artesanía desde, al menos, el año 1759, con más de 250 años. A pesar que en los últimos años se ha reconocido su papel histórico como origen y producción de una confitería de una altísima calidad con materias primas del entorno, la empresa no disponía de una historia empresarial desde presupuestos académicos y un soporte documental.

A principios de este siglo se llevó a cabo un arduo proyecto de investigación. En este trabajo, se pudo delimitar con exactitud el origen y la historia de Hijo de Teodoro Mora. Así pues, este artículo pretende, brevemente, presentar, los principales puntos metodológicos e históricos de esta empresa, abogando por una pronta divulgación pública del trabajo histórico realizado en su momento.

NOTAS

- 1 SANJUAN PLA, Mª C.: "Hijo de Teodoro Mora: doscientos años de pastelería", *Almaig. Estudis i Documents*, La Nostra Terra, Ontinyent, 9 (1993), pp. 18-21.
- 2 RIBERA, A.: "L'Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Ontinyent", *Almaig. Estudis i Documents*, La Nostra Terra, Ontinyent, I (1985), pp. 12-16.
- 3 El Justiprecio de 1802 ha sido la base para el más completo fresco del Ontinyent inmediatamente anterior a la crisis del Antiguo Régimen, obra de LLIN RUIZ, E.: *Anàlisi de l'Estructura Sòcio-Econòmica a la posta de l'Antic Règim. Ontinyent, 1802*, Tesi de Licenciatura, Universitat de València, 1982.
- 4 GUINOT, E.: *Els fundadors del Regne de València*, Ed. Tres i Quatre, València, 999, vol. I-II, pp. 574-585. Para Ontinyent, vol. II, p. 456. Antonio Llorca localiza el apellido por primera vez en el siglo XVI, pero sin citar la fuente consultada, v. LLORA TORTOSA, A.: *Ontinyent y su historia*, Tip. Minerva, Ontinyent, p. 162. Emili Casanova y Josep Cano, con un sólido aporte documental, lo datan por primera vez en 1510; CASANOVA, E., CANO, J.: "Els llinatges d'Ontinyent entre 1343 i 1867", *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, Societat d'Onomàstica, Barcelona, 26 (1986), pp. 57-77 (esp. p. 69).
- 5 La datación exacta en VALLDECABRES, R.: *El cens de 1510. Relació del focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, Universitat de València, València, 2002, pp. 358-359. Pasqual (p. 358) y Joan (p. 359).
- 6 Una visión general de la Germania ontinyentina en BERNABEU SANCHIS, A.: *Ontinyent, Vila Reial. De les Germanies a la Nova Planta*, Ajuntament d'Ontinyent, Ontinyent, 1992, pp. 19-49. También TEROL I REIG, V.: "L'ombra de la Germania: dissidència política i contestació popular en una vila valenciana (Ontinyent, segles XVI i XVII)", *Afers*, Ed. Afers, Catarroja, 52 (2005), pp. 653-668. Datos concretos en HARO ESPLUGUES, R.: "Les Germanies del Regne de València. Aspectes d'Ontinyent-Agullent", en VV.AA.: *Agullent: 1585-1985. IV Centenari de la segregació jurídica d'Agullent d'Ontinyent*, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Ontinyent, 1985, pp. 137-151 (esp. p. 145 y 149). Los datos sobre Pasqual, Joan y Bertomeu han sido aportados gracias a la amabilidad de Vicent Terol i Reig a quién agradecemos la consulta de su tesis doctoral *Un regne sense cavallers? La Germania en la sotagovernació de Xàtiva*. Tesis Doctoral inédita. Universitat de València. 2002. En prensa. TEROL I REIG, V.: "Un document excepcional: la renúncia general a la Germania d'Ontinyent de 9 de setembre de 1521. Estudi i edició", *Almaig. Estudis i Documents*, La Nostra Terra, Ontinyent 36 (2020), pp. 141-152.
- 7 BERNABEU SANCHIS, A., LLIN, E.: *Camperols, menestrals i privilegiats. Ontinyent (1735-1802)*, Universitat de València, València, 1985, p. 51. Tomado de BERNABEU GALBIS, A.: "Las calles de Ontinyent en el siglo XVIII", *Ciudad*, 27 de febrero de 1969, p. 4.
- 8 BENAVENT, R.: "La Vall d'Albaida a través de l'informe "Fabian i Fuero" (1790)", *Alba. Revista d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida*, Ajuntament de Ontinyent, Ontinyent, 5-6 (1990-1991), pp. 119-176, (p. 130 y 156).
- 9 Protocolo notarial de Jacinto Navarro (24-3-1753), Fondo Notarial Municipal (FNM)-Arxiu Municipal d'Ontinyent (AMO), carpeta 1752-1756, f. 19.
- 10 Protocolo notarial de Vicent Pont (11-7-1759), FNM-AMO, carpeta 1759, ff. 178b-180b.
- 11 CASEY, J.: "Tierra y sociedad en Castellón de la Plana, 1608-1702", *Estudis. Revista de Història Moderna*, Universitat de València, València, 7 (1978), pp. 13-46.
- 12 TRAMOYERES BLASCO, L.: *Instituciones gremiales. Su origen y organización en Valencia*, València, 1975 (1^a Ed. 1889), pp. 76-86/87-92-177-347-351-436. CRUÏLLES, Marqués de: *Los gremios de Valencia*, Imp. de la Casa de la Beneficencia, València, 1883, pp. 78-89.
- 13 LEITE, H.: "Industria pastelera", en CERDÀ, M., GARCÍA BONAFÉ, M. (dirs.): *Enciclopedia Valenciana de Arqueología Industrial*, Ed., Alfons el Magnànim, València, 1995, p. 483.
- 14 Protocolo notarial de Vicente Bertomeu Presencia (1776), FNM-AMO, f. 265.
- 15 Protocolo notarial de Francisco José Bodi (14-2-1818), FNM-AMO, ff. 22v-24.
- 16 BERNABEU GALBIS, A.: *El Santo Hospital de Ontinyent*, Ontinyent, Ed. Hospital Beneficència/Servei de Publicacions de l'Ajuntament d'Ontinyent, Ontinyent, 1991, p. 34.
- 17 Francisco GALLEGU MARTÍNEZ, F.A.: *Lluís Mayans i Enríquez de Navarra, (1805-1880): liberalisme moderat, burgesia i estat*, Ajuntament de Ontinyent, Ontinyent, 2000, p. 34.
- 18 s.a. "Así nacieron las fiestas", *Programa de Fiestas de 1960*, s/p.
- 19 Los datos sobre Teodoro Mora han sido extraídos de una serie de cuartillas mecanografiadas por José Mora Gramaje hacia la mitad de los setenta que recogen la memoria de Teodoro Mora Delgado de Molina, José Mora Montes y Teodoro Mora Segrelles. Archivo Familiar Mora (AFM). MARTÍNEZ GALLEGU, F.A.: *Desarrollo y crecimiento: la industrialización valenciana, 1834-1914*, Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme, Valencia, 1995, p. 138. La contextualización del subsector pastelero en la industria alimentaria de finales del XIX y principios del XX en las pp. 138-140.
- 20 *Levante*, 21 de junio de 1952.

El sermó del Sant Cristó de l'Agonia, del pare Bernardí Rubert Candau, predicat a Ontinyent l'any 1952

Emili Casanova Herrero

0.- El pare franciscà Bernardí Rubert Candau (1903-1979), un dels tres poetes més fecunds de tota la literatura valenciana, estigué molts anys en el Col·legi la Concepció d'Ontinyent com a estudiant, com a professor i com a inspector, i ací conegué el pare Lluís Fullana, del qual fou secretari¹.

Segons ell mateix diu, ací li va nàixer la vocació poètica: "De Benigànim, pasáramos a Onteniente, para terminar nuestros estudios filosóficos. Y en septiembre, en compañía del P. Antonio Torró, después de haber asistido a la procesión del Cristo de Benigànim, que es la fiesta mayor de allí, emprendimos el viaje a Onteniente, para terminar allí nuestros estudios filosóficos. FUE ONTENIENTE, QUIEN MARCÓ MI VIDA PARA DEDICARLA A LA POESÍA. Aunque había demostrado ya vocación en Balaguer, en Benisa, en Santo Espíritu y en Benigànim, quien me abrió panoramas para dedicarme totalmente a la poesía, fue Onteniente, y el factor principal que intervino para que yo emprendiese rumbo, fue el P. Antonio Torró².

Este padre sumamente sensible para toda belleza, quiso que nosotros, no solamente en sus clases de filosofía fuéramos pensadores y discurriéramos por nosotros mismos. Quiso también que fuéramos literatos, y si alguien sentía la savia poética que la pusiera en evidencia. Todos los jueves nos obligaba como profesor de Historia Literaria, que además de Filosofía, era también, a que escribiéramos una composición literaria, fuera en prosa o en verso. Entre los que allí asistimos, fueron varios

El pare Bernardí Rubert Candau (1903-1979)

quienes despertaron su vocación poética, como veremos al tratar de los otros personajes. Pero yo puedo asegurar que fue entonces cuando sentí el aldabonazo sobre mi alma, y me vi constituido en auténtico poeta. Fueron varias composiciones las que escribí y leí delante de todos. Era en aquel entonces, años 1921-23, el que más muestras de escritor di entre todos, aunque allí se encontraba el que después regiría los destinos de

El pare Antonio Torró Sansalvador (1887-1937)

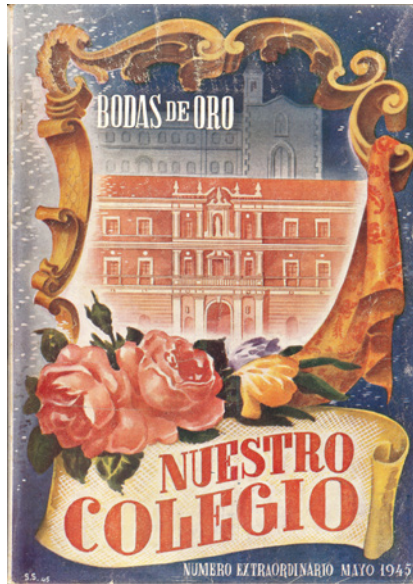
la Provincia y los de la Orden en Roma como definidor General, el futuro P. Joaquín Sanchis Alventosa.

Varias de aquellas composiciones vieron la luz pública en la revista "La Acción Antoniana", como tendremos ocasión de indicar más adelante.

Después de estudiar dos cursos de Filosofía con el P. Antonio Torró, fui destinado a Cocentaina para estudiar la Teología. Sin embargo tengo que indicar que estando aquí en Onteniente, ya tuve la suerte de mandar algo a la prensa, escrito por mí. Se celebró una Solemne Asamblea Franciscana de la Tercera Orden, dirigida por el Visitador de la Tercera Orden, que era a la vez maestro nuestro, el P. Estanislao Barber. Y después de haberse celebrado con enorme éxito, me encargó que escribiera unas crónicas para enviarlas a la prensa de Valencia, al Diario de Valencia y a Las Provincias. Allí aparecieron publicadas. También hay que advertir que por Navidad de 1922 me encargó el mismo P. Barber que pronunciara el Sermón de la Calenda o de la Navidad porque se rajó quien se había comprometido a pronunciarlo. Y como nota final, hay que poner en evidencia que en el año 1922, al finalizar el curso escolar, se organizó por el P. Cipriano Ibáñez, que era inspector primero de la Primera Brigada del Colegio, una humilde Velada Literario-Musical en honor de S. Buenaventura. El P. Cipriano me indicó que preparara un discurso -todavía no era yo el poeta conocido- y escribí "Fisonomía Buenaventuriana", que leí en el Salón de Actos, en donde el propio P. Cipriano cantó de maravilla, uno de sus famosos cantos,

en el que lucía su voz bien timbrada de tenor primero.

En donde me revelé como autentico poeta fue en Cocentaina. Allí sin tener profesor ni mecenas ninguno, dediqué mis horas de ocio a redactar poemas /.../ Nosotros en septiembre de 1926 abandonábamos antes de terminar la carrera totalmente de Teología, y éramos nombrado profesor del Colegio de Onteniente, al mismo tiempo que Inspector de la Tercera Brigada. En diciembre dentro de las fiestas anuales del Colegio de la Inmaculada se celebraron solemnemente las Fiestas Centenarias de la Muerte de Nuestro Seráfico Padre. Yo tuve que componer un poemita, que fue leído como primer número de la solemne Velada literario musical que se celebró en el Salón de Actos y que fue recitada por el niño Jaime Mayans. Llevaba el título de "Paz y Bien". Además de ese poemita, única producción mía en las fiestas centenarias, que se publicó en varias revistas: "Espigas y Azuzenas" de Murcia, en la "Voz de S. Antonio de Sevilla", etc, etc y que por una de esas raras casualidades no apareció publicada en las páginas de "La Acción Antoniana", tuve que redactar una serie de crónicas sobre los magnos festejos del VII Centenario de la Muerte de S. Francisco en Onteniente. Precisamente en ese tomo de La Acción

Portada de la revista Nuestro Colegio. 1945

Antoniana de 1927, en el mes de enero, se inicia la publicación que yo escribiría sobre las Fiestas Centenarias. Las Crónicas llevan un título general que es este: "Onteniente y S. Francisco". En el mes de febrero de ese mismo año, aparece un poemita que tanto puede ser mío como de mi hermano. Lleva el título de "Seráfica". Pero aparece un artículo sobre "Curación prodigiosa" que lleva mi firma. Y al final de ese mismo número continua lo que en el mes de enero se iniciara, la crónica de "Onteniente y S. Francisco" que como la anterior no lleva firma. En el mes de abril se inician las "Vibraciones de mi lira" llevando mi pro-

pio nombre. Y en el mes de mayo, figura la poesía en valenciano, que escribimos dedicada al P. Rector F. Ricardo Pelufo (Rubert, 1978, p.209)³:

Al encontrarnos en Onteniente, aunque sin ser sacerdote, desde el mes de septiembre de 1926, nuestra vida disfrutaba de libertad como cualquier religiosos sacerdote. Por eso pudimos escribir y publicar cuanto quisimos sin necesidad de apelar a un seudónimo, sino firmando claramente nuestras producciones literarias.

Ahora hemos de indicar que después de un activo y feliz año escolar en el Colegio de Onteniente como Inspector de la tercera Brigada y profesor del Colegio tuvimos que abandonar el Colegio y dirigimos a Valencia.

En el mes de octubre entraba como profesor y director de Nuestro Colegio en Onteniente, para permanecer en aquella comunidad dedicada completamente a la ímproba obra docente. Desde ese mes abandonaba la dirección efectiva de la revista Antoniana, y tomaba sobre mis espaldas la del Colegio de Onteniente (Rubert, 1978, 223).

Com era normal a l'època, la poesia l'escrigué majoritàriament en valencià (18 poemaris, contra 7 en castellà), però la

Saló d'actes i un dels recitals poètics que es celebraven habitualment al col·legi La Concepció. Ontinyent

Col·legi La Concepción. Ontinyent

prosa -fins i tot, una novel·leta escrita a Argentina- i els textos d'oratori sagrada només en castellà.

1.- Precisament, la seua fama de poeta⁴ però també de predicador, "de orador sagrado", com es deia en el llibre de festes de Moros i Cristians de 1952, portaren que eixe any fora invitat a fer el sermó del dia del sant Cristó de l'Agonia a l'església de sant Carles, sermó que es conserva dins de seu llegat, hui en l'Arxiu Franciscà de València, de la Província de la Immaculada Concepció, caixa 192A-5, juntament amb sermons predicats per ell mateix en molts altres pobles i ocasions -en total entre 1946-1952 en té anotats més de 100, amb la corresponent gratificació (Caixa 192A-3) i se'n conserven manuscrits més de 10.

I, naturalment, el pare Rubert no va deixar indiferent a ningú fent un sermó sentit, adreçat al cor dels oients, buscant la seua emoció, la seua satisfacció interior, i, clar és, augmentar la seua fe en el Cristó de l'Agonia, combinant l'enfortiment del sentiment dels ontinyentins, fills de la Mare de Déu i del Cristó i la seua medicina en moments difícils, l'essència de la Paraula i la intervenció de Déu que busca consolar i encoratjar els cristians en els moments de pena, sofriment i dolor i la intervenció del

Cristó de l'Agonia -i de la Immaculada Concepció de Maria i del seu pare Sant Francesc- que vetla pels fills d'Ontinyent com vetlà per un membre de la família de Delgado de Molina i consolà sa mare -família a despeses de la qual feia el sermó- quan un fill seu tingué un accident terrible i se salvà per la intersecció del Cristó l'any 1925, com es pot llegir en La Paz Cristiana (Informació que dec a Alfred Bernabeu).

El tema principal n'és la descripció del dolor dels hòmens originat en el pecat i que només la voluntat humana ajudada per l'actuació del Cristó pot eliminar, actuació que en Ontinyent fa el Cristó de l'Agonia, ajudat per la Puríssima, quede la mateixa manera que en el Calvari es dirigixen a sant Joan, ací ho fan a Ontinyent, sent per tant el lenitiu del dolor i de la salvació dels ontinyentins. Llegint-lo recorde els sermons solemnes que de xicotet sentia embelesat a molts oradors sagrats en festes, tridus i en novenes.

2.- Transcriu ací el sermó respectant totalment la seua llengua i indicant entre parèntesi les formes borrades per ell, prova del dubte de quina expressió era millor davant d'un públic culte i exigent. Crec que el sermó és característic del seu estil en castellà, més barroc i amb

un lèxic més culte que quan escriu en valencià, que ho fa amb un vocabulari més planer i una sintaxi més propera al poble.

SERMÓN AL SANTO CRISTO

Exordio:

Cuanto veces, Santo Cristo, ha penetrado en el recinto augusto de mi inteligencia el nombre sublime de esta caritativa ciudad, que parece (borrat: semeja) a las almas soñadoras graciosa sultana, la cual enriquecida con los atavíos y riquezas de su fertilidad, de su belleza y hermosura descansa dulcemente a la sombra bienhechora de su vegetación exuberante, y es adormecida por el suave murmullo de sus cristalinas fuentes, y por las aguas transparentes del río Clariano que le canta amoroso sus glorias inmarcesibles... Cuanto veces, repito, ha cruzado por mi mente soñadora, como rayo fugaz, el nombre augusto de Onteniente, otras tantas mi fantasía ardorosa ha remontado su vuelo a las alturas inaccesibles de lo ideal y ha descrito, con mágicos pinceles, en lienzo admirable de mi mente una bellísima escena, la cual a pesar de veinte siglos, como cuenta de existencia todavía conserva la fragancia, la ternura y el amor que siempre ha experimentado (brotado) la humanidad, ante su visión admirable.

Sobre la cima del monte elevadísimo del Gólgota, se alza con los brazos extendidos, una Cruz ensangrentada, en la que pende, clavado de pies y manos el Divino Redentor. Sus ojos vidriosos y casi cubiertos con el velo de la muerte que se avecina, las dirige con cierta ansiedad y con profundo amor, hacia dos humildes figuras, que junto al pie de la Cruz, completan y realzan el drama del Calvario. Sus labios, secos por la fiebre de la próxima agonía, dulcemente se abren y musitan unas palabras de eficacia omnipotente: "Mujer, -exclama dirigiéndose a su Madre que le mira-. Mujer, *he ahí a tu Hijo*". Tras proferir la

amorosa palabra de hijo se dirige a S. Juan, su discípulo amado, que le contempla, desde el pie de la Cruz. Luego abre de nuevo sus labios moribundos y le dice al discípulo querido: "Hijo, he ahí a tu Madre", indicándole a la Virgen Santísima.

Devotos cristianos: esta escena patética y grandiosa a la vez, que hace estremecer hasta las fibras más insensibles del corazón más frío y empedernido es la que evoca mi mente soñadora al pronunciar y oír el nombre de esta ilustre Ciudad. Porque en el drama del Calvario veo el cuadro más grandioso de Onteniente, veo el emblema más honorífico y exacto de Onteniente, veo el cuadro más bello, más artístico y adecuado de esta católica Ciudad de Onteniente... Jesús, el Cristo de la Agonía, desde lo alto de la cruz, abre sus mortecinos labios, y dirigiéndose a S. Juan, en quien veo personificado a Onteniente, le dice con ternura: "He ahí a tu madre", mientras le indica a la Virgen Purísima, que es vuestra idolatra Patrona: "He ahí -parece que diga el Cristo de la Agonía, mirándoos a vosotros, hijos de Onteniente- he ahí a vuestra madre. Yo soy vuestro padre que no os olvida. Yo soy el ídolo de vuestros amores, el ansia de vuestros deseos, el imán que atrae irresistiblemente vuestros corazones. Pero de hoy en adelante tendréis también una madre querida la cual velará por vosotros, una madre cariñosa que desvanecerá las sombras de la tristeza, una madre verdadera que os cobijará eternamente bajo su manto purísimo, azul como la bóveda del cielo; y los dos seremos vuestra ánora de salvación.

Palabras sublimes y amorosas, que a pesar de no percibir las vuestros oídos, como eco dulcísimo las oye vuestro corazón y las experimentan vuestras almas, ya que el Cristo de la Agonía y la Virgen Purísima e Inmaculada, son vuestros dos tiernos amores, son los que van derramando sobre el camino de vuestra existencia fragantes flores

de gracias, son los que, con sus sonrisas y con su amor divino van labrándoos la corona eterna de la gloria.

Vosotros, hijos de Onteniente, agradecidos a sus gracias y bendiciones, les dedicáis solemnes fiestas. Por eso el mes de diciembre obsequiáis a la Virgen con grandiosos cultos. Por eso en estos días le habéis ofrendado al Cristo de la Agonía, como diadema de amor esta serie de espléndidos homenajes religiosos.

Por eso también esta noble y piadosísima familia en acción de gracias por los muchos beneficios que ha recibido de

Santíssim Crist de l'Agonia. Ontinyent

sus manos, y en demanda de consuelo y de amor, se ha postrado a los pies de este veneranda Imagen de Cristo de la Agonía, que es el lenitivo de los dolores de los hijos de Onteniente. Esto es lo que pienso desarrollar en esta mañana. Mas antes....

Venite ad me omnes qui laborati et venerati estis et ego reficiam vos
En el corazón de todo ser humano, en ese centro admirable de nuestro organismo, en el que se encierra el origen de nuestras emociones, de nuestros sentimientos, de nuestras alegrías y tristezas, en ese tabernáculo augusto y venerando, existe una ley misteriosa y profunda que prende nuestra vida, des-

de la fúlgida aurora de la cuna hasta el ocaso tenebroso del sepulcro. esa ley, es la del dolor.

Si queremos hallar (buscar) su origen, no podemos menos que buscarlo en la cuna de la humanidad. El hombre al brotar, riante y jubiloso, de las manos omnipotentes del Altísimo, ceñía sobre su frente inmaculada la rica diadema del Rey y Pontífice de la creación, diadema preciosa que perdió para siempre al pretender sentar sus reales en el mismo trono de Dios con lo que se apartó del camino trazado por la mano creadora y cayó bajo el yugo ignominioso del pecado.

Desde ese aciago momento aparecieron en el mundo la muerte y el dolor, frutos amarguísimos del pecado.

Desde esa nefasta fecha la muerte inexorable visita lo mismo la cabaña humilde de los pobres, como los suntuosos y artísticos palacios de los ricos. Desde ese funesto instante, el dolor se cierne majestuosos sobre todo corazón humano, y extiende sus negras alas por doquiera.

Hoy es... una risueña ilusión que se desvanece como la liviana de las olas, al chocar en la playa con ese lánguido susurro que tantas añoranzas envuelve para las almas románticas y soñadoras..., es una flor bella, arrogante, de hechizos arrobadores que se deshoja en la plenitud de su vida y momentos antes de entregar para siempre su amor... Mañana es un bien acariciado por mucho tiempo, y que breves momentos de anclar en el puerto la navicilla que lo conduce, es presa de las olas, las cuales la sumergen bajo la azulada superficie de nuestros mares.... es un contratiempo de la vida que derriba al suelo los suntuosos palacios fabricados en sus mentes soñadoras.... Más tarde es el mismo Jesucristo, que con la punta de su cruz ensangrentada golpea las almas puras y como efecto de ese golpe divino, cual si

fuera suspiro de amores, beso de amantes o flor del Calvario, surge la tribulación cristiana, que tiene la poderosa influencia de purificar y convertir a las almas en hostias puras de santidad.

Y esa ilusión, esa flor, ese bien, ese contratiempo, esa cruz, hacen brotar de nuestro corazón la rosa ensangrentada del dolor.

Su existencia en nuestra vida, de Cristo es una verdad manifiesta y experimental, que no necesita prueba alguna, ya que frecuentemente (continuamente) experimentamos la apremiante visita del dolor, que siembra nuestro camino de punzantes espinas, que acibara nuestros gustos sensibles, que tortura y lлага nuestro corazón.

Otra cuestión hay más importante: el por qué del dolor. Veamos, pues, ahora la necesidad del dolor.

Uno de los efectos del pecado fue el eclipse parcial de la inteligencia, de un modo especial, respecto a las verdades sobrenaturales.

Nuestra mente no percibe la verdad con aquella nitidez y claridad, con que la percibía antes de cometer el pecado, pues un velo densísimo de niebla se interpone entre la verdad y la inteligencia, quitándole su brillo esplendente, principalmente tratándose (si se trata) de verdades del orden sobrenatural.

Por lo general se inclina y contempla con más nitidez la verdad sensible, dejando casi olvidada la única y divina verdad del espíritu, dejando abandonados los negocios y necesidades de la vida sobrenatural.

De ahí que Jesús al ver al hombre sumido en ese estado triste y miserable de la materia, obligado por las llamas del amor excesivo que tiene a las criaturas de su corazón, idee un medio eficaz que le levante a las regiones esplendentes

de la luz divina, que le descubra los mágicos horizontes de la gracia, que vea inundada de esplendores, la verdad sobrenatural.

Y ese medio poderoso, no hay duda, que es el dolor, ya que con el toque penoso, oportuno e inteligente de ese medio divino, se desvanecen dichas que parecían eternas, se disipan ilusiones que pretendían trocar el destierro en paraíso, se rompen lazos que retenían cautivas a las almas, se deshacen planes que hubieran llevado a los hombres muy lejos de Dios, se esfuman las tenebrosas nubes que ofuscaban a la inteligencia, se abren esplendorosamente a la luz de la gracia la mente humana, y entra el hombre en el templo augusto de la verdad divina. Esa es la acción del dolor, ese toque a veces sutil y penetrante, a veces recio y poderoso, con que el amor divino despierta a la criatura y le hace volver los ojos a la luz de la verdad, acción que tiene acción iluminativa, ya que muestra a las almas las cosas como son. No termina ahí la acción poderosa del dolor. Además de iluminar la inteligencia tiene eficacia restauradora, purificando el corazón.

Pervertida y ofuscada quedó la inteligencia con el pecado, pero la voluntad no pudo tampoco substraerse a los tristes efectos de la primera culpa.

Ella ha pervertido de tal modo a la voluntad, que ésta sin darse cuenta, siente una arraigadísima afición a las criaturas, con menoscabo del amor que debiera tener a Dios. El corazón se va tras ellas, con la fácil espontaneidad con que va el agua cauce abajo. Todo lo busca menos a Dios, todo lo estima menos los bienes eternos, de todo se prenda y enamora, menos de la eterna y única belleza celestial.

Estas facciones desconcertadas ejercen funestísima influencia sobre la razón, que se tuerce hacia lo que la voluntad apetece, y se nubla con el humo de las llamaradas de los gustos y amores

extraviados del corazón. La inteligencia así desordenada corrobora a la voluntad en su vicioso querer y ésta cada vez con más fuerza, arrebatada a la razón la luz esplendente de la verdad divina.

En ese estado triste, miserable y natural, ha quedado la voluntad humana, desde el primer pecado de nuestros padres. El amor inmenso de Dios a la criatura, ha ideado una áncoa eficaz y poderosa, que pueda vencer la resistencia, y pueda sacarla del profundo mar de la tierra y de la carne, a las regiones excelsas de la verdad divina.

Y esa áncoa salvadora es el dolor. Él pone acibar en los goces de la tierra, para que el hombre aparte los labios del engañoso cáliz, de sabroso pero envenenado licor. Él siembra de espinas el camino del placer, para que la necia criatura lo deje, punzada y dolorida. Él deja caer un velo de tristeza sobre el corazón enamorado de lo que le aparta de Dios, para que el disgusto de las cosas le lleve adonde debiera haberle llevado la luz de la fe y de la razón a Dios.

He ahí, hijos de Onteniente, el porqué del dolor, he ahí la acción excelente de ese instrumento divino, que manejado por la sabia mano del Señor, realiza (se convierte) esas dos operaciones que os he apuntado antes, iluminativa la una, purificadora la otra. Nuestros primeros padres, el pecado, nuestra aviesa voluntad produjo el dolor, fruto amarguísimo que tortura nuestra vida. Por amor excesivo (infinito) de Jesús ha sabido con sabiduría infinita, convertir(lo) ese fruto amarguísimo en sazónada fruta, que produce más tarde el árbol frondoso de la santidad, de la dicha y de la gloria.

Sí, el S Jesucristo es el que ha realizado ese prodigio de amor. Penetrado por breves momentos con vuestra inteligencia, no el templo magnífico y grandioso que construyera aquel potente rey, el sabio Salomón, con las piedras más excelentes y ricas de su reinado extensísimo;

no, es el suntuoso palacio que edificó para sí, en el que derramó a manos llenas las bellezas del arte con variedad de pilares, columnas y pórticos, de gusto refinado; no en esas dos obras colosales, las cuales inmortalizaron el nombre augusto de Salomón, y dejaron estupefacta y atónita a la Reina de Sabá; sino el santuario divino y sacrosanto del dolor y quedaréis ciertamente más estupefactos y atónitos que la Reina de Sabá, ya que él es la escuela en donde se han aprendido los Santos esa locura de padecer, es la fragua en donde se han forjado esas almas de temple divino, que no quieren morir, sino para sentir (sofrir) el dolor; es el templo y el Palacio de nuestro Rey, Jesús Crucificado.

En el ábside central de ese augusto templo se levanta una cruz y desde ella extiende sus brazos amorosos nuestro divino Redentor. Su frente está circundada con ignominiosa corona de penetrantes espinas. Sus pies y manos clavados en la Cruz, dejan manar dos regueros de sangre; y su corazón encendido, rasgado por el filo de la lanza, manifiesta a los Hombres el amor excesivo y ardiente que les profesa; sus ojos moribundos los vuelve, con muestras de cariño (amor), a cuantos penetran en su recinto sagrado; y sus labios amoratados y lívidos murmuran quejas amorosas: "Oh vosotros los que recorréis el camino de vuestra existencia, contemplad y ved si hay dolor semejante al mío! Desde la planta de los pies hasta lo más alto de mi cabeza, estoy convertido en lлага profunda.

De esta manera tan abyecta y dolorida se nos ofrece nuestro Divino Redentor. Él es el Verbo consubstancial del Padre, que participa de la misma esencia y naturaleza que él y posee los mismos atributos divinos, y sin embargo ha querido abrazarse tan fuertemente con su inseparable compañero, el dolor. Él que es sabiduría infinita, que no conoce límites, y ha ordenado con destreza admirable todas las obras de la creación; él es

potencia activa que ha producido, en un simple acto de su voluntad, cuanto ha querido, tanto en la sublimidad de los cielos como en la grandeza de la tierra, lo mismo en la inmensidad de los mares, que en lo insondable de los abismos; él es la misma inteligencia del padre, que jamás ha sido entenebrecida con las sombras de la ignorancia y del error; y a pesar de que no necesitaba ningún medio para que se le presentara ante sí fúlgida y brillante la verdad, ha querido amorosamente desposarse con el dolor. Él es la primera causa absoluta e independiente del mundo, *ens a se*, ser que tiende por sí mismo a la existencia y contiene en sí cuanto puede existir; él es la santidad por esencia, el único que es infinitamente santo y perfecto por la grandeza de su virtud, él único que jamás se ha desviado de la recta norma de obrar y el que nunca ha sido envuelto con las sombras del pecado, el único a quien los serafines de la gloria, cubiertos sus rostros con sus blancas alas y postrados de hinojos ante su divino acatamiento, exclaman una y mil veces "Sanctus, sanctus, sanctus," el único finalmente que puede decir con verdad: "Ego sum qui sum": yo soy el que soy, palabras augustas que nos revelan, según la opinión de los Santos Padres y Teólogos, la plenitud de ser y de santidad que posee Dios Omnipotente. Y no obstante esa santidad infinita, no obstante esa virtud admirable, no obstante esa perfección sin mancha ni pecado, lo cual de ningún modo necesitaba el áncora salvadora y purificadora del dolor, quiso ser ya desde los albores de su cuna el varón perfecto de dolores, quiso unirse entrañablemente con el dolor, quiso servir sin separarse ni un momento del dolor.

¿Sabéis por qué, hijos de Onteniente, quiso sentir los efectos más duros, más amargos, más fuertes y crueles del dolor?

Acercaos a esa cruz veneranda, posad los (vuestros) labios, como místicas mariposas, sobre esa lлага amorosa del

costado que mana sangre redentora, reclinad vuestra cabeza sobre un pecho divino, que todavía parece que late y juntos a su boca, oiréis como eco dulcísimo, su voz profunda que dice: "Porque quiero ser bálsamo confortante que suavice vuestro dolor, porque quiero ser fragancia purísima que aromatice vuestro dolor, porque quiero ser rico panal de miel sabrosísima que dulcifique vuestro dolor.

Oh vosotros, los que estáis tristes y atribulados, venid a mí que yo os aliviaré. Venid a mí que yo soy consuelo eficaz del dolor, que yo soy medicina saludable del dolor que yo (soy) remedio y refugio del dolor.

En vuestras horas de amargura, de angustias, de pesares, y dolores, acercaos a mi cruz ensangrentada".

Ante su visión admirable se disipan todos los sinsabores de la vida como se esfuma la vaporosa neblina al sentir el beso ardiente del sol; ante su contacto divino se desvanecen todas las desgracias del hombre (del mundo), ya que las gotas de sangre que caen de mi pecho llagado, penetran en su corazón apesarado y lo dulcifica amorosamente; al postrarse al pie de esa cruz se siente la alegría dulcísima del espíritu, se siente el beso purísimo que desde lo más alto de ella, como suspiro de amor les envío a todos, se siente el abrazo cariñoso y amable, que extendiendo más y más mis clavadas manos, a todos les doy.

Hijos de Onteniente, ese es el lenitivo de vuestros dolores. Ese Cristo de la Agonía es el que con amor y cariño va labrando la corona eterna de vuestra gloria.

Acudid, pues, agradecidos a sus plantas venerandas. Amadlo con ternura, no lo olvidéis ningún día, ofrendadle de vez en cuando, alguna súplica de amor y de piedad, y de este modo al invocar-lo en vuestras horas de tribulación, de pesa-

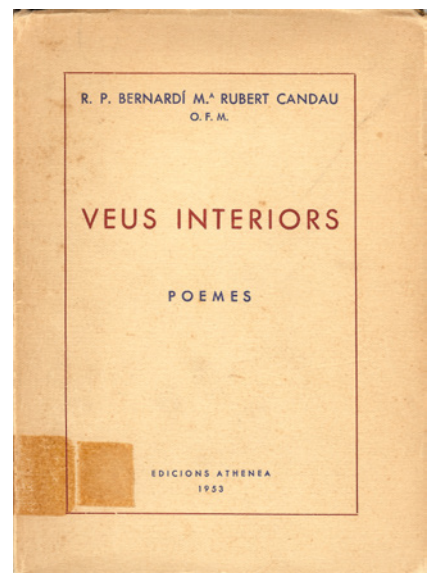
res y dolores, os socorrerá amorosamente, y os alcanzará cuanto le pidáis.

Esta es la conducta, digna de alabanza y de imitación, observada por esta ilustre y piadosísima familia, que hoy le dedica estos solemnes cultos, fieles hijos e imitadores de aquella noble dama, de corazón magnánimo y generoso, que se desvivía por tres ideales elevados, por el amor al Cristo de la Agonía, por la devoción a la Virgen Purísima y por el cariño entusiasta a mi Seráfico Padre San Francisco, que lo era también suyo. Fieles hijos, repito, e imitadores de aquella noble dama, que en estos momentos sin duda alguna estará asomada a las ventanas del cielo, para asociarse a esta fiesta que hoy le dedican sus hijos al Cristo de la Agonía, saben ofrendarle como diadema (no se olvidan nunca de) preciosa sus amores purísimos, le aman con delirio, le recuerdan con pasión, le ofrecen de vez en cuando, ardientes suspiros de jaculatorias y devotos homenajes, como el presente. Por eso en sus horas de angustia acuden a él, a ese Cristo venerando de la Agonía, y salen atendidos. Por eso, cuando un individuo de esta familia devota, se vio en un trance de muerte (peligrosísimo), al caer en un precipicio, apenas abrió sus labios en demanda de ayuda al Santísimo Cristo de la Agonía, como si éste hubiera mandado desde el cielo dos Ángeles para que le cobijaran bajo sus blancas alas, e impidieran cualquier lesión, sintió al instante los efectos inefables de su invocación y de su amor librándole de una muerte segura.

Hijos de Onteniente, amad al Cristo de la Agonía, amadle de veras, manifestadle vuestro amor con palabras y hechos, y él siempre será, como lo ha sido hasta el presente el lenitivo de vuestros dolores y el áncora de vuestra salvación.

Oh Santísimo Cristo de la Agonía! Dirigid esos ojos de misericordia hacia estos hijos, de esta católica Ciudad que os aman con locura; desclavad de

la cruz esas manos ensangrentadas para estrechar contra vuestro pecho llagado a estos hijos vuestros que os aclaman ardientemente; rasgad más y más ese corazón lacerado, para que en ese modo de amor quepan y vivan eternamente vuestros fieles devotos! Atiende amorosamente sus ardientes súplicas (Derrama sobre todas vuestras gracias bienhechoras), bendícele con mano pródiga y abundante, derrama vuestras gracias bienhechoras sobre todos, de una manera especial sobre esta piadosa familia que os dedica estos piadosos homenajes y si todavía se encuentra en el lugar de expiación aquella devota que tanto os quería, os pido hagáis descender sobre el purgatorio una gota de sangre de vuestro costado, para que apague aquellas llamas abrasadoras. Enciende más y más las ansias de amores que todos tienen, hasta que dejada en este mundo la veste de nuestra mortalidad, como túnica desgarrada que se abandona en una playa desierta, vayamos para siempre a las mansiones eternas de la gloria.

Obra del pare Bernardí Rubert

NOTES:

1) Sobre ell, vejam el meu "La poesia del franciscà Bernardí Rubert Candau en la revista "Nuestro Colegio" d'Ontinyent" (2004), en *Almaig*, 20, p82-95.

2) Entre els centenars d'escrius seus que es conserven destaca el llibre de 1978, *Cien años de poesía en la Seráfica Provincia de Valencia 1878-1978*, escrit en el convent del Sant Esperit, encara inèdit (Caixa 192A-6), obra que mereix ser publicada perquè es veja l'ebullició literària de l'època i dels pares franciscans.

No hem pogut trobar encara el seu llibre escrit el 1950, *El Colegio de Onteniente en las cuerdas de mi lira*, crec que inèdit. I és que el pare Bernardí era un gran treballador de la ploma, un home dotat de ritme i facilitat versadora, gran lector, com mostra el seu germà Luí Rubert Candau (1981), *Encuentro con la vida y la poesía de Bernardino Rubert Candau*, Madrid.

3) Dedica al "R Pare Ricard Pelufo. Rector del Colege d'Ontenient, en lo jorn de son Patró, el poema **ARMONÍA DOLCÍSSIMA**:

"Com alegre el rossinyol
desgrana tendra harmonia,
al despuntar per l'Orient
l'albada /aubada/ hermosa i festiva.

Com l'aurora riallera
desperta amb /ab/ dolça somrisa,
les flors que dormen /somniaen/ tranquil·les
cobejant la perla fina
del reixiu, que la nit clara
en llurs càlzers deposita.

Així /aixina/ també al despuntar /brillar/
aquest /este/ jorn d'immensa ditxa /dija/
en què Vos, pare rector,
celebreu vostre gran dia;
jo que soc rossinyolet
de la Brigada petita,
niuet on creixen a dolls
l'innocència /ino-/ i la somrisa /sonrisa/
arranque també festiu
de mon cor que alegre vibra
un cant perfumat d'olors,
una tendra /dolça/ melodia
que desperta les floretes
de l'amor i l'alegria
d'esta brigada petita /.../ i d'ella com si fos arpa.

O enamorada citra,
brota nimbà de perfums,
esta armonia dolcíssima:
"Felicitats sempiternes
brollant de goig i alegria,
el Jesuset amorós
alegre vos concedisca,
hui que celebreu la festa
de San Ricardo que brilla
com estrela esplendorosa
en l'edén d'eterna ditxa.
Ell vos alcance de Déu
bendicions /consols, tatxat/ i paus ens mida,
consols, dolçura inefable
i benaurança infinita.
Ell derrame en abundància
pel camí de vostra vida
roses, gesmils i clavells,
d'olors i flaira olorósissima
hasta que entre braços d'àngels
i harmoniosa melodia,

pugeu nimbats d'esplendors
a la Pàtria beneïda".
És esta Pare rector
la dolça i tendra harmonia
que brota de nostres cors
en este solemne dia.
Molt fàcil que el contemplar
de l'astre-rei la llum viva
mos guanye en gràcia i dolçura
el rossinyol quan refla.
Però jamai passarà
en sa dolça melodia
del foc brusent de l'amor
una llama ardenta i viva.
Mes nosatros agraïts
a l'amor que en son cor vibra,
ham ficat dolça ternura
el candor de nostra vida,
el perfum de nostres cors.
dels llavis tendra somrisa,
i l'essència perfumada
de nostre amor sens mesura,
que és lo més ric que podem
ofrenar-li en este dia"

Ontenient, 15 de gener de 1927.

4) Com a mostra de la seua poesia primerenca
escrita a Ontinyent, transcriu unes estrofes
nadalenes del seu "Ofrena al Jesuset en el
Belén"

La regina

Som xiquetes i xiquets
que en esta nit tan bonica
en què brolla nostre cor
de tendríssima alegria,
venim tots a vostres plantes
davant d'este portalet
a ofrenar-vos moltes coses
plens d'entusiasme i content.

Pastoret
Mel

Admetiu Ninyet puríssim
delícia de terra i cel,
esta gerreta que os porte
de molt dolça i rica mel.
Prengau-me-la, Bon Jesús,
i en canvi d'este regal
vos demane em concedi
lo Paraís celestial.

Pastoreta
Dolços

Tendres, com vostre galletes,
són del meu cor els sospirs,
i estos dolços que os regale
plena de goig infinit.
Més vos mereixeu, Ninyet,
si sou d'este món l'autor
Però, ay! Yo no tinc res més,
que això i purísim amor.

Pastoret
Borreguet

Puríssim com la meua ànima
és este hermos borreguet
que os ofrene molt alegre
a vos aimat Jesuset.
Ja que en eixa tendra ofrena
he ficat mon cor gojós,
feu-me una tendra somrisa
i em tindrà per molt ditxós.

Pastoreta
Camiseta

No vullc, Jesús de ma vida,
que patiu per mi de fred,
en esta nit en que alegre
esteu ahí gitaet.
Per això yo vos regale
esta camiseta hermosa,
i espere de vos en canvi,
una sonrisa graciosa.

Pastoret
Gallineta

També yo brollant de goig
i de molt pura alegria
vos porte esta gallineta
com regal de gran estima.
Admetiu-la Bon Jesús,
com pura ofrena d'amor,
puix és prova de que os vullc
amb flames d'intens amor.

(Onteniente 22-12-1926)

La Nostra Terra

*Aquesta revista s'acabà d'imprimir
al taller d'ENCARTE d'Agullent
el dia 30 de novembre de 2022,
festivitat de
Sant Andreu, apòstol.*

LAUS

DEO

